

LIMBA ROMÂNĂ

REVISTĂ DE ȘTIINȚĂ ȘI CULTURĂ
Nr.4-6 2004 • ANUL XIV • CHIȘINĂU

LIMBA ROMÂNĂ

REVISTĂ
de știință și cultură

Nr. 4-6 2004
aprilie-iunie

REDACTOR-ŞEF
Alexandru BANTOŞ

COLEGIUL DE REDACŢIE

Alexei ACSAN, Mioara AVRAM (Bucureşti), Ana BANTOŞ, Eugen BELTECHI (Cluj), Silviu BEREJAN, Vladimir BEŞLEAGĂ, Mircea BORBILĂ (Cluj), Leo BUTNARU, Gheorghe CHIVU (Bucureşti), Mihai CIMPOI, Anatol CIOBANU, Ion CIOCANU, Theodor CODREANU (Huşi), Anatol CODRU, Nicolae CORLĂTEANU, Nicolae DABIJA, Boris DENIS, Demir DRAGNEV, Stelian DUMISTRĂCEL (Iaşi), Andrei EŞANU, Iulian FILIP, Gheorghe GONŢA, Victor V. GRECU (Sibiu), Ion HADĂRĂCĂ, Dumitru IRIMIA (Iaşi), Dan MĂNUCĂ (Iaşi), Nicolae MĂTCAŞ, Vasile MELNIC, Valeriu RUSU (Franţa), Marius SALA (Bucureşti), Gheorghe STOG (Bălţi), Dumitru TIUTIUCA (Galaţi), Petru ŢARANU (Vatra Dornei), Vasile ŢĂRA (Timişoara), Ion UNGUREANU, Grigore VIERU

Pentru corespondenţă:
Căsuţa poştală nr. 83,
bd. Ştefan cel Mare nr. 134,
Chişinău, 2012, Republica Moldova.
Tel.: 23 87 03, 23 46 98
e-mail: limba_romana @ mail.md

Ștefan cel Mare a înălțat Moldova și a implicat-o ca putere în procesul complex, transformator, care a făcut din Europa celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea o „Nouă Europă”.

Academician Ștefan ȘTEFĂNESCU

LIMBA ROMÂNĂ

REVISTĂ DE ȘTIINȚĂ ȘI CULTURĂ

EDITOR: colectivul redacției
ISSN 0235–9111

REDACTOR STILIZATOR: Grigore CANȚĂRU
LECTOR: Veronica ROTARU
PROCESARE COMPUTER: Oxana BEJAN
Com. nr. 2239 Editura „Universul”

Colegiul de redacție exprimă și pe această cale recunoștință distinsei familii Andrei și Valentina Eșanu, pentru contribuția adusă la pregătirea compartimentului dedicat domnitorului Ștefan cel Mare și Sfânt.

Acest număr este ilustrat cu imagini (pag. 6, 8, 9, 16, 17, 26, 77, 118, 122, 143) din albumul **ȘTEFAN**, excepțională lucrare grafică apărută la Editura Princeps cu sprijinul Primăriei municipiului Chișinău și al Comisiei Naționale a Republicii Moldova pentru UNESCO.

Autori: Ioan Mânăscuță, Mihai Potârniche (idee și concepție) și Vlad Atanasiu (prezentare grafică).

Coperta I: Ștefan cel Mare – figură tutelară a neamului
Coperta IV: Chiful domnitorului. Frescă. Mănăstirea Dobrovăț

Revista „Limba Română”

Contribuții importante la crearea unui spațiu al comunicării libere între toți cei interesați de limba, istoria și cultura românilor.

Rubrici permanente – *Starea de veghe*, *Sociolingvistică*, *Lecțiile istoriei*, *Analize și sinteze*, *Poesis*, *Științe ale comunicării*, *Portofoliul profesorului ș.a.* – susținute de specialiști notorii din Republica Moldova, România, Franța, Grecia, Germania, S.U.A., Canada ș.a.

Suport didactic pentru procesul de învățămînt, inclusiv pentru examenul național de bacalaureat.

Abonați-vă la revista “Limba Română”

Abonamentele pot fi perfectate la agențiile “Poșta Moldovei” și “Moldpresa”. În România – la Rodipet (a se consulta catalogul publicațiilor din Republica Moldova, poziția 77075).

Orice articol publicat în revista *Limba Română* reflectă punctul de vedere al semnatarului și nu coincide neapărat cu cel al redacției.

SUMAR

ȘTEFAN CEL MARE ȘI SFÂNT – 500 DE ANI DE LA TRE-CEREA ÎN NEMURIRE

Ioan ALEXANDRU. Ștefan cel Mare
5

APĂRĂTOR AL PATRIEI ȘI AL CREDINȚEI

Mihai CIMPOI. Ștefan cel Mare, personaj și simbol
6

Ion ȚURCANU. Figură tutelară a românilor
10

Andrei și Valentina EȘANU. Ștefan cel Mare. Viața și activitatea. Tabel cronologic
14

Mircea PĂCURARIU. Ctitor de lăcașuri sfinte
22

Eugen DENIZE. Ștefan cel Mare în **Diariei** lui Marino Sanudo
27

Nagy PIENARU. „Proiectul scitic”. Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda Mare
41

Gheorghe GONȚA. Confruntările moldo-otomane în timpul domniei lui Ștefan cel Mare
54

Vlad MISCHEVCA. Ștefan cel Mare și Sfântul Munte Athos
66

Marius PORUMB. Ștefan cel Mare și Transilvania
78

Alexe RĂU. Cultura scrisă în epoca lui Ștefan cel Mare și Sfânt
84

Silviu VĂCARU. Scribi în cancelaria domnească a lui Ștefan cel Mare
90

Andrei și Valentina EȘANU. Un letopiseț slavo-român inedit de la Mănăstirea Hilandar
101

Nicolae FUȘTEI. Întâlnirea lui Ștefan cel Mare cu Daniil Sihastrul după lupta de la Războieni
109

Andrei și Valentina EȘANU. Legenda a IV-a din **O samă de cuvinte** de Ion Neculce. O nouă tâlcuire
112

Ana BANTOȘ. Destinul unei imagini sau nevoia de certitudine
118

Mariana VĂCARU. Chipul domnitorului în **Apus de soare**
122

Dumitru NĂSTASE. Ștefan cel Mare împărat
127

SOCIOLINGVISTICĂ

Gheorghe MOLDOVANU. Politică, planificare și amenajare lingvistică
140

PORTOFOLIUL PROFESORULUI

Angela COȘCIUG. Perspective statice și dinamice în abordarea textului
144

Alina AGA-SOBOL. Mijloace sintactice de exprimare a aspectualității în limba română
147

Svetlana SÂRBU. Conținuturi integrate prin literatură și artă plastică
150

Elena PAREA. Specificul psihopedagogic și psiholingvistic al formării vorbirii
154

- ȘTIINȚE ALE COMUNICĂRII**
 Elena TROHIN. Note privind comunicarea mediată de computer
 158
 Ludmila ZBANȚ. Traducerea unor structuri și blocuri semantico-sintactice ale intensității absolute
 161
- ANIVERSĂRI**
MIHAIL GH. CIBOTARU – 70
 „Cred în destinul de mâine al Basarabiei...”. Dialog: Alexandru BANTOȘ – Mihail Gh. CIBOTARU
 165
 Mihail Gh. CIBOTARU. Iar bârfa se plimba prin ziare...
 178
- ANIVERSĂRI**
ION DEDIU – 70
 „Limba maternă trebuie să fie studiată pe parcursul întregii vieți, de la naștere până la moarte”.
- Dialog: Alexandru BANTOȘ – Ion DEDIU
 184
- ANALIZE ȘI SINTEZE**
 Elena PRUS. Poetica mitului
 189
 Diana VRABIE. Trestiiile lui Midas
 195
- ANIVERSĂRI**
EFIM TARLAPAN – 60
 „Scrisul meu este satiră directă la adresa RĂULUI din BINE și odă indirectă la adresa BINELUI din RĂU!...”. Dialog: Teodor CODREANU – Efim TARLAPAN
 205
 Efim TARLAPAN. Satire, parodii, epigrame
 211
- Autorii noștri
 215

ȘTEFAN CEL MARE ȘI SFÂNT – 500 DE ANI DE LA TRECEREA ÎN NEMURIRE

ȘTEFAN CEL MARE

Sute de care pline cu piatră din Carpat
Printre păduri pe rîuri de pe sate
Sub roți calcă Moldova nencetat
Pîna deschid la ceruri o cetate

Răzeșii toți, monahi și monahii,
Pietrari dulgheri și orice-ndemînare,
Domnului Ștefan, întors dintre nohai,
Îi sîngerează șoldul de-a călare

N-are hodină sîngele-n pămînt
Cei răposați în luptă nu-și află liniștire
Pîna ce-n jertfa Podului Înalt
Nu se întrupă turn de mănăstire

Pe Valea Albă oasele bolesc
Sub ploi și ghețuri în devălmășie
Pîna ce brațu-n criptă nu le-a strîns
La Războieni în sacră temelie

Cu cît mai grele-s lupte de purtat
Și răni deschid întruna nemiloase
Cu-atît pe țară cerul s-a lăsat
Și umbra lui a Patrie miroase

Ioan ALEXANDRU

Mihai CIMPOI

ȘTEFAN CEL MARE, PERSONAJ ȘI SIMBOL

Distingem, în evocarea folclorică și literară a lui Ștefan cel Mare, două moduri de portretizare: unul biografic și documentar, alimentat de cronicari și de tradiția populară și transpus cu mijloace epice sau dramaturgice (sub forma generalizată de baladă, narațiune istorică, poem, cântec), și altul simbolic, realizat în proiecții mitopo(i)etice arhetipale, prototipale. El apare, ca personaj și ca simbol, printr-un transfer de la evocarea factologică la cea mitologică.

Virtuțile reale ale personajului istoric se transformă într-o marcă deontologică și ontologică, domnitorul fiind conceput ca o Ființă exemplară, stînd sub semnul desăvîrșirii morale și spirituale. Faptul documentar este substituit prin semnificație (mitică, simbolică, parabolică). Se conturează, cu toată claritatea, Modelul, dimensiunile paradigmatică. E vorba de un domnitor devenit Domnitor, personaj-cheie al istoriei, în care el apare ca model de împlinire umană.

Se valorizează, astfel, mitul „bunului sălbatic” al Vîrstei de Aur și perfecțiunii începuturilor.

Ștefan cel Mare este omul exemplar în mijlocul unei istorii vitrege, terORIZATĂ de păgîni, de necredincioșii externi, de trădătorii și dușmanii interni.

După Hegel, poporul este moral, virtuos și puternic în măsura în care realizează ceea ce voiește și își apără creația sa împotriva tuturor forțelor din afară printr-o străduință constantă de a se obiectiva. El se identifică, în perioadele de împlinire, cu esența sa lăuntrică, el „este la sine, se are pe sine în față, ca obiect”. O lege implacabilă face ca individul să treacă de la vîrsta bărbăției la vîrsta bătrîneții. Zeii și domnitorii pot da acestei treceri un scop prin crearea unei alcătuirii morale și politice. „În acest chip a stăpînit la început Cronos timpul în epoca de aur, lipsită de înfăptuiri morale, iar ceea ce s-a născut, copiii acelei epoci, au fost înghițiți de către ei înșiși. Jupiter, abia, din capul căruia s-a născut Minerva și în preajma căruia se aflau Apollo și muzele, a înfrînt timpul, dînd trecerii lui un țel. El este Zeul politic, care a dat existență unei alcătuirii morale, anume statului” [1. p, 74].

Mutatis mutandis, Ștefan cel Mare este domnitorul, „zeul politic” care a impus „vîrsta bărbăției”, a înfrînt timpul, dînd mării treceri (vorba lui Bлага) un scop și existență unei alcătuirii morale prin fortificare statală. Intuiția lui Eminescu, în **Mușatin și ursitorile**, mergea anume spre această semnificație istorică și supraistorică, zeiască-politică a voievodului medieval, Evul Mediu fiind de asemenea, în reprezentarea sa, o epocă a împlinirii.

Cu Ștefan cel Mare poporul român capătă, prin urmare, o conștiință de sine, care este esențialul factor constructiv al naționalității.

Procesul de mitizare a voievodului mușatin are și acest temei al trecerii la etapa superioară a împlinirii sale în istorie.

În schimbul elementului biografic și hagiografic vine encomionul valorizator de esență, de proiectare a eului (individului) în conștiința de sine a națiunii, pe care o întruchiează Ștefan cel Mare și Sfînt.

Putem urmări acest proces în evoluția mijloacelor stilistice encomiastice, care se nuanțează și se esențializează valoric prin asocierea procedeelelor antonomastice (sinecdocice). Domnitorul este, în reprezentările mitopo(i)etice ale scriitorilor noștri care potențează acea imagine prototipală de „om nu mare de stat”, „adînc gînditor”, „măreț”, „plin de duh, apărător al dreptății”, „care era de față la orice bătaie, înțelegea foarte bine măiestria războiului, mai totdeauna în triumf la biruință” (ea apare la cronicari, apoi în compilările lui Vartolomei Măzăreanu, Constantin Lecca ș.a.), un „erou”, un „duios părinte”, un Luceafăr (Gheorghe Asachi), „erou al Moldovei”, al „Țării noastre părinte”, un „principiu nebirit” (Constantin Stamati), urmaș al romanilor, mama lui fiind „o spartană” (Ion Heliade-Rădulescu), „un suflet mare” ce „alerga la idei mari”, adică unirea tuturor românilor (Dimitrie Bolintineanu), „fiind de natură gigantică, divină”, „creator sublim”, „în care crede întreaga Românie” (Vasile Alecsandri), „strămoșul cuminte”, „omul viteaz, dar nu crunt, pe care-l vreau

vremurile” (Nicolae Iorga), „diplomat ascuțit”, „strateg teribil și prudent”.

Sintetizînd aceste encomioane, care sunt expresia unui personaj-mit, Tudor Vianu conchidea că pe lîngă tradițiile populare care ne-au transmis figura unui viteaz, a unei personalități și domnitor creștin consunător cu interesele poporului, pe lîngă mărturiile documentare ale cronicarilor care au mijlocit cunoașterea evenimentelor „Scriitorii moldoveni au întreținut flacăra vieții pe altarul domnului. Interpretarea muntenească a pus într-o lumină mai vie lupta lui Ștefan împotriva tiraniei străine, solidaritatea lui cu mulțimile. Alecsandri s-a oprit și el, într-unul din momentele cele mai fericite ale creației sale, asupra legăturii lui Ștefan cu poporul său”. Ispirescu a realizat o povestire în limba vie a poporului, Iorga i-a reliefat virtuțile politice și forța caracterului, Delavrancea a surprins voința de legalitate a suveranului supus însă condiției obștești, Mihail Sadoveanu a vorbit despre sufletul uman și viața interioară a eroului (în **Viața lui Ștefan cel Mare**) și a dat cea mai adîncă viziune asupra personalității cu o misiune universală în **Frații Jderi**, epopee națională, „o Iliadă a noastră” [2, p. 625].

Din perspectiva zilei de azi imaginea mitopo(i)etică cea mai complexă și consunătoare cu viziunea postmodernă ne pare a fi cea eminesciană. Ștefan cel Mare este însăși conștiința noastră identitară, este lucrarea ei întru și împotriva istoriei (vitrege), este „atletul creștinătății” care aleargă cu ideea mare a unei Europe creștine unite cu toți românii uniți întru această idee. Căci dacă Decebal este ipostaza eului sfîșiat și căzut din paradis în istorie, Ștefan cel Mare este ipostaza Eului care cunoaște, în mod hegelian, suprema realizare de sine, redacizarea afirmării.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Hegel, G.W.F., *Prelegeri de filologie a istoriei*, București, 1997.
2. Vianu, Tudor, *Studii de literatură română*, București, 1964.

Mormântul lui Ștefan cel Mare de la Putna
Cu speranță la Marele Ștefan
El ne va mântui
Ștefan cel Mare și Sfânt. Frescă

Ion ȚURCANU

FIGURĂ TUTELARĂ A ROMÂNILOR

Istoria fiecărui popor are două elemente constitutive obligatorii: originile și valorile, restul sînt nuanțe care fac aceea ce se numește specific național. Aceste elemente sînt fundamentul, motivația și speranța de dăinuire peste toate veacurile viitoare. Nu există nici un popor atît de lipsit de orgoliu și atît de conștient de valoarea sa immanentă încît să ignore o astfel de atotbiruitoare manifestare de egoism colectiv. Aceste valori sînt împodobite în veșmîntul sacralului și al neobișnuitului și ambele se leagă de infinit. Primele de la el se revendică, iar celelalte își caută în el cununa; cele dintîi sugerează un trecut imemorial, zămislit sub auspiciile și cu participarea nemijlocită a divinității, pe cînd celelalte urmăresc perpetuarea în întreaga existență viitoare. Istoria nu este doar trecut, după cum viitorul nu este doar ceea ce nu a fost încă.

Există un singur proiect istoric popular privind existența umană. El se găsește, în general cam în același fel, în mai toate marile religii ale lumii. Oare despre om, această insectă stupidă și rea, particulă care reușește să concentreze în universul său infinitesimal toate proporțiile inimaginabile ale confuziei, nonsensului, patimilor și poftelor absurde, ale nesfîrșitelor contradicții devastatoare, e puțin să se spună că este creația lui Dumnezeu? Acela care a formulat gîndul absurd de îndrăzneț că omul este încununarea creației divine a fost un spirit de o profunzime și o larghețe fantastice, așa încît nimeni altul decît el pare a fi acela care amintește de chipul lui Dumnezeu, dacă nu o fi el însuși Dumnezeu. Iudaismul, de pildă, le spune evreilor că sînt poporul ales, dar prețul acestei alegeri sînt pedepsele foarte aspre pe care lahve

le aplică poporului său pentru orice abatere de la poruncile divine. Aceste două fapte simple sugerează două gînduri mari: întîi, că existența umană nu este lipsită de sens, de vreme ce Dumnezeu are grijă de om, și al doilea, că evoluția normală a omeniirii, adică afirmarea unei comunități civilizate, presupune în mod necesar conformarea necondiționată a omului la rigorile Legii, care, aici, înseamnă cuvîntul lui Dumnezeu. Exigențele neînduplecate față de Lege au însemnat enorm pentru destinul istoric al evreilor, deși îndeplinirea lor, mai cu seamă la început, a fost anevoioasă: a asigurat civilizarea și păstrarea, peste milenii, a conștiinței colectivității lor etnice, oricît de împrăștiat și de izolat geograficește ar fi fost acest popor. Sub aspectul relației omului cu divinitatea, creștinismul, născut în sînul iudaismului, a mers mult mai departe, renunțînd la ideea separării absolute a omului de Dumnezeu și susținînd, dimpotrivă, originea umană a divinității: Mîntuitorul este în același timp fiul lui Dumnezeu și fiul omului. Asta l-a făcut pe om să vadă în viață un sens categoric superior simplei existențe vegetative, să creadă în puterile proprii și să persevereze în acțiunile sale. Atîta doar – dar asta, ce-i drept, e foarte mult – creștinismul nu a știut să preia de la iudaism și cultul Legii.

Indiferent că i se pot sau nu semnala niște scăderi, ideea provenienței omului din voința divină, a legăturii cerescului cu terestruul a ridicat omul din condiția de ființă care nu avea altă conștiință decît aceea a infinitei sale neputințe și a lipsei de destin la statutul de element ce poate privi cu ochi deschiși în abisurile sinei și-și poate gîndi locul său în univers și chiar în raport cu divinitatea. Odată apărută, această idee a devenit factor hotărîtor al evoluției istorice, pentru că, prin ea, destinul uman a fost ridicat, din starea permanentă de incertitudine și zădărnice, pe cele mai înalte culmi ale speranței. De aceea nu este deloc întîmplător că adeseori tradiția istorică tinde să demonstreze originea divină a țărilor și popoarelor. În cazul românilor, această idee este

sugerată de legenda „descălecatului” țărilor române. Povestea aceasta, care a generat discuții fierbinți și nesfârșite în literatura română și care conține toate elementele caracteristice genului, mai ales atunci când e vorba de întemeierea Moldovei, ține de fapt de spațiul și de durata foarte întinse ale lumii indo-europene¹. După această tradiție de milenii, bozul urmărit de Dragoș este animalul-ghid, reprezentantul divinității, care îi duce pe fondatorii viitoarei țări la locul care le-a fost hărăzit². Legenda descălecatului este o manifestare locală a ceea ce, în istoriografie, este cunoscut cu numele de vînătoare rituală³. E de menționat aici un fapt care pare a nu fi fost semnalat încă: descălecatul, care, parțial, este un mit etnogonic, de vreme ce lămurește originea țărilor române, vorbește de o coborîre din munți către cîmpie, niciodată de o mișcare inversă, și nici măcar de o deplasare dintr-un loc de cîmpie către alt loc similar. Pentru Eminescu, detaliul este mult prea semnificativ ca să nu-l fi îndemnat să înceapă descrierea întregului fenomen astfel: *Din lungi cărări de codru, din munți cu vîrfu-n nouri / leșit-au Dragoș-Vodă, îmblînzitor de bouri...* Sugestia originii cerești a țării este cît se poate de limpede.

Marele poet avea un puternic simț al istoricului. În expresii lapidare, dar deopotrivă pline de miez și încărcate de nuanțe sugestive, el stăruie asupra celor doi factori care, după fondarea țării românești a Moldovei, au încununat opera întemeierii ei definitive: *munca și lupta* pentru lărgirea fruntarilor și apărarea lor: *Au cucerit cu plugul, cu vîrfu dragei săbii / Pîn-la Cetatea Albă, limanul de corăbii...* Valorificarea pămîntului prin aceste mijloace, zice Eliade, nu face decît să reia actul creației divine, pentru că numai așa posesiunea poate fi considerată reală. „De aceea realul prin excelență este *sacru*; căci sacral este într-o manieră absolută, acționează eficace, creează și face să dureze lucrurile.”⁴ Apărarea vetrei străbune, fondate cu eforturi și sacrificii enorme, este o datorie sfîntă pe care românii și-au făcut-o de-a lungul veacurilor,

mai cu seamă în fața incursiunilor vrăjmașe dinspre răsărit: *Sute de ani stătut-au stăpîni pînă la Nistru, / Luptînd cu răsăritul, cu cuibul cel sinistru, / De unde vin în roiori în veci renăscătoare / Lumi spurcate și rele, barbarele popoare...*

Așadar, țara s-a așezat prin îndelungate eforturi trudnice și prin veghe necurmată asupra hotarelor ei, dar oricît ar fi acestea de importante, ele nu sînt suficiente pentru afirmarea deplină a țării și pentru dăinuirea ei. Poetul își întoarce din nou privirea spre credință și, o dată cu asta, evocă una din principalele valori naționale, care, la el, pare a sta în fruntea tuturor celorlalte: „păstorii de neam” – stăpînii și îndrumătorii țării: *Stă neclintit Moldova țesînd la pînza vremii, / Viteji îi erau fiii și purtătorii stemii, / Cei dătători de lege și-așezători de datini, / Lumine din Lumine, Mușatini din Mușatini.*

Dacă, pentru a vorbi despre marile valori ale istoriei naționale, vom căuta să rămînem în perimetrul operei eminesciene, atunci vom constata cu ușurință că în acest spațiu marile figuri istorice ale românilor, „adormite-n colb de cronici”, răsar în toată statura lor impunătoare: Mircea cel Bătrîn lovește biruitor care mai mare putere vrăjmașă care tăbărise peste Țara Românească, Vlad Țepeș este invocat să facă ordine într-o societate fără principii, Horia domină peste Carpați, Mureșanu „scutură lanțul” și „cheamă piatra să învie”. La un moment dat, poetul evocă „epoca de strălucită memorie” a lui Matei Basarab și Vasile Lupu, iar cărțurilor din „zilele de-aur a scripturilor române”, acelor „sînte firi vizionare”, li se aduce un omagiu plin de admirație și recunoștință. Dar este dincolo de orice îndoială că, în viziunea poetului, Ștefan cel Mare a fost și a rămas cel mai de seamă exponent al spiritului activ al poporului român.

Aceasta însă nu este pur și simplu o părere personală, ci o expresie a unei tradiții istorice, înrădăcinate adînc în mentalitatea populară. Mihail Kogălniceanu a exprimat cît se poate de bine acest aspect al tradiției. „Pe pămîntul nostru, zicea el, orice ceta-

te, orice zid, orice șanț... întrebă-l [pe român] cine le-a făcut, el îți va răspunde: «Ștefan cel Mare»... Orice legiuire omenească, orice puneri la cale înțelepte, Ștefan-Vodă le-a urzit... În sfârșit acest domn, pentru moldoveni, cuprinde toate faptele istorice, toate monumentele, toate isprăvile și așezămintele făcute în timp de cinci veacuri de atîția stăpînitori”⁵.

În afară de cele cîteva poeme, fie închinare în întregime lui Ștefan sau în care imaginea acestuia ocupă un loc distinct, creația eminesciană, mai cu seamă impresionantă sa publicistică, face sute de referințe la numele și faptele marelui domn. Sigur că, așa cum au demonstrat de atîtea ori în trecut prestigioși comentatori ai poetului⁶, variatele aspecte ale operei sale, deci și imaginea despre care vorbim aici, nu pot fi cuprinse deplin și înțelese corect decît în baza celor mai diverse modalități de receptare. Referitor la felul cum vedea Eminescu rolul istoric al vrednicului domn moldovean, pare a se impune ideea că poetul l-a identificat cu spiritul tutelar al poporului român. În clipele de grea cumpănă, poporul își leagă de el cele mai mari speranțe și dorește să-l întîlnească cu cele mai mari onoruri: *Carpații arate / Seninele frunți / Și focuri pe-orîșice / Culme de munți. / Să arză tulpine / Întrege de brazi / Căci astăzi ne vine / Eroul viteaz, / Ne vine Ștefan cel Mare*. Chipul domnului, care se arată țării întîi de toate ca mare oștean, este mereu viu în conștiința populară: *Cum oare, o, țară, / Tu n-o să-l cunoști, / Cînd sună fanfara / Chemarea la oști, / Cînd buciume sună / În văi și pe plai / Și oastea s-adună / Călare pe cai – / Pe steaguri cu semne de bouri?* (Din schițele de imn „Ștefan cel Mare”).

Bineînțeles că numai Dumnezeu a putut să-i pună lui Ștefan drept sarcină misiunea deopotrivă de grea și onorabilă de obləduire în veac a poporului său, semnul neîndoielnic al acestei grații fiind aureolarea divină a locului de odihnă veșnică a domnitorului la Putna, loc care, sugerează poetul, trebuie să fie Mecca tuturor românilor, pentru că mormîntul este, întîi de toate, simbolul izbînzilor pe

care românii le-au căștigat în lupta împotriva dușmanilor credinței creștine: *În nimbul ce-ncunună mormîntul se zărește / Lipințul, Grumăzeștii și Balta și Ciceu, / Dumbrava Roșă, Baia și cum îngălbinește / Făloasa semilună la Racova de greu*. Putna e văzută ca un castel ceresc, *în care-adînc se-nchină / Lui Ștefan-vodă astăzi ai României fii*. (Din „Închinare lui Ștefan-vodă”).

Cînd evenimentele evoluează atît de prost încît românul ajunge „străin în țara lui”, poetul invocă patetic și magistral figura salvatoare a domnitorului: *Ștefane, Măria Ta, / Tu la Putna nu mai sta, / ... Doar s-a-ndura Dumnezeu / Ca să-ți mîntui neamul tău! / Tu te-nalță din mormînt / Și Moldova adunînd. / De-i suna din corn odată / Ai s-aduni Moldova toată, / De-i suna de două ori / Îți vin codri-n ajutor, / De-i suna a treia oară / Toți dușmanii or să piară / Din hotară în hotară...* (Din „Doina”).

S-ar părea că toate referințele acestea fac dovada exagerării rolului personalității în istorie și în special a meritelor domnului moldovean. Și am putea interpreta această impresie ca pe o constatare a unei stări de fapt, dacă am fi luat citatele din scrierile cutărui scriitorăș, care poate, la un moment dat, să facă din patriotism o profesie pe care o țipă nesimțit pentru a reține asupra sa atenția lumii care nu mai vrea să știe de el. Eminescu însă nu a avut cum simți niciodată nevoia unor gesturi atît de ieftine și de ridicole. Excepționalul său simț al observației și geniul său artistic i-au fost date ca destin; aproape tot ce a ieșit de sub pana lui poartă marca relevărilor adecvate și în același timp foarte generoase în raport cu imaginația cititorului. Pentru el, *frumosul*, dacă nu este realul cotidian, este în orice caz *posibilul*. Și tocmai asta subliniază puterea regeneratoare a artei, capacitatea ei de a trezi și de a stimula în om credința în bine și în frumos, scutindu-l totodată de iluziile deșarte, rodite de inteligențele neîmplinite.

La Eminescu, închinarea în fața lui Ștefan cel Mare nu este nici pe departe doar o îndemînatică formulă

literară, cu atât mai puțin dovada alunecării spre un patetism facil. Și fără îndoială că nu are nici o legătură cu aceea ce se cheamă personalizarea istoriei și nici cu elogierea personalităților celebre din istoria universală, cum se susține uneori, mai ales în vremea mai de la urmă⁷ – probabil, dintr-un fel aparte de exteriorizare a complexului de inferioritate. Cu atât mai mult nu pot fi salutate încercările fără rost și cu nimic folositoare de a scoate din poetul Eminescu un Eminescu ideolog⁸, care ar fi fost preocupat, chipurile, și de „mitizarea” marilor înaintași ai românilor. În realitate, vorba e de cu totul altceva.

În țările mari, bogate și cu populație multă, problema personalității carismatice și înzestrate cu deosebită dăruire aproape că nu are nici o relevanță pentru soarta comunității: totul rezolvă mașinăria birocratică bine pusă la punct. Cîți sînt în stare să numească pe negîndite un mare om de stat chinez? O țară mică, dimpotrivă, are valori și resurse vitale reduse, și compensarea acestor „slăbiciuni” se face prin ridicarea rolului și a responsabilității aceluia care stă în fruntea comunității. Tocmai de aceea nu este deloc întîmplător că de pildă Moise și Hristos n-au apărut în mijlocul babilonienilor, perșilor, egiptenilor sau romanilor, ci în sînul evreilor, un popor mult mai puțin numeros, dar care a avut puternica dorință de a rezista și a supraviețui la examenul dur al istoriei. În istorie s-au mai văzut situații cînd capitalul uman și cel intelectual au putut asigura o prosperitate performantă chiar și unei țări mici. Dar, din mai multe motive, acesta nu a fost niciodată cazul nostru; la noi, ambii indici au fost, în raport cu referințele mai mult sau mai puțin pilduitoare în acest sens, destul de modești. Eminescu nu numai că avea știre deplină de această realitate deloc îmbucurătoare, dar o simțea dureros cu ultima fibră a ființei sale, numindu-și stirpea „neam al nevoii”. De aceea, pornind de la aceste fapte și mai ținînd cont și de pericolul permanent al cotozirii și înrobirii din partea celor trei mari imperii învecinate, el vedea salvarea doar în „păstorii neamului”, adică în

conducătorii înțelepți, responsabili și iubitori de țară. Ștefan cel Mare a întrunit aceste calități „cu asupra de măsură”. Vedem, așadar, că, într-o construcție literară de excepție, aceea ce pare a fi mit este o imagine perfect adecvată realității istorice. Iată o dovadă cu adevărat exemplară că arta autentică, atunci cînd îi este dat să lucreze pe tărîmul istoriei, nu poate substitui nimic realității.

E ușor să te închipui atât de grozav, încît să dai cum îți place dimensiuni și culori figurilor și evenimentelor din trecut, și este infinit mai greu, dacă nu chiar imposibil, să apreciezi exact cine, ce și cum a fost. Nu există alt principiu de procedură corectă în asemenea situații decît bunul-simț; locul cunoștințelor e mai în urmă, iar mofturile expertului și pretențiile censorului e bine întotdeauna să nu se afle nicăieri.

NOTE

¹ Vezi Gheorghe Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, p.129-131; Romulus Vulcănescu, *Mitologie română*, București, 1985, p. 270-277. Relativ la religia timpurie indo-europeană a se vedea și Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol.1, Chișinău, 1992, p.196.

² Mircea Eliade, *De Zamolxis à Gengis Khan*, Paris, 1970, p.136-162.

³ Între altele, Romulus Vulcănescu, *op. cit.*, p.275. Despre această practică la diverse popoare, a se vedea James G.Frazer, *Creanga de aur*, vol. 4, București, 1980, p. 73-109.

⁴ Mircea Eliade, *Eseuri. Mitul eternei reînnoierii. Mituri, vise și mistere*. Trad. de Maria și Cezar Ivănescu, București, 1991, p. 18-19.

⁵ Mihail Kogălniceanu, *Scrieri istorice*, în: *Opere*, tom I, București, 1946, p. 655.

⁶ Vezi Constantin Ciopraga, *Eminescu – „Poetul nepereche”*, în: Mihai Eminescu, *Poezii*, Iași, 1990, p. 709.

⁷ Vezi, de ex., Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, ed. a II-a, București, 2000, p.282 sq.

⁸ *Ibidem*, p.11; *Dilema*, 27 februarie – 5 martie 1998; *Sud-Est*, 1999, nr. 1-2.

ȘTEFAN CEL MARE VIAȚA ȘI ACTIVITATEA

1441-1442 (după alți istorici: 1433-1438) – vede lumina zilei Ștefan, fiul lui Bogdan al II-lea și nepotul lui „jupân Bogdan”, fratele lui Alexandru cel Bun (1399-1432). Mama se numea Maria-Oltea. Frații și surorile lui Ștefan: Ioachim, Ioan, Cârstea, Maria și Sora

1449-1451, 15 octombrie – anii de domnie ai lui Bogdan al II-lea, tatăl lui Ștefan, care e prins și ucis de Petru Aron la Reusenii (lângă Suceava)

1451-1452 – prima domnie a lui Petru Aron în Țara Moldovei

1451-1456, august – refugiu al lui Ștefan cu ai săi în Transilvania, la curtea lui Iancu de Hunedoara

1451-1454 – a doua domnie a lui Alexăndrel, nepotul lui Alexandru cel Bun

1454-1455 – a doua domnie a lui Petru Aron

1455, februarie-mai – a treia domnie a lui Alexăndrel

1455-1457, 12 aprilie – a treia domnie a lui Petru Aron. Din 1456 Țara Moldovei începe să plătească tribut Imperiului Otoman în mărime de 2000 galbeni

1456, august – stabilirea lui Ștefan cu ai săi la curtea lui Vlad Țepeș, în Țara Românească

1457, 12 aprilie – cu ajutorul lui Vlad Țepeș și cu sprijinul Țării de Jos Ștefan bate oștile lui Petru Aron la Doljești. Ștefan, fiul lui Bogdan al II-lea, este încoronat domn al Țării Moldovei în satul Direptate, lângă Suceava

1458, 24 ianuarie – Matia Corvin, fiul lui Iancu de Hunedoara, devine rege al Ungariei

1458, 13 martie – Ștefan reînnoiește privilegiul comercial acordat anterior negustorilor brașoveni de către Alexandru cel Bun

1459 – prima expediție a lui Ștefan cel Mare în Polonia, în scopul prinderii lui Petru Aron

1459, 4 aprilie – încheierea tratatului moldo-polon de la Overhelăuți pe Nistru, prin care Ștefan recunoaște suzeranitatea regelui polon Cazimir al IV-lea; lui Petru Aron i se interzice apropierea de granița Moldovei ș.a.

1460, 3 iulie – Ștefan reconfirmă privilegiul comercial acordat negustorilor din Liov de predecesorii săi

1462, 2 martie – Ștefan voievod, Mitropolitul Teoctist, împreună „cu toți boierii moldoveni”, promit lui Cazimir al IV-lea că-i vor rămâne credincioși până la moarte, cerându-i în schimb să-l ajute pe Ștefan vodă, „cum glăsuiesc vechile tratate și obiceiuri”, contra dușmanilor

1462, 22 iunie – prima încercare (neizbutită) a lui Ștefan de a cuceri cetatea Chilia, stăpânită de unguri. În timpul asediului voievodul e rănit la gleznă

1462, noiembrie – sultanul otoman Mehmed al II-lea cotopește Țara Românească, înlocuindu-l pe Vlad Țepeș cu fratele său Radu cel Frumos (1462-1473)

1463 – în urma înțelegerilor diplomatice cu Țara Leșească, cetatea Hotinului este retrocedată Moldovei

1463 – Ștefan cel Mare „a dat de a scris ...” mănăstirii Zograf din Sfântul Munte Athos un *Praxiu* (Apostol) – prima carte copiată din porunca voievodului

1463, 5 iulie – căsătoria lui Ștefan cu Eudochia de Kiev, sora cneazului Simion Olelcovici

1464 – se naște fiul lui Ștefan cel Mare și al Eudochiei – Alexandru, poezit în hrisoavele țării până în anul 1496, când moare

- 1465, 23-26 ianuarie** – Ștefan asediază și cucerește cetatea Chiliei
- 1465, 4 noiembrie** – moare Maria-Oltea, mama voievodului, înmormântată la mănăstirea Probota
- 1465-1466** – se naște Elena, fiica lui Ștefan cel Mare și a Eudochiei
- 1466** – Vlaicul, pârcălab de Hotin, unchiul lui Ștefan cel Mare, cumpără moșia Chișinăului
- 1466, 10 iulie** – începe zidirea mănăstirii Putna, ctitorie și necropolă domnească a lui Ștefan cel Mare
- 1467** – Ștefan sprijină rebeliunea nobililor transilvăneni împotriva lui Matia Corvin
- 1467, 25 noiembrie** – moare Eudochia de Kiev, înmormântată în biserica mitropolitană Mirăuți din Suceava
- 1467** – ieromonahul Ioanichie de la mănăstirea Neamț scrie la comanda lui Ștefan vodă un *Minei pe ianuarie*
- 1467, 14-15 decembrie** – bătălia de la Baia, în care oastea lui Matia Corvin suferă o înfrângere zdrobitoare. Rănit grav, regele Ungariei se retrage peste Carpați
- 1469, 20 august** – Ștefan învinge, la Lipnic, lângă Nistru, pe tătarii lui Mamac-han
- 1469, 3 septembrie** – sfințirea mănăstirii Putna, căreia Ștefan voievod îi dăruiește, de-a lungul anilor, moșii, cărți și odoare bisericești
- 1469-1470** – reconstruiește cetatea de lemn și pământ la Orhei, numindu-l ca pârcălab pe Radu Gangur (1 aprilie 1470)
- 1470, 27 februarie-martie** – campania lui Ștefan cel Mare împotriva lui Radu cel Frumos, domn al Țării Românești, supus otomanilor. Pradă și arde Brăila, Orașul de Floci și județul Ialomița
- 1470** – din porunca domnului monahul Chiriac scrie un *Sbornic*, iar călugărul Casian copiază o *Psaltire*
- 1471, 7 martie** – oastea lui Radu cel Frumos intră în Moldova, dar e zdrobită la Soci (lângă Bacău)
- 1472, 14 septembrie** – Ștefan se căsătorește cu Maria de Mangop, înrudită cu împărații bizantini
- 1472** – Ghevrasiu de la mănăstirea Neamț întocmește, la porunca lui Ștefan, o copie a lucrării *Sintagma lui Matei Vlastaris*
- 1473** – Ștefan încetează să plătească sultanului haraciul
- 1473** – Nicodim de la Putna caligrafiază și decorează, la porunca lui Ștefan, un *Tetraevanghel* dăruit apoi mănăstirii Humor. Cartea cuprinde o miniatură cu chipul voievodului
- 1473, 18-21 noiembrie** – după ce înfrânge oastea lui Radu cel Frumos, lângă Râmnicea, Ștefan îl așază ca domn în Țara Românească pe Laiotă Basarab. Sunt luate ostatece soția Despina și fiica Maria-Voichița ale lui Radu cel Frumos
- 1474** – moare Radu cel Frumos
- 1475, 10 ianuarie** – bătălia de la Podul Înalt, de lângă Vaslui, în care Ștefan, împreună cu 40.000 de oșteni, zdrobește armata otomană care număra peste 120.000 de ostași, conduși de Suleiman Pașa. Este prima dată când osmanii, care se considerau invincibili, sufereau o înfrângere dezastruoasă
- 1475, 25 ianuarie** – Ștefan, domn al Moldovei, scrie principilor creștini, anunțându-i despre victoria lui asupra păgânilor
- 1475, 31 martie** – Papa Sixt al IV-lea îi scrie lui Ștefan cel Mare, preaslăvindu-i luptele „pentru creștinătate”
- 1475, 12 iulie** – Ștefan încheie o alianță antiotomană cu Matia Corvin, regele Ungariei. Acțiunea prevedea și o „pace trainică și veșnică” între Moldova și Ungaria
- 1475, vara** – cad, cucerite de osmani, cetățile Caffa și Mangop din Cri-

Cetatea Hotin

Cetatea Soroca

Cetatea Albă

meea, aliate ale Moldovei

1475, decembrie – Ștefan îl ajută pe cumnatul său Alexandru, principele de Mangop, în lupta contra otomanilor, expediind în Crimeea mai multe vase de luptă cu oșteni moldoveni

1476, 13 mai – sultanul Mehmed al II-lea pornește spre Moldova cu o armată evaluată de contemporani la 90-150 mii de oameni

1476, iunie-iulie – tătarii atacă Țara de Sus a Moldovei. Ștefan poruncește țăranilor să-i alunge pe tătari și să revină apoi în oastea lui de pe Dunăre

1476, 15 iulie – după o rezistență de mai multe zile la Dunăre, Ștefan se retrage din fața lui Mehmed al II-lea pe valea Siretului, însoțit fiind de zeci de curteni

1476, 26 iulie – bătălia de la Valea Albă (Războieni), în care oastea lui Ștefan suportă pierderi grele. În vara și toamna aceluiași an Ștefan adună o nouă oaste, de peste 16.000 de oșteni. Nereușind să cucerească cetățile, Mehmed, lovit de oastea lui Ștefan, e nevoit să părăsească Moldova „mai mult învins decât învingător”

1476, 10-19 octombrie – hanul Eminec Mârza îi scrie lui Mehmed că voievodul Moldovei „a făcut război crâncen cu noi și ne-a omorât mulți oameni”

1476 – Ștefan intră în Muntenia, pentru a-l pedepsi pe Laiotă Basarab, care luptase, la Valea Albă, de partea osmanilor

1476 – Ștefan îl pune domn în scaunul de la Târgoviște pe Vlad Țepeș, în locul lui Laiotă

1476 – au loc lucrări de întărire și modernizare a Cetății Albe

1476, decembrie – Vlad Țepeș e ucis de Laiotă Basarab, care intră în Muntenia cu ajutorul osmanilor

1477, 7 mai – solia lui Ioan Țamblac, trimis de Ștefan cel Mare la Veneția, dezvăluie planurile voievodului moldav de a recuceri Caffa și a-i alunga pe osmani din Crimeea

1477, noiembrie – în urma intervenției în Muntenia, Ștefan ridică în scaunul Țării Românești pe Basarab cel Tânăr, zis Țepeluș

1477, 19 decembrie – moare Maria de Mangop, înmormântată la mănăstirea Putna

1478, vara – căsătoria lui Ștefan cu Maria-Voichița

1479, iunie-iulie – din porunca lui Ștefan, 800 de meșteri zidari și 17.000 de salahori construiesc cetatea Chilia Nouă pe malul stâng al Dunării

1479 – se naște fiul ui Ștefan și al Mariei-Voichița – Bogdan-Vlad, care va moșteni în 1504 tronul lui Ștefan

1480 – din porunca lui Ștefan voievod sunt confecționate și instalate lespezi funerare pe mormintele predecesorilor săi înmormântați în biserica episcopală de la Rădăuți

1481, 15 martie – Matia Corvin îl anunță pe Papa Sixt al IV-lea despre victoriile lui Ștefan cel Mare în Muntenia împotriva lui Basarab Țepeluș, omul turcilor

1481, 8 iulie – bătălia de la Râmnicul Sărat. Ștefan îl învinge pe Țepeluș, punându-l domn, în locul acestuia, pe Vlad Călugăru. La această bătălie participă, alături de Ștefan, și fiul său Alexandru

1482, 10 martie – Ștefan cel Mare cucerește cetatea Crăciuna din Țara Românească, numindu-i pârçalabi pe Vâlcea și Ivanco

1483, 12 ianuarie – căsătoria Elenei, fiica lui Ștefan cel Mare și a Eudochiei de Kiev, cu Ivan cel Tânăr, moștenitorul tronului Moscovei

1483 – este finisată construcția Cetății Noi de la Roman

1484 – la Moscova se naște Dimitrie, fiul Elenei și al lui Ivan cel Tânăr

1484, 6-30 iulie – osmanii asediază și cuceresc Chilia și Cetatea Albă

1484, 28-30 iunie – este asediată și cucerită, de către osmani, Cetatea Albă

1484, vara – cade în luptele pentru Chilia și Cetea Albă Vlaicul, unchiul lui Ștefan cel Mare, pe atunci pârcălab de Orhei

1485 – Matia Corvin dăruiește lui Ștefan vodă cetățile Ciceul și Cetatea de Baltă din Ardeal

1485, 15 septembrie – Ștefan voievod depune la Colomeea jurământ de vasalitate și credință lui Cazimir al IV-lea, regele Poloniei, care-i promite ajutor în recucerirea Chiliei și Cetății Albe

1485, 29 septembrie – Ștefan învinge oștile turcești ale beglerbeului Ali Hadâmbul, care veneau să-l pună domn al Moldovei pe Hroirot, pretendent la domnie

1485, 16 noiembrie – în lupta de la Cătlăbuga, Ștefan înfrânge oastea lui Malcoci, pașa de Silistra

1486, 6 martie – susținut de osmani, Hroirot revine în Moldova, dar e învins de Ștefan în bătălia de la Șcheia

1487 – silit de împrejurări, Ștefan încheie pace cu sultanul, acceptând reluarea plății haraciului în schimbul garanției independenței Moldovei

1487 – Ștefan zidește biserica cu hramul Sf. Procopie de la Milișăuți în amintirea bătăliei de la Râmnic

1487, 12 iunie – Ștefan zidește biserica cu hramul Sf. Cruci din Pătrăuți

1488, 1 mai – 15 octombrie – Ștefan zidește biserica cu hramul Sf. Ilie în amintirea bătăliei de la Șcheia

1488, 26 mai – 14 septembrie – Ștefan zidește biserica cu hramul Sf. Gheorghe de la Voroneț

1489 – voievodul Moldovei restabilește alianța cu Ungaria, ceea ce însemna, de fapt, anularea obligațiilor sale luate la Colomeea, după ce Cazimir al Poloniei recunoscuse, în tratatul de pace turco-polon, stăpânirea osmană asupra Chiliei și Cetății Albe

1490 – Ștefan trimite o solie la Maximilian de Habsburg, la Viena

1490 – are loc nunta lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, cu Maria Asanina Paleologhina din Constantinopol

1490, 27 aprilie – 20 septembrie – Ștefan zidește biserica cu hramul Sf. Ioan Botezătorul în curtea domnească de la Vaslui

1490, august – Ștefan cucerește Pocuția, drept răzbunare pentru trădarea din partea regelui Poloniei

1490 – Pahomia monahul scrie din porunca lui Ștefan cel Mare un *Tetraevanghel* pentru mănăstirea Voroneț

1491, 1 ianuarie – se termină zidirea bisericii cu hramul Adormirea Maicii Domnului din Bacău, ctitorită de „Alexandru voievod, fiul lui Ștefan cel Mare”

1490 – din porunca lui Ștefan cel Mare se toarnă, pentru mănăstirea Putna, clopotul numit „Blagovistnic”, de 318 kg

1491, iunie – 1492, 10 august – Ștefan zidește biserica cu hramul Sf. Nicolae din Iași

1492 – Teodor Mărieșescul scrie din porunca lui Ștefan cel Mare un *Tetraevanghel* pentru mănăstirea Zograf de la Athos

1492, 18 aprilie – Vladislav al II-lea, regele Ungariei, validează dreptul de stăpân al lui Ștefan cel Mare asupra Cetății de Baltă și a Ciceului din Transilvania, dăruite acestuia de Matia Corvin în 1489

1492, 30 mai – 28 octombrie – Ștefan zidește biserica cu hramul Sf. Gheorghe din Hârlău

1492 – diacul Isaia scrie din porunca lui Ștefan un *Minei pe februarie*

1493, 8 februarie – solia lui Ștefan cel Mare sosește la Wilno, la Alexandru, mare duce al Lituaniei, pentru a-i cere acestuia să colaboreze cu „frații săi” împotriva „păgânătății”. Alexandru promite că va întreprinde ceva, „ca să nu fie asuprită creștinătatea din partea păgânilor”

1493, 9 iulie – 1494, 12 octombrie – Ștefan zidește, cu sprijinul fiului

său Alexandru, biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului din Borzești, baștina voievodului

1493, 30 septembrie – diacul Teodor termină de scris la Suceava un *Tetraevanghel* din porunca Mariei-Voichița, pentru mănăstirea Pătrăuți

1493, 26 octombrie – Teodor Mărisescul termină de caligrafiat, din porunca lui Ștefan cel Mare, un *Tetraevanghel* pentru biserica din cetatea Hotinului

1493, noiembrie – solia lui Alexandru, marele duce al Lituaniei, sosește la Ștefan cel Mare cu propunere de pace și prietenie

1494-1496 – Ștefan zidește biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului de la Căpriana

1494, 30 noiembrie – „s-a săvârșit” zidirea de către Ștefan cel Mare a bisericii cu hramul Sf. Petru și Pavel din Huși

1495, 18 octombrie – s-a terminat zidirea bisericii cu hramul Sf. Nicolae din Dorohoi

1495 – grămăticul Damian din Iași copie, din porunca lui Ștefan vodă, *Sintagma lui Matei Vlastaris*, pentru biserica Sf. Nicolae din Iași

1496 – o solie a lui Ștefan pleacă în Lituania, cu intenția de a înnoi „scri-sorile încheiate între străbunii lor”

1496, 26 iunie – moare Alexandru, fiul lui Ștefan și al Eudochiei, înmormântat la mănăstirea Bistrița

1496, 30 septembrie – Ștefan sfârșește zidirea bisericii cu hramul Sf. Nicolae din Popăuți

1496, 4 iulie – 1497, 8 noiembrie – Ștefan înalță biserica cu hramul Nașterea Maicii Domnului din Tazlău

1496, 18 noiembrie – Ștefan săvârșește zidirea bisericii-panteon cu hramul Sf. Mihail de la Războieni în amintirea oștenilor căzuți pe câmpul de luptă de la Valea Albă

1497, august – septembrie – invazia lui Ioan Albert, regele Poloniei, în Moldova. Bătălia din Codrii Cosminului

1497, 14 noiembrie – se încheie construirea de către Ștefan cel Mare a bisericii cu hramul Înălțarea Domnului de la mănăstirea Neamț

1497 – 15 iunie – 1498, 11 noiembrie – Ștefan cel Mare înalță biserica cu hramul Sf. Ioan Botezătorul din Piatra-Neamț

1498, 24 ianuarie – Teodor Marieșescul termină de scris, din porunca lui Ștefan cel Mare, un *Tetraevanghel* pentru mănăstirea Moldovița

1498, iulie – Ștefan efectuează o expediție în Galiția, ajungând până la Liov

1498 – Ștefan îl îndemnă pe marele cneaz al Moscovei Ivan al III-lea, cuscrul său, să păstreze pace cu Ducatul Lituaniei

1499 – Alexandru al Lituaniei îi mulțumește lui Ștefan pentru intervenția sa pe lângă marele cneaz al Moscovei și-i cere ajutor pentru a face pace cu acesta

1499 – din porunca lui Ștefan cel Mare, Costea Posadnic, înalt demnitar, construiește din lemn și pământ cetatea Sorocii

1499, 5 ianuarie – Ștefan cel Mare refuză să plătească tribut osmanilor și înfrânge un corp de oaste turcească de 20.000 de oameni, care se întorceau cu pradă din Polonia

1499, 19 aprilie – craiul Poloniei Alexandru și voievodul Moldovei Ștefan cel Mare semnează un tratat de pace, potrivit căruia Pocuția rămâne sub stăpânirea Moldovei

1499, 14 septembrie – tratatul încheiat de Ștefan cu Alexandru, marele duce al Lituaniei, prevede că cei doi domni vor fi prieteni, vor avea aceeași dușmani și vor înștiința unul pe altul de primejdiile care-i vor amenința, vor extrăda boierii pribegi, vor aplana conflictele de graniță (granița între ei pe atunci

trecea pe Nistru) și vor stimula comerțul

1500 – se brodează steagul lui Ștefan cel Mare, dăruit apoi de voievod mănăstirii Zograf de la Muntele Athos

1500, 14 iunie – Teodor Mărieșescul termină de copiat, din porunca lui Ștefan cel Mare, un *Praxiu*, pentru mănăstirea Neamț

1500, 10 august - Ștefan cel Mare și Maria-Voichița doamna dăruiesc mănăstirii Putna monumentala dveră, reprezentând „Răstignirea”, capodoperă a broderiei medievale

1500-1502, 14 septembrie – Ștefan cel Mare zidește biserica cu hramul Înălțarea Sfintei Cruci de la Volovăț

1501, decembrie – solia lui Ștefan sosește la Cracovia, pentru a-l felicita pe Alexandru, fostul duce al Lituaniei, devenit rege al Poloniei

1501 – Ștefan cel Mare ocupă Pocuția, „țara moșilor săi”

1501, februarie – Ștefan vodă trimite doi oameni la Veneția, pentru a cumpăra stofe scumpe și a tocmi un medic pentru el

1502 – sultanul Baiazid al II-lea îl îndeamnă pe hanul tătarilor de pe Volga să vină cu hoarda sa să se așeze la sudul Moldovei, subliniind că „dacă tu vei avea în mâna ta Moldova, atunci drumul ne va fi deschis spre toate părțile lumii”

1502, 23 aprilie – Ștefan voievod dăruiește mănăstirii Zograf un *Tetraevanghel*, copiat de Filip monahul

1502, 24 iunie – Spiridon monahul termină de scris și de decorat un *Tetraevanghel*, pe care Ștefan cel Mare îl dăruiește bisericii Sf. Ioan Botezătorul „din curțile sale de la Bistrița” (Piatra-Neamț)

1502, 2 iulie – Ștefan cel Mare dăruiește, printr-un hrisov, mai multe moșii mănăstirii Putna

1502, noiembrie – Ștefan roagă pe starostele de Liov să intervină pe lângă regele Poloniei, ca aceasta să recunoască Pocuția drept proprietatea Moldovei, pe care Ștefan e hotărât „să o apere până la moarte”

1503, 27 aprilie – 1504 – Ștefan cel Mare începe, iar Bogdan al III-lea, fiul său, încheie construirea mănăstirii Dobrovăț

1503, 8 septembrie – 1504, 18 septembrie – Ștefan cel Mare începe, iar Bogdan al III-lea voievod termină construirea bisericii cu hramul Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul din Reusenii, pe locul unde, conform tradiției, i s-a tăiat capul lui Bogdan al II-lea, tatăl lui Ștefan cel Mare

1503, 16 octombrie – Vladislav al IV-lea, regele Ungariei, scrie regelui Poloniei că „Pocuția este a Moldovei”

1503, 22 septembrie – o solie a lui Ștefan sosește la Alexandru, regele Poloniei, cerându-i să recunoască drepturile Moldovei asupra Pocuției, aceasta fiind o moșie a țării Moldovei „din vechime”

1504, 25 februarie – Paisie monahul termină de scris un *Minei pe martie*, dăruit apoi de Ștefan cel Mare mănăstirii Dobrovăț

1504, 2 iulie – moare Ștefan cel Mare în scaunul său de la Suceava, după o domnie de 47 de ani, trei luni și două săptămâni. E înmormântat în biserica mănăstirii Putna

1504-1517 – anii de domnie ai lui Bogdan al III-lea, fiul lui Ștefan cel Mare

1505, 18 ianuarie – moare Elena doamna, fiica lui Ștefan cel Mare

1507, 5 mai – prin grija lui Bogdan al III-lea se termină scrierea *Tetraevanghelicului* poruncit „cu râvnă” de Ștefan cel Mare mănăstirii Putna

1511, 26 februarie – moare Maria-Voichița doamna, înmormântată în biserica mănăstirii Putna

Mircea PĂCURARIU

CTITOR DE LĂCAȘURI SFINTE

La 21 iunie 1992, Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a hotărât ca marele domn moldovean să fie trecut în calendarele (sinaxarele) ortodoxe ca „binecredinciosul voievod Ștefan cel Mare și Sfânt”, în ziua de 2 iulie a fiecărui an, ziua trecerii sale la cele veșnice. Mulți s-au întrebat atunci de ce un voievod care a purtat atâtea războaie cu vecinii săi, în cursul cărora s-a vărsat mult sânge nevinovat, să fie trecut în calendarul sfințeniei creștine, alături de atâtia martiri din primele veacuri creștine sau de mărturisitori ai dreptei credințe de mai târziu, de cuvioși pustnici sau de evlavioase femei, de mari dascăli ai Bisericii, toți marturisindu-L și predicându-L pe Hristos în diverse forme. Răspunsul la o asemenea întrebare este foarte simplu: în cei 47 de ani de domnie, Ștefan cel Mare a fost nu numai un strălucit apărător al țării sale, ci și un adevărat ocrotitor al Ortodoxiei de pretutindeni, un neîntrecut sprijinitor al culturii și artei bisericești, precum și cel mai de seamă ctitor de lăcașuri sfinte din tot trecutul Moldovei.

Din 1457, de când mitropolitul Teoctist I „l-a pomăzuit spre domnie”, și până la începutul lunii iulie 1504, când a fost așezat spre veșnică odihnă în gropnița mănăstirii Putna, pe care o ctitorise, Ștefan Vodă a arătat Europei întregi că este un mare comandant de oști și strateg, un apărător nebiruit al țării sale, dar și o pavază a întregii creștinătăți europene în fața Semilunii. Acest lucru îl dovedesc victoriile repurtate în luptele cu regele Ungariei Matia Corvin la Baia, în 1467, cu tătarii la Lipnic (Lipinți), în 1470, cu forțele otomane comandate de Suleiman pașa la Podul Înalt, lângă Vaslui (10

ianuarie 1457), într-un fel și la Valea Albă-Războieni (26 iulie 1476), când armata otomană, de 150.000 de oameni, era comandată de însuși sultanul Mehmed II, cuceritorul Constantinopolului, mai târziu la Cătlăbuga și Scheia (în 1489), în câteva rânduri chiar și împotriva unor domni din Țara Românească, iar spre sfârșitul vieții strălucita victorie împotriva regelui Jan Olbracht al Poloniei în Codrii Cosminului (1497).

Paralel cu activitatea militară și diplomatică, binecredinciosul domn a fost un sincer și entuziast ocrotitor al Bisericii din țara sa. În timpul domniei lui, Mitropolia Moldovei a fost cărmuită de mitropoliții *Teoctist I* (din 1453), sfetnic de nădejde al domnitorului († 18 noiembrie 1478, îngropat în pridvorul mănăstirii Putna) și *Gheorghe* (1478 – † 1 aprilie 1508), cel care a sfințit majoritatea ctitoriilor ștefaniene. Eparhia Romanului a fost cărmuită de episcopii Tarasie (între 1464 – 1473), Vasile (consemnat în 2 februarie 1484, † c. 1500) și Teoctist (c. 1500-1508, apoi mitropolit), iar eparhia Rădăuților a avut în frunte pe episcopul Ioanichie (c. 1472 – † vara anului 1504).

Înainte de a prezenta ctitoriile marelui Ștefan, trebuie să notăm că el a acordat o serie de moșii, subvenții și scutiri de dări unor mănăstiri ctitorite de înaintașii săi: Neamț, Moldovița, Probota, Bistrița, Humor, Ițcani etc.

La unele din ctitoriile înaintașilor săi în scaun, Ștefan Vodă a zidit biserici noi ori le-a refăcut pe cele existente. Așa s-au petrecut lucrurile la mănăstirea *Neamț*, ctitoria lui Petru Mușat din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, unde a zidit actuala „biserică mare”, cu hramul „Înălțarea Domnului”, în 1497, de mari dimensiuni, cu cinci încăperi: altar, naos, camera mormintelor (gropnița), pronaos și pridvor închis. La mănăstirea *Bistrița*, lângă Piatra Neamț, ctitoria și necropola bunicului său Alexandru cel Bun, a zidit o clopotniță cu un paraclis, între anii 1497-1498, existente până azi.

În sfârșit, trebuie să consemnăm mănăstirile zidite din temelie de marele domnitor. Șirul lor începe

cu mănăstirea *Putna* cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”, a cărei construcție a început la 10 iulie 1466 (după cucerirea cetății Chilia), fiind sfințită la 3 septembrie 1470, după victoria raportată la Lipiști împotriva tătarilor, de un sobor de 64 de preoți și diaconi, în frunte cu mitropolitul Teoctist și episcopul Tarasie de la Roman. Probabil lucrările de construcție au fost conduse de un arhitect grec cu numele Teodor, ajutat de meșteri zidari, pietrari, zugravi și argintari veniți din Transilvania. Domnitorul-ctitor a înzestrat-o cu numeroase bunuri materiale: moșii (sate), veșminte preotești, vase liturgice, icoane, manuscrise. Un act de danie din 1503 menționează 27 de sate, la care se adăugau vii, prisăci, mori, sare de la ocnă, ceară, veniturile unor vămi și altele; preoții din satele mănăstirești erau subordonați egumenului și nu ierarhului locului.

Putna a devenit gropnița marelui ei ctitor și a membrilor familiei sale: Maria de Mangop, a doua sa soție († 1477), fiii săi Bogdan († 1479) și Petru († 1480), doamna Maria Voichița, a treia soție († 1511), fiul său Bogdan III, zis „cel orb” († 1517), Ștefăniță Vodă, fiul lui Bogdan III, deci nepotul lui Ștefan († 1527) și alții.

O altă ctitorie a domnitorului este mănăstirea *Voroneț*, zidită pe locul unui schit de lemn, în care ar fi trăit, potrivit tradiției, Daniil Sisastrul, de la care a primit sfat și cuvânt de mângâiere în timpul luptelor cu turcii. Biserica – cu hramul „Sfântul Mucenic Gheorghe” – este de dimensiuni reduse, fiind zidită în mai puțin de patru luni, din 26 mai până la 14 septembrie 1488. A fost pictată în interior îndată după construirea ei, păstrând până azi câteva din frescele originale în altar și naos. Dar biserica Voroneț a dobândit o faimă deosebită mai ales în deceniul al cincilea din secolul următor, când a fost împodobită cu picturi exterioare, păstrate în bune condiții până în zilele noastre.

Tot Ștefan cel Mare este ctitorul mănăstirilor *Sfântul Ilie*, în satul cu același nume (azi înglobat în Suceava), în

lunile mai – octombrie 1488 (se pare pe locul unei așezări monahale mai vechi), *Tazlău*, lângă Buhuși, cu hramul „Nașterea Maicii Domnului” (1496-1497), și *Dobrovăț*, la sud de Iași, cu hramul „Pogorârea Duhului Sfânt”, zidită spre sfârșitul vieții (1503-1504).

În ultimii ani de viață și de domnie Ștefan cel Mare a ridicat un număr impresionant de biserici de mir sau parohiale. Între ele pot fi menționate bisericile „Sfântul Procopie” din *Bădeuți* (județul Suceava), distrusă de armata austriacă în 1916, „Înălțarea Sfintei Cruci” din *Pătrăuți* (lângă Suceava), se pare inițial schit de călugărițe, cu frumoase fresce în interior, între care și tabloul votiv al familiei, cea mai redusă ca dimensiuni dintre ctitoriile sale (1478), „Sfântul Ioan Botezătorul” sau „Domnească” din *Vaslui* (aprilie-septembrie 1490), în amintirea biruinței sale asupra lui Suleiman Pașa, „Sfântul Nicolae domnesc” din *Iași* (1491-1492), din nefericire reconstruită din temelie de arhitectul francez André Lecomte du Nouy, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, „Sfântul Gheorghe” din *Hârlău* (1492), „Sfântul Nicolae” din *Dorohoi* (1495), restaurată în 1896, „Adormirea Maicii Domnului” din *Borzești* (lângă Onești, județul Bacău), satul în care, potrivit tradiției, a copilărit viitorul domn (1493-1494), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din *Huși* (1495), refăcută din temelie în 1756 și mai târziu, „Sfântul Nicolae” din satul *Popăuți*, lângă Botoșani (azi înglobat în acest oraș), în 1496, care a suferit mai multe transformări ulterioare. Tot în 1496 a fost terminată biserica cu hramul „Sfântul Arhangel Mihail” din *Războieni* (județul Neamț), deci la 20 de ani de la lupta pe care a avut-o acolo cu turcii, când „cu voia lui Dumnezeu au fost înfrânți creștinii de păgâni și au căzut acolo mulțime mare de ostași ai Moldovei”, biserica fiind ridicată „întru rugă sieși și doamnei sale Maria și fiilor săi Alexandru și Bogdan, întru amintirea și pomenirea tuturor dreptcredincioșilor care au pierit aici”. Șirul ctitoriilor a continuat cu bisericile „Sfântul Ioan Botezătorul” din *Piatra Neamț* (1498),

cu un impresionant turn-clopotniță (1499), „Înălțarea Sfintei Cruci” din *Volovăț* (județul Suceava), pe locul uneia mai vechi, din lemn, care ar fi fost ctitorită de Dragoș-Vodă (1501-1502), și „Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul” din *Reuseni* (județul Suceava), pe locul unde a fost ucis tatăl său, terminată numai de fiul său Bogdan III (1503-1504). Grigore Ureche scria în **Letopisețul** său că și biserica „Sfântul Dumitru” din *Suceava* este tot o „ctitorie ștefaniană”, după victoria din Codrîi Cosminului împotriva oștilor poloneze, lucru confirmat și de ultimele cercetări arheologice. Tradiția populară îl consideră ctitor al bisericii din *Baia*, zidită după 1467, când a distrus acolo oștile lui Matia Corvin.

Tradițiile locale îi mai atribuie bisericile din *Scânteia* (județul Iași), *Scheia*, lângă Roman, *Florești*, lângă Vaslui, *Cotnari* (județul Iași), *Ștefănești* (județul Iași), una la mănăstirea *Căprina*, dincolo de Prut, alta în *Cetea Alba*, la limanul Nistrului, una – cu hramul „Sfântul Nicolae” – în cetatea *Chilia*, paraclise în cetatea *Hotin* și în cetatea *Neamț*. În Transilvania, tot tradițiile locului îi atribuie bisericile de la *Vad*, pe Someș, alta la *Feleacu*, lângă Cluj, unde erau și scaune vlădicești. În Țara Românească a zidit o biserică, cu hramul „Cuvioasa Paraschiva”, la *Râmnicu Sarat*, unde a avut o luptă victorioasă cu domnitorul Basarab cel Tânăr (Țepeluș); ea a fost refăcută de domnitorul Constantin Brâncoveanu și a dăinuit până la sfârșitul secolului al XIX-lea. În orice caz, aceste ctitorii din afara hotarelor țării sale erau un adevărat simbol al unității de neam, de limbă și de credință a românilor, în pofida hotarelor existente atunci.

În acest context, trebuie să consemnăm și câteva biserici ctitorite de membrii familiei sale ori de unii dintre dregătorii săi. Așa sunt bisericile „Adormirea Maicii Domnului” din *Bacău*, a fiului său Alexandru (✠ 1496), zidită înainte de 1491, biserica „Sf. Nicolae” din *Bălinești* (județul Suceava), ctitoria logofătului

Ion Tăutu, împodobită cu minunate fresce interioare de Gavriil ieromonahul și ucenicii lui, biserica cu hramul „Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul” din satul *Arbore*, lângă Rădăuți (1502), ctitoria pârcălabului de Suceava Luca Arbore (împodobită mai târziu cu picturi exterioare) și altele.

Aceste ctitorii ale lui Ștefan cel Mare și ale sfetnicilor săi erau concepute în stilul arhitectonic „triconc”, de origine bizantino-balcanică, încetățenit la noi încă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Spațiul interior era împărțit, potrivit rânduielilor ortodoxe, în altar, naos și pronaos. La biserica mănăstirii Putna, prima sa ctitorie, apare însă un element nou și anume spațiul funerar dintre pronaos și naos, cunoscut sub numele de „gropniță” (sau „camera mormintelor”); toate aceste încăperi sunt despărțite între ele prin ziduri groase, străpunse de o ușă îngustă. Gropnița apare apoi și în multe alte biserici moldovenești. La biserica cu hramul „Înălțarea Domnului” din mănăstirea Neamț apare și o altă încăpere, la intrare, exonarthexul, un pridvor închis. Câteva din bisericile ștefaniene au și contraforți și ogive, elemente specifice arhitecturii gotice. Tot la Neamț, dar și la alte biserici, apare și un minunat decor exterior (firide cu arcade, ocnite, discuri smălțuite). Alte biserici mănăstirești au turnuri-clopotnițe (Bistrița, Popăuți, Piatra Neamț). În orice caz, din îmbinarea artei bizantino-balcanice, specifică ortodoxiei, cu elemente din arta gotică, cu anumite elemente din arta populară locală, a luat naștere un stil arhitectonic nou, stilul moldovenesc. Mai multe ctitorii ștefaniene au fost împodobite cu fresce interioare: Putna, Pătrăuți, Voroneț, Sfântul Ilie – Suceava, Popăuți, Bălinești.

În multe din ctitoriile lui Ștefan cel Mare – în special la Neamț și Putna – s-a desfășurat o apreciată activitate de copiere a unor manuscrise, în limba slavonă, fie cărți de slujbă, fie traduceri din Sfinții Părinți ai primelor veacuri creștine. Sub îndrumarea egumenilor Ioasaft, Paisie și Spiridon,

mănăstirea Putna a devenit cel mai însemnat centru cultural-artistic al țării. Un ieromonah cu numele *Nicodim* a copiat acolo, în 1473, un *Tetraevangel* slavon (azi în Muzeul de Istorie a României din București), cea mai reușită operă caligrafică-miniaturistă din epoca marelui domnitor, scris pe pergament, cu frumoase frontispicii, cu chipurile celor patru evangheliști. În mod deosebit impresionează, în acest manuscris, portretul policrom al lui Ștefan cel Mare, în genunchi, oferind Evanghelia Sfintei Fecioare Maria, așezată pe tron, cu Pruncul Iisus în brațe; domnitorul, cu plete blonde și ochi albaștri, este îmbrăcat într-o tunică de brocart roșu deschis. Tot la Putna au activat caligrafii și miniaturii *Casian*, *Paladie*, *Spiridon*, *Paisie*, *Iacob* și alții, care au copiat cărți liturgice, cuvântări ale unor Sfinți Părinți și altele.

La mănăstirea *Neamț*, în prima jumătate a secolului al XV-lea activează ieromonahul *Gavriil fiul lui Unc*, copist și miniaturist de excepție, cu o activitate îndelungată, care a creat acolo o adevărată „școală” de copişti. Activitatea lui a fost continuată, în a doua jumătate a secolului, de diacoul *Teodor Mănșescu*, care a copiat mai multe *Tetraevanghele*, împodobite cu miniaturi, necesare pentru citiriile domnitorului (unele se păstrează în țară, altele în muzee și biblioteci de peste hotare), ieromonahii *Ioanichie* și *Ghervasie* și alții.

În alte mănăstiri mai pot fi consemnați copişti: *Anastase egumenul* de la Moldovița, monahul *Pahomie* de la Voroneț, un monah *Filip*, preotul *Ignatie din Coțmani*, monahul moldovean *Visarion* din mănăstirea *Zografu* din Muntele Athos, grămaticii *Damian* și *Dimitrie*, diecii *Isaia*, *Mircea* și *Trif*, probabil și logofătul *Ion Tăutu*. La mănăstirea *Bistrița* s-a continuat *Pomelnicul* domnitorilor țării și al membrilor familiilor lor, al mitropoliților, episcopilor și egumenilor, început încă din timpul lui Alexandru cel Bun.

Mai notăm că, în aceleași mănăstiri, s-au realizat și numeroase obiecte de artă bisericească, mai ales piese de broderie, icoane și argintărie. Între ele

se numără mai multe *epitrahile* lucrate pentru mănăstirea *Putna*, dar mai ales *acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop*, soția domnitorului, una dintre cele mai remarcabile piese de acest gen; este înfățișată cu ochii închiși, cu mâinile împreunate pe piept, îmbrăcată într-o mantie de brocart albastru și cu coroană pe cap.

În afară de lăcașurile de cult din țara sa, domnul moldovean a venit și în sprijinul unor așezăminte bisericești care se aflau atunci sub dominație otomană. Cu sprijinul său financiar a fost refăcută în întregime mănăstirea *Zografu* din Muntele Athos, unde s-a zidit și o bolniță, o trapeză, un turn de piatră pentru corăbii (cu o pisanie care consemna numele său), și s-a zugrăvit biserica mare. Aceleiași mănăstiri i-a dăruit câteva manuscrise liturgice și o icoană a Sfântului Gheorghe. Daniile oferite acestei mănăstiri erau atât de însemnate, încât călugării de acolo îl considerau drept „ctitor”. Au mai fost ajutate și alte câteva mănăstiri athonite: *Vatoped*, *Sfântul Pavel*, *Constamonit* și *Grigonu*; cea din urmă a fost refăcută „din temelie” de domnitor, deoarece fusese distrusă și jefuită de piraiți. Toate aceste mănăstiri păstrează până azi hrisoave de danie, precum și unele obiecte de cult de la „binecredinciosul și de Hristos iubitorul” domn moldovean.

Așadar, Ștefan cel Mare n-a fost numai un neîntrecut conducător de oști și apărător al țării sale în fața unor incursiuni de oști străine, ci și un mare ctitor de lăcașuri sfinte și îndrumător al vieții culturale, artistice și chiar spirituale din țara sa. Bisericele și mănăstirile zidite de el în Moldova și în afara hotarelor ei, activitatea de ordin cultural-artistic care s-a desfășurat în marile mănăstiri moldovene, sprijinul material acordat unor așezăminte bisericești, căzute sub dominație otomano-islamică, sunt mărturii grăitoare ale unei epoci de maximă strălucire, care poartă pecetea geniului creator al celui care a fost așezat spre veșnică odihnă în ctitoria sa de la Putna, în urmă cu 500 de ani.

Cel mai ceresc pământ din neamul meu
 Și cerul cel mai omenesc din toate
 S-a prefăcut în sânge legământ
 Fiece om și umbră de cetate

Ioan ALEXANDRU,
Imnul Moldovei

Eugen DENIZE

ȘTEFAN CEL MARE ÎN *DIARII* LUI MARINO SANUDO

Domnia lui Ștefan cel Mare, cea mai lungă din istoria întregului spațiu românesc în perioada evului de mijloc, a reprezentat o epocă de prosperitate economică, de consolidare a unor structuri sociale mobile, capabile să țină pasul cu modernitatea care se făcea simțită tot mai puternic pe continentul nostru. De asemenea, ea a însemnat consolidarea puterii centrale, a aparatului militar, administrativ și diplomatic al statului, a marcat progresul bisericii ortodoxe și întărirea sistemului de valori creștine, dezvoltarea unei culturi strălucitoare, specific românești. Consolidarea puternică a statului a făcut ca această domnie să dobândească o dimensiune internațională deosebit de importantă, ca Moldova să devină un element de bază al vieții politice internaționale din zona pontică și a Dunării de Jos, a Europei sud-estice și central-răsăritene în general.

Abilitatea și înțelepciunea cu care Ștefan cel Mare a condus politica externă a țării sale, talentul său diplomatic și calitățile sale militare, știința sa de a menține un permanent echilibru între marile puteri, care amenințau însăși existența Moldovei ca stat, au făcut din el o personalitate cunoscută și respectată de către toate capetele încoronate ale Europei, atât de prieteni, cât și de dușmani. Cronicarii vremii au urmărit și consemnat cu atenție faptele sale glorioase și ne-au transmis peste veacuri admirația lor față de marele voievod. Printre cei mai importanți cronicari, contemporani cu Ștefan, care și-au apelat atenția asupra domniei și per-

sonalității sale s-a numărat și Marino Sanudo, unul dintre cei mai cunoscuți exponenți ai cronicicii venețiene de la sfârșitul secolului al XV-lea și din prima jumătate a celui următor.

Este adevărat că, în ansamblu, cronicistica venețiană, așa cum consideră Șerban Marin într-un studiu foarte recent¹, nu a avut în vedere, în mod deosebit, spațiul românesc. Dar afirmația că Ștefan cel Mare nu a fost niciodată menționat de aceasta, făcută de același autor², este absolut neadevărată și dovedește necunoașterea izvoarelor narative venețiene, inclusiv a faimoaselor *Diarii* elaborate de Marino Sanudo între începutul anului 1496 și sfârșitul lunii septembrie a anului 1533 și editate integral, în 58 de volume, la Veneția, între 1879 și 1902.

Născut într-o veche familie aristocratică venețiană, la 22 iunie 1466, Marino Sanudo, cunoscut și cu apelativul de „cel Tânăr”, a intrat în viața politică a cetății lagunelor în anul 1498. După o carieră îndelungată, se retrage din activitate în anul 1531 și, datorită situației materiale destul de precare, la 19 septembrie același an, Consiliul celor zece a hotărât să-i acorde o pensie anuală de 150 de ducați de aur. Moare după câțiva ani, la 4 aprilie 1536³.

Opera sa fundamentală, *Diarii*, este una dintre cele mai importante cronică venețiene în general și, indiscutabil, cea mai importantă cronică a Veneției de la sfârșitul secolului al XV-lea și din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Scriind despre istoria orașului său natal, inevitabil, Sanudo a scris și despre țările, orașele și provinciile cu care venețienii au intrat în contact în această perioadă. El a alcătuit, în acest fel, o adevărată istorie universală limitată doar de gradul de dezvoltare a cunoștințelor vremii și de interesele venețiene. Tot ceea ce privea aceste interese în Europa, Asia și nordul Africii i-a atras atenția și a fost consemnat cu multă grijă în monumentala sa operă. Recunoscându-i-se importanța muncii și

fiind considerat un adevărat cronicar oficial al cetății lagunelor, conducerea venețiană i-a pus la dispoziție toate informațiile oficiale și neoficiale de care dispunea, scrisori ale baililor de la Constantinopol și ale altor funcționari din coloniile și posesiunile venețiene, informații cu privire la soliile venețiene și la soliile străine venite la Veneția, formele provizorii și definitive ale tratatelor încheiate de Veneția și ale tratatelor încheiate de alte state, informații obținute de la vasta rețea de spioni constituită în Imperiul otoman și în alte state europene și din afara continentului nostru, din Asia și Africa de Nord, în fine, toate tipurile de informații în posesia cărora intra pe căi foarte variate.

Având la dispoziție atât de multe surse de informare, Marino Sanudo a elaborat o cronică foarte precisă, dar nici pe departe perfectă, omisiunile și confuziile ce se găsesc în ea fiind destul de multe și reflectând limitele inerente ale sistemului de informații venețian, datorate, în mare măsură, mijloacelor, încă destul de rudimentare, folosite. Evident, Veneția dispunea de cea mai bună diplomatie a vremii și de cele mai bune rețele de spioni din Europa⁴, dar capacitatea acestora de a aduna și, mai ales, de a interpreta informații era limitată de condițiile specifice epocii, mai ales de condițiile foarte dificile de comunicare. În acest fel, greșelile sau lipsurile care se întâlnesc în cronică lui Sanudo îi pot fi imputate mai puțin lui personal și mai mult acurateții, uneori deficitare, a surselor folosite. De asemenea, nu trebuie să pierdem din vedere și faptul că Sanudo și-a scris vasta sa cronică din postura omului politic venețian, care avea ca principală datorie apărarea intereselor și a punctelor de vedere ale cetății sale și nicidecum obligația de a fi nepărtinitor, de a prezenta faptele de pe poziții neutre, neangajante. În ciuda acestor limite evidente, opera lui Sanudo rămâne una dintre cele mai importante cronici venețiene și europene ale acestei epoci, remarcabilă ca rigoare, ca

echilibru al analizelor făcute și ca orizont de cuprindere.

Evident că o astfel de cronică monumentală nu putea ocoli evenimentele petrecute în spațiul românesc, mai ales în Moldova lui Ștefan cel Mare, evenimente care aveau răsunet internațional și interesau, în mare măsură, factorii de conducere ai Veneției, datorită impactului pe care-l putea avea asupra relațiilor acesteia cu Imperiul otoman. Prin forța împrejurărilor, cronică lui Sanudo nu cuprinde decât unele dintre evenimentele și întâmplările petrecute în ultimii opt ani de domnie ai lui Ștefan cel Mare, precum și destul de multe zvonuri și informații care s-au dovedit a fi neadevărate, datorită inexactității unora dintre sursele folosite la alcătuirea ei.

În momentul în care Sanudo a început să-și redacteze cronică, în primele zile ale anului 1496 și în anii imediat următori, situația internațională a Veneției se caracteriza prin existența câtorva amenințări majore la adresa intereselor ei, care, treptat, de-a lungul timpului, o vor transforma într-o putere de rang inferior. Erau pericole mai îndepărtate, precum marile descoperiri geografice ale spaniolilor și portughezilor, care amenințau să deplaseze principalele căi maritime comerciale ale lumii în afara Mării Mediterane, și apariția unor mari state ca Spania și Franța, mult mai puternice, mai ales sub aspect militar, decât Veneția, dar și pericole imediate, precum declanșarea războaielor italiene, care amenințau direct posesiunile venețiene din *terraferma*, și un război cu Imperiul otoman, care va avea loc între 1499 și 1503 și va provoca noi pierderi teritoriale pentru cetatea lagunelor. În aceste împrejurări internaționale puțin favorabile, orice ar fi putut să le reducă impactul negativ era luat în considerare și tratat cu atenția cuvenită de către conducerea Republicii, fapt care se reflectă și în cronică lui Sanudo. Cum acțiunile lui Ștefan cel Mare și evenimentele de la Dunărea de Jos, în general, repre-

zentau potențiale amenințări pentru Imperiul otoman și, în același timp, ajutoare nesperate pentru Veneția, ele au provocat atenția lui Sanudo, care le-a consemnat cu multă promptitudine, adesea dând crezare și unor zvonuri nefondate, unor informații foarte puțin credibile. Înainte de a vedea ce fapte și întâmplări a consemnat Sanudo cu privire la Ștefan cel Mare, trebuie să mai spunem doar faptul că în cronică sa Moldova apare, în general, cu denumirea de *Valahia*, iar Țara Românească cu aceea de *Transalpină*.

Prima informație consemnată de Sanudo în cronică sa despre Moldova lui Ștefan cel Mare este datată în luna septembrie 1496 și, după ce se arată că ungurii au zdrobit un corp de oaste otoman format din 3000 de soldați, ni se spune că regele Vladislav al II-lea al Ungariei și Boemiei își pregătește oastea pentru a o trimite la Chilia, fapt care ar fi provocat îngrijorarea sultanului Baiazid al II-lea și trimiterea spre această cetate a 1000 de ieniceri⁵. Deși această informație, consemnată, de altfel, și de un alt cronicar venețian, Domenico Malipiero⁶, era falsă, ea avea totuși un sâmbure de adevăr prin faptul că relațiile ungaro-otomane continuau să fie încordate, iar problema celor două cetăți din sudul Moldovei, Chilia și Cetatea Albă, nu fusese încă definitiv rezolvată, dorința lui Ștefan cel Mare de a le redobândi fiind, probabil, cunoscută și la Veneția.

Următoarele informații despre Ștefan cel Mare apar în cronică abia peste un an, în august 1497 și, deși sunt și ele neadevărate, sunt plasate în contextul expediției așa-zis antiotomane a regelui polon Ioan Albert, care se va termina cu dezastrul din Codrîi Cosminului, din 26 octombrie același an. Deoarece până în momentul consemnării lor nimeni din cetatea lagunelor nu avea de unde să știe care erau adevăratele intenții ale lui Ioan Albert, iar Ștefan cel Mare făcea și el pregătiri intense în vederea unei eventuale campanii antiotomane,

ele puteau părea adevărate și chiar încurajatoare pentru venețieni. Astfel, Sanudo consemnează, în baza unor scrisori venite din Corfu, faptul că Ștefan cel Mare cucerise Cetatea Albă, considerată ca fiind o poziție foarte bine întărită, ceea ce a provocat reacția sultanului Baiazid al II-lea, ordinele lansate de el în vederea adunării unei armate la Constantinopol, de unde să fie trimisă pentru a recuceri cetatea⁷. De asemenea, Sanudo arată că se formase o ligă antiotomană cu participarea lui Ștefan cel Mare, a marelui duce al Lituaniei, a regelui Poloniei și a regelui Ungariei și Boemiei, ceea ce, spunea el, ar fi în interesul Veneției și al întregii Italii, deoarece turcii vor fi prinși în luptă pe fronturi îndepărtate⁸.

Ceva mai departe, în dreptul lunii septembrie, Sanudo scrie că regii Poloniei, Ungariei și Boemiei, adică Ioan Albert și Vladislav al II-lea, nemaifiind amintiți și marele duce al Lituaniei, Alexandru, au format o coaliție antiotomană, au cucerit mai multe locuri în părțile stăpânite de tătari, Cetatea Albă și Chilia, precum și castelul Lerici, și se pregătesc să meargă pentru a cuceri și Caffa⁹. În continuare, sunt menționate pregătirile terestre și maritime făcute de sultan pentru apărarea cetăților de pe țărmul de nord al Mării Negre și de la gurile Dunării, agitația provocată în Imperiul otoman de informațiile cu privire la atacul iminent al armatelor creștine¹⁰.

Dacă informațiile consemnate de cronicarul venețian cu privire la pregătirile de război ale turcilor, care nu știau ce intenții aveau Ioan Albert și Ștefan cel Mare, erau adevărate, în schimb, cele referitoare la alianța polono-ungară și la cuceririle făcute de armatele creștine erau, în întregime, false. Ele nu sunt altceva decât un ecou al știrilor ajunse până la Veneția cu privire la intențiile declarate ale regelui polon de a-i ataca pe turci. Se știe, de altfel, că în octombrie 1497 era în plină desfășurare campania lui Ștefan cel Mare de alungare din Moldova a armatei polone cotroni-

toare și că regele Ungariei, Vladislav al II-lea, exponent, în primul rând, al intereselor nobilimii maghiare și nu al celor ale dinastiei Jagiellone, s-a opus mereu încercării fratelui său Ioan Albert de a aduce Moldova într-o stare de strictă dependență față de Polonia. Dar despre campania întreprinsă de Ioan Albert împotriva Moldovei și dezastrul suferit de acesta în Codrii Cosminului Sanudo, în mod inexplicabil, nu scrie nimic. El arăta doar că, plecând împotriva turcilor cu multă putere, Ioan Albert nu a putut să-și ducă gândul până la capăt, deoarece s-a îmbolnăvit și a trebuit să se retragă¹¹. Curios este și faptul că această informație este consemnată abia în luna martie 1498, adică la cinci luni după desfășurarea evenimentelor, suficient timp pentru ca Sanudo să afle adevărul despre cele ce se întâmplaseră în Moldova. La fel stau lucrurile și cu mențiunea făcută în aprilie 1498, despre o nouă coaliție antiotomană cu participarea Poloniei, Lituaniei, Ungariei, Boemiei și a lui Ștefan cel Mare¹². Ori polonii reușiseră să înșele vigilența diplomaților și spionilor venețieni, ori Sanudo nu a avut acces la toate informațiile venețiene, ori vreo altă cauză, care pentru moment ne scapă, l-au împiedicat să consemneze ceva despre conflictul moldo-polon din anii 1497-1498 și să prezinte lucrurile într-o cu totul altă lumină.

Schimbarea atitudinii politice a lui Ștefan cel Mare, de la ostilitatea față de Polonia la reluarea, este adevărat că pe scară redusă, a luptelor cu turcii și tătarii, petrecută în a doua jumătate a anului 1498 și la începutul celui următor, a fost observată și menționată cu destul de multă exactitate de către Sanudo.

Preluând informații dintr-o scrisoare a providitorului Piero Malipiero, din 25 ianuarie 1499, Sanudo consemnează, în luna februarie a acestui an, o expediție otomană împotriva Poloniei cu scopul de a cuceri cetăți și orașe, condusă de Bali beg,

și faptul că acesta a fost obligat să se oprească, la întoarcere, la granița cu Moldova datorită neîncrederii pe care o avea în Ștefan cel Mare¹³. Neîncrederea sa era justificată, deoarece domnul Moldovei nu a ezitat să-l atace și să-i împrăștie armata.

Tot în acest sens, puțin mai târziu, în martie 1499, cronicarul venețian vorbește despre un corp de oaste tătar de 6000 de oameni nimicit de Ștefan¹⁴ și reamintește înfrângerea turcilor în Moldova întâmplată la începutul anului, precum și apropierea dintre Ștefan și Ioan Albert¹⁵, pe care îi credea interesați de lupta antiotomană. În același context, el semnaleză și pregătirile otomane de luptă îndreptate, între altele, și împotriva Moldovei¹⁶.

Dar până în luna mai a anului 1500, în cronica lui Sanudo nu mai apar informații cu privire la Ștefan cel Mare și la Moldova, atenția sa fiind absorbită în întregime de războiul turco-venețian, declanșat de sultanul Baiazid al II-lea în vara anului 1499.

Amenințat să fie prins ca într-un clește de coaliția antiotomană a puterilor creștine care începea să se prefigureze în părțile centrale și răsăritene ale continentului, dar și în cele apusene¹⁷, Baiazid al II-lea nu a ezitat să reacționeze imediat, lovitura principală fiind îndreptată împotriva Veneției, ale cărei posesiuni din Balcani constituiau obiective de cea mai mare importanță pentru imperiul său.

Cetatea lagunelor, la rândul ei, deși nu mai avea bail la Constantinopol din 1492, când acesta fusese expulzat datorită unor scrisori cifrate interceptate¹⁸, era totuși bine informată despre intențiile turcilor de către cel mai bogat negustor venețian de aici, Andrea Gritti. Încă din ianuarie 1498, acesta scria la Veneția că vizirii nu doreau menținerea păcii cu ea și că se pregăteau de război, cu aprobarea lui Baiazid al II-lea¹⁹. În vara aceluiași an, el anunța că turcii fac mari pregătiri militare, porturile Valona și Butrino de la Adriatica lucrând intens pentru flotă²⁰. Astfel, venețienii știau că se

pot aștepta oricând să fie atacați de turci. Și într-adevăr, în vara anului 1499, într-o singură zi, toți venețienii din Constantinopol au fost arestați²¹, iar la 30 iunie flota otomană a pornit la luptă²², având ca prim obiectiv Lepanto, atacat simultan și de pe uscat. Flota venețiană condusă de Antonio Grimani și Andrea Loredano a ezitat să se angajeze în luptă cu turcii, în apropiere de Zonchio, la 12 august 1499²³, și astfel Lepanto a fost cucerit de aceștia la 26 august²⁴. În anul următor, turcii și-au continuat șirul victoriilor în dauna Veneției, reușind să cucerească Durazzo în Albania²⁵, iar apoi pozițiile deosebit de importante de la Modon, Coron și Navarino²⁶. Deși în anii care au urmat, 1501 și 1502, Veneția a obținut anumite victorii, ea nu a mai putut schimba soarta războiului și a fost obligată să accepte ofertele de pace ale lui Baiazid al II-lea, presat, la rândul său, la granițele răsăritene ale imperiului de o Persie înțărâtă de vigoarea noii dinastii a Safavizilor²⁷. Din această cauză, Veneția a acceptat pacea jurată de sultan, la 14 decembrie 1502²⁸, și confirmată de dogele Leonardo Loredano la 20 mai 1503²⁹, pace prin care pierdea Lepanto, Modon, Coron, Navarino și Durazzo, se obliga să restituie insula Santa Maura, dar păstra Cefalonia, cucerită cu ajutorul spaniolilor. Veneția păstra, de asemenea, dreptul de a face comerț în Mediterana Orientală și Marea Neagră, dar trebuia să respecte regulile impuse de Imperiul otoman, devenit principala putere în aceste zone geografice.

În aceste condiții politice și militare dificile, conducerea Veneției era atentă la orice ar fi putut să-i ușureze situația. Cum Ștefan cel Mare a încercat să profite de acest război pentru a redobândi cele două cetăți din sudul țării și, în consecință, a intrat în luptă împotriva turcilor și a aliaților lor, tătarii, el s-a plasat în sfera de interes a Senatului venețian și, implicit, în aceea a lui Marino Sanudo.

După o absență destul de îndelungată, domnitorul Moldovei

reapare în cronică acestuia, în dreptul lunii mai a anului 1500. Este foarte posibil ca în acest an, probabil spre jumătatea sa, Ștefan să nu mai fi plătit tributul datorat Porții³⁰, ceea ce l-a adus în conflict deschis cu aceasta. În dreptul lunii mai 1500, Sanudo, după ce consemna alianța dintre turci și tătari, arată că Ștefan avea armata pregătită pentru luptă³¹. Importanța pe care Moldova lui Ștefan cel Mare, dar și Țara Românească a lui Radu cel Mare, ar fi avut-o în cadrul unei eventuale coaliții antiotomane era consemnată de Sanudo, la 19 iulie 1500, cu referire la scrisoarea pe care solul papei o trimisese acestuia din Buda. Aici se spunea că regele Ungariei, Vladislav al II-lea, considera necesar ca Suveranul Pontif să trimită soli și scrisori în Țările Române, care puteau să înlocuiască Polonia în cadrul coaliției creștine antiotomane³², recunoscându-se, astfel, încă o dată, importanța românilor în cadrul luptei împotriva expansiunii Imperiului otoman. Răspunsul papei la aceste solicitări apare și el în cronică lui Sanudo, în dreptul lunii august, Alexandru al VI-lea arătându-se gata să le scrie celor doi voievozi³³.

În dreptul lunii septembrie 1500, Sanudo, preluând informații dintr-o scrisoare a unui căpitan venețian, Piero Querini, arată că Ștefan îi atacase deja pe turci³⁴ și că ungurii se pregăteau și ei să facă același lucru. În octombrie, el menționa faptul că papa va trimite soli și scrisori în Țările Române³⁵. În aceeași lună, Sanudo scria că Ioan Albert a început să se pună în mișcare împotriva turcilor și trebuia să facă joncțiunea cu armata lui Ștefan, pe Dunăre, apoi să atace în Serbia, în direcția Smederevo³⁶. Este posibil ca regele polon să fi promis că îi va ataca pe turci, dar nu avea de gând să-și respecte această promisiune, în timp ce Ștefan cel Mare urmărea cu adevărat să se confrunte cu ei, în dorința de a recupera Chilia și Cetatea Albă. Această dorință a lui Ștefan și a moldovenilor de a se lupta cu turcii a ajuns și la

cunoștința cronicarului venețian, prin intermediul unei scrisori trimise din Ragusa de Geronimo Zorzi. Acesta arăta, în noiembrie 1500, că toți moldovenii doresc războiul cu turcii și că Moldova va putea strânge o armată de 40.000 de călăreți³⁷. Pe aceeași cale, Sanudo a aflat că și din partea regelui Poloniei nu se poate spera la nici un fel de ajutor, deoarece regatul era atacat de tătari³⁸, dar, de fapt, se declanșase un nou război între Lituania și marele cnezat al Moscovei, care absorbea în întregime energiile lui Ioan Albert. În orice caz, probabil din inerție, Sanudo continua să scrie, în aceeași lună, despre o coaliție antiotomană formată din Ungaria, Polonia, Boemia, Lituania și Moldova³⁹, coaliție inexistentă, dar arăta foarte bine că ajutorul celorlalți creștini era foarte important pentru cei care luptau cu turcii.

În luna decembrie 1500, Ștefan cel Mare era amintit în cronică în postura de mediator între marele duce al Lituaniei, Alexandru, și marele cnez al Moscovei, Ivan al III-lea, ambasadorul venețian din Buda, Sebastiano Giustiniani, sperând ca războiul să poată fi evitat și, astfel, să se afle care era adevărata poziție a Poloniei în privința luptelor cu turcii⁴⁰. Apare din nou evidențiată importanța Moldovei lui Ștefan cel Mare, atât în cadrul luptei antiotomane, cât și ca factor de echilibru în relațiile politice din răsăritul Europei. În ceea ce privește lupta antiotomană, Sanudo consemna, în aceeași lună noiembrie, faptul că Ștefan cel Mare învinsese o armată otomană condusă de unul dintre fiii sultanului, luptă în timpul căreia doi sangeacbei își pierduseră viața⁴¹.

Dacă anul 1500 a însemnat pentru Ștefan cel Mare un an de conflict deschis cu turcii, în 1501, el a pus accentul mai mult pe armele diplomației. Domnul Moldovei își dădea seama că a continua și a intensifica luptele cu turcii, fără a primi nici un ajutor din partea Veneției și Ungariei, interesate și ele, în cel mai înalt grad, de lupta antiotomană, însemna să-și

asume riscul unei confruntări majore, de unul singur, cu marea putere otomană, ceea ce trebuia evitat cu orice preț. Din această cauză, anul 1501, așa cum spuneam, nu a mai fost un an al confruntărilor militare, în ciuda menținerii stării de ostilitate acută între moldoveni și turci, ci al tatonărilor diplomatice în vederea unei coordonări generale a acțiunilor antiotomane. Ștefan cel Mare era pregătit de luptă, dar dorea să știe cu siguranță pe cine mai poate conta, deoarece experiența sa anterioară îi arăta că, de cele mai multe ori, a trebuit să înfrunte singur urgia otomană.

Astfel, chiar la începutul anului 1501, la 24 ianuarie, doi soli moldoveni și unul din Țara Românească au sosit la Buda pentru a vedea care erau intențiile lui Vladislav al II-lea. Acest fapt este consemnat de Sanudo în dreptul lunii februarie, informația ajungând la cunoștința sa prin intermediul unei scrisori a ambasadorului venețian de la Buda, Sebastiano Giustiniani⁴². Văzând, probabil, că regele Ungariei nu era foarte hotărât în privința viitoarelor sale acțiuni și având instrucțiuni precise din partea domnului lor, solii s-au îndreptat, destul de repede, în cursul lunii februarie, spre Veneția, urmând ca de aici unul dintre ei să meargă la Roma.

Prezența celor doi soli moldoveni în cetatea lagunelor a reținut pe larg atenția lui Marino Sanudo. Ei i-au apărut cronicarului ca fiind oameni obișnuși și prost îmbrăcați, ceea ce se explică prin faptul că veneau dintr-o țară aflată în război cu turcii, pe teritoriul căreia se desfășura, în parte, acest război și nu aveau timp, precum nobilii venețieni, să acorde o atenție prea mare vestimentației. Solii erau însoțiți de patru nobili venețieni. În timpul audienței la doge au stat în picioare, cuvintele lor fiind traduse de un interpret, și și-au prezentat scrisorile de acreditare. Din scrisoarea lui Ștefan cel Mare pe care solii o aduseseră dogelui Agostino Barbarigo, Sanudo a putut afla că pe cei doi îi chema Raynaldo și Antonio. În

scrisoare, domnul Moldovei îi cerea dogelui să-i trimită un medic, care să-i aline suferințele. Solicita, de asemenea, permisiunea pentru solii săi de a putea cumpăra stofe brodate cu fir de aur. Dintre cei doi soli, unul urma să plece la Roma, iar celălalt să rămâna la Veneția. Solii l-au asigurat pe doge că Ștefan era viteaz și hotărât să lupte împotriva turcilor, dar puneau condiția ca Veneția să încheie o alianță antiotomană cu Ungaria. Dogele, se spunea, îi primise folosind cuvinte frumoase, iar ei se instalaseră la hanul San Giorgio⁴³.

Și pentru luna martie cronică lui Sanudo consemnează importanța pe care ar fi avut-o pentru lupta antiotomană o coaliție la care să participe Ungaria, Polonia, Lituania și Moldova⁴⁴, precum și faptul că moldovenii puteau arunca în luptă aproximativ 30.000 de călăreți⁴⁵. Sanudo mai scria, fără nici o îndreptățire însă, că regele Ungariei cucerise Cetatea Albă și asediase Chilia⁴⁶ și adăuga faptul că regele Ioan Albert al Poloniei se arăta dispus să se alieze cu Veneția și să-i atace pe turci. Făcându-se însă ecoul dezinformărilor pornite de la curtea regală din Cracovia, Sanudo scria că armata polonă nu va putea trece prin Moldova, deoarece Ștefan se opunea la aceasta, domnul român aducând din nou în discuție și problema stăpânirii asupra a ceea ce în cronică apare cu numele de Podolia, dar de fapt este vorba de Pocuția⁴⁷.

În realitate, Ioan Albert nu avea nici o intenție să pornească la război împotriva turcilor, ci dimpotrivă. El era preocupat de războiul lituano-moscovit și de reluarea atacurilor tătărești⁴⁸, din care cauză a adoptat o atitudine tot mai neutră față de turci. Pentru a ascunde motivele acestei atitudini, Ioan Albert nu a ezitat să aducă la cunoștința venețienilor că Ștefan cel Mare nu va permite trecerea armatei sale prin Moldova, ceea ce-l va împiedica să-și transforme gândul în faptă. Era o afirmație nedreaptă și răuvoitoare, care căuta să inducă în

eroare. Bineînțeles că Ștefan nu putea accepta trecerea prin teritoriul țării sale a unei armate care ar fi provocat numai daune și stricăciuni și care în 1497 își manifestase intenția de a-l alunga din domnie, dar regele polon avea și alte variante de a-i ataca pe turci, care ocoleau Moldova. Adevărul este însă că el nu dorea să facă acest lucru și, de aceea, l-a trimis la Constantinopol pe Nicolae Lanckoronski, sol care, la 19 iulie 1501, a obținut din partea sultanului Baiazid al II-lea confirmarea păcii cu Polonia⁴⁹. Iată de ce Ioan Albert i-a mințit pe venețieni și cum minciunile sale au ajuns până în cronică lui Sanudo. În ceea ce privește Pocuția, tratatul moldopolon din 12 iulie 1499⁵⁰ prevedea ca această problemă să fie rezolvată pe calea tratativelor, dar până la moartea lui Ioan Albert, survenită la 17 iunie 1501, ele nici măcar nu începuseră.

În ciuda acestei dezinformări, diplomația venețiană nu s-a lăsat decât parțial indusă în eroare, solii trimiși la împăratul Maximilian I asigurându-l pe acesta că la ofensiva terestră antiotomană vor participa și polonii și moldovenii, informația fiind consemnată și de Sanudo⁵¹. Ei i-au prezentat împăratului planul tradițional de luptă împotriva turcilor, care urmărea să-i prindă pe aceștia ca într-un clește, între o componentă navală, cu participarea Suveranului Pontif, a Franței și a Spaniei, și una terestră, cu participarea Ungariei, Poloniei și Moldovei. Dar, ca de atâtea alte ori în trecut, planul nu s-a putut pune, nici de această dată, în aplicare.

Fapt sigur este că, în aceeași lună martie a anului 1501, Marino Sanudo scria în cronică sa, pe baza unei scrisori din 29 decembrie 1500, trimisă de rectorii din Malvasia, Giacomo di Renier și Alvise Barbarigo, că se aflase despre Ștefan cel Mare că taiase nasul și scosese ochii solului otoman care venise să-i ceară tributul și că îl trimisese pe vornicul Boldur să atace Chilia și Cetatea Albă și să le incendieze împrejurimile⁵². Acțiunea avusese loc, probabil, după

9 august 1500, atunci când turcii au cucerit Modonul, eveniment amintit în scrisoare. Era sfidarea supremă ce putea fi adresată de domnul Moldovei sultanului și acesta a înțeles exact gestul, dar nu a putut reacționa așa cum ar fi dorit datorită faptului că era prins în războiul împotriva Veneției. Mai trebuie menționat și faptul că scrisoarea celor doi rectori conținea o traducere din limba turcă a altor două scrisori, adresate de Baiazid al II-lea unuia dintre demnitarii săi, pe nume Murad Aga, și lui Ștefan cel Mare și că este singurul izvor narativ care ni s-a păstrat în legătură cu aceste evenimente.

Revenind la evenimentele anului 1501, Sanudo mai amintește o singură dată de Ștefan cel Mare, în dreptul lunii septembrie, dar cu referire la o scrisoare din luna iunie în care se spunea că la Poartă sosise și un sol al domnului Moldovei, alături de alții ai regelui napolitan, polon și ai cavalerilor ioaniți din insula Rodos⁵³. În situația în care Ștefan cel Mare își dădea seama că ajutoare din partea puterilor creștine, mai ales din partea Ungariei, Veneției și a Suveranului Pontif, nu va primi prea curând, nu este de mirare că a devenit mult mai circumspect, a evitat să se angajeze în noi ciocniri militare cu turcii și a trimis chiar un sol la Poartă pentru a vedea care este atmosfera din capitala Imperiului otoman în privința sa.

La începutul anului 1502, deși situația politică și militară generală nu suferise modificări, Ștefan cel Mare era totuși pregătit pentru o eventuală confruntare cu turcii, așa cum rezultă din raportul ambasadorului venețian de la Buda, Zacharia Contarini⁵⁴. În același timp, el a trimis o nouă solie la Veneția, pentru a cere un medic și, probabil, pentru a afla stadiul pregătirilor militare și intențiile pe care le avea Republica, solie consemnată și în cronică lui Sanudo. Fără a intra în amănunte, acesta scria, spre sfârșitul lunii martie 1502, că la Veneția venise un sol al lui Ștefan cel Mare, care a fost primit de Senat și de doge și i

s-a acordat titlul de cavaler auriat⁵⁵, probabil în semn de prețuire pentru eforturile antiotomane ale domnitorului român.

În continuare, în dreptul aceluiași an 1502, Sanudo scria, pentru luna septembrie, că regele Ungariei primise scrisori de la Ștefan cel Mare, prin care era informat că sultanul își îndreaptă principalele forțe militare împotriva noului șah al Persiei⁵⁶. Apoi, pentru luna octombrie, arăta că Ștefan a trimis un corp de oaste de 7000 de oameni, care să lupte alături de comitele de Timișoara, Józsa Somi, în cadrul ofensivei lansată de acesta la sud de Dunăre, în zona Serbiei⁵⁷.

Dar Sanudo nu menționează nimic, în dreptul acestui an, despre plecarea medicului Matteo Muriano în Moldova, datorată, probabil, ordinului dogelui Leonardo Loredano⁵⁸. Abia după ce prezintă solia lui Dimitrie Purcivi, în dreptul lunii februarie 1503, Sanudo se oprește asupra rapoartelor trimise de Matteo Muriano din Moldova, la 7 decembrie 1502 și 5 ianuarie 1503, rapoarte pe care le transcrie în întregime.

În ceea ce-l privește pe Dimitrie Purcivi, acesta a fost trimis de Ștefan în solie la Veneția în luna decembrie 1502. El a ajuns aici în februarie 1503, cu o scrisoare adresată dogelui Loredano, prin care acesta era rugat să-i înlesnească achiziționarea unor medicamente recomandate de medicul Muriano. După ce prezintă scrisoarea lui Ștefan cel Mare⁵⁹, Sanudo transcrie primul raport al lui Muriano, în dreptul lunii februarie 1503⁶⁰, iar în dreptul lunii martie și pe cel de-al doilea⁶¹. Informațiile cuprinse în aceste rapoarte, referitoare la situația domnului și a urmașului său, la potențialul economic și militar al țării, la relațiile Moldovei cu puterile vecine, la situația raporturilor de putere din zonă, la relațiile dintre Moldova și Imperiul otoman, remarcabile prin exactitatea lor, nu mai aveau o valoare practică pentru Veneția, deoarece aceasta, tocmai în acea perioadă, încheia pacea cu Imperiul otoman.

În dreptul anului 1503, în lunile ianuarie și martie, Sanudo menționează și încercările de mediere ale lui Vladislav al II-lea al Ungariei în conflictul dintre Ștefan și noul rege al Poloniei, Alexandru, pentru Pocuția⁶², precum și tratatul de pace încheiat de acesta cu sultanul Baiazid al II-lea, la 22 februarie, tratat care includea și pe domnitorii Moldovei și Țării Românești⁶³. Ceva mai departe, la 9 octombrie, Sanudo consemnează o nouă solie și o nouă scrisoare a lui Ștefan cel Mare, din data de 9 august, prin care se aducea la cunoștința dogelui moartea medicului Muriano și i se solicita permisiunea de a angaja un alt doctor⁶⁴. Pentru luna decembrie, Sanudo menționează și tributul pe care Moldova și Țara Românească trebuiau să-l plătească Porții otomane, prima, 4000 de ducați, iar cea de-a doua, 8000 de ducați⁶⁵, iar la 2 ianuarie 1504 scrie despre o nouă solie a lui Ștefan, condusă de postelnicul Teodor și având scrisori de recomandare din partea lui Vladislav al II-lea⁶⁶, venită pentru un nou medic venețian, pe care-l va găsi în persoana lui Geronimo di Cesena⁶⁷. Tot în ianuarie 1504, cronicarul venețian arăta că Pocuția fusese cucerită de Ștefan și că la Buda sosise deja un sol al acestuia și erau așteptați și soli ai regelui polon⁶⁸, amândouă părțile apelând la medierea Ungariei.

Ultimele informații din cronică lui Marino Sanudo referitoare la Ștefan cel Mare pot fi întâlnite în dreptul lunilor iunie și august 1504. În iunie, Sanudo, pe baza informațiilor provenite dintr-o scrisoare a medicului Leonardo di Massari, trimisă din Buda la 30 martie, consemna teama transilvănenilor datorită bătrâneții și bolii lui Ștefan cel Mare, a cărui moarte ar fi deschis drumul armatelor otomane⁶⁹. În august, tot pe baza unei scrisori a lui Leonardo di Massari, trimisă din Buda la 26 iulie, el descria evenimentele din ultimele zile de viață ale lui Ștefan, felul în care acesta l-a impus pe Bogdan al III-lea pe tron și arăta că pregătirile militare ale lui Vladislav

al II-lea aveau ca scop, printre altele, să-l sprijine pe noul domnitor împotriva unui pretendent aflat la Poartă și pe care turcii ar fi încercat să-l impună în Moldova⁷⁰.

În ansamblu, din toate cele spuse până aici, putem constata faptul că Ștefan cel Mare și Moldova, fără a ocupa un loc de prim plan în cronică lui Marino Sanudo, nu sunt însă neglijate deloc, ci dimpotrivă. Ultimii opt ani de domnie ai lui Ștefan sunt urmăriți cu atenție de cronicarul venețian, preocupat mai ales de capacitatea acestuia de a-l sfida pe sultan, de a intra în luptă cu turcii și de a atrage, pe această cale, o parte importantă a forțelor lor armate pe alte fronturi decât pe cel pe care luptau venețienii. Interesante pentru Sanudo sunt și relațiile directe ale lui Ștefan cu cetatea lagunelor, relațiile sale cu alte țări care puteau să participe la o coaliție antiotomană, precum Ungaria, Polonia și Lituania, dar și personalitatea sa, prezentată obiectiv și, de multe ori, chiar admirativ. El nu este văzut ca principalul element de legătură dintre Veneția și proiectele coaliției moldo-jagiellone antiotomane, dar este considerat de cronicar ca fiind un factor foarte important al acestor legături și al luptei antiotomane. Era normal să se întâmple așa, deoarece, alături de Veneția și de Ungaria, a fost singurul care a ridicat, cu destul succes, armele împotriva puterii otomane. În acest fel, Sanudo, care avea intersul să elaboreze o cronică adevărată și nu o ficțiune, ne prezintă ultima parte a domniei lui Ștefan cel Mare de o manieră echilibrată și corectă, neezitând să scoată în evidență meritele marelui nostru domnitor.

Stephan the Great's image in Marino Sanudo's *Diarii*

ABSTRACT

The most important Venetian chronicle from the end of the XVth century and the first decades of the next one, also known under the name of *Diarii* and covering the events that

took place between 1496 and 1533, was written by Marino Sanudo, and it confers a great importance to the last eight years of Stephan the Great's reign. For Sanudo, as exponent of the Venetian interests, Stephan the Great's position towards the Turks was also interesting just like his capacity of facing these ones, relieving thus the military and political situation of the town of lagoons confronted with the Ottoman expansionism. Also interesting in the chronicle are Stephan the Great's direct relations both with the Venetians, as well as with the other states that could theoretically take part in an anti-Ottoman coalition: Hungary, Poland and Lithuania. Sanudo's correct and balanced presentation of Stephan the Great and his actions, is based on Venetian sources of foremost importance, our voivode's personality being depicted objectively and sometimes with admiration. The chronicle of Sanudo made a further contribution to a better knowledge of Stephan the Great's reign in the town of the lagoons, the Venetians probably being the best informed Westerners of our great voivode's deeds.

NOTE

¹ Șerban Marin, *I Vallachi nella cronachistica veneziana: tra realtà e finzione*, în vol. *Dall'Adriatico al Mar Nero: veneziani e romeni, tracciati di storie comuni*, a cura di Grigore Arbore Popescu, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 2003, p. 112-123.

² „E stata spesso invocata, per esempio, la figura di Stefano il Grande (principe della Moldavia, 1457-1504), come elemento essenziale nel sistema di alleanze cristiane antiottomane. La cronachistica veneziana, però, non lo menziona mai, insistendo invece su altri personaggi dell'epoca...” (*Ibidem*, p. 112).

³ Pentru detalii cu privire la viața și activitatea lui Marino Sanudo „cel Tânăr”, a se vedea, printre altele, Rawdon Brown, *Ragguagli sulla vita e sulle opere di Marino Sanudo detto il iunior*, 2 vol., Venezia, 1837-1838; G. Berchet, *Prefazione la*

Diarii de Marino Sanudo, Venezia, 1903; *Enciclopedia italiana*, vol. XXX, Roma, 1936, p. 800-801.

⁴ A se vedea în acest sens Franco Catalano, *La diplomazia italiana nella seconda metà del quattrocento*, în „Nuova Rivista Storica”, anno XLI, 1957, fascicolo II, p. 246-269; Hans J. Kissling, *Venezia come centro di informazioni sui turchi*, în vol. *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI)*, a cura di Hans Georg Beck, Manoussos Manoussacas, Agostino Pertusi, vol. I, Firenze, 1977, p. 97-109.

⁵ „...et che il re di Hungaria e Boemia feva exercito per mandar a Licostomo. Per le qual novitî, el signor Bayzeto havia mandato a quelli confini 1000 janizari, e fato proclamar in besastan a Costantinopoli cje tutti li diputati andar in campo, debiano star preparati per andarvi” (Marino Sanudo, *Diarii*, editori generali R. Fulin, F. Stefani, N. Barozzi, G. Berchet, M. Allegri, tomo I, Venezia, 1879, col. 295).

⁶ Domenico Malipiero, *Annali veneti dell'anno 1457 al 1500*, în „Archivio Storico Italiano”, tomo VII, parte I, Firenze, 1843, p. 152.

⁷ „...che Stephano de Mordavia Charabodam et ducha vlacho, con ajuto dil re di Rossia, havia tolto per tratado Moncastro loco fortissimo situato su la bocha dil Danubio sul Mar Mazor (confuzie cu Chilia – n.n.), el qual el Turcho possedeva, et era sta suo. Per la qual cossa, el Signor havia fato comandamento a molta zente che dovesse cavalchar a la Porta... Per lettere di Francesco Zigogna rector e proveditor di Cataro, etiam questo se intese, et che li turchi erano a Zupa andavano via a Costantinopoli, per esserli venuto mandato dovesseno cavalchar a questo effecto per recuperar Moncastro” (M. Sanudo, *op. cit.*, I, col. 740).

⁸ „Et per altre vie se intese come questo ducha vlacho Carabodam, il re di Rossia, il re di Polonia, et il re di Boemia et Hungaria havevano insieme fato liga contra turchi, et haveano zente in hordine per danizar a quelli confini. La qual nova saria perfectissima per la Signoria nostra e tutta Italia, acciñ il Turcho atendesse a caxa soa, et non li venisse pensier di altrove” (*Ibidem*).

⁹ „...Esta scritto come il re di Polona, Boemia e Hungaria, *ttres concord*

fecerunt exercitum, et hanno preso luogi in Tartaria, i qual confina *cum* Polona. *Etiā* Moncastro e Licostomo, et à preso il castello dieto Lorexo a la marina, et dice andarano scorendo fino a Caffa” (*Ibidem*, col. 756-757).

¹⁰ *Ibidem*, col. 800, 809, 844-846.

¹¹ „Item, che il re di Polana era venuto con grande posanza ai confini dil Turco, in tanto che in Constantinopoli se divulgava il Turco volea andar in persona a la volta di Andernopoli, e la sorta promesse ditto re si amallò et tornoe in driedo in Polana, unde in Turcho ha licenziato tutti i soi exerciti” (*Ibidem*, col. 940).

¹² „Fodivulgato una nova come, per avisi abuti di Polana, che il re di Polana, il re di Hungaria et Boemia, Stefano Carabodam, il re di Rossia haveranno facto una liga sinsieme contra turchi” (*Ibidem*, col. 950). Aceste lucruri erau scrise într-un moment în care se știe că Ștefan cel Mare se afla în conflict deschis cu Polonia, pe care a atacat-o el însuși și a permis și turcilor și tătarilor să facă același lucru. A se vedea în acest sens I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 247-252; Nicolae Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, București, 1937, p. 235-236; Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, ed. a II-a, vol. II,1, București, 1940, p. 79; A.D.Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. II, Iași, 1889, p. 383; A. Bol-dur, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504). Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970, p. 292-295.

¹³ „...et che Alibech vayvoda è restato sui passi de Valachia con turchi 20 milia per dubito dil signor Stephano de Valachia” (M. Sanudo, *op. cit.*, tomo II, Venezia, 1879, col. 394).

¹⁴ „...Et il tartaro di Cafā per sia tornato e abuto rota, *maxime* da Stefano Carabodam, qual non havendo voluto lassarli passar per che li habi dato rotadi 6000 persone” (*Ibidem*, col. 562).

¹⁵ „...come turciahavia abuto gran frachasso in li passi tra Valachia, et benchè vlachi era et è sottoposti parte a turchi, pur si haveano acordato con il re di Polana a disperder turchi” (*Ibidem*, col. 562).

¹⁶ „...et che l’armada andava verso el Carabodam”. (*Ibidem*, col. 871). „...et che turchi veniva a nostri danni, et hano fatto 4 spianade, una per Albania, una per Valachia, una per Ungaria et una per Valona” (*Ibidem*, col. 929).

¹⁷ Pentru această coaliție a se vedea Eugen Denize, *Ștefan cel Mare și războiul otomano-venețian din 1499-1503*, în Rdl, tom 41, nr. 10, 1988, p. 477-484.

¹⁸ Sydney Nettleton Fisher, *The Foreign Relations of Turkey. 1481-1512*, University of Illinois Press, Urbana, 1948, p. 52-56.

¹⁹ *Ibidem*, p. 57; M. Sanudo, *op. cit.*, I, col. 916-917.

²⁰ S. N. Fisher, *op. cit.*, p. 59; M. Sanudo, *op. cit.*, II, col. 233, 248, 256.

²¹ Dorothy M. Vaughan, *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances. 1350-1700*, Liverpool, 1954, p. 90.

²² S. N. Fisher, *op. cit.*, p. 67-70; Gaetano Cogo, *La guerra di Venezia contro i Turchi (1499-1501)*, în „Nuovo Archivio Veneto”, anno IX, num. 35, tomo XVIII, parte I, 1899, p. 17.

²³ L. Fincati, *La deplorabile battaglia navale del Zonchio*, în *Rivista Maritima*, anno XVI, fasc. II, 1883, p. 185 și urm.; G. Cogo, *op. cit.*, num. 35, p. 10-11.

²⁴ Donado da Lezze, *Historia turchesca (1300-1514)*, publicată, adnotată, împreună cu o introducere de I. Ursu, București, 1909, p. 231; M. Sanudo, *op. cit.*, II, col. 1287, 1339 și III, Venezia, 1880, col. 12; G. Cogo, *op. cit.*, num. 35, p. 52; Camillo Manfroni, *Storia della marina italiana dalla caduta di Costantinopoli alla battaglia di Lepanto*, Roma, 1897, p. 218; Donald Edgar Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire from earliest Times to the End of the sixteenth Century*, Leiden, 1972, p. 87.

²⁵ D. Da Lezze, *op. cit.*, p. 262; M. Sanudo, *op. cit.*, III, col. 218, 538-539.

²⁶ M. Sanudo, *op. cit.*, III, col. 690-695, 717, 797-798; S. N. Fisher, *op. cit.*, pp. 75-76; D. M. Vaughan, *op. cit.*, p. 92; D. E. Pitcher, *op. cit.*, p. 89.

²⁷ S. N. Fisher, *op. cit.*, p. 81; Raymond Furon, *La Perse*, Paris, 1938, p. 132-134; Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 177; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, București, 1978, p. 145.

²⁸ *I libri memoriali della Repubblica di Venezia. Regesti*, tomo VI, Venezia, 1903, p. 65, no. 9 și 10; D. da Lezze, *op. cit.*, p. 268; Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia*, II-a edizione, tomo V, Venezia, 1914, p. 152.

²⁹ *I libri memoriali...*, VI, p. 65-66, no. 12; M. Sanudo, *op. cit.*, tomo

V, Venezia, 1881, col. 42-47; Pitro Bembo, *Historiae venetae libri XII*, în vol. *Degl'istorici delle cose veneziane I qualli hanno scritto per Pubblico Decreto*, tomo II, Venezia, 1718, p. 217-218; *Dokumente për historinë e Shqipërisë (1479-1506)*, ed. Injac Zamputi, Tirana, 1979, p. 337-338.

³⁰ Radu Rosetti, *O nouă întregire la istoria lui Ștefan cel Mare*, în AARMSI, s. III, t. XVI, 1934-1935, p. 45-58.

³¹ „...Item, che tartari è acordà con turchi, et che il signor Stefano, valacho, vayvoda de Moldavia, era venuto con exercito in campagna” (M. Sanudo, *op. cit.*, III, col. 288).

³² „Come l'orator dil papa à scritto al papa, et perhò hanno avuto do zorni di più di tempo ad haver la risposta. E il re à ditto, saria bon il papa mandasse l'orator suo a li valachi, per averli in luogo dil re di Polana, zoè al valacho transalpino et moldavio, e disse saria bon il papa li scrivesse brevi, che, in caso il re rompi al turco, debbi esser con nui...” (*Ibidem*, col. 567).

³³ „Et è contento far li brevi ai vayvoda di Transilvana e Voldavia” (*Ibidem*, col. 635).

³⁴ „Item, che'l vayvoda Moldavio à corso su quel di turchi...” (*Ibidem*, col. 713).

³⁵ „...Item, mandarà li brevi e il jubileo ai valachi...” (*Ibidem*, col. 879). „...Item, lui à publichà il jubileo; manda uno commissario in Moldavia...” (*Ibidem*, col. 883).

³⁶ „E il re Alberto ancora lui si movea, e si doveano adunar insieme con il ducha Stephano de Valachia, con el suo exercito, a una terra sopra el Danubio, ditto Baz (Bács – *n.n.*). De li poi si ponerano a l'assedio di Smedro, e questi signori è disposti a la destrution di turchi” (*Ibidem*, col. 917).

³⁷ „...Item, li vlachi non è computadi, et tutti desiderano guerra con turchi. Sono populi molto feroci, et *maxime* quel Stefano vayvoda, uno di vlachi *etc.* Conclude, quel regno metterà contro turchi do cavalli 40 milia; et questo è certissimo” (*Ibidem*, col. 1055).

³⁸ „...Item, di Pollonia non è da sperar niun ajuto, per esser quel regno molestato da tartari...” (*Ibidem*, col. 1056).

³⁹ „...Item, come quelli di Hongaria, Pollana, Boemia, Rossia, insieme con el

carabodan, zoè el vlacho, per tuto resona, seno in hordine, e à fato qualche coravia a quelli confini, e, se li altri christiani vorano dar qualche ajuto potria esser le cosse anderiano altramente *etc.*” (*Ibidem*, col. 1060).

⁴⁰ „...Disse, di Polonia aspetava la tornata di lo episcopo di Chai, per il qual si saperà la verità; et sperava si acorderia quelle diferentie tra suo fratello, ducha di Lituania, e il ducha di Moscovia, per aversi interposto di acordarli el ducha Stefano de Valachia” (*Ibidem*, col. 1178).

⁴¹ „...Item, el carabodan, signor di Moldavia, Vlacho, haver roto uno fiol dil turcho, era a quella impresa con do sanzachi, e à morti li dicti do sanzachi e il forzo di le gente, e a pena il fiol dil signor scampò” (*Ibidem*, col. 1240).

⁴² *Ibidem*, col. 1453 și 1465.

⁴³ „Venuto do oratori e nontji di Stefano Carabodan, non perhò homeni da conto, acompagnati da li 4 patricij eri li fonno mandati a visitar; et erano mal vestiti; steteno im piedi, e per interprete parlò. Presentano una lettera di credenza, con la mansioni: *Illustrissimo principi, domino Augustino Barbadico, duci Venetiarum, amico nostro carissimo et confidentissimo, data ex arce nostra*, la domenegha drio la festa di la Nostra Dona. Et comenza cussi: *Stephanus, Dei gratia haeres dominusque terrae vayvoda*. Scrive mandar questi do, Raynaldo et Antonio, et prega se li mandi uno medico, dottor, sapi vasir di doie. Poi lhoro disseno, il suo signor vlacho, havia certe doie a le volte, perhò vol uno medico, e li vol dar danari. *Item*, comprar certi panni d'oro, et uno starà qui fermo, l'altro va a Roma. Poi disse, il suo signor esser gaiardo, e sarà contra turchi, si la Signoria si acorderà col re di Hongaria. Il principe lu usò bone parole; sono alozati a l'hosteria di San Zorzi” (*Ibidem*, col. 1467-1468).

⁴⁴ „...Item, scrive faria tituber el turcho, si el re di Hongaria, Valachia, Boemia, Polana e Rossia li rompesseno guerra...” (*Ibidem*, col. 1502).

⁴⁵ „...Nara la potentia di valachi, qualli farano 30 milia cavalli...” (*Ibidem*, col. 1537).

⁴⁶ „...si dicea l'ongaro haver preso Asprocastro, e haver asedià el Chiecli” (*Ibidem*, col. 1542).

⁴⁷ „...et il re di Polana è ben dispostò a la impresa, amico di la Signoria

nostra... Et ditto se per tre vie pol far danno a'turchi, ma è lontano: una, per uno diserto va a Caffa, l'altro per li valachi, e quel Stefano Carabodam, qual non vorà exercito grande nel suo paexe; et dito Stefano voleva do ditto re uno paexe diserto, nominato la Podolia, crede il re li consentirà" (*Ibidem*, col. 1550).

⁴⁸ V. Makușev, *Monumenta historica slavorum meridionalium vicinorumque populorum e tabulariis et bibliothecis italicis deprompta*, tomus I, Varsaviae, 1874, p. 315.

⁴⁹ *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, tomus XIX, Cracoviae, 1927, p. 9-11.

⁵⁰ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 417-435; Corneliu Cococar, „*Terra Sepenicensis*” și hotarul nordic al Moldovei, în AIX, tom XXXII, 1995, p. 347-348.

⁵¹ „Il papa è ben disposto, fa armata, e dà ajuto al re di Hongaria; il christianissimo re di Franza, col legato nostro, fa armata; li serenissimi reali di Spagna, etiam; et per terra il re di Hongaria farà, sarà il re di Polana e li alachi” (M. Sanudo, *op. cit.*, III, col. 1589-1590).

⁵² „Da Napoli di Romania, di sier Giacomo di Renier e sier Alvisè Barbarigo, rectori, di 29 decembrio...”

Copia di una lettera, tradutta di turchesco in latin, per la qual conta come el signor turcho richiedeva certo carazo da un signor vlaho, confederado del re di Hungaria, el qualle non li ha volesto mandar ditto carazo, ma ha fato cavar li achij e tagiar el naso a ditto messo.

Voi, Murataga (Amurat aga), tu a mandado una letera a la mia Porta, come il mio comesso, che ho mandado li per scuoder el charazo de ducati 500 restò; et el signor carabogdam, optinudo Modon, et tagliado el naso et *etiam* como li ochij; et per che rason non haveti mandado quel homo, che haveti fato cavar lu ochij insieme con la letera, ch'è de quel carazo che domandava? Domando, se tu ha sentido dal carabogdar, se l'è vero che'l dissedi aspetar do mexi et mezo, per dar dito carazo. Et si l'è vero che havea ditto parole, te mando questa presente letera, che debiate mandarla al ditto carabogdam a lezerla. Et *etiam* per veder li mei comandamenti.

A la nobiltà de Bogdan salute

Cum sit, come havemo saputo, che el nostro homo, che havemo per scuoder

el charazo, quello haveti pigliato et tagliato el naso et *etiam* chavado lu ochij, et in effecto causa el vorave a saper, *quomodo* vala im pace o im guerra, perchè sempre, fino presente, avanti che fusse compì il termine, tu mandavi ditto carazo, et mi havemo mandato el nostro comesso per scuoder el tuor ditto carazo; et voi, haveti fato taiar el naso et cavar *etiam* li ochij. Ma quello che tu vadi cerchando, presto tu trovarà, a *Deo dante*, perchè nui havevamo fade pura a noi, e che non speravimo de far a questo modo. Ma poi che haveti fato cussì, aspetene, che presto vedereti.

E ti, Maradaga, fèad ogni modo de darne information e noticia de questa tal cason, donde nassete tal malle, o da Asprocastro o da Chicly; se per caso ha mandato ho corieri o ver cursari, che fusse tolto qulcossa de lì, o homeni, o animali, a ver che hanno fato altro algum, danne a saper. E, domandado vuj, carabogdan, pe che cason tu ha mandato el Boldro vayvoda a corer ad Asprocastro o ver Chely a far tal danno a quelli lochi; et *etiam* haveti buta frese brusade, per brusar I diti loci; et credo che, con le tue frese, tu vol brusar li ditti castelli, o con li tui fuogi; ma a *Deo dante*, presto te segnarò i tui, o corarie, e li tui trati de freze, con fuogi. E che Idio il veda a cadaun, perchè ciò che zercha, presto lo trova” (*Ibidem*, col. 1627-1628).

⁵³ „...e dice, è visto a la Porta del signor turco l'ambasador dil re Fedrico, e quello di Valachia e di Rodi e di Polana...”. (*Ibidem*, tomo IV, Venezia, 1880, col. 105).

⁵⁴ Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 33-34.

⁵⁵ „*Item*, in questi zorni, hassendo venuto a Venecia uno orator de l'olacho, zoè Stefano Carabodan, fo in coeila, per il principe, fato cavalier et vestito d'oro” (M. Sanudo, *op. cit.*, IV, col. 248).

⁵⁶ „Per letere di Hongaria, di sier Sebastian Zustignan, el cavalier, e sier Zuan Badoer, dotor, date a Buda, a di 9. Scriveno, il re aver letere di Valachia, come el turcho mandava el suo exercito, per via de la Rouda, contra il signor Soffi, el qual, a caso, descendendo de Tauris, vene a la via de Trabesonda, e intrato nel paexe di l'otoman” (*Ibidem*, col. 320).

⁵⁷ „È di novo, il magnifico Josa con 7000 cavali è tra il Danubio, et il vlaho con 7 milia persone” (*Ibidem*, col. 333).

⁵⁸ Despre Matteo Muriano și misiunea sa în Moldova a se vedea Nicolae Iorga, *Breve storia dei Rumeni*, București, 1911, p. 70-72; idem, *Istoria românilor prin călători*, vol. I, București, 1928, p. 73-74; Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, București, 1916, p. 32 și urm.; Claudio Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del cinquecento*, în BSHAR, XVI, 1929, p. 6-7; George Lăzărescu, Nicolae Stoicescu, *Țările Române și Italia până la 1600*, București, 1972, pp. 94-95; Eugen Denize, *Țările Române și Veneția. Relații politice (1441-1541). De la luncu de Hunedoara la Petru Rareș*, București, 1995, p. 163.

⁵⁹ Scrssoarea lui Ștefan apare la Sanudo în tomul IV al cronicii sale, col. 734-735, dar deoarece a fost publicată și în Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 35 și de I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 465-466, nu mai considerăm necesară redarea ei aici.

⁶⁰ M. Sanudo, *op. cit.*, IV, col. 735-737. Scrisoarea a mai fost publicată în Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 36-37 și în traducere românească în *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 148-150.

⁶¹ M. Sanudo, *op. cit.*, IV, col. 804-806 și traducerea românească în *Călători...*, I, p. 151-154.

⁶² „Di Hongaria, *Item*, a di primo, zonze li du oratori dil ducha Stefano, valacho, venuti per adatar certe deferentie à col re di Polana” (M. Sanudo, *op. cit.*, IV, col. 629). „...Di Hongaria... *Item*, è ritornato uno orator dil re di Hongaria, stato dal ducha Stefano, valacho, per acordo col re di Polonia” (*Ibidem*, col. 830).

⁶³ „...*Item*, quod sicuti praemissum est, regna nostra regnis praefatis, videlicet Moldaviae et partes transalpinas, cum vayvodis ipsorum, haeresque et desuccessores eorumdem, penas nos aparte includantur et inclusi sint, et habeantur, et quod alia servitia sive census et soliciones ab eis non exigantur et nisi quae prius fecerunt...” (*Ibidem*, col. 883).

⁶⁴ „Di Stefano vayvoda. Fo leto una lettera latina; ma gran barbarie. Per la qual advisava, che altre fiate l'anno passà mandò soi nontj qui a tuor uno phisico per la sua egritudine: qual venuto, maestro Matio Moriani, al qual li dete ducati 400, et zunto de li si amalò et è morto, adeo mai li dete alcun remedio in medicina.

Pertanto prega la Sigoria li fazi recuperare li ditti danari, poi mandarli uno altro medico, che lui satisfèrà il tutto etc. Et la letera è di tal titolo: dentro *Stephanus, Dei gratia, haeres dominusque terrae, vayvoda, amice dilecto*.

Data in oppido nostro Temes, nono chalenda augusti 1503.

A tugo. *Illustrissimo principi et domino, domino Leonardo Lauredano duci, amico nobis dilecto*. Et in Colegio fu concluso: si vol miedegi li mandi a tuor lui” (*Ibidem*, tomo V, Venezia, 1881, col. 150).

⁶⁵ „...da Stefano vayvoda de Moldavia ducati 4 milia; da Rado transalpin dicto Calciero, ducati 8 milia, quale vien ogni anno ad bassar la mano al Signor, e se ne ritorna vestito da sua excellentia” (*Ibidem*, col. 464).

⁶⁶ *Ibidem*, col. 473, 577, 573-582, 639.

⁶⁷ „A di 2 zener. Veneno l'orator dil ducha Zuan Corvino con l'orator dil vayvoda di Moldavia, per causa dil medico. Et per siano restati di tuor domino Hieronimo di Cesena, el qual il Colegio di medici lo ha ricordato, è zovane. E cussi si partivano...” (*Ibidem*, col. 639).

⁶⁸ „Di Zuan Badoer, Buda, 7 zener...Or è venuto li uno orator di Stefano valacho; si aspeta oratori di Polonia vieneno per li lochi tolti a'poloni per ditto valacho” (*Ibidem*, col. 741).

⁶⁹ „...e poi l'horo non sariano sufficienti a resister soli, et *etiam* perchè Stefano vayvoda, è vechio, se occoresse la so morte, che turchi non pigliano quello paese...” (*Ibidem*, tomo VI, Venezia, 1881, col. 36).

⁷⁰ *Ibidem*, col. 49-51. A se vedea și Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 40-41.

Nagy PIENARU

„PROIECTUL SCITIC”. RELAȚIILE LUI ȘTEFAN CEL MARE CU HOARDA MARE

Cucerirea Constantinopolului (1453) și relansarea programului de expansiune otomană în Europa și în Asia Minoră au determinat reparația unor proiecte de alianță care raliau, contra sultanului din Istanbul, state creștine din Occident cu cele musulmane din Anatolia și Orientul Apropiat. Primele planuri antiotomane nu au avut eficacitatea dorită de inițiatori. Blocul islamic anatolian format din emiratul Candaroğulları, Karamania și Confederația turcomanilor Ak Koyunlu, deși a beneficiat de suportul logistic oferit de Veneția, Aragon și Egiptul mameluc, a fost spulberat de Mehmed II (1451-1481). În 1461 otomanii au încorporat emiratul Candar și Imperiul din Trapezunt și au început în 1464 o cucerire treptată a Karamaniei. O parte din prinții anatólieni dezmoșteniți de otomani s-au refugiat la Cairo și la curtea lui Uzan Hasan (1454-1478), cărmuitorul turcomanilor Ak Koyunlu, cu speranța recuperării patrimoniului părintesc. Succesele din segmentul microasiatic, Mehmed II le-a fructificat în vest în confruntarea cu Veneția, cel mai puternic adversar maritim al otomanilor. În 1470 otomanii au capturat fortăreața Negroponte și insula Eubeea, deschizând o cale maritimă ce facilita o invazie asupra peninsulei italiice. Noua bază navală amenința direct securitatea traseelor maritime urmate de convoaiele venețiene care traficau între metropolă și porturile Egiptului mameluc. Spectrul invaziei, dar în special cel al tăierii marilor venituri provenite din comerțul cu Egiptul, au determinat conducerea Veneției

să reacționeze legăturile cu inamicii orientali ai sultanului Mehmed II și să descopere noi virtuali aliați care puteau fi canalizați contra otomanilor. În această conjunctură, în care Republica Lagunelor întreprindea demersuri febrile pentru a-l determina pe Uzun Hasan să deschidă un front în flancul oriental al otomanilor și acorda importanță tuturor ofertelor de ajutor militar, s-a născut „proiectul scitic”¹. Pentru prima dată în lungul șir de proiecte de prindere în clește a otomanilor, cu participanți creștini și musulmani, se plănuia atragerea în coaliție a unui hanat tătar, din nordul Mării Negre.

Premisele realizării „planului scitic” s-au ivit în cursul tratativelor de perfectare a căsătoriei marelui cneaz al Moscovei, Ivan III (1462-1505) cu Zoe, fiica lui Toma, ultimul despot al Moreei. Inițiatorul acestui aranjament matrimonial, Gian Battista della Volpe, rezident la Moscova, dar care petrecuse mulți ani în lumea tătară, a prezentat Senatului venețian, prin intermediul nepotului său, Antonio Gislardi, la sfârșitul anului 1470, o ofertă seducătoare care ar fi aparținut hanului Ahmed (1465-1481). Cărmuitorul Hoardei Mari se angaja, sub jurământ, să lanseze contra turcilor o oștire de 200.000 de oameni².

Existența unei propuneri tătare de cooperare cu Veneția, pe baza unui model turco-mongol de parteneriat definit de formula: „prieten prietenului și dușman dușmanului”, pare ireală în contextul anului 1470. Promotorii din umbră ai acestui aranjament diplomatic au avut în vedere, pe de o parte, absența unor contradicții între Imperiul otoman și Hoarda Mare și, pe de altă parte, evoluția imprevizibilă a raporturilor internaționale din sânul statelor concurente în stepa euroasiatică, din nordul Mării Negre.

În jurul anului 1468/1469 în patruleterul Hanatul din Crimeea, Hoarda Mare, marele cneaz al Moscovei și Regatul polono-lituanian s-a produs, treptat, o modificare a schemei tradiționale de distribuire

zonală a forțelor tătare. Prin revocarea alianței dintre Crimeea și Polonia, în circumstanțele redeschiderii atât a rivalității dintre hanatul crâmlean și Hoarda Mare, cât și a celei dintre Polonia și Moscova, s-au constituit, în etape, două aliniamente opuse. Solidarizarea Moscovei cu Hanatul din Crimeea a fost succedată, la scurtă vreme, de asocierea Poloniei cu Hoarda Mare. Formarea acestor două blocuri antagonice nu a fost rezultatul unor evenimente conjuncturale, ci consecința unor restructurări de obiective din programele externe promovate de Mengli Giray (1467/8-1475; 1478-1515) și de hanul Ahmed.

Apariția unor tensiuni ireversibile între Mengli Giray și Mehmed II, care practic a plasat Hanatul din Crimeea în rândul inamicilor otomanilor din bazinul pontic³, în ipostaza în care Cazimir IV (1447-1492) era nu numai pasiv, dar și concesiv față de puterea islamică din sudul Dunării, face plauzibilă ipoteza că, în faza germinativă a „proiectului scitic”, hanul Ahmed nu a cunoscut angajamentul oferit Veneției în numele său. Este posibil ca la origine „planul scitic” să fi fost ticluit de membri ai grupului de aventurieri italieni stabiliți la curtea lui Ivan III, cu scopul de a storce fonduri din tezaurul Veneției. Este neverosimilă ipoteza că hanul Ahmed, fără să fi fost periclitat direct de otomani, să fi întreprins unilateral demersuri diplomatice care l-ar fi implicat într-o confruntare deschisă cu sultanul otoman. Dimpotrivă, analiza modului în care hanul Hoardei Mari a acționat militar și diplomatic în anul 1476 îl indică ca un negociator abil, care a fructificat situația din acest an pentru a impune Moscovei un nou statut și pentru a determina Poarta otomană să-l recunoască han al Hoardei de Aur.

Pentru a elimina dubiile asupra verosimilității mesajului tătar și a explora opțiunile politice reale ale hanului Ahmed, autoritățile venețiene, dornice de a descoperi noi aliați cu potențial antiotoman, au decis

trimiterea secretarului Gian Battista Trevisano, via Moscova, la Hoarda Mare. Contactele preliminare secrete între G. B. Trevisano și hanul Ahmed au trezit suspiciunile lui Ivan III, care l-a acuzat pe emisarul venețian de spionaj în favoarea hanului tătar. După incursiunea tătarilor din Hoarda Mare, în vara anului 1472, care au invadat teritoriile moscovite dinspre hotarul cu marele cneaz al Lituaniei, indiciu concret al funcționării acordului dintre Cazimir și Ahmed⁴, G. B. Trevisano a fost arestat și condamnat la moarte. A fost salvat de aplicarea sentinței capitale prin intervenția țarinei Zoe (Sofia), sosită la curtea lui Ivan III la finele anului.

Victoria surprinzătoare, din august 1473, obținută de Mehmed II asupra lui Uzun Hasan, a determinat conducerea Veneției să reactualizeze proiectul tătar într-o formulă diplomatică nouă, care trebuia să adune de aceeași parte a baricadei pe Ivan III, hanul Ahmed și Uzun Hasan. În noiembrie 1473 senatorii au decis redactarea unei scrisori către cneazul Moscovei, prin care misiunea lui G. B. Trevisano era discolpată și declarată ca urmărind drept unic scop îndeplătirea tătarilor de la obiectivele și hotarele ruse și orientarea lor către „teritoriile vecine Pontului Euxin și Moldovei pentru atacarea inamicului comun al creștinătății”⁵.

La sfârșitul anului 1473 Antonio Gislardi a fost trimis la Moscova cu misiunea de a rezolva cazul G. B. Trevisano și de a începe, sub tutela lui Ivan III, tratative cu hanul Ahmed⁶. Pentru captarea țarului, ortodox, Veneția făgăduia lui Ivan III succesiunea *de jure* ca urmaș legitim al Bizanțului, în cazul dispariției descendenților pe linie bărbătească. A Gislardi a călătorit spre destinație, împreună cu solul Paolo Ognibene, direcționat spre Uzun Hasan, pe o rută care a traversat Polonia, fiind primiți în audiență de regele Cazimir (1447-1492) la Opatowiecs, în data de 6 februarie 1474. Cu certitudine,

emisarii venețieni nu au dezvăluit regelui polon detaliile planului scitic⁷. Punerea în practică a planului de angajare a tătarilor din Hoarda Mare contra otomanilor reprezenta un pericol major pentru securitatea hotarelor regatului polono-lituanian, deoarece ar fi condus la anularea clauzei luptei comune contra Moscovei din acordul parafat între Cazimir și Ahmed în 1471⁸. În absența presiunii tătare, Ivan III putea manevra spre apus și să redeschidă conflictul cu Polonia, pentru a obține, cu concursul tătarilor crâmleni, stăpânirea asupra centrului strategic, Novgorod.

Cu totul deosebită a fost atitudinea diplomației venețiene față de liderul confederației Ak Koyunlu. Paolo Ognibene avea mandatul de a expune planul scitic ca un argument pentru a-l determina pe Uzun Hasan să întrerupă negocierile de pace cu Mehmed II și să redeschidă frontul din Anatolia, într-o nouă conjunctură în care și o altă putere musulmană, din nordul Mării Negre, se angaja să lovească pe otomani în flancul european. Uzun Hasan întreținea relații diplomatice strânse cu hanul din Astrachan, Kasim (nepotul lui Ahmed), dar care era în conflict cu hanul Hoardei Mari. Obiectivul acestor legături era asigurarea flancului nordic al confederației Ak Koyunlu. Înainte de lupta decisivă cu otomanii, din august 1473, Uzun Hasan a primit în tabără „un Ambassador del Tartaro de Citracan”, sosit cu darul tradițional (*Dokuz / Nouă cadouri diferite*), pentru a parafa „bona pace”⁹.

Perspectiva redinamizării lui Uzun Hasan și posibilitatea virtuală a conectării forței terestre Ak Koyunlu cu cea a Hoardei Mari au determinat conducerea Veneției, chiar într-un climat în care membri ai elitei intelectuale apropiate de cercurile politice italiene își exprimau îndoiala că salvarea de pericolul turc poate surveni de la locuitorii mahomedani din Caucaz¹⁰, să depună eforturi stăruitoare, cu asumarea unor cheltuieli enorme, pentru captarea hanului Ahmed.

Înainte de sosirea solului venețian la Moscova (25 aprilie 1474), Ivan III l-a contactat pe hanul Ahmed printr-o solie menită să desfacă alianța dintre regele polon și hanul tătar și să redeschidă drumul comercial pe cursul fluviului Volga. Probabil, mulțumit de oferta lui Ivan, Ahmed a expediat la cneaz pe emisarul său Kara Küçük, însoțit de o mare caravană de negustori. Pentru Hoarda Mare comerțul cu piața rusă era deosebit de profitabil, deoarece rușii achiziționau un mare număr de cai tătarești.

Solul tătar a părăsit capitala rusă la 19 iulie 1474 și, acompaniat de G. B. Trevisano, recent eliberat din închisoare, și de Dimitrie Lazarev, reprezentantul lui Ivan III, s-a îndreptat spre Saray, capitala hanului Ahmed. După câteva luni emisarul moscovit a revenit în patrie, dar G. B. Trevisano a rămas la curtea marelui han¹¹.

Parlamentările lui G. B. Trevisano cu hanul Ahmed au fost dificile și de lungă durată, dar s-au finalizat într-o formulă avantajoasă pentru Veneția. Ceea ce a grăbit soluționarea demersului venețian a fost fără îndoială succesul campaniei otomane din vara anului 1475, prin care Mehmed II a pus stăpânire pe fortărețele genoveze și venețiene din nordul Mării Negre. Lovitura otomană a fost resimțită de Ahmed cu atât mai mult cu cât, în calitate de succesori ai lui Cengyz Han, se considera *de jure* suveranul legitim al teritoriilor în care se instalaseră garnizoanele otomane.

Panorama extinderii dominației otomane în direcția hotarelor Hoardei Mari l-a înclinat decisiv pe Ahmed Han spre colaborare diplomatică cu Veneția. La începutul anului 1476 au plecat spre Republica Lagunelor, pe drumul direct prin Polonia, evitând Moscova, împreună cu G. B. Trevisano, doi soli tătari. Unul, „Thair”, era reprezentantul lui Ahmed, iar celălalt, „Brunach Batir”, delegatul lui Temir, șeful celui mai influent clan din Hoardă (*baş Karacu*), și a-l cărui prestigiu era marcant și în celelalte hanate

tătare. La 28 aprilie 1476 solii tătari au sosit la Veneția, unde li s-a făcut o primire cu onoruri și ceremonii speciale, regalați cu cadouri în veșminte și bani, a căror valoare se cifra la suma de 3.000 de ducăți. Ambasadorul lui Ahmed „hà promesso per nome de suo signor romper guerra al Turco alle parte di sopra, con cavalli CC-m armadi de bona zente”¹². Venețienii au acceptat condițiile materiale cerute de partea tătară: plata soldelor și asigurarea furniturilor militare. Emisarii tătari au plecat înapoi spre Saray, în iunie 1476, purtând scrisori către Han și sfetnicul său, prin care erau incitați să năvălească la Dunăre în momentul în care sultanul era prins în confruntare cu regele Ungariei și alți cărmuitori creștini¹³. Până în Polonia ambasadorii tătari au fost acompaniați de G. B. Trevisano, care i-a condus direct spre Saray sub protecția lui Dimitrie Lazarev¹⁴.

Două scrisori redactate de dogele Veneției, emise la 17¹⁵ și 19 mai 1476¹⁶, prima adresată emisarului Emanuele Gerardo, delegat la Ștefan cel Mare, și cea de a doua lui Cazimir, dezvăluie un aspect surprinzător asupra modului în care autoritățile Signoriei au perfectat alianța cu Ahmed prin păstrarea secretului absolut al operațiunii, atât față de voievodul Moldovei, cât și de regele Poloniei. Mascarea planului scitic față de poloni era justificată de direcțiile politicii promovate de Cazimir: atitudine rezervată față de expansiunea otomană spre Occident; angrenarea în ostilități cu suveranul Ungariei, care, periclitat, se angajase în acțiuni militare de limitare a ofensivei otomane și, ceea ce era mai important, de poziția consecventă a regelui de a diriguia alianța cu Hoarda Mare doar asupra Moscovei. O eventuală deviere a efortului militar al Hoardei Mari dinspre Moscova spre Imperiul otoman era inacceptabilă pentru Cazimir, deoarece lăsa liber pe inamicul său, Ivan III. Motivul pentru care venețienii nu au dezvăluit lui Ștefan, până în luna mai 1476,

rolul preconizat Moldovei în planul scitic, nu ne este cunoscut. Probabil, însăși conducerea Veneției, până în primăvara acestui an, nu a avut certitudinea că hanul Ahmed va răspunde la chemarea Republicii. Secretarul E. Gerardo a relatat voievodului moldav întreaga istorie a tratatelor venețio-tătare și decizia hanului Ahmed: „că este pregătit să coboare, la orice cerere și dorință de-a noastră, pe țărmul Mării Negre și să atingă Dunărea și să-și aducă oștile contra dușmanului”.

Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda Mare au debutat tardiv, abia la mijlocul deceniului opt al secolului al XV-lea. Absența unor legături politice anterioare anului 1475 poate fi explicată prin schimbările majore întâmplare în lumea tătară: declinul Hoardei Mari și ascensiunea hanatului din Crimeea, și evoluția pașnică, după 1471, a legăturilor dintre Ștefan cel Mare și Mengli Giray.

După 1465 – anul victoriei decisive a lui Haci Giray asupra hanului Hoardei Mari, Mahmud¹⁷ – în segmentul occidental al ținuturilor dominate anterior de Hoarda de Aur, vestul teritoriilor din *Deşt-i Kipçak*, rolul de dominatori a fost preluat de hanatul crâmlean. Instalat solitar pe tronul din Kirk Yer, Mengli Giray, începând cu anul 1468, a modificat radical atitudinea hanatului față de regatul polono-lituanian. Moldova, care nu avea frontieră directă cu lumea tătară, a resimțit șocul schimbării majore din politica externă a hanatului din Crimeea, deoarece Ștefan cel Mare secondase politica lui Cazimir față de tătari. În 1471 o invazie crâmleană a lovit simultan Polonia și Moldova. După acest eveniment pozițiile regelui Cazimir și ale voievodului Ștefan cel Mare față de hanatul din Crimeea au devenit divergente. Cazimir s-a aliat cu Hoarda Mare pentru a face față alinierii Moscovei cu hanatul din Crimeea. Ștefan cel Mare, a cărui direcție prioritară era orientată spre bararea linia Dunării a ofensivei otomane, spre deosebire de suveranul

său, a ales o altă soluție diplomatică, care a vizat în primul rând eliminarea spectrului cuplării forței otomanilor cu cea a tătarilor din hanatul crâmlean. Voievodul Moldovei a dezamorsat tensiunea cu hanul crâmlean și a inaugurat o politică de cooperare cu factorii politici influenți din Crimeea. Prin căsătoria cu prințesa Maria, în 1472, a cimentat relația cu principatul de Mangop, al cărui conducător se bucura de influență în rândul elitei tătare. Între Ștefan cel Mare și Mengli Giray a existat o comunitate de interese politice, superioară celor economice, care i-a raliat natural în fața unui inamic comun, sultanul din Istanbul. Convergența de poziții și orientarea hanatului spre alianțe cu inamicii lui Mehmed II au dat naștere la raporturi speciale între Moldova și hanatul din Crimeea. În intervalul 1472-1475 teritoriul Moldovei nu a fost prădat de tătari, în vreme ce Polonia a suportat în 1474 o nouă invazie crâmleană cu efect mai distructiv decât cea precedentă, din 1471¹⁸.

Rezultatul neconcludent al expedițiilor punitive organizate de Mehmed II asupra Moldovei în anii 1473, 1474 și ianuarie 1475 – campanii militare în care turcii nu au avut concursul tătarilor – l-a determinat pe sultan să încerce să dobândească victoria asupra lui Ștefan numai după instaurarea controlului otoman asupra conducerii hanatului din Crimeea.

Stimulată abil din exterior, de Mehmed II și de hanul Ahmed, în hanatul crâmlean s-a declanșat o gravă criză politică care a paralizat coeziunea dintre han și clanul conducător (*Baş Karacu*) al Șirinilor, care în mod tradițional deținea pozițiile-cheie în administrație și cârmuia armata. Căpeteniile Șirinilor, urmașii lui Rektimur, împărțeau puterea cu hanul din Kirk Yer și jucau în Crimeea un rol asemănător celui îndeplinit în Hoarda Mare de clanul mangât (*nogay*) condus de Temir (Timur), nepotul lui Edigü, cunoscutul promotor de hani din primele două decenii ale veacului al XV-lea.

În 1474, după decesul lui Makmak, fratele acestuia, Eminek, cu concursul autorităților din Caffa, care sperau prin acest personaj să-l manipuleze mai ușor pe Mengli Giray, a preluat conducerea clanului Șirin și șefia Campaniei. Eminek, partizan al alianței cu Moscova, a orientat forțele militare crâmlene asupra Poloniei pe o direcție contrară celei urmărite de Mengli Giray. Hanul, amenințat mai acut de Ahmed și de Poarta otomană, nu dorea retensionarea relațiilor cu Cazimir, cu atât mai mult cu cât cunoștea modificarea poziției lui Ivan III, care, captat de proiectul scitic, renunțase la atitudinea combativă contra lui Ahmed, cu speranța iluzorie de a dobândi avantaje dintr-un eventual conflict de lungă durată între Hoarda Mare și Imperiul otoman.

Incongruența dintre programul lui Mengli Giray și cel al lui Ivan III rezultă cu claritate din tratativele purtate în Crimeea în primăvara anului 1474. Solul moscovit a cerut hanului acordarea unui tratat (*yarlik*) în care inamicul comun să fie identificat numai în persoana regelui Cazimir. Mengli Giray a refuzat propunerea rusă, oferind însă un acord care urma să stipuleze angajarea ofensivă și defensivă a lui Ivan III împotriva lui Ahmed¹⁹. Negocierile dintre Crimeea și Moscova au eșuat, Ivan III preferând varianta tratatelor cu Ahmed pentru a-l orienta spre sud și a-l implica în proiectul scitic. Eminek a boicotat politica lui Mengli Giray și, cu concursul a doi frați ai lui Mengli Giray, incitați contra hanului legitim, a invadat, în iulie 1474, teritoriile regatului polono-lituanian, de unde crâmlenii au revenit cu o pradă uriașă, vite și 18-20.000 de robi²⁰. Pentru a menține relațiile cu Cazimir pe făgaș pașnic, Mengli Giray l-a avizat pe rege asupra expediției organizate de Eminek²¹. Conviețuirea politică dintre Mengli Giray și Eminek a devenit imposibilă și la sfârșitul anului 1474 hanul din Kirk Yer era decis să-l elimine prin orice mijloace²². În aceeași vreme autoritățile genoveze

din Caffa l-au informat pe han asupra tratatelor secrete purtate de Eminek cu Mehmed Cuceritorul²³. Între fracțiunile rivale din hanat au început lupte deschise. Mengli Giray l-a demis pe Eminek și l-a susținut pentru șefia Campaniei pe Sartak, fiul lui Mamak. În replică Eminek, sprijinit de o grupare pro otomană, l-a lansat pe fratele hanului, pe Haydar – unul dintre inițiatorii campaniei din 1474 – ca pretendent la tronul hanatului. Sub presiune militară, Mengli Giray și Sartak au abandonat capitala Kirk Yer și s-au refugiat salvator la Caffa.

Eminek și-a coordonat mișcările cu sultanul din Istanbul și în așteptarea sosirii flotei conduse de amiralul Gedik Ahmed, la mijlocul lunii aprilie 1475, a împresurat terestru Caffa. În iunie fortărețele genoveze și venețiene din nordul Mării Negre au fost capturate de otomani. Mehmed II a instalat în fruntea hanatului din Crimeea pe fostul han Nurdevlet (a doua domnie 1475-1478) și a încredințat puterea militară lui Eminek, colaboratorul tătar care asigurase stabilirea otomanilor în peninsula. Mengli Giray a fost transferat la Istanbul și închis în fortăreața Yedi Kule.

Succesul otoman din vara anului 1475 a provocat temeri la Suceava și la Saray și a creat baza de înnodare a legăturilor directe între Ștefan cel Mare și Ahmed. Pentru voievodul Moldovei implementarea garnizoanelor otomane în Crimeea a însemnat apariția spectrului funcționării unui atac concentric turco-tătar, simultan dinspre sud și răsărit, iar pentru hanul Hoardei Mari a reprezentat o consolidare politică și militară a hanatului rival și o piedică suplimentară în calea proiectului de a reface unitatea teritorială a Hoardei de Aur dinspre răsărit spre apus.

Cu obiective diferite în privința viitorului Crimeei, dar cu un țel comun imediat: eliminarea implantului otoman din peninsula, Ștefan cel Mare și Ahmed au fost singurii care au reacționat concret. În colaborare cu facțiunile tătare care se opuneau

prezenței otomane, voievodul Moldovei a trimis contingente militare pentru a asigura rezistența cetății Mangop²⁴. Hanul Ahmed, mai puțin amenințat decât Ștefan, nu a intervenit *manu militari*, dar a ridicat un pretendent legitim, pe prințul Canibeğ²⁵, în contra hanului Nurdevlet, marioneta sultanului. Canibeğ, a cărui spiță de neam nu o cunoaștem, reușise la începutul anilor '70 să pună bazele unei hoarde (*ulus*) autonome în zona bazinului inferior al Donului. Triburile fidele lui Canibeğ sălășluiau într-un sector care se învecina cu hanatul de Astrachan, Hoarda Mare și hanatul crâmlean. Această formațiune politică, care nu s-a încheșat sub forma unui hanat clasic, dar care se bucura de protecția hanului Ahmed, a devenit un loc de refugiu politic pentru opoziției hanatului crâmlean. La Canibeğ s-a adăpostit, în 1474, șirinel Sartak, fiul lui Mamak. Noul aspirant, în acord cu Canibeğ și Ahmed, a organizat o lovitură în Crimeea pentru a prelua conducerea clanului Șirin. Tensiunea a fost rezolvată pe cale pașnică, iar Mengli Giray l-a rechemat în hanat pentru a-l opune lui Eminek²⁶.

După eșuarea tentativei de a salva Mangopul – ocupat de otomani în decembrie 1475 –, probabil în înțelegere cu hanul Ahmed, Ștefan cel Mare l-a lansat, contra perechii Eminek-Nurdevlet, pe pretendentul Hacike. Acest personaj, frate uterin cu Eminek, căzuse în captivitate moldoveană, împreună cu fratele său, în cursul incursiunii crâmlene din 1471. Eminek a reușit să evadeze spectaculos în 1473²⁷, dar Hacike a rămas prizonier în mâinile lui Ștefan cel Mare. Consecințele profunde ale operațiunii inițiate de Ștefan sunt surprinse în corespondența dintre fruntașii Crimeei și sultanul din Istanbul. Într-un raport redactat de Eminek, în prima jumătate a lunii mai 1476, adresat sultanului, informa că însuși „motivul pentru care a fost alcătuită aceasta <scrisoarea>, este că fratele meu de tată și de mamă, numit Hacike, era întemnițat în teri-

toriu necredincioșilor, în Moldova” (*as-sabab li tahririh huva anna ahin al-ab va-am al-musamma bi Hacike va zalika mahbus fi diyar ül-küfar Kara Boğdan*). Emitentul, fără a indica modul prin care reușise să iasă protejatul lui Ștefan din închisoarea (*mahbus*) moldoveană, dezvăluia adresantului că „dușmanul (*adüv*), fratele său, Hacike, împreună cu Abdullah <șeful clanului Barin>, s-au asociat cu Canibeğ Sultan”. Ulterior, cei trei lideri tătari, cu „o forță de o mie de oșteni au invadat orașul Kirim” (*haraca fi medinet Kirim ma lețker elf*), reședința fortificată a lui Eminek, capturând jumătate din supușii (*raya*) săi²⁸.

În a doua decadă a lunii octombrie 1476, Eminek a trimis la Istanbul un nou raport asupra cauzelor care împiedicaseră o a doua incursiune crâmbleană asupra Moldovei, simultană cu campania sultanală contra lui Ștefan cel Mare. După relatarea șefului Șirin în cursul incursiunii din primăvară: „înainte de a ne întoarce ne-a ajuns o oștire tristă care zicea că «a venit dușmanul și pradă casele voastre». Atunci părăsind fără zăbavă prăzile am hotărât să ne întorcem neapărat <în Crimeea>, necredinciosul <Ștefan> venind din urma noastră a făcut război crâncen cu noi; ne-au pierit numeroși oameni; doi frați de ai mei au devenit martiri (*șehid*). Ne-au pierit luptători de vază, precum arme și caii noștri. Noi înșine am venit cu un singur cal. Îndată după noi a sosit dușmanul nostru <Canibeğ, Abdullah și Hacike> împreună cu oștirea Taht-ului <taht = tron, denumire a Sarayului, fosta capitală a Hoardei de Aur> și au luat teritoriile (*il*) noastre. Noi eram atunci în orașul Kirim. Nu aveam cai grași pentru a ieși și a ne lupta cu ei. Inamicul a venit la Kirim pentru a da bătălie, dar nu a putut lua fortăreața (*kale*)”²⁹.

Documentul emis de cancelaria tătară indică fără echivoc că adversarii hanului și ai liderului Șirin din Crimeea aveau suportul militar al hanului Ahmed, care în calitate de

deținător al tronului (*taht*) din Saray era considerat ca suveranul legitim al Hoardei de Aur. În mod evident, atacul organizat de Hoarda Mare asupra Crimeii a fost factorul care a pulverizat proiectul inițiat de Mehmed II de a prinde în clește, în vara anului 1476, pe voievodul Moldovei.

Existența unor relații speciale între Ștefan cel Mare și Ahmed era cunoscută de conducerea Veneției, care urmărea cu atenție, pas cu pas, mișcările celor doi cărmuitori din nordul Mării Negre. Prin instrucțiunile adresate de doge secretarului Emanuele Gerardo, din 17 mai 1476, i se aducea la cunoștință declarația recentă a ambasadorului lui Ahmed la Veneția, că „hanul ține prietenie cu ilustrul voievod <Ștefan cel Mare>, pe care îl numește fratele domniei sale <și> de la care primește și oferă toate facilitățile și înlesnirile”³⁰. La sfârșitul lunii iunie, același emisar era povățuit de a iscodi deplasarea Hoardei Mari peste Don și spre Nipru și de a interveni diplomatic la hanul Ahmed pentru a veni în ajutorul lui Ștefan cel Mare³¹.

Hanul Ahmed, ultimul han al Hoardei Mari care a promovat o politică pan tătară întru a impune supremația sa asupra tuturor hanatelor constituite în teritoriul din aripa dreaptă a Hoardei de Aur, a utilizat conjunctura favorabilă din anii 1475 și 1476 pentru a reface prestigiul tronului din Saray. Acest program ambițios era însă condiționat de restabilirea dependenței directe a cnejilor ruși și în primul rând a marelui cneaz al Moscovei față de persoana hanului. Importanța și prioritatea acestui obiectiv sunt relevate de modul în care Ahmed Han a reacționat după instalarea otomanilor în peninsula crimeeană.

Hanul Hoardei Mari, contrar așteptărilor Veneției și Moldovei, nu s-a implicat în operațiuni militare îndreptate spre bazele otomane din nordul Mării Negre, ci s-a limitat a susține dizidența tătară aflată în opoziție cu grupul conducător instalat de

Mehmed II. Luptele intestine pentru putere din hanatul crâmlean și anularea practică a alianței care legase Crimeea de Moscova au permis lui Ahmed să canalizeze, fără teamă, presiunea hoardei sale asupra lui Ivan III. Chiar în vremea în care hanul purta dialogul diplomatic cu Veneția și Moldova, pregătea de fapt o lovitură asupra Moscovei. Narând evenimentele din 1476, „Cronica Kazan”-ului relatează: „țarul Ahmat, a luat conducerea în Hoarda de Aur după tatăl său Zeleti saltan <Celaleddin, fiul Toktamîș?> și a trimis emisarii săi la marele cneaz Ivan, la Moscova cu o *basma* <probabil *paysa*: pecetea hanului>, în conformitate cu vechea datină a strămoșilor, pentru a cere tributul și darurile pentru ultimii ani”³². Înainte de acest an, Ahmed ordonase lui Ivan III să vină personal în hoardă (*ordu*), în capitală sau în tabăra din stepă, iar acum cerea țarului să trimită tributul. Probabil din același an datează o scrisoare (*yarlik*) amenințătoare adresată de han cneazului Moscovei, prin care în calitate de urmaș al lui Batu Han cerea: „Și tu să-mi strângi în 40 de zile tribut de 60.000 de altâni, 20.000 când va da colțul ierbii și 60.000 când va cădea frunza copacilor, iar tu să porți ca semn a lui Sayin [Batu] calpacul cu vârful îndoit deoarece voi mergeți pe o cale greșită. Dacă nu vei aduna tributul <*vâhod*> meu în termen de 40 de zile și nu vei primi să porți cu cinste semnul lui Batu, recunoscut de tine ca stăpân, toți boierii tăi cu chica deasă și cu bărbile lungi vor fi la mine; sau iarăși dregătorii mei cu tolbele de piele de capră și ciubotele de safian vor fi la tine... și îndată ce va trece miezul iernii, nouăzeci de zile, voi veni din nou la tine și vei bea de la mine apă tulbure”³³.

Mesajul cominativ a fost transmis lui Ivan III, probabil prin solul Boçük. Ambasadorul Hoardei Mari a sosit la Moscova, la 11 iulie 1476, cu o suită de 50 de însoțitori, acompaniat de 500 de negustori, ce transportau cai și mărfuri orientale. Emisarul

tătar a plecat înapoi spre Saray, la 6 septembrie, împreună cu delegatul rus Matvei Bestujev³⁴. Izvoarele nu au consemnat știri asupra misiunii și a momentului de revenire în patrie a solului M. Bestujev.

Deturnarea direcției presiunii Hoardei Mari dinspre Crimeea și gurile Dunării spre cursul superior al Volgăi s-a produs în momentul în care Veneția era convinsă încă de orientarea antiotomană a hanului din Saray. La 18 iulie dogele Andrea Vendramin cerea lui G.B. Trevisano, aflat la Vilna, să faciliteze prin toate mijloacele deplasarea și traversarea trupelor hanului Ahmed spre teritoriul otoman. Instrucțiunile conțineau și alternativa: „și dacă cumva descinderea la Dunăre și tranzitul în ținuturile turcilor de peste fluviu nu ar fi posibile, fie pentru că nu voia Hanul, fie că s-ar împotrivi voievodul Ștefan, fie datorită altui motiv, tu declară și solicită Hanului ca cel puțin să pornească și să cucerească orașul Caffa și celelalte locuri din provincie care sunt ocupate de Turc, cât și cetatea Tana și altele care sunt mai apropiate de puterea Hanului și să facă tot ce este posibil contra dușmanului...”³⁵.

Campania sultanală din Moldova, pasivitatea lui Uzun Hasan, care nu a deschis un front în Anatolia orientală, dar în mod special opoziția fermă a regelui Cazimir față de proiectul de implicare a Hoardei Mari contra otomanilor, au constituit factorii care au influențat decizia lui Ahmed Han. În eșuarea proiectului scitic rolul principal l-a jucat regele Poloniei. Pentru a asigura libertate de mișcare pentru Ahmed contra Moscovei diplomația polonă a fost deosebit de activă. Pe de o parte, l-a incitat în permanență pe hanul Hoardei Mari împotriva lui Ivan III³⁶ și, pe de altă parte, a încercat să demonstreze promotorilor „planului scitic” defecțiunile majore ale programului de alianță cu tătarii. Cazimir se temea de o provocare la adresa Porții în cazul în care ar fi acceptat ca tătarii din Hoarda Mare să pătrundă spre vest

prin culoarul dintre Nistru și Nipru³⁷, care lega Polonia de Marea Neagră.

La Veneția a fost expedit Filippo Buonaccorsi (Callimachus) care prin două discursuri ținute în prima decadă a lunii ianuarie 1477 a încercat să convingă pe doge și pe senatori să renunțe la planul tătar. Diplomatul polon, de origine italiană, a invocat mai multe argumente: deplasarea lentă și dificilă a hoardelor tătare, deoarece aveau obiceiul de a transporta în campanie familia și toate lucrurile; traseul era anevoios, cu traversarea multor fluvii și obstacole naturale; divizarea tătarilor în mai multe clanuri inamice, ceea ce practic nu permitea să se strângă laolaltă mai mult de 10-12.000 luptători; tătarii prin credință erau dușmani înverșunați ai creștinilor, aveau o „natura perfida”³⁸. La 7 ianuarie Senatul a răspuns lui F. Buonaccorsi cu aserțiunea că tătarii pot traversa fluviile din nordul Mării Negre și, cu concursul lui Ștefan, să intre „în Bulgaria” și să pătrundă până în „viscerele” inamicului³⁹.

Deși dinspre Saray nu soseau știri sigure, Veneția a perseverat în tentativa de a-l atrage pe hanul Ahmed. O ultimă speranță a licărit la sfârșitul anului 1476. La 10 ianuarie 1477, Senatul l-a avizat pe G.B. Trevisano, aflat încă în Polonia, despre veștile transmise de curând (*nuperrime*) din Moldova, care relatau că „tătarii s-au apropiat de hotarele voievodului moldovean ca prieteni recunoscuți și așteptați de Ștefan”. Pentru conducerea Signoriei nu era „lîmpede care este acel neam, cel al marelui han <Ahmed>, ori cel care este așezat de obicei în jurul Caffei <Nurdevlet>”⁴⁰. Atât Ștefan cel Mare, cât și conducerea Veneției, care își puseseră mari speranțe în „planul scitic” și a cărui îndeplinire a crescut ca importanță pe măsura reducerii șanselor de a-l reimplica pe Uzun Hasan contra turcilor, nu au acceptat sfaturile polone.

Eșecul „planului scitic” s-a datorat și diplomației promovate de Mehmed II. La 19 mai 1476, din apropiere de Varna, sultanul, pornit în

expediția contra lui Ștefan, a răspuns soliei polone propunând lui Cazimir, gratulat ca „frater mi carissime”, o „vera fraternalis amicitia”⁴¹. După campania din Moldova, Mehmed II a început negocieri directe cu hanul Ahmed. În conjunctura în care otomanii, după vara anului 1475, nu au dezvoltat capetele de pod din nordul Mării Negre și s-au arătat pasivi pe direcția de înaintare spre zonele care intrau în aria de influență a Hoardei Mari, hanul Ahmed a devenit cooperant cu suveranul hanului din Crimeea. Mehmed II a mandatat la Saray pe ambasadorul Karaça Bahadur. Solul otoman a netezit asperitățile și la începutul lunii iunie 1477 Ahmed a trimis sultanului o scrisoare deosebit de protocolară. Emitentul se declara cu mândrie urmaș al lui Cengiz Han și îl asigura pe sultan că: „începând de azi, frăția (*Karindaşlik*) dintre noi, întemeiată pe dragoste permanentă s-a statornicit”. Cu speranța că între Istanbul și Saray va continua schimbul de soli și olăcari și cu dorința expresă „de a crește zi de zi prietenia și frăția”, hanul l-a trimis ca ambasador pe nepotul său, Aziz Hoca⁴².

Punctul final al proiectului scitic s-a produs în martie 1477. După sosirea în Polonia a solului venețian Ambrogio Contarini, revenit din Persia pe un drum ocolitor prin Transcaucaz și Moscova – unde Ivan III s-a lamentat furios la adresa lui G.B. Trevisano – aducând știri despre tătari⁴³, și după returnarea unui ultim emisar direcționat la Ahmed, cu știri nefaste, la 18 martie, conducerea Veneției a decis rechemarea în patrie a diplomatului G.B. Trevisano⁴⁴. Diplomatul polon F. Buonaccorsi, care se opusese planului de transfer al tătarilor prin vestul Mării Negre, a revenit în Polonia la începutul verii anului 1477. Problema tătară a fost rediscuțată în consiliul regal, iar sfetnicii lui Cazimir au adoptat propunerea lui F. Buonaccorsi: lansarea tătarilor contra turcilor nu prin sudul Lituaniei ci prin culoarul transcaucazian, adică prin estul Mării Negre⁴⁵.

„Proiectul scitic” care nu s-a concretizat în formula dorită de inițiatori a învolburat relațiile din Europa orientală vreme de aproape opt ani. Ca susținători sau adversari ai proiectului s-au implicat, de o parte sau de alta, state creștine și musulmane: Veneția, Moldova, Hoarda Mare, Hanatul din Crimeea, Polonia, cnezatul Moscovei, Imperiul otoman și Confederația turcomanilor Ak Koyunlu.

The „Scythic Project”. Stephen the Great's relations with the Great Horde

ABSTRACT

An analysis is made of the Moldavian Voivode's relations with the Golden Horde within the „Scythic project”. According to this plan, Venice – at war with the Porte since 1463 – sought to involve the khan of the Great Horde (the successor of Golden Horde) into a vast anti-Ottoman coalition. After the establishment of Ottoman military bases in Crimea (summer of 1475) and the fall of the Crimean Khanate under Ottoman subjection, Stephen the Great (1457-1504) joined forces with Khan Ahmed (1465-1481) against Ottoman expansion into the northern regions of the Black Sea. The „Scythic project” fell through before the Great Horde Tatars could undertake any military operations against the Ottomans. Two antagonistic military blocs had already formed in the Euro-Asian steppe north of the Pontic basin: the Crimean Khanate and the Muscovite Cnezate, opposed to the alliance between Poland and the Great Horde, the Christian states showing no interest in getting involved in a conflict with the Ottoman Empire.

NOTE

¹ Referințe despre proiectul tătar la N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră, III. Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al desvoltării*

lor, în A.A.R.M.S.I., s. II, t. 3, 1914-1915, p. 22-25; B. Stachoń, *Polska wobec weneckich projektów użycia Persów i Tatarów przeciw Turcji w 2 poł. XV wieku*, în vol. *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878-1928*, Lwów, 1929, p. 159-172; B. Von Palombini, *Bündniswerben abendländischer Mächte um Persien 1453-1600*, Wiesbaden, 1968, p. 32-35; Ș. Papacostea, *La guerre ajournée: les relations polono-moldaves en 1478. Réflexions en marge d'un texte de Filippo Buonaccorsi-Callimachus*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, t. XI, 1972, nr. 1, p. 17-20; idem, *Venise et les pays roumaines au Moyen Age*, în vol. *Venezia é il Levante fino al secolo XV*, ed. A. Pertusi, vol. I, Firenze, 1973, p. 614-621; G. Tahsin, *Români și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 148-150; K. Baczkowski, *Callimaco e le ambascerie veneziane in Polonia negli anni '70 del XV secolo*, în vol. *Viaggio in Italia e viaggio in Polonia*, ed. D. Quirini-Popławska, Kraków, 1994, p. 43-52.

² P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques*, Paris, 1896, p. 138.

³ În 1469 o escadră otomană a atacat Caffa și a capturat un ofițer superior (*nöker*) din garda lui Mengli Giray. Hanul a adresat o plângere la sultan cerând retrocedarea prizonierilor, cu specificația că „orice pagubă adusă Caffei este ca și una produsă nouă” (*Kefeğe bulgan ziyar hemen bizge bulgan kibi turur*), A. N. Kurat, *Topkapi Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kirim ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler*, Istanbul, 1940, doc. 5, p. 84 (transliterația), p. 187 (fotocopia). În 1471, chiar în anul în care tătarii crâmleni au invadat Polonia și Moldova, Mehmed II a încercat să pună mâna pe „*dominus nordolar* <Nurdevlet> *et fratres majores*”, desigur cu intenția de a-l manevra mai ușor pe „rebelul” Mengli Giray, A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria del Banco di San Giorgio (MCCCCLIII – MCCCCLXXV)*, în „Atti della Società ligure di storia patria” (în continuare Atti), tomo VII, parte I, fasc. III, 1874, doc. DCCCCLXXXIX, p. 796-801.

⁴ *Lvovskaja letopis*, în *Polnoe sobranie russkikh letopisej* (în continuare

P.S.R.L.), vol. XX, Sankt Petersburg, 1910, p. 297; *Moskovskij letopisnij svod konca XV veka*, în P.S.R.L., vol. XXV, Moskva, Leningrad, 1949, p. 297-298.

⁵ E. Cornet, *Le guerre dei Veneti nell'Asia 1470-1474. Documenti cavati dall'Archivo ai Frari in Venezia*, Vienna, 1856, doc. 85, p. 106-107: „... quod scribatur duci Muschovie et declaretur missum a nobis fuisse predictum Joannem Baptistam <Gian Battista Trevisano> non solum pro offendendo aut nocendo sibi aliquo modo sed liberando potius eo ab anni lesione tartarorum quos delongare a sua provincia cupimus et ducere per regiones vicinas Euxino et Valachiam ad oppressionem comunis hostis christianorum”.

⁶ Antonio Gislardi a transportat la Moscova daruri pentru cneazul Ivan III, pentru hanul Ahmed, două mesaje adresate de Signorie către Ivan III și G. B. Trevisano și plenipotența pentru a trata cu hanul. Scrisorile cu data de 4 decembrie 1473 sunt publicate în E. Cornet, *op. cit.*, doc. 90, p. 112-113; doc. 91, p. 113-114.

⁷ J. Długosz, *Historia Polonicae. Liber XIII et ultimus*, Lipsiae, 1712, col. 509, a consemnat întrunirea regelui cu emisarii venețieni și a notat doar motivul declarat al deplasării lui Antonio Gislardi la Moscova: „quaedam negocia Summi Pontificis”.

⁸ Solia polonă din 1471, condusă de Kirej, l-a incitat pe hanul Ahmed să atace Moscova. Misiunea și rostul ei sunt menționate doar în izvoarele narative ruse, *Simeonovskaja letopis*, în P.S.R.L., vol. XVIII, Sankt Petersburg, 1913, p. 235.

⁹ Într-un mesaj transmis de Caterino Zeno din Persia, la 12 iulie 1473, se relatează: „È zonto qui in campo un Ambassador del Tartaro de Citracan, et ha presentato questo Signor de 9 ferri da lanza, 9 archi con i suoi turcassi, na scimitarra, do ferali, una pezza de pano biavo et 200 homeni i quali portavano pele de diverse sorte... Questo Ambassador e venuto a firmar bona pace con questo Signor, il qual all'incontro gli ha donato scimitare d'oro, sele d'oro e danari, et è partito contento. Questo Signor è sicurissimo dalla parte di sopra”, *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500*, del senatore Domenico Malipiero, ordinati e abbreviati del Senatore Francesco Longo,

con prefazione e annotazioni di Agostino Sagredo, în „Archivio Storico Italiano”, serie I, t. VII/1, 1843, p. 89-91.

¹⁰ P. Cherubini, *Iacopo Ammannati Piccolomini. Lettere (1444-1479)*, vol. III, Roma, 1977, doc. 745, p. 1858-1859.

¹¹ La 22 decembrie 1474, senatul adopta măsuri pentru retrimiteria solului lui Ivan, care venise la Veneția anunțând că G. B. Trevisano ajunsese la tătari, N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră, III*, p. 22.

¹² N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*, vol. IV, Bucarest, 1914, p. 364-365 (cronica venețiană F. 20 Dresda).

¹³ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră, III*, p. 22

¹⁴ A. Cieszkowski, *Materialy do historii Jagiellonów z archiwów weneckich*, vol. III, Poznan, 1892, doc. 10, p. 25.

¹⁵ C. Esarcu, *Ștefan cel Mare. Documente descoperite în arhivele Veneției*, București, 1874, p. 36-42; Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VIII, 1376-1650, București, doc. XVIII, p. 11-14; N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră, III*, doc. XXV, p. 45-48; *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte*, București, 1977, doc. 22, p. 165-172.

¹⁶ A. Cieszkowski, *Materialy*, doc. 6, p. 12-13.

¹⁷ Mahmud, biruit, a pierdut tronul din Saray în favoarea fratelui său, Ahmed. Hanul detronat a fondat, în zona gurilor fluviului Volga, hanatul de Astrachan (*Haci Tarhan*). Practic, sfera de influență a hanului din Saray s-a redus.

¹⁸ J. Długosz, *Historia Polonicae*, ed. 1712, col. 514-515.

¹⁹ În 1473 hanul crâmlean l-a trimis pe solul Haci Baba pentru a negocia cu Ivan III un tratat contra lui Ahmed. În primăvara anului 1474, țarul Moscovei l-a mandatat în Crimeea pe Nikita Beklemişev cu misiunea expresă de a nu introduce în tratat angajarea Moscovei contra lui Ahmed și de a accepta doar clauza unilaterală (defensivă și ofensivă) ca hanul „să fie împreună cu țarul” *numai* contra regelui polon, T.G. Karpov, *Pamiatniki diplomatičeskihi snošenie Moskovskogo gosudarstva i Krîmskogo i Nogayskogo ordami i Turtîej*, vol. I 1474-1505, în *Sbornik Imperatorskago Russkago Istoričeskago obščestva*, vol. 41, St. Petersburg, 1884, doc. 1, p. 1-9.

²⁰ A. Vigna, *Codice diplomatico*, în Atti, tomo VII, parte II, fasc. I, 1879, doc. MCIV, p. 117-127 (raport consular din 14-15 septembrie 1474).

²¹ Cronicarul J. Długosz a narat pe larg campania tătară din 1474, dar a plasat episodul informării regelui prin „olăcari rapizi” în anul 1471.

²² Intenția hanului e dezvăluită în scrisoarea adresată, la 30 decembrie 1474, autorităților genoveze, Fr. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, vol. III, Vindobonae, 1865, doc. X, p. 292-293; G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'impero bizantino*, în Atti, s. III, tomo XXVIII, fasc. II, 1898, doc. III, p. 569-570; N. Iorga (*Bizanț după Bizanț*, București, 1972, p. 53) a lecturat numele celui care provoca pierderi negoțului Caffei în varianta „Emiraki” (în loc de Eminek), personaj în care a presupus că „s-ar putea recunoaște viitorul învingător și suveran”, adică sultanul Mehmed II.

²³ Negocierile lui Eminek cu sultanul au fost descoperite de emisarii din Caffa trimiși la Istanbul să achite tributul pe anul 1474, A. Vigna, *Codice diplomatico*, în Atti, 1879, doc. MCVII, p. 195.

²⁴ Într-o misivă din 20 iunie 1475, emisă din Iași, Ștefan îl informa pe Matia Corvin asupra evenimentelor din Crimeea și despre sosirea în capitala Moldovei a doi frunțași crâmleni, mârzacii. Unul dintre soli „a relatat cu gura lui, spunându-ne nouă, că fratele soției domniei mele <Maria de Mangop>, Alexandru a venit în locul... și că în a treia zi a cucerit locul numit Mangop, moștenire părintească”, *Magyar diplomaciai emlékek. Mátyás király korából (1458-1490)*. *Acta extera*, ed. N. iván, N.B. Albert, vol. VII, Budapeșt, 1878, doc. 13, p. 308-309; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II *Hrisoave și cărți domnești 1493-1503. Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori, 1457-1503*, București, 1913, doc. CXLIV, p. 324-327; A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I, 1468-1540, Budapeșt, 1914, doc. 10, p. 10-11;

²⁵ În documentele genoveze Canibeğ este denumit cu atributul *Sołtan / Sortan*, iar în izvoarele ruse ca *řarevici*,

apelative care desemnau calitatea de prinț cu sânge cengizhanid.

²⁶ În corespondența consulară din 14-15 septembrie 1474 se relatează: „lo figio <Sartak> de quondam mamacho <Mamak> segnor de campagera fugito e partito in oculto de lo imperao <Mengli Giray> e andaeto in le parte de la tanna a jongesi in seme con janibec sortan <Canibeğ Sultan> e cosi a faeto e con ello e con quelli de laltro imperao de lordo <Ahmed Han> e cosi amo notitia per li nostri de la tanna”, A. Vigna, *Codice diplomatico*, în Atti, 1879, doc. MCIV, p. 122-123.

²⁷ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale apusului*, vol. III, București, 1897, p. 50-51.

²⁸ *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, ed. A. Bennigsen, P. N. Boratov, D. Desai, Ch. Lemerrier-Quelquejey, Paris, La Haye, 1978, p. 59-64 (fotocopia, p. 60-61). Editorii, prin confuzia pronumelui masculin, persoana a III-a, *huva* cu substantivul *huvan*, au tradus eronat pasajul (rândurile 21-22): „La raison pour laquelle cette lettre a été redigée est la turpitude (*hawân*) d'un frère de père et de mère nommé Hâdjike qui était gardé prisonnier sur les terres des Infidèles en Moldavie (*Qara Buğdan*)”. Pentru omisiuni și erori de traducere a documentelor incluse în acest volum, vezi V. Ostapchuk, *The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Sarayı: News Sources for the History of the Black Sea Basin*, în „Harvard Ukrainian Studies”, t. V, 1982, nr. 4, p. 500-527; idem, *The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Sarayı: The Documentary Legacy of Crimean-Ottoman Relations*, în „Turcica”, t. XIX, 1987, p. 247-276.

²⁹ F. Kurtoğlu, *İlk Kirim hanlarinin mektupları*, în „Bellekten”, t. I, 1937, nr. 3-4, doc. 1, p. 642-645, cu fotocopia; T. Gemil, *Două documente tătărăști referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova*, în A.I.A.A.D.X, t. V, 1968, p. 192-193 (doc. II din Anexă); *Războieni*, doc. 39, p. 202-206, cu fotocopia (doc. ed. de M. Guboglu).

³⁰ N. Iorga, *Veneția în Marea Nea*

gră, III, doc. XXV, p. 47: „Orator nobis dixit eundem Imperatorem cum III-mo Vayvoda optimam tenere amicitiam appellando illum fratrem domini sui ab quo reciperet conferretque e diverso omne commodum et beneficium”.

³¹ Document publicat parțial de N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră, III*, doc. XXIX, p. 50-51 și integral de A. Veress, *Acta et epistolae*, vol. I, doc. 17, p. 18-19.

³² *Kazanskiej letopisej*, în P.S.R.L., t. XIX, Sankt Petersburg, 1903, p. 200. Cronica redactată la mijlocul secolului al XVI-lea nu este un izvor cu cronologie certă, dar este utilă pentru cunoașterea modului în care oficialii ruși vedeau raporturile lor cu dominatorii tătari.

³³ *Yarlik-ul* (păstrat doar în traducere rusă) considerat ca autentic a fost plasat în anul 1480 de K.V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955, p. 144-145; B.D. Grekov, A.I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1955, p. 398-399 și redată cu argumente în anul 1476 de E.L. Keenan, *The Yarlyk of Axmed-xan to Ivan III: a new Reading. A Study in Literal Diplomatica and Literary Turcica*, în „International Journal of Slavic Linguistics and Poetics”, t. XII, 1969, p. 33-47.

³⁴ *Voskresenskaja letopis*, în P.S.R.L., t. VIII, Sankt Petersburg, 1857, p. 183.

³⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. VIII, doc. XIX, p. 14-15; *Războieni*, doc. 30, p. 180-182.

³⁶ Pentru anul 1476, în registrele de cheltuieli ale curții lui Cazimir s-a consemnat prezența unui mare număr de emisari tătari, St. Gaweda, Z. Perzanowski, *Rachunki dworu Kazimierza Jagiellończyka z lat 1476-1478*, în vol. *Rachunki Królewski z lat 1471-1472; 1476-1478*, ed. St. Gaweda, Z. Perzanowski, A. Strzelecka, Wrocław, Kraków, 1960, p. 108, 109, 111, 115, 119, 120, 122, 138. La 3 mai 1476 arhiepiscopul de Gnezne cerea conducerii orașului Marienburg / Malborg să primească cu cinste pe „legatos sive nuntios” de la „imperator Thartharorum, A. Lewicki, *Codex epistolaris saeculi decimi*

quinti, vol. III 1392-1501 (col. Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, tom XIV), Krakowiae, 1894, doc. 221, p. 243.

³⁷ Philippi Callimachi, *De his quae a Venetis tentata sunt Persis ac Tartaris contra Turcos movendi*, ed. A. Kempfi, Varsoviae, 1962, p. 76.

³⁸ K. Baczkowski, *Callimaco e le ambascerie veneziane in Polonia*, p. 50. B. von Polombini, *Bündniswerben*, p. 34.

³⁹ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră, III*, doc. XXXIV, p. 55. Secretarul venețian din Moldova informase metropola: „Tartaros confinijs Vayvode Stephani adhesisse, quos idem Vayvoda amicos reputat, ed de suo descensu et ad eum appropinquatione plurimum letari videtur sperareque et expectare ab eis magnum contra Turchum auxilium”.

⁴⁰ Hurmuzaki, *Documente*, vol. VIII, doc. XV, p. 9: „Rem illam Tartarorum non perfecte intelleximus sed praesertim quenam illa potentia sit magni scilicet Imperatoris an illius qui circa Caffam imperare consuevit, et quomodo se intelligit cum Stephano Vayvoda cui anno superiori sunt adversati”.

⁴¹ A. Lewicki, *Codex epistolaris*, vol. III, doc. 222, p. 243-244.

⁴² F. Kurtoğlu, *Son Altun Ordu hükümdarinin osmanli hükümdarı Mehmet II.ye bir mektubu*, în „Belleten”, t. II, 1938, nr. 5-6, p. 247-250 cu 2 fotocopii; A.N. Kurat, *Topkapi*, doc. 3, p. 46-68, cu fotocopie (p. 171-172).

⁴³ Ambrogio Contarini, *Viaggio in Persia*, în vol. *Barbaro i Kontarini o Rossii*, ed. E.C. Skirjinskaja, Leningrad, 1971, p. 208.

⁴⁴ A. Cieszkowski, *Materialy*, vol. III, doc. 20, p. 47-49.

⁴⁵ Ph. Callimachi, *De his quae a Venetis tentata sunt Persis ac Tartaris contra Turcos movendi*, p. 74: „...Tartari in Asiam duxere, docuit, quandoquidem ex consuetudine sua soliti recipere se per Sarmatiam Asiaticam versus Hyrcanum mare ad extrema Iberiae, qua Colchidi committitur, faciliorem simul et propinquiorem per ea loca accessum habere extirpando in Asia”.

Acest articol al cunoscutului istoric de la Chișinău Gheorghe Gonța face parte dintr-un important studiu (în curs de apariție), intitulat **Viața politică a Țării Moldovei în epoca domniei lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi**

(Relațiile internaționale și mișcarea de eliberare în contextul politicii otomane în a doua jumătate a secolului al XV-lea – secolul al XVI-lea).

Salutăm voința autorului de a se referi, prin intermediul instrumentelor științifice, la una dintre cele mai glorioase perioade din istoria românilor.

Gheorghe GONȚA

CONFRUNTĂRILE MOLDO-OTOMANE ÎN TIMPUL DOMNIEI LUI ȘTEFAN CEL MARE

În 1457, o dată cu venirea lui Ștefan cel Mare în scaunul domnesc, începe o nouă etapă a raporturilor moldo-otomane. În primăvara acestui an tânărul Ștefan intră în Țara Moldovei cu un detașament de oșteni moldoveni, avînd susținerea voievodului din Țara Românească Vlad Țepeș și a multor boieri din Țara de Jos. În luptele de pe Siret el îl înfrînge pe Petru Aron, domn al Moldovei, unchiul său după tată, acesta fugind în Polonia vecină, unde primește azil politic.

Potrivit unei cronici slavo-moldovenești din secolului al XV-lea, la înscăunarea lui Ștefan „s-a adunat toată țara cu preasfințitul mitropolit Teoctist și l-a uns pentru domnie pe Siret, ce se numește Dreptate pînă în ziua aceasta. Și a luat sceptrul Țării

Moldovei”¹. Astfel a început domnia de aproape o jumătate de veac a celui care a deschis, în istoria Moldovei, o perioadă de prosperitate și eroism, o perioadă ce se va încheia o dată cu marea campanie a lui Suleyman Magnificul din 1538.

Ștefan Vodă vine la domnie cînd Moldova continuă să se găsească într-o situație complicată. Răzmerițele feudale începute după moartea lui Alexandru cel Bun (1400-1432) aduseră țara în fața pericolului lichidării Statului Moldovenesc și împărțirii pămînturilor lui între țările vecine: Ungaria, Polonia Iagelonă, Marele Principat al Lituaniei și Imperiul Otoman. Procesul deja începuse. Regele polon căpătase Hotinul, iar cel ungar – Chilia. Aceste împrejurări, dificile pentru Moldova, demonstau necesitatea unor măsuri radicale atît pe plan intern, cît și pe plan extern.

La început, Ștefan Vodă a reușit să scoată țara din criza internă. În continuare el acordă o atenție deosebită politicii externe, avînd drept scop principal apărarea independenței țării. În cadrul acestei politici raporturile

moldo-otomane ocupă un loc important. Deși sursele cunoscute astăzi nu evocă plătirea tributului de către Moldova în perioada anilor 1457-1464, în istoriografie se menționează că Ștefan cel Mare a plătit totuși haraciul anual de 2000 de galbeni pînă în anul 1473², sporindu-l cu 1000 de galbeni începînd cu 1465. Creșterea tributului se explică prin faptul că la începutul anilor '60 ai secolului al XV-lea Mehmed al II-lea, după ce stabilește controlul otoman exclusiv asupra bazinului sudic al Mării Negre, declanșează următoarea etapă de extindere a dominației asupra regiunilor nord-pontice. În vara anului 1462, în cadrul acestei strategii, Mehmed al II-lea pornește o campanie de mare amploare împotriva Țării Românești. Lupta lui Vlad Țepeș s-a înscris în istorie ca o primă reușită a străduințelor europene de a stăvili ofensiva ponto-danubiană a otomanilor. După cum s-a observat în literatura de specialitate, în această mare ofensivă la nordul Dunării Inferioare Mehmed al II-lea a urmărit două obiective. Cel dintîi prevedea restaurarea controlului otoman asupra Dunării muntene, ceea ce a impus accelerarea subordonării politice a Țării Românești, iar cel de-al doilea viza scoaterea Chilieii de sub stăpînirea comună a Ungariei și a Țării Românești și restituirea ei Moldovei³.

Al doilea obiectiv este discutabil. După cum argumentează Șerban Papacostea, Ștefan cel Mare, bazîndu-se pe înțelegerile polono-moldo-otomane din 1455-1456, încearcă să realizeze în 1462 „o veritabilă cooperare politică și chiar militară” între cele trei state⁴. La 2 martie 1462 Ștefan cel Mare și-a reînnoit jurămîntul de vasal față de regele polon, depus în 1459 pentru a obține colaborarea lui Cazimir al IV-lea în scopul recuperării Chilieii⁵. Tratatul cuprindea o clauză prin care Moldova se angaja să-și

reîntoarcă teritoriile înstrăinate, aluzie evidentă la Chilia, unde continua să străjuiască o garnizoană ungară.

Concomitent domnul reușește, prin acest tratat, să recucerească de la poloni Hotinul. Însă desfășurarea evenimentelor arată că Poarta acceptase colaborarea cu Polonia și Moldova pentru a acapara Gurile Dunării și Chilia. Astfel de intenții devin evidente după eșecul asediului Chilieii de către oastea moldovenească la 1462 și venirea în scaunul domnesc din Țara Românească a lui Radu cel Frumos, care devine stăpîn deplin al Chilieii, în calitate de vasal al Ungariei și al sultanului turc⁶. Informațiile de care dispunem denotă reacția promptă a sultanului și dorința lui de a pedepsi Moldova pentru campania asupra Chilieii în 1462 și mai ales pentru cea din 1465. După cum menționează cronicarul polonez Jan Dlugosz, sultanul, ca răspuns la actul recuperării Chilieii în 1465, amenință Moldova cu o campanie militară. Solii sultanului solicită cedarea Chilieii Imperiului Otoman. Nu dispunem de informații despre alte pretenții ale Porții înaintate domnului. Este posibil ca sultanul, profitînd de situația concretă, să fi înaintat și alte cerințe – economice și, poate, politice. E de notat că pretențiile Porții asupra Chilieii nu se bazau pe faptul că Moldova era vasală a sultanului sau că aceasta ar fi fost țară protejată de Istanbul, ci pe motivul că orașul dunărean aparținuse lui Radu cel Frumos, vasalul turcilor. Ștefan cel Mare era conștient că prin intermediul lui Radu cel Frumos Poarta avea deschis drumul spre Chilia. Iată de ce în 1465 Ștefan trimite de urgență o solie la Poartă cu daruri și sporește tributul cu 1000 de galbeni (în total 3000 galbeni). Avînd probleme mai grave în alte direcții, Poarta a amînat riposta, mulțumindu-se cu cele trimise de la Suceava și cu asigurarea păcii moldo-otomane⁷. Probabil darurile și tributul mărit trimise de domnitor

la Istanbul constituiau o parte din cerințele sultanului față de Moldova.

Astfel, atacurile oastei moldovene asupra Chiliei din 1462 și recâștigarea cetății de către Moldova în 1465 ne arată că Ștefan cel Mare nu era, în acea perioadă, vasalul sultanului și plătea tribut doar pentru procurarea păcii. Nici din 1456 Moldova nu este încadrată în rîndul țărilor protejate de sultan, cum se afirmă în unele lucrări istorice⁸, chiar dacă otomanii au impus în actele de pace semnate cu domnul moldovean și unele prescripții specifice vasalității. Probabil trimiterea darurilor la Curtea de la Istanbul a mărit pretențiile Porții asupra Moldovei, pentru a o include în rîndurile țărilor protejate de sultan.

Asemenea pretenții, intensificate în mare parte și de actul retrocedării Chiliei, au dezlănțuit un șir de reacții ostile din partea sultanului, reacții ce s-au aflat la originea principalelor conflicte ale Statului Moldovenesc cu Imperiul Otoman timp de aproape două decenii. Confruntările moldo-otomane vor persista și în timpul războiului Moldovei cu Ungaria, a rivalității de lungă durată cu Țara Românească în problema organizării apărării antiotomane pe linia Dunării Inferioare și a conflictelor de interese cu genovezii din Caffa. Puternica cetate din Delta Dunării, făcînd parte din componența Moldovei, împiedică trecerea marelui fluviu european și chiar a Mării Negre în posesiunea deplină a turcilor.

În contextul evenimentelor din 1462-1465, derulate pe linia Dunării Inferioare și finalizate cu transformarea definitivă a Țării Românești în vasală a Imperiului Otoman și cu reîntoarcerea Chiliei Țării Moldovei, acțiunile diplomatice și militare întreprinse de Ștefan cel Mare în această perioadă pun începutul confruntărilor moldo-otomane din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Curtea de la Suceava are drept scop slăbirea și

înlăturarea otomanilor de pe linia Dunării muntene și moldave, includerea Țării Moldovei și a Țării Românești în coaliția internațională antiotomană și expulzarea forțelor padișahului turc din Europa. Mehmed al II-lea avea ca sarcină întărirea pozițiilor otomanilor în Țara Românească, ocuparea liniei Dunării Inferioare pînă la Marea Neagră, atragerea de partea sa a Țării Moldovei sau, în caz de nereușită, lichidarea ei ca stat și folosirea noului cap de pod militaro-strategic moldo-muntean în expansiunea Porții spre centrul Europei. Istanbulul înțelegea foarte bine că folosirea succesului din 1462 în Țara Românească pentru a instala pe teritoriul muntean un cap de pod împotriva Ungariei era practic imposibilă atîta timp cît în spatele lor, pe linia Dunării de Jos, se găsea aliatul puternic al maghiarilor, Ștefan cel Mare.

O problemă extrem de controversată apare în legătură cu confruntările politice, diplomatice și militare moldo-maghiare din anii 1462-1467. Istoricul Ș. Papacostea a încercat, în propria sa manieră, să analizeze aceste evenimente. Într-adevăr, anul 1462 limpezește conjunctura politică din regiune. Conform noului tratat moldo-polon din martie 1462, puternicul și periculosul pretendent la tronul moldav Petru Aron e nevoit să părăsească pămînturile leșești și primește azil politic în Ungaria. În rezultat, regele maghiar devine, de iure și de facto, dușmanul lui Ștefan cel Mare.

Deși avea semnat tratatul de alianță antiotomană cu Vlad Țepeș în 1461, Matia Corvin nu vine în ajutor domnului muntean în războiul cu Imperiul Otoman din vara anului 1462. Mai mult, el îl arestează în Transilvania pe Vlad Țepeș, unde acesta se retrase pentru a se pregăti de o nouă confruntare cu turcii și favoritul lor, Radu cel Frumos. Astfel, de facto, regele maghiar a acționat alături

de Mehmed al II-lea contra frontului antiotoman.

În 1462 și 1465 Matia Corvin a amenințat Moldova cu atacuri militare pentru acțiunile lui Ștefan cel Mare în efortul de redobândire a Chiliei, care erau în fond acțiuni antiotomane, ce intrau în sfera de interese internaționale a țărilor europene și, în special, a Regatului Maghiar, mai ales în contextul războiului turco-venețian început în 1463.

După confruntarea cu Regatul Ungar, Moldova, condusă de Ștefan cel Mare, intră în lupta antiotomană. Noua politică e promovată în contextul contraofensivei generale împotriva lui Mehmed al II-lea, în ale cărei acțiuni își punea mari speranțe domnul moldovean.

Războiul moldo-maghiar din 1467 constituie apogeul relațiilor ostile dintre ambele state și este un mare succes al diplomației otomane în Europa Centrală, în special în spațiul carpato-danubian. Dar turcii nu l-au ajutat pe aliatul lor din acea perioadă, Matia Corvin, nici cu forțe otomane, nici cu forțele muntene supuse Porții. S-a acționat după principiul „Divide et impera!”.

Biruința asupra ungarilor la Baia în iarna anului 1467 a întărit mult prestigiul Țării Moldovei pe arena internațională și a ridicat autoritatea voievodului nu numai în interiorul țării, ci și departe de hotarele ei. Tot mai des solii din țările europene și din Asia se îndreaptă spre Suceava pentru a face legături cu Moldova și a o atrage în coaliția antiotomană al cărei coordonator a fost Veneția⁹. Îndelungatul război turco-venețian (1463-1479), la finalul căruia s-a produs transferul de hegemonie în Marea Egee de la Veneția la Imperiul Otoman, devenit în cursul acestui război și mare putere navală, a cunoscut faza sa cea mai dinamică după 1470, an în care Mehmed al II-lea cucerește Negropontul, poziție-cheie a dominației

venețiene în arhipelagul egeean¹⁰.

Conform planurilor coaliției antiotomane, forțele europene atacă Imperiul Otoman în timpul când sultanul era angajat în război cu puternicul Stat asiatic al Mielului Alb (Akkoyunly), atras de venețieni în coaliția antiotomană, de sub conducerea lui Uzun Hasan bei (1453-1478). Cuprinzând vestul Iranului, nordul Iracului, estul Anatoliei, Afganistanului și o parte a Georgiei, formațiunea politică condusă de Uzun Hasan bei devine în acea perioadă unul dintre dușmanii principali ai otomanilor din Asia¹¹.

În perspectiva unei noi invazii ungare după campania din 1467, Ștefan cel Mare în iulie 1468 încheie tratatul de alianță cu Polonia. Actul din 1468 este considerat ca o revenire a Moldovei la starea de vasalitate. Convenția cu Polonia avea ca primă sarcină lupta împotriva turcilor și tătarilor¹². Curînd însă, scăpat de primejdia ungară, Ștefan încearcă să anuleze clauzele tratatului cu Polonia, care limitau libertatea de acțiune externă a Moldovei. În realizarea acestor intenții domnul beneficiază de orientarea politicii externe a lui Cazimir al IV-lea privind Regatul Ungar și problema Boemiei, după moartea lui Gheorghe Podiebrad (1470). Toate aceste momente au eliberat Moldova, pentru un timp, de presiunea vecinilor săi catolici¹³.

Ceva mai târziu, scutul de apărare al Moldovei a fost încercat și de numeroasele hoarde tătare din Crimeea. În vara anului 1470 ele atacă satele și orașele moldovenești. Multe localități din zona Nistrului au fost pîrjolate. Informații mai ample despre acest război nu avem în izvoare. Ce obiective urmărea hanul Crimeei, care erau forțele tătarilor și cele ale moldovenilor, pînă unde au pătruns călăreții inamici, cît s-au aflat ei în Moldova? Nu se cunoaște cu siguranță. Însă, după cum aflăm din cronici,

în august 1470, în Dumbrava de la Lipnic, nu departe de Nistru, oștile hanului sînt zdrobite, fiind eliberați prizonierii din Moldova și întoarsă bogata pradă pe care o duceau cu sine tătarii¹⁴. E semnificativă campania tătarilor asupra Moldovei după primele confruntări dintre Moldova și Țara Românească, prin atacul lui Radu cel Frumos asupra pămînturilor moldave, în cooperare, probabil, cu o flotă otomană sosită la Dunăre. Ca răspuns, Ștefan cel Mare, la sfîrșitul lui februarie 1470, a intrat în Țara Românească și a dat foc Brăilei și Cetății de Floci. Obiectivele alese de Ștefan – principalele centre comerciale ale Țării Românești rămase în acea perioadă pe linia Dunării – dau la iveală țelul lui Radu cel Frumos și al turcilor, care atacaseră pozițiile comerciale ale Moldovei la Dunăre și Marea Neagră, evenimentul constituind, fără îndoială, și cauza declanșării războiului¹⁵. Atacul tătarilor în vara anului 1470 a fost coordonat cu conflictul dintre Țara Românească și Moldova. Este posibil ca Mehmed al II-lea, care urmărea cu atenție lupta pentru putere din Hanatul Crimeei, să-l fi atras pe hanul tătar în campania împotriva Moldovei. Atacul tătarilor și confruntarea cu Țara Românească au determinat Curtea de la Suceava să se alătore coalitiei antiotomane¹⁶. În cadrul acestei politici Ștefan cel Mare poartă convorbiri cu Uzun Hasan prin solul acestuia Isac Beg¹⁷.

Conflictul cu Țara Românească, început în 1470, continuă în anii următori. La începutul primăverii lui 1471 Radu cel Frumos a pătruns cu oștirile sale în Moldova, dar a fost înfrînt de către Ștefan la Soci (7 martie)¹⁸. Atacurile reciproce au continuat pînă în noiembrie 1473, cînd Ștefan a dat conflictului o nouă întorsătură. El a intrat în Țara Românească în fruntea unei puternice oști, l-a înlăturat de la domnie pe Radu cel Frumos, vasalul Porții Otomane, și a instalat

în locul lui pe Laiotă Basarab, un domn potrivit pentru planurile sale ulterioare¹⁹.

În istoriografie se menționează că prin această inițiativă Ștefan a deschis ostilitățile cu Imperiul Otoman²⁰. După cum am subliniat mai sus, confruntarea Moldovei cu otomanii începe mai înainte, cu evenimentele din 1462-1465. Atunci sultanul era pur și simplu angajat în alte acțiuni, iar mai apoi – în războaiele asiatice cu Akkoyunlu (1463-1474) și Veneția (1463-1479)²¹, războaie ce se intensifică în acea perioadă. În atare condiții, campania tătarilor din Crimeea asupra pămînturilor moldovenești în 1470 este unicul succes al diplomației otomane. Continuînd ostilitățile cu Imperiul Otoman în 1473, prin înlăturarea lui Radu cel Frumos și atragerea Țării Românești în coalitia antiotomană, cu scopul organizării unui front comun pe linia Dunării Inferioare, Ștefan cel Mare a folosit momentul angajării sultanului în lupta decisivă cu Uzun Hasan. În 1472, Ștefan cel Mare stabilește legături politico-diplomatice permanente cu Akkoyunlu și ambele state își coordonau, de acum înainte, acțiunile militare contra turcilor²².

În cadrul pregătirii acțiunilor antiotomane de pe Dunăre Ștefan acordă o mare atenție întăririi pozițiilor sale în regiunea nord-pontică. În 1472 Ștefan cel Mare se căsătorește a doua oară, cu Maria, sora principilor Mangopului Isac și Alexandru²³. Maria de Mangop descindea din familia imperială bizantină pe linia Comnenilor. Cronica moldo-polonă scrie: „Și-a luat voievodul soție pe Maria din Mangop, acolo era împărăție creștină cu țarul din Perecop”²⁴. Apropierea dintre Moldova și Principatul Mangop a favorizat ambele părți, consolidînd potențialul lor militar în confruntarea antiotomană. Înrudirea cu urmașii familiei imperiale bizantine ridica cu mult prestigiul Moldovei în lumea

creștină ortodoxă în general și în Transilvania și Țara Românească în special. Ea avea menirea să contribuie, precum și în cazul primei căsătorii a lui Ștefan cel Mare cu Eudochia de Kiev, la constituirea în Moldova a unui centru al lumii creștine ortodoxe, mai ales al creștinilor ortodocși din Balcani.²⁵ Cronica de la Bistrița menționează că Ștefan cel Mare este numit în continuare cu mare solemnitate de către „boieri și orășeni în frunte cu mitropolitul țar, adică împărat”²⁶.

Concomitent cu acțiunile de amploare contra Țării Românești, Ștefan pornește deschis în 1473 împotriva Porții, refuzând să plătească tributul. Frontul danubiano-pontic deschis de Ștefan cel Mare îndată după biruința grea a sultanului asupra lui Uzun Hasan la Otlukseli (14 august 1473), ce a slăbit simțitor forțele militare ale otomanilor, se arată deosebit de periculos Porții. În contextul amplificării și extinderii războiului otomano-venețian, Moldova era în stare să armonizeze toate forțele politice amenințate de expansiunea otomană și să stabilească legături directe cu Veneția, cât și cu statele asiatice și din Caucaz. Războaiele moldo-otomane (1473-1486) au avut caracterul unor lupte pentru controlul cursului inferior al Dunării. Noua situație la Dunărea de Jos, care primejduia grav interesele Imperiului Otoman, a împins puterea islamică spre o confruntare directă cu Moldova, după distrugerea statului Akkoyunlu. Astfel, Moldova devine unul din pilonii de bază ai coaliției antiotomane. Încetînd a mai fi un obiect al rivalității polono-ungare, Moldova se impune drept un factor activ al politicii antiotomane europene.

În noua conjunctură internațională Mehmed al II-lea, începînd cu finele anului 1473, își îndreaptă principalele forțe în Europa Centrală, incluzîndu-se activ în conflictul din Țara Românească. În conformitate

cu dispoziția lui, sangeacbeii turci de lîngă hotar l-au izgonit din tronul valah pe Laiotă Basarab și l-au restabilit pe Radu cel Frumos. Totodată, a început și jefuirea pămînturilor de sud ale Moldovei²⁷.

De la sfîrșitul anului 1473 și pînă la sfîrșitul anului următor, Țara Românească a trecut din stăpînirea domnilor instaurați de Ștefan la Tîrgoviște sub acea a vasalilor Porții și a beilor de la Dunăre.

În primăvara anului 1474 Ștefan reușește să întoarcă la tronul Valahiei pe Laiotă Basarab, Radu cel Frumos e nevoit să fugă în Transilvania, unde moare (1475). O perioadă scurtă Laiotă a promovat o politica antiotomană în înțelegere cu domnul moldovean, însă în curînd, sub presiunea turcilor, el trece de partea sultanului²⁸. Colaborarea lui Ștefan cu magnații din Transilvania are drept rezultat înlăturarea lui Laiotă și înscăunarea lui Țepeluș, cunoscut și sub numele de Basarab cel Tînăr. Dar domnia lui Țepeluș este de scurtă durată, pentru că în toamna anului 1474 oștile turcești trec Dunărea pe pămîntul Valahiei, îndreptîndu-se spre Moldova²⁹. Expansiunea otomană, care amenința tot mai mult Moldova, l-a obligat pe Ștefan să se decică pe o perioadă de planurile sale în raport cu țara vecină. Pe de altă parte, noile atacuri ale lui Ștefan împotriva Țării Românești, primejdia care apăsa hotarul dunărean al Imperiului Otoman, îndeosebi acum cînd Ungaria reintra în luptă, l-au silit pe sultan să acorde prioritate acestui nou front. Sultanul a fost nevoit să retragă o mare forță militară de pe terenul de operațiuni împotriva Veneției din nordul Albaniei, pentru a înăbuși din timp pericolul ce se anunța dinspre Moldova. Beilerbeii Rumeliei, Suleyman Hadîmbul, primește ordinul să întrerupă asediul cetății Scodrei (Shkoder), importantă poziție venețiană în Albania, apărută de venețieni sub conducerea lui Antonio Loredano, și să-și îndrepte

oastea întărită cu noi corpuri de armată asupra Moldovei.

Potrivit declarației autorizate a sultanului Bayazid al II-lea, Chilia era „cheia spre Moldova”, iar Cetatea Albă – „chezășiu a biruințelor asupra polonezilor, cehilor, rușilor, ungarilor și centru de comerț cu țările străine”³⁰. Mehmed al II-lea caracterizează importanța cetăților de la sud în următorii termeni: „Atît timp cît Chilia și Cetatea Albă sînt ale moldovenilor și Belgradul sîrbesc al ungarilor nu vom putea învinge cu totul pe ghiauri”³¹.

Astfel, conflictul dintre Imperiul Otoman și Moldova în timpul domniei lui Ștefan cel Mare nu se datorează doar unor cauze economice, ci mai cu seamă celor militare. Mehmed al II-lea, conștient de faptul că stăpînirea Dunării de Jos îi oferea posibilitatea de a porni spre centrul Europei, își propune, în a doua jumătate a anului 1474, ca obiectiv principal, supunerea Moldovei. Programul include multe acțiuni diplomatice și militare. Pe de o parte, în a doua jumătate a anului 1474 Mehmed al II-lea a ordonat lui Ștefan cel Mare să aducă personal tributul la Istanbul, precum făcea domnul muntean, și să cedeze turcilor Chilia și Cetatea Albă. Sultanul îl prevenea că, dacă nu se va supune, îl va sili cu forța³². Ca rezultat, Poarta obține motivarea formală a campaniei și porcede la realizarea ei. În ultimele luni ale anului 1474 o armată pe care numeroase izvoare o evaluează la 100-120 mii de oameni, în care intra și corpul muntean, condusă de Suleyman Hadâmbul beilerbeiu Rumeliei³³, scos, după cum s-a menționat mai sus, de la asediul Scodrei (sultanul era atunci bolnav), trece hotarul Moldovei. Ea avea misiunea „să meargă fără întîrziere contra domnului Moldovei și să readucă țara sub ascultarea Înaltei Porți”, nota cronicarul turc Mehmed Sa'adeddin³⁴.

Bătălia hotărîtoare s-a dat în

dimineața zilei de 10 ianuarie 1475, într-o marți. Se lăsase o negură deasă, care nu permitea inamicului să se orienteze pe teren și favoriza în gradul cel mai înalt atacul pentru cei care știau locurile. Domnul a folosit în această împrejurare o stratagemă militară: în spatele frontului otoman, pe malul opus al râului Bîrlad, a fost trimis un grup de buciumași și cîteva detașamente de oșteni-arcași, care vor juca un rol însemnat în toila bătăliei.

Primii au intrat în lunca îngustă a râului Bîrlad oștenii avangardei otomane. Focul artileriei și săgețile arcașilor moldoveni i-au silit să bată în retragere, așteptînd forțele principale. Urmează atacul unităților avansate ale armatei moldovene. Un detașament a atacat frontul armatei turcești, în timp ce un al doilea a atacat din flanc. În urma pierderilor suferite de primul detașament, moldovenii sînt nevoiți să se retragă. Introducînd mereu forțe proaspete de luptă, pe care le aveau din abundență, turcii au înfrînt, pînă la urmă, eroica împotrivire a moldovenilor de pe prima poziție și înaintau spre cea de a doua, organizată la cîteva sute de metri.

În acest moment de grea cumpănă, tunurile dau o salvă ce constituia semnalul de atac al oastei de călăreți, rezervă situată după dealurile din dreapta. Totodată semnalul acesta era destinat și pentru oștile camuflate pe celălalt mal al Bîrladului. De acolo buciumele au dat semnalul de atac al oastei, cunoscut deja bine de otomani, inducînd în eroare pe turci asupra direcției unde se afla grosul oștirii moldovenești și rezerva comandamentului. Din cauza ceței dense, otomanilor li s-a părut că sînt înconjurați dinspre râul Bîrlad și, prinși de spaimă și panică, au început să schimbe direcția atacului principal. O parte s-a îndreptat spre podurile de peste Bîrlad, pentru a preveni un atac

asupra flancului sfîng al dispozitivelor otomane. Acolo au fost întîmpinați de o ploaie de săgeți și, cu prețul vieții multor oșteni moldoveni, ce luptau eroic cu forțele otomane superioare numeric, au fost împinși în locurile mlăștinoase, unde mulți și-au găsit sfîrșitul.

În acest moment, cînd deruta și panica domneau în oastea otomană, Ștefan cel Mare s-a aruncat el însuși cu cavaleria plină de forțe proaspete (circa 10 mii de oameni) în mijlocul bătăliei. Coborînd de pe deal, călăria moldovenească avea avantajele strategice respective. Moldovenii au lovit necruțător flancul drept și spatele forțelor principale ale otomanilor. Profitînd de deruta din rîndurile dușmanului, s-au ridicat la atac și pedestrașii moldoveni, astfel că, după cîteva ore de luptă pe viață și pe moarte, grosul oastei turce și-a găsit aici sfîrșitul. Resturile armatei otomane, în frunte cu Suleyman-pașa, au început retragerea în grabă, fiind dezorganizate și cuprinse de panică. Urmărirea a durat aproape patru zile, „de marți pînă vineri noaptea”, „pe un mare noroi”, după cum ne scriu cronicarii³⁵. Unii dintre fugari „s-au înecat în apa Siretului”, alții în Dunăre; mulți au fost făcuți prizonieri. „Și au biruit atunci Ștefan voievod – povestește letopisețul de la Bistrița – și au căzut atunci mulțime nenumărată de oameni și mulți și fără număr au fost prinși de vii, care mai apoi au fost tăiați, numai pe unul îl lăsară viu, pe fiul lui Isac-pașa; și steagurile lor împreună cu schiptrele cele mari au fost luate, mai mult de 40 de schiptre..., iar Ștefan se întoarse cu oștenii săi ca un biruitor la scaunul său din Suceava”, unde a fost întîmpinat cu urarea „să trăiască împăratul (țarul)”, fiind deci considerat ca un urmaș ai împăraților bizantini³⁶.

Victoria de la Vaslui a avut un mare răsunet internațional. Ea i-a adus imediat celebritatea lui Ștefan

cel Mare în Europa medievală. Papa Sixt al IV-lea i-a atribuit voievodului Moldovei titlul de „atlet al lui Hristos”, numindu-l totodată „scut al Creștinătății”³⁷. Contemporanul acestor evenimente, cronicarul polonez Jan Dlugosz, sfetnic și secretar al regelui Poloniei, a dat o înaltă apreciere faptelor lui Ștefan: „O, bărbat minunat, exclamă el – întru nimic inferior vestițiilor conducători eroici pe care atît îi admirăm, care cel dintîi dintre principii lumii a repurtat în vremea noastră o victorie atît de strălucită în contra turcului. După părerea mea, el este cel mai vrednic să i se încredințeze stăpînirea și conducerea militară a întregii lumi (creștine – *n.n.*) și mai ales funcțiunea de comandant și conducător împotriva turcului, cu sfatul comun, înțelegerea și hotărîrea creștinilor, pe cînd ceilalți regi și principii catolici se vlăguiesc în lîncezeală și plăceri sau în războaie civile”³⁸. E necesar de subliniat că Ștefan cel Mare nu a militat oficial pentru o cruciadă catolică, papală (era principe ortodox). Sarcina domnului consta în integrarea Moldovei într-un sistem de alianțe ale țărilor europene direct interesate în războiul antiotoman, precum Ungaria sau Veneția ș.a.³⁹

Înfrîngerea de la Vaslui a spulberat speranțele sultanului de a supune rapid Moldova. Biruința repurtată de Ștefan cel Mare a relevat nu numai sultanului, ci și întregii Europe, apariția unei noi puteri ostile Imperiului Otoman⁴⁰. Ea a impus Moldova printre factorii însemnați ai relațiilor internaționale în Europa Centrală și Răsăriteană.

Însă zdrobirea armatei turcești nu însemna că lupta împotriva Imperiului Otoman a luat sfîrșit. Ștefan Vodă se dovedise o personalitate politică prea pătrunzătoare pentru a nu înțelege că victoria de la Vaslui nu era decît o etapă a războiului hotărîtor împotriva turcilor și că o nouă cam-

panie a sultanului era inevitabilă⁴¹. La 25 ianuarie 1475 domnitorul a trimis o misivă către toți monarhii creștini din Europa, prin care, aducându-le la cunoștință biruința sa, le cerea în același timp să se ridice cu toții împotriva dușmanului comun. Ștefan însă rămîne și de data aceasta de unul singur în față turcilor. Ajutor efectiv, militar sau bănesc, Moldova n-a primit.

În acest context general-european Ștefan cel Mare întreprinde pași diplomatici concreți. Astfel, Moldova cere de la Polonia ajutorul militar necesar: 2000 de infanteriști polonezi, pentru a întări garnizoanele din Chilia și Cetatea Albă cu scopul de a opri și hărțui inamicul. Mai apoi forțele unite polone și moldovene urmau să dea lovitura decisivă armatei otomane în Camenița. Deși acest plan a fost susținut în mare parte de nobilimea polonă și lituaniană, Cazimir al IV-lea a rămas în continuare pe poziție neutră. Regele polonez vedea în Mehmed al II-lea un aliat al său împotriva Ungariei, neavînd deci nici un interes să și-l facă dușman. Consecința acestei atitudini a Poloniei față de Moldova a făcut-o pe cea din urmă să se apropie de Ungaria, îndepărtîndu-se tot mai mult de Curtea de la Cracovia.

La 12 iulie 1475 Ștefan cel Mare a încheiat tratatul de pace și alianță cu Ungaria, acceptînd suzeranitatea regelui ungar. Astfel, după circa opt ani de la lupta de la Baia, Ștefan cel Mare restabilește relații bune cu Coroana ungară, care era, de asemenea, amenințată de expansiunea otomană. Domnul și consilierii săi puneau mari speranțe în ajutorul acordat de unguri, dar din nou fără rezultate reale. În pofida acestor fapte, tratatul din 1475 e un moment important în politica externă a Moldovei, în relațiile dintre cele două țări. Ștefan a încercat să evite o posibilă participare a Curții de la Suceava în confruntarea polono-ungară, excluzînd Polonia

dintre adversarele Moldovei, împotriva cărora urma să dea sprijin armat Ungariei⁴². Însă tratatul moldo-ungar a înrăutățit totuși relațiile Moldovei cu Statul Polono-Lituanian, deoarece Ștefan rupsese relațiile de vasalitate cu Cazimir al IV-lea. Pentru a întoarce Moldova sub suzeranitatea poloneză, la Curtea din Cracovia se elaborează un plan de expansiune asupra vecinului de la sud, ce se va realiza către sfîrșitul secolului al XV-lea⁴³.

O atenție deosebită a acordat Curtea de la Suceava situației din Crimeea, unde existau cîteva state. După moartea lui Hadji Ghiray (1466), întemeietorul Hanatului din Grimeea (înființat în 1436), se desfășoară o aprigă luptă pentru putere în care se include și Poarta Otomană. Către 1475 partida favorabilă Istanbulului, condusă de Mengli Ghiray și de puternicul șef al neamului Șirinilor, Eminek Mîrza, căpătase prioritate. Solii lui Ștefan vin la hanul tătar și încearcă să-l atragă în coaliția antiotomană. În același timp trimite un corp expediționar și instaurează la conducerea principatului Teodoro (Mangop) pe principele Alexandru, cumnatul său, înlăturîndu-l pe fratele acestuia Isac, vasal al sultanului. Concomitent se depun eforturi pentru a atrage conducerea coloniei genoveze Caffa în lupta antiotomană. Acești pași aveau scopul de a antrena întreaga Crimee în lupta împotriva otomanilor⁴⁴.

Situația creată în Hanatul Crimeei, cauzată de conflictele interne precum și de acțiunile militare și diplomatice ale lui Ștefan în Mangop și Caffa, l-a obligat pe Mehmed al II-lea să amîne campania din Moldova, programată pentru vara anului 1475, și să reorienteze în această regiune efortul diplomatic și militar. Sultanul își dădea bine seama că numai neutralizarea aliaților Moldovei, precum și organizarea unei campanii de mari proporții în Moldova vor grăbi

supunerea țării de la nordul Dunării Inferioare. Iată de ce Mehmed al II-lea ia măsuri urgente pentru a-i înlătura pe eventualii aliați reali ai Moldovei.

În iunie 1475 o puternică flotă otomană a sosit la Caffa, care a capitulat după un asediu de câteva zile și a căzut sub stăpânire turcă⁴⁵. Apoi, în decembrie 1475, au fost cucerite de turci celelalte centre creștine din Crimeea, inclusiv Mangopul⁴⁶. Mengli Ghiray a fost luat prizonier și a depus, la începutul anului 1476, jurământ de vasal al sultanului.

Dependența vasalică față de sultan a Hanatului din Crimeea a schimbat foarte mult situația din regiunea nord-pontică în folosul Imperiului Otoman și a avut urmări grave pentru Europa Orientală și Centrală, precum și pentru Moldova. În viitor campaniile otomane vor fi însoțite și de atacurile de la est de Nistru ale cavaleriei rapide tătărești. Contribuția ei pe cîmpul de luptă este considerată, în ultimul pătrar al sec. al XV-lea – sec. al XVI-lea, ca fiind foarte importantă. Însă folosirea acestor trupe de călăreți tătari în campaniile pe care sultanii intenționau să le facă în Europa Centrală în sec. al XV-lea nu se putea realiza, deoarece legătura pe uscat cu tătarii din Crimeea era posibilă numai prin Moldova. Iată de ce interesul otomanilor pentru supunerea Moldovei sporește acum și mai mult. Prin pămînturile moldave supuse, hoardele tătare ar fi avut posibilitate să se deplaseze la sud spre Dobrogea sau Țara Românească pentru a ataca Regatul Ungar, iar pe la nordul țării – să pătrundă în Ungaria sau Polonia pentru a înainta în centrul Europei. Astfel, noile cuceriri din Crimeea și subordonarea Hanatului Tătar pun problema unei legături pe uscat între imperiu și noile posesiuni ale acestuia. Cucerirea Moldovei, sau a cetăților de la sudul țării, ar fi facilitat crearea unei legături teritoriale a Imperiului Otoman de-a

lungul hotarului nord-pontic și, fără îndoială, la transformarea Mării Negre într-un „lac turcesc”.

În noul context internațional trecerea Hanatului Crimeea în subordonarea politică și militară a Porții a reprezentat un factor de însemnătate majoră pentru expansiunea otomană în bazinul nord-pontic, la început, și pentru înlesnirea întregii politici otomane în Europa și Asia, în general, pînă la dispariția hanatului în 1783. Pentru Moldova succesul otoman în Crimeea a avut consecințe nefaste și din alt punct de vedere. În perspectivă, Mengli Ghiray, la ordinul sultanului, va cere de la vecinii Moldovei să nu-i acorde ajutoare, amenințîndu-i că în caz contrar vor avea de luptat cu oastea crîmleană⁴⁷.

Succesele obținute au permis Porții Otomane să izoleze politic Moldova și s-o împresoare militar. În primăvara anului 1476 Cazimir al IV-lea a încheiat o înțelegere de pace cu Poarta⁴⁸. Țelul fixat de Poartă pentru noua campanie, pe care a pregătit-o sistematic, era de a supune Moldova Istanbulului și de a o elimina, astfel, din coaliția forțelor antiotomane. Această strategie ar fi asigurat securitatea Imperiului Otoman la Dunărea de Jos și ar fi permis reluarea ofensivei împotriva Veneției și a Ungariei. Deja în vara anului 1475 puterea militară a Moldovei a fost din nou amenințată de flota turcă, care, după cucerirea Caffei, s-a îndreptat spre cetățile sudice ale Moldovei, fiind însă respinsă⁴⁹.

Așteptîndu-se la riposta Porții, Ștefan cel Mare a luat și măsuri de întărire a sistemului de fortificații, o atenție specială fiind acordată Chilieii și Cetății Albe, primele care urmau să se opună puternicului inamic. Hotinul, Cetatea Neamțului și Suceava au fost de asemenea reparate și aprovizionate suplimentar cu provizii, ca să poată rezista unui asediu îndelungat. Pentru a întări puterea centrală,

se fac unele schimbări în aparatul de stat. Rangul de mare logofăt în 1475 l-a primit Ioan Tăutul, care păstrează această demnitate și pe timpul urmașului lui Ștefan, Bogdan al III-lea, pînă în 1511, adică 36 de ani. Istoricul I. Ursu îl consideră drept „principalul colaborator al domnului în ultimele decenii”, mîna lui dreaptă în problemele diplomatice, uneori tot atît de grele și de importante ca și cele de ordin militar⁵⁰.

În așa fel, în vara anului 1476 Țara Moldovei, condusă de Ștefan cel Mare, se află în fața Imperiului Otoman, consolidat mult în ultimul an de către marele strateg și diplomat Mehmed al II-lea. Forțele politice și militare ale ambelor puteri medievale erau inegale, și doar capacitatea de organizare și de conducere a domnului Ștefan cel Mare și Sfînt, mai corect spus, geniul marelui voievod, vor salva Țara Moldovei de pericolul lichidării ei ca stat în Europa Centrală.

NOTE

¹ *Славяно-молдавские летописи*, М. 1976, с. 28.

² *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества*, Кишинёв, 1987, стр. 54-68; Gorovei Șt. S., op. cit., p. 643.

³ Ciocîrlan, V., *Poarta Otomană și gurile Dunării în secolul al XV-lea* // Rdl, 1985, nr. 2, p. 1065-1066.

⁴ Papacostea, Ș., *La Moldavie. État tributaire...*, p. 460.

⁵ Bogdan, I., *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 282-294.

⁶ Panaitescu, P., *Legăturile moldo-polone în sec. al XV-lea și problema Chilei* // RSL, vol. III, 1958, p. 111-112.

⁷ Dlugossi, I., *Historiae Polonicae*, libri 12, ed. A. Przedziecki, // Opera omnia, t. 13-14. Cracoviae, 1878, p. 408-409; Guboglu M., *Le tribut payé par les principautés roumaines à la Porte jusqu'au début du XVI-e siècle d'après les sources turques* // REI, 1969, fasc., I,

p. 68-69; Berza, M., *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV-XIX* // SMIM, 1957, vol. II, p. 9; Ciocîrlan V., op. cit., p. 1066.

⁸ Gemil, T., op. cit., p. 31-32, 138-139. Însuși T. Gemil menționează în aceeași lucrare faptul că Moldova, în 1456, răscumpără doar pacea prin plata tributului. Idem, p. 24.

⁹ Пигулевская, Н.В., Якубовский, А.Ю., Петрушевский, И.П., *История Ирана с древнейших времен до конца 18 века*. Л., 1958, с. 236-237; Hurmuzaki, vol. II, part. 2, p. 203-207; Cazan, I., Denize, E., *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV-XVI*, București, 2001, p. 97-98.

¹⁰ Papacostea, Ș., *Venise et les Pays Roumains au Moyen Age // Venezia et il Levante fino al secolo XV*, vol. I. Storia-Diritto-Economia. Parte 2. Firenze, 1973, p. 612-613; Esarcu, C., *Documente istorice descoperite în arhivele Italiei*, București, 1878, p. 68-74.

¹¹ Пигулевская, Н.В., Якубовский, А.Ю., Петрушевский, И.П., *История Ирана...*, p. 236-238.

¹² Bogdan, I., *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II., p. 300-303.

¹³ Papacostea, Ș., *La guerre ajournée: Les relations polono-moldaves en 1478. Réflexions en marge d'un texte de Filippo Buonaccorsi-Callimachus* // RRH, 1972, nr. I, p. 9, 13, 16.

¹⁴ Ureche, Gr., *Letopisețul Țării Moldovei // Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1990, p. 12.

¹⁵ Cetățile dunărene muntene Turnu și Giurgiu, forturi de o mare semnificație strategică pe linia Dunării Inferioare, au fost ocupate de turci în 1417 și cuprindeau, în acea vreme, 2 garnizoane puternice ale sultanului. Papacostea Ș., *Ștefan cel Mare*, p. 40-41.

¹⁶ Papacostea, Ș., *Venise et les Pays Roumains au Moyen Age // Venezia et il Levante fino al secolo XV*, vol. I, partea 2, Storta Firenze, 1973, p. 612-613.

¹⁷ Vaisman, A. A., *O pagină glorioasă a prieteniei româno-iraniene. Relațiile diplomatice ale lui Ștefan cel Mare cu șahul turcoman al Persiei Uzun Hasan* // *Revista română de studii internaționale*, VII, 1973, nr. 1, 83-87.

¹⁸ *Славяно-молдавские летописи*, с. 27.

¹⁹ Bogdan, I., *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească din sec. XV-XVI*, vol. I. București, 1905, p. III, 118.

²⁰ Papacostea, Ș., *Ștefan cel Mare*, p. 41.

²¹ *Istoria Imperiului Otoman*, București, 2001, p. 83-87.

²² Gemil, T., *op. cit.*, p. 146-147.

²³ *Славяно-молдавские летописи*, с. 27, 108.

²⁴ *Ibidem*, p. 108.

²⁵ Gonța, Gh., *Alianțele dinastice ale lui Ștefan cel Mare* // CRIȘU, 1993 nr. 1, p. 9-15.

²⁶ *Славяно-молдавские летописи*, с. 28.

²⁷ *Славяно-молдавские летописи*, с. 28.

²⁸ Bogdan, I., *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească din sec. XV-XVI*, vol. I, p. 115-116.

²⁹ *Славяно-молдавские летописи*, с. 41-50.

³⁰ Antalffi, A., *Două documente din Biblioteca Egipteană de la Cairo despre Chilia și Cetatea Albă în 1484* // RI, 1934, n. 1-3 p. 38-40; Cazan, I., Denize, E., *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV-XVI*, București, 2001, p. 112.

³¹ Iorga, N., *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 128.

³² Dlugossi, I., *Historiae Polonicae*, libri 12, t. 1-5 // Opera omnia, t. 14. Cracoviae, 1873, p. 606-610; Mehmed M.A. Din raporturile Moldovei cu Imperiul Otoman în a 2-a jumătate a veacului al XV-lea // Rdl, 1960, nr. 5, p. 169.

³³ Analiza informațiilor despre numărul oastei otomane îndreptată asupra Moldovei, vezi: Babinger, F., *Mahomed II le Conquérant et son temps (1432-1481)*, Paris, 1954, p. 377, 386-387.

³⁴ *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. I, București, 1965, p. 321-322.

³⁵ *Славяно-молдавские летописи*, с. 51; Neagoe, M., *Ștefan cel Mare*, București, 1970; Gonța A., *op. cit.*, p. 58-64.

³⁶ *Славяно-молдавские летописи*, с. 28.

³⁷ *Cronici turcești privind Țările Române*, vol. I, p. 322.

³⁸ Dlugosz, Jan, *Historia Polonicae*, Frankfurt, 1712, col 528. Traducere de C. Rezachevici, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană. Sec. XIV-XVI*, București, 2001, p. 214.

³⁹ Rezachevici, C., *op. cit.*, p. 213.

⁴⁰ Papacostea, Șt., *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare: puncte de reper* // Rdl, 1975, nr. 1, p. 22-23.

⁴¹ Papacostea, Șt., *Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1454-1504)*, București, 1990, p. 47-49.

⁴² Bogdan, I., *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, p. 330-336.

⁴³ Hurmuzaki, vol. II, part. I, p. 8-10; Bogdan, I., *op. cit.*, p. 331-333; Ciobanu, V., *Țările Române și Polonia în sec. XV-XVI*, București, 1985, p. 328-329.

⁴⁴ Malowist, M., *Kaffa, kolonia genuezska na Krymie i problem wschodni wlatach 1453-1475*, Warszawa, 1947, p. 328-329.

⁴⁵ Papacostea, Șt., *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane // Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII-XIV*, București, 1977, p. 150-151.

⁴⁶ Columbeanu, S., *Acțiuni navale în Marea Neagră în timpul lui Ștefan cel Mare* // Rdl, 1975, nr. I, p. 83; Năsturel R., *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în sec. al XV-lea* // Omagiu lui P. Constantinescu, Iași, București, 1965, p. 261-266.

⁴⁷ Gemil, T., *Două documente turcești referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova* // AIIA, 1968, vol. V, p. 192.

⁴⁸ Mehmed, M.A., *La politique ottomane à l'égard de la Moldavie et du Khanat de Crimée vers la fin du règne du sultan Mehmed II „le Conquérant” Quelques considérations générales* // RRH, 1974, nr. 2, p. 522-523; Gonța, A., *Românii și Hoarda de Aur*, München, 1983, p. 183-185.

⁴⁹ *Războieni...*, p. 33, 137-141.

⁵⁰ Ursu, I., *Ștefan cel Mare și turcii*, București, 1914, p. 59.

Vlad MISCHEVCA

ȘTEFAN CEL MARE ȘI SFÂNTUL MUNTE ATHOS

În timpul domniei lui Ștefan cel Mare și Sfânt Moldova a atins culmi ale gloriei militare, învingând pe câmpul de luptă numeroase armate vrăjmașe, devenind pentru toate puterile Europei Centrale și Răsăritene *un dușman temut și un aliat dorit*, provocând admirația prietenilor și respectul dușmanilor. Iar pentru urmașii marelui voievod figura lui a devenit demult un simbol al *destinului*, un simbol *național*, adică un simbol al întregului neam românesc.

Istoricii recunosc că *epoca lui Ștefan cel Mare* a fost o epocă de maximă strălucire politică, autoritate internațională și afirmare ctitoricească a poporului român, servind drept exemplu demn de cercetat și de urmat pentru generațiile ulterioare. Precum scrie C.C. Giurescu: „Depășind hotarele Moldovei, ea (această epocă – *n.n.*) a fost și va rămâne reprezentativă pentru întreg neamul nostru, care și-a găsit în acest credincios, glorios și gospodâr voievod cea mai înaltă întrupare a sa”.¹ Iar din perspectiva timpului ce ne desparte de acele învolburate vremi figura slăvitului voievod moldovean rămâne neclintită și monumentală, rămâne într-o aură de „monumentalitate care nu strivește și strălucire care nu orbește”², dacă e să folosim o expresie a istoricului ieșean Ștefan S. Gorovei.

Iată de ce ne este atât de sfântă memoria acelei glorioase epoci, păstrată și prin intermediul unor vestigii și ctitorii din afara țărilor române, datorite creștinătății de către marele voievod. La Nordul Greciei, în slăvita „Republică monahală” de pe muntele Athos, s-au păstrat un șir

de construcții și donații ale lui Ștefan cel Mare: la mănăstirile Vatoped, Zografu, Sfântul Pavel, Grigoriu ș.a. Unele dintre acestea le-am vizitat în interes științific³, pătrunzându-ne, în același timp, de înalta spiritualitate isihastă.⁴ Contemplând și cercetând relicvele istorice ale domnilor români (la cele 20 de mănăstiri, dar și la unele schituri de pe Sfântul Munte, întâlnești multiple ctitorii sau ofrande ale voievozilor și boierilor din Țara Românească și Moldova) i-am dat, încă o dată, dreptate profesorului rus Porfirie Uspenski, care afirmase încă la sfârșitul secolului al XIX-lea că: „nici un alt popor pravoslavnic nu a făcut atâta bine pentru Athos, cât au făcut românii”.⁵ Nu în zadar, Arhimandritul Efrem, egumenul Mănăstirii Vatoped, avea să declare la Universitatea din București, în cadrul vizitei sale în România în anul 2000: „Noi, cei din Sfântul Munte, suntem datori în vecii vecilor Bisericii Ortodoxe Române! Nu uităm că domnitorii români, după împărații bizantini, sunt ctitorii celor mai multe mănăstiri aghiorite!”⁶

Cu toate că relațiile bisericești greco-române au fost, pe parcursul secolelor, multilaterale și considerabile, mai ales cu mănăstirile athonite, istoria relațiilor bisericilor ortodoxe surori nu este încă pe deplin cunoscută și valorificată. Rămâne actuală restaurarea și ocrotirea monumentelor istorice ale patrimoniului cultural comun.

După cum a demonstrat-o cu prisosință academicianul Virgil Cândea, „acest patrimoniu nu se limitează la ceea ce păstrăm în colecțiile din țară, ci cuprinde și o însemnată parte risipită pe multe meridiane, pe care avem datoria să o căutăm, să o studiem, ca o preocupare intelectuală și artistică, pentru că este a noastră, indiferent de faptul că nu mai deținem proprietatea ei fizică”.⁷ Depistarea părții de peste hotare a patrimoniului cultural național, a operelor create, cu sprijinul sau în mediul cultural al diasporei românești, este o acțiune la care Bălcescu și Kogălniceanu îi

îndemnau pe cercetătorii trecutului istoric încă de pe la mijlocul secolului al XIX-lea, ea rămânând actuală și acum, după un secol și jumătate. Vreau să spun, ca un istoric ce a avut prilejul să se apropie de unele comori și izvoare ale poporului nostru, aflate în străinătate (monumente arhitecturale și izvoare documentare din Grecia, Polonia, Rusia ș.a.), că această muncă de cercetare și revalorificare a operei predecesorilor noștri este pe cât de dificilă, pe atât și de nobilă și dătătoare de satisfacție.

Valorificându-se pe parcursul ultimelor decenii prețioasele arhive de la Sfântul Munte, de către istoricii V. Căndea, D. Năstase, Fl. Marinescu ș.a., s-a putut constata că numărul total al documentelor românești păstrate acolo este de **cca 25000** (până în prezent s-au publicat în limba greacă, la Atena, patru volume, cuprinzând regeste).⁸ Menționăm că potrivit aprecierii laboriosului explorator al Athosului dr. Florin Marinescu, *cel puțin 130 de mănăstiri, biserici și schituri* din Moldova și Țara Românească au fost închinete, direct sau indirect, mănăstirilor de la Muntele Athos.

Despre Ștefan cel Mare și legătura lui cu Sfântul Munte s-a scris destul, chiar dacă mai mult în secolul trecut și mai puțin în zilele noastre⁹ (din cauza accesibilității dificile la arhivele respective). În articolele lui Nicolae Iorga, Alexandru Elian, Damian Bogdan, în cărțile lui Marcu Beza, Theodor Bodogae, în operele de sinteză ale lui Petre Ș. Năsturel și Virgil Căndea se pot găsi destule informații referitoare la această temă. Mai adăugăm aici și un aspect nou, cel al substratului ideologic ce l-a îndemnat pe Ștefan Vodă să ajute atât Protaton (adică Sfânta Comunitate athonită) cât și unele mănăstiri athonite (Vatoped, Zografu, Grigoriu, Sfântul Pavel). După căderea Constantinopolului (1453) domnii țării române „iau în grijă” Sfântul Munte, urmărind o politică de „refacere” în forme simbolice

a Imperiului Bizantin în teritoriile de sub propria jurisdicție. Astfel, argumentându-și dreptul de „moștenire și al credinței Răsăritului”¹⁰, Ștefan cel Mare a devenit protectorul Sfântului Munte, protectorul acestui simbol viu al „Împărăției creștine”, ce a supraviețuit cuceririi otomane, deoarece ocrotirea lui era un privilegiu rezervat puterii imperiale – domnul având și el această vrednicie.¹¹

Ștefan cel Mare a lăsat, pe lângă faptele de glorie militară, și urme adânci în istoria Bisericii ortodoxe. Devenind „Atletul lui Hristos” prin ctitoriile de lăcașuri sfinte (tradiția spune că după fiecare luptă domnitorul ridica o biserică sau o mănăstire, fapte confirmate și documentar), el a dovedit, ca nimeni altul – și pe această cale – cât de puternică era credința sa în Dumnezeu.

Evlaviosul voievod a manifestat din tinerețe multă grijă în raporturile sale cu biserica. Chiar dacă mai apar unele publicații în care se repetă legenda potrivit căreia Ștefan cel Mare „în pre-adolescență, ar fi ucenicit pe Sfântul Munte”¹² – aceasta rămâne a fi o frumoasă ipoteză.

Hrisoavele voievodului moldovean de danie, icoane, obiecte prețioase de cult, cărți manuscrise și steaguri, completate cu operctitoricească pe parcursul întregii lui vieți zbuciumate vin să ne confirme relatarea cronicarului venețian, contemporan lui Ștefan al III-lea, Marino Sanudo, care, vorbind de Sfântul Munte, numește această republică „loc în care înflorește tot binele și creștinătatea, loc favorizat de *Carabogdan*” (adică de domnul Moldovei).¹⁴

Ajutorând pe diferite căi mănăstirea Zografu, el ceruse călugărilor athoniți, la 10 mai 1466, să respecte doar următorul „așezământ”: „... *Înainte de toate* – spune Ștefan-Vodă – *să scrie pe domnia mea la sfânta proscomidie, după datina sfinților părinți și după așezământul sfintei biserici, și să scrie și pe doamna mea lângă domnia mea și pe copiii noștri*

*dăruți de Dumnezeu, Alexandru și Elena; și să stea în sfântul pomelnic cum este scris. Și iarăși, până când va fi asupra noastră mila atotțitorului Dumnezeu și vom fi în viață pe lumea aceasta sfânta biserică să ne cânte sâmbătă seara paraclis și duminica, la prânz, să se dea băutură, marțea să ni se cânte sfânta liturghie, și la prânz să se dea băutură și să mă pomenească și în fiecare zi la vechernie, și la pavecerniță, și la miezul nopții, și la utrenie, și la liturghie, și la sfânta proscomidie, și unde este obiceiul sfintei și dumnezeieștii biserici, după obiceiul sfinților părinți, iar în pomelnic să ne pomenească după așezământ. Aceasta să ni se cânte până când vom fi în viață. Iar după trecerea anilor noștri, după trecerea vieții noastre, în primul an să ni se facă și să ni se cânte sfântul prohod, în sobor, și apoi de a noua zi, și slujbele de a douăzecia zi, și de a patruzecia zi, și de o jumătate de an și apoi de un an. Iar după trecerea celui an, de atunci să mi se cânte fiecare an într-o în sobor, pentru pomeneure, seara parastas și colivă și băutură, iar dimineața sfânta liturghie și colivă; și iarăși la prânz băutură, spre mângâierea fraților. Aceasta să rămâie așa, până când va dăinui sfânta mănăstire”.*¹⁵

Mănăstirea bulgară Zografu (de la 1845 aici se stabilesc călugării bulgari) dăinuie și prosperă și astăzi... Însă nu putem afirma cu certitudine că la Zografu își mai amintește cineva de acel „așezământ” scris de Marele voievod la 1466. E regretabil, însă într-o ediție a ghidului turistic de largă circulație (în mai multe limbi moderne) despre Muntele Athos Ștefan cel Mare și Sfânt este numit incorect – „Ștefan al VI, adică Kalos (cel Bun)”, și nu se menționează nimic mai mult decât faptul că a „restabilit mănăstirea la 1502”.¹⁶ Pe când se știe că domnul moldovean a acordat o grijă deosebită tocmai acestei mănăstiri. Contribuția lui a fost atât de semnificativă, încât călugărul Isaia de la mănăstirea Hilandar afirma, la 1489,

că mănăstirea Zografu, „a fost întemeiată de Ștefan Vodă al Moldovei”.¹⁷

Multiple au fost ajutoarele: donații bănești – anual câte 100 ducați ungurești (începând din 1466)¹⁸, 500 aspri „bolniței noastre de la Sfântul Munte, de la Zografu” (tot anual, începând din 1471)¹⁹ și reparația acestui spital mănăstiresc (1471); construcția chiliilor monahale și *arsanalei* (1475) pe malul mării, la o oră distanță de la mănăstire (la care ulterior fiul său Bogdan a ridicat un „turn de corăbii”); zidirea trapezării (1495); sâparea fântânii și construcția unui canal ce aducea apă în mănăstire (1500-1501); restaurarea și zugrăvirea mănăstirii pe din afară (1501-1502);²⁰ donații de „veșminte și vase, și altă avere”.²¹

Cele mai impozante prin arhitectura durabilă și mai vizibile dintre celelalte „amintiri în piatră” ale evlavioșilor voievozi ai Țării Moldovei sunt, desigur, *Turnul și Arsanaua* de pe cheiul Zografului, admirate de toți pelerinii Muntelui Athos care se deplasează pe calea mării spre mănăstirile athonite.²² Pe o placă de marmură (29x56 cm), amplasată inițial pe clădirea arsanalei (actualmente mutată pe zidul turnului, la înălțimea de cca 10 m) se păstrează inscripția în slavonă (cu litere de mărimea 2,5 până la 6 cm):

✚ **Io Ștefan voevoda bojieiu milostiu gospodar zemle Moldavskiei sîn Bogdana voevodu sotvori siiu kukiu za korabli v leato 6983.** („Io Ștefan Voievod, cu mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, am făcut acest turn de corăbii în anul 6983” /1475).²³

Peste 42 de ani fiul său, Bogdan III (1504-1517), a zidit și turnul pentru această arsana (înalt de 24,2 m, în numele Sf. Nicolae),²⁴ fapt despre care mărturisește inscripția de pe placa de marmură (35x64 cm), amplasată la înălțimea de aproximativ 5 m:

✚ **Blagocestivii i hristolubivii Io Bogdan voevoda sozda pirg sei v imea sveatomu Nikolae v leato 7025** (1517).²⁵ Marcu Beza a tradus

inscripția în felul următor: „Bincredinciosul și de Hristos iubitorul Io Bogdan Voievod a zidit acest turn în numele Sfântului mucenic Nicolae. În anul 7025 (1517)”.²⁶

Din păcate, sub ciocanele meșterilor bulgari a fost distrusă, încă la sfârșitul secolului al XIX-lea, vechea zidire a trapezei mănăstirești (din 1495), pe care era pusă piatra ctitoricească cu tradiționalul însemn heraldic al Moldovei – *capul de bour*, însoțită de următoarea inscripție în slavonă: „Isus Hristos învinge. Întru numele lui Hristos Dumnezeu, binecredinciosul Io Ștefan Voievod cu mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, am făcut această trapezărie, în anul 7003, s-a zidit și s-a săvârșit în luna lui iunie 7, iar a Domniei Sale, anul al 40-lea curgător”.²⁷

Pe lângă ajutoarele materiale, hrisoavele de donații, mănăstirea Zografu a primit de la Ștefan cel Mare cărți și odoare bisericești. Astfel, la 1463, această mănăstire a primit în dar un „Apostol”, care actualmente se află la Muzeul istoric din Moscova (GIM). Scris din porunca domnitorului, special pentru mănăstirea Zografu, păstrează dedicația în slavonă: „Cu bunăvoința Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului duh, binecinstitorul și de Hristos iubitorul domn, Io Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, a dat de a scris acest Praxiu mănăstirii sale Zografu în sfântul munte Athos, în anul 6971 (1463)”.²⁸

În 1475 domnul moldovean a dăruit mănăstirii o culegere de lucrări biblice, iar la 1484 – icoana făcătoare de minuni a *Sf. Gheorghe* (90x57 cm), pe care slăvitul voievod o purta cu sine în timpul luptelor cu dușmanii. I-a donat-o după victoria repurtată la Podul Înalt.²⁹ Icoana se păstrează și în prezent în biserica de hram a mănăstirii Zografu (*katolikonul*) – în partea stângă din fața altarului.

La mănăstire se mai păstrau un hrisev din 1471³⁰ și o pereche de *ripide*³¹ din argint aurit, dăruite la 1488 (6996) sau, după unele cerce-

tări mai recente ale istoricilor greci, la 1468 (6976).³² Frumoasele *ripide* din filigran au ajuns, până la urmă, la mănăstirea *evangelistul Sf. Ioan Teologul* de pe insula Patmos; fiind confecționate, ca și alte două asemănătoare de la mănăstirea Putna (14 ianuarie 7005/ 1497), din ordinul lui Ștefan cel Mare în Putna.³³ Ripidele se termină cu un mâner cu bulb, pe care este gravată o inscripție în slavonă (tradusă inițial de Marcu Beza): „Io Ștefan voievod, prin mila lui Dumnezeu gospodar al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, am făcut această ripidă a mea la (pentru) mănăstirea Zografu, cu hramul marelui mucenic Gheorghe, a sfântului Munte. Iulie 30, leatul 6996 (1488)”,³⁴ corect 6976, adică 1468.

A fost dăruit mănăstiri și un „Evangeliar”, lucrat extraordinar de frumos (262 de file cu frontispicii color) de ieromonahul miniaturist Filip, la 1502 (actualmente se află în fondurile Bibliotecii Naționale din Viena; unde a fost adus în 1827).³⁵ Pe epilogul Tetraevangheliarului este pictată stema dinastică a lui Ștefan cel Mare: *scut sfertuit; albastru cu o dublă cruce treflată de aur, în primul cartier; fasciat, șase piese, verde și aur, în al doilea cartier; verde, cu trei roze de aur, tivite cu albastru, așezate în bandă, în al treilea; albastru, cu dubla floare de crin de aur, așezată în bară, în al patrulea. În centru (peste cartierul trei și patru un soare de aur.*³⁶ *Bourul (destinat cimierului), însoțit de mobilele astrale sunt de aur.*³⁷

De remarcat că florile de crin *capețiene*, moștenite de Ștefan cel Mare de la înaintașul său (primite, probabil, de la regele angevin al Ungariei), semnifică, prin petalele sale, *înțelepciunea și cavalerismul*, acestea ocrotind petala cea mai înaltă din centru care simbolizează, la rândul ei, *credința*.³⁸

Inscripția în cadrul frontispiciului de pe f. 121: „Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, ctitorul, a făcut acest Tetraevanghel cu doamna sa Maria și fiul

său Bogdan” este completată cu cea de pe f. 245: „...s-a scris acest Tetraevanghel și l-a ferecat și l-a dăruit întru rugă sieși și doamnei sale Maria și fiului lor Bogdan, la Sfântul Munte, în biserica sa în mănăstirea Zugraf, unde este casa sfântului și slăvitului mare mucenic și purtător de biruință Gheorghe, în anul de la zidirea lumii 7010 (1502), iar al domniei lui, în anul al patruzeci și șaselea curgător, luna aprilie 23...”³⁹

Academicianul Virgil Cândea semnaleză și existența unei broderii moldovenești din secolul al XV-lea, reprezentând *portretul lui Ștefan cel Mare*, păstrată la Zografu.⁴⁰ O altă broderie în fire de aur, argint și măta-se (probabil a aparținut inițial, la fel ca și în cazul *ripidilor*, mănăstirii Zografu, astăzi fiind la Patmos) reprezintă un *omofor*, având imaginea ierarhilor și a praznicelor împărătești.⁴¹

Secole de-a rândul s-au păstrat la Zografu două steaguri dăruite de domnul Moldovei spre sfârșitul domniei sale. Se pare că primul cercetător român care le-a văzut și descris a fost Teodor T. Burada, în urma călătoriei întreprinse în Turcia și Macedonia din vara anului 1882.⁴² La acea vreme unul din ele (care poartă data exactă a confecționării – anul 1500) era păstrat în biblioteca mănăstirii Zografu, fiind din „atlas roșu, vechi și rupt de tot”. Tradiția spune că acest steag a fost lucrat de mâna domniței Elena, fiica lui Ștefan cel Mare.⁴³ Călugării bulgari, printre care era și părintele Neofit, „călugăr român de la Chișinău, din Basarabia”, au ascultat rugămintea pelerinului nostru, de a nu repara acest vestigiu („luându-i cusăturile și punându-le pe un atlas nou”) – pentru a-l păstra „așa vechi și rupt cum se găsește, spre a nu schimba această prețioasă rămășiță a unor timpuri demult trecute”.⁴⁴

În anul 1917 acest prețios însemn vexilologic al neamului românesc a fost luat de la sfânta mănăstire de către armata franceză și retrocedat oficial României (fiind donat în 1919 Muzeului Militar din București,

unde se păstrează și astăzi). Fondalul drapelului este de culoare roșu-deschis și are mărimea de 120x90 cm. Până la noi a ajuns doar o singură față a steagului, ce îl reprezintă pe Sf. Gheorghe șezând pe tron și călcând în picioare balaurul.

Istoricul Petre Ș. Năsturel, analizând acest simbol vexilologic, conchide că balaurul cu trei capete nu simbolizează pur și simplu un „dușman abstract”, ci face o aluzie discretă la „turci, unguri și polonezi”, care erau principalii dușmani ai domnitorului moldav în acea epocă.⁴⁵ Acest steag frumos brodat este considerat drept „un manifest spiritual și politic”, având o semnificație „propagandistică”. În jurul capului sfântului se află următoarea inscripție: „*Sfântul Gheorghe din Capadocia*”. Icoana Sf. Gheorghe este încadrată cu următoarea inscripție slavonească în litere de aur: „*O, îndelung răbdătorule și de biruinți purtătorule, mare mucenic Gheorghe, carele la nevoi și în năpaste ești grabnic apărător și fierbinte ajutător, și celor întristați bucurie nespusă, primește de la noi și această rugămintă a smeritului robului tău a domnului Io Ștefan Voievod, cu mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei; și-l păzește pe el neatins în acest veac și în cel viitor, cu rugăciunile celor ce te cinstesc pe tine, ca să te proslăvim pe tine în veci, amin! Și s-a făcut în anul 7008, iar al domniei lui anul al 43-lea*”.⁴⁶

Cel de-al doilea steag dăruit, după cum reiese din tradiția istoriografică, tot de către Ștefan cel Mare mănăstirii Zografu, a fost văzut de T. T. Burada „în biserica mănăstirii”,⁴⁷ fiind de forma prapurilor bisericești, având în lungime un metru și cam tot atâta în lățime, iar în partea de jos – trei colțuri. Câmpul pânzei, ne fiind datat, era din atlas roșu, și avem speranța că se mai păstrează și actualmente acolo.

Pe față este reprezentat hramul sfintei mănăstiri – Sf. Gheorghe, călare pe un cal alb, omorând cu sulița balaurul. Icoana este încadrată cu

următoarea inscripție cu litere de aur în limba slavonească: „Ca un izbăvitor al celor robiți și celor săraci apărător, neputincioșilor doctor, împărățiilor ajutor, purtătorule de biruință, mare mucenice Gheorghe, roagă pe Hristos Dumnezeu, să mântuiască sufletele noastre”.

Pe verso broderia reprezintă „Botezul lui Hristos”, purtând pe margini inscripția în slavonă: „În Iordan botezându-te, tu, Doamne, închinarea Treimii s-a arătat; că glasul Părintelui a mărturisit Ție, Fiu iubit pe tine numindu-te, și Duhul în chip de porumb a adevărit intrarea cuvântului. Cel ce te-ai arătat, Hristoase Dumnezeule, și lumea ai luminat, mărire Ție!”⁴⁸

În polemica existentă în istoriografia română s-a afirmat că steagul de formă dreptunghiulară a fost un „steag bisericesc”, indicându-se mărirea lui relativ mică precum și însăși iconografia sa, ce-l reprezintă pe patronul mănăstirii căreia i-a și fost donat.⁴⁹ Totuși credem că aceste argumente încă nu permit să ne pronunțăm cu certitudine asupra originii acestui steag, deoarece, chiar dacă nu a fost un „Steag al Țării”, putea să-i fi aparținut personal lui Ștefan cel Mare și Sfânt (mai ales că Sfântul Gheorghe era simbolul militar și ocrotitorul marelui voievod).

În ceea ce privește cel de-al doilea steag, considerat de un șir de istorici (T. Burada, M. Berza, N. Iorga, I. Bogdan, Șt. Nicolăescu, V. Căndea ș.a.) ca fiind, de asemenea, donat de către Ștefan cel Mare mănăstirii Zografu sau, cel puțin, aparținând acelei epoci,⁵⁰ faptul e, de asemenea, contestat de P. Șt. Năsturel. Autorul susține că broderia și inscripția în slavonă („nespecifice artei românești, dar caracteristice epigraficii ruse”), dovedesc că acest steag este, mai degrabă, o „piesă rusă”...⁵¹ Dar, e binecunoscut faptul că imaginea Sf. Gheorghe călare este prezentă în iconografia moldovenească și pe steagurile țării, practic pe tot parcursul Evului Mediu, tot atât de „firească”

fiind și titulatura voievodală și cea bisericească scrisă în limba slavă veche (limba oficială a cancelariei domnești). Acest sfânt era patronul Mitropoliei Moldovei și, prin extensie, al întregii țări.⁵²

Expunând opiniile existente relativ la aceste două steaguri moldovenești din secolul al XV-lea, suntem de părerea (ca și acum 10 ani, când am abordat acest subiect în lucrarea noastră „Simbolurile Țării Moldovei”)⁵³ că originea steagurilor păstrate din epoca lui Ștefan cel Mare și Sfânt este militară. Iar o investigație efectuată nemijlocit la fața locului, adică la mănăstirea bulgară Zografu, ar vărsa lumină în această problemă controversată...

Incontestabil, toate aceste valoroase și originale mărturii ale slăvitului domn moldovean fac parte din patrimoniul poporului român și trebuiesc păstrate cu sfințenie și cunoscute de urmașii lui Ștefan cel Mare. Iar conservarea lor la *Mănăstirea Sfântului Gheorghe Zografu*⁵⁴ (numită, deseori, de către Ștefan cel Mare și de ceilalți domni moldoveni – „a noastră mănăstire”)⁵⁵ trebuie să fie conjugată cu o mai largă propagare și cercetare științifică.

De altfel, de o atenție deosebită din partea lui Ștefan cel Mare s-au bucurat și alte mănăstiri de la Sfântul Munte.

Biserica „Adormirea Maicii Domnului”, a Comunității Muntelui Athos (la **Protaton**), datând din prima jumătate a secolului al X-lea, a fost întreținută și reparată de la sfârșitul secolului al XV-lea pe banii veniți de la domnitorii Ștefan cel Mare și fiul său succesor Bogdan III (conform inscripției datate cu 1508, de pe fațada vestică).⁵⁶ Astfel, numele lui Ștefan Vodă este înveșnicit, fiind înscris primul, în a cincea coloană de la stânga spre dreapta, în pomelnicul superb ce se păstrează și actualmente la Protaton.⁵⁷

Mănăstirea Vatoped ocupă astăzi al doilea rang între cele 20 de mănăstiri, adică urmează imediat

după Marea Lavră, ca extindere și ca importanță administrativă, fiind o adevărată cetate-urbe monahală. Aici se păstrează relicve creștine inestimabile: Brăul Maicii Domnului, singura relicvă materială rămasă de la Sfânta Fecioară (brăul sau, mai precis, fragmentele lui se păstrează în trei cutii de argint și aur; inițial s-au păstrat la Constantinopol); lemn din Crucea adevărată a Mântuitorului; un fragment din trestia cu care i s-a dat lui Hristos pe cruce buretele îmbibat cu oțet; Capul Sfântului Ioan Gură de Aur; Mâna Sfintei Ecaterina – patroana profesorilor; șapte icoane făcătoare de minuni ș.a.

Mai există documente, cele mai multe inedite, emise de Ștefan cel Mare, în celebra arhivă românească de la Vatoped (unde se păstrează aproape 14.000 de documente), explorată cu abnegație de mai mulți ani de către colegul nostru dr. Florin Marinescu. Domnia sa a depistat recent încă 15 documente inedite din epoca lui Ștefan cel Mare, care sunt niște acte de proprietate ale unor moșii, ajunse ulterior în posesia unor mănăstiri, devenite apoi metocuri ale mănăstirilor athonite.

Până-n prezent se păstrează ctitoria lui Ștefan cel Mare *arsanaua*, o solidă clădire de pe malul mării, în partea stângă a porții centrale a mănăstirii Vatoped. Această veche *arsana* a fost construită în 1472 din porunca și cu sprijinul marelui voievod. Pe fațadă, în partea dreaptă (din partea privitorului) este fixat, la o înălțime de 3-4 m, un basorelief dreptunghiular din marmură albă, reprezentându-l pe voievodul încoronat oferind (cu mâna dreaptă) Fecioarei un „edificiu”, în timp ce mâna stângă este ridicată a rugăciune. Maica Domnului cu capul spre stânga, îl ține în brațul drept pe Hristos, care privește spre voievod. Brațul ei stâng este întins către domnul Moldovei. La centru, în partea inferioară, este sculptat un scut de tip „spaniol” (cu vârful semicircular) purtând stema tradițională a Moldovei – *capul de bour*. Basorelieful (94x91

cm) are o crăpătură verticală (detășând imaginea voievodului de restul compoziției) și este șters de atâta vreme (inscripțiile fiind greu descifrabile). Deasupra figurilor este sculptată următoarea inscripție, în limba greacă (publicată de cercetătorul din Atena A. Xyngopoulos⁵⁸):

† Ο ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΟΣ [ΑΥΘΕΝΤΗΣ]
ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) ΣΤ[Ε]ΦΑΝΟΣ/
[ΒΟΕ]ΒΟΔΑΣ

În partea de jos este scris:

ΕΤΟΥΣ ΖΔ [ΕΠ;] ΟΙΓΟΥΜΕΝΟΥ
ΚΥΡΙΑΟΥ ΙΕΡΟ/Μ(Ο)Ν(Α)Χ(ΟΥ).

N. Iorga a publicat-o în următoarea traducere: „Prea cucernicul și de Hristos iubitorul, Io Ștefan Voievod, anul 7004 (1496) egumen fiind Chiril ieromonahul”.⁵⁹

Menirea acestui edificiu de pe malul mării pare a fi una utilitară – *arsana*, adică o construcție portuară (în care se țineau și se reparau în timp de iarnă bărcile și vasele mici ale călugărilor). Ipoteza că această construcție ar fi fost o *biserică* sau *trapeză* nu se confirmă, nici prin imaginea de pe basorelief (fără turle, cruci), nici prin arhitectura sa (lipsesc *absidele*, indispensabile unei biserici athonite). Inițial, la data sfințirii acestei construcții și plasării în peretele ei din față a pietrei ctitorului cu numele său „Ștefan Vodă” (la 1496), ea nu avuse, probabil, balconul cu etaj. Acesta a fost adăugat mai târziu, în timpul restaurării din 1672. O gravură vieneză de la 1792 ne prezintă *arsanaua* așa cum arată și astăzi.

Executarea artistică și stilul tradițional al epocii ne sugerează că acest prețios basorelief a fost lucrat de meșteri moldoveni, sau, cel puțin, în Moldova, și transportat apoi la mănăstirea Vatoped pentru a înveșnici donația lui Ștefan cel Mare, fiind o dovadă arhitectonică a prezenței românești la Sfântul Munte.

Către sfârșitul vieții sale zbuciumate marele voievod revine tot mai des cu gândul și fapta la Sfântul Munte. Documentele și mărturiile timpului vin să confirme această smerită com-

portare a sa. El era chinuit de incurabile răni la picioare (fiind „împușcat” la glezna stângă în timpul asediului Chilieii, la 22 iunie 1462), care pare să-i fi provocat osteită („avea picioarele acoperite de răni”) și suferea și de boala podagrei (guta).⁶⁰ Trăind în dureri insuportabile și ajungând la imposibilitatea folosirii membrilor locomotorii, bătrânul voievod (dr. Constantin Rezachevici consideră că ar fi avut, la 1504, în jur de 65 de ani, sau poate mai mult, ceea ce pentru secolul său era o vârstă considerabilă)⁶¹ se gândea la succesorul său, la soarta de mai departe a Țării Moldovei și nu uita să ajutoreze și în continuare sfintele lăcașe. Ștefan cel Mare a purtat grija ctitoriiilor sale athonite întreaga viață, iar către sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea ajutorările devin deosebit de substanțiale.

A fost și binefăcătorul mănăstirii *Castamonitu*, donând, după câte se pare, la 1493, 5000 aspri.⁶²

La mănăstirea *Sfântul Pavel*, Ștefan cel Mare a susținut, în anul 1500, lucrările de renovare a caselor și a fântânilor. A făcut o moară și „a adus apa pe jgheaburi până la edificiu”.⁶³ O inscripție ctitoricească (pe fântâna de lângă vechea trapeză), astăzi pierdută, relatează: „Întru Hristos Dumnezeu bine credinciosul Io Ștefan Voievod cu mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, am adus apă acestei mănăstiri pentru odihna ei și pentru veșnica pomenire, sub egumenul Nicon, în anul 7008 (1500), indicția 3, crugul soarelui 8 și al lunii 16, temelia 29”.⁶⁴ De reținut, că N. Iorga a menționat următoarea inscripție de pe turnul de la Sfântul Pavel: „Bine credinciosul Io Ștefan Voievod și domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, și fiul său Bogdan Voievod, au adus această apă și au făcut și cristelnița și canalul de apă din acesta, în anul 7009 (1501), al Domniei lui Curgător anul 45, sub egumenul de la Sfântul Pavel Nectarie ieromonah”.⁶⁵

La mănăstirea *Grigoriu* a făcut reparații „din temelii” (fiind socotit

al doilea ei ctitor), ridicând, către 1501-1502, turnul acesteia, la baza căruia se găsea o placă de piatră cu inscripția în slavonă: **Blagocestivii gospodar Io Ștefan voievod sotvoril v leato 7010** („*Milostivul domnitor Io Ștefan Voievod am făcut aceasta la 1502*”).⁶⁶

I. Komnen completează că domnul „Moldovlahiei – Alexandru (*sic!*), tatăl lui Bogdan, a reparat-o maiestuos în anul 7005 (1496/1497).”⁶⁷ Mănăstirea a mai primit în anul 1500, 24.000 aspri.⁶⁸ Tot la 1500, „voievodul Moldovlahiei” acordă un *hrisov* „sfintei mănăstiri Grigorie de la Athos”.⁶⁹ Ștefan cel Mare i-a mai dăruit apoi și vechea mănăstire *Sfântul Trifon* din Caries, unde fiul său Bogdan Vodă a zidit ulterior o biserică.⁷⁰

O superbă icoană cu chipul *Maicii Domnului* (40x32 cm)⁷¹, numită „*Pantanassa*” („Stăpâna lumii”), se păstrează și astăzi în Katolikonul acestei mănăstiri (supraviețuind, ca prin minune, incendiului mistuitor de la 1761) – donația Mariei de Mangop (soția lui Ștefan cel Mare, 1472-1477),⁷² de rând cu cele două „poale de icoane” (expuse pentru prima oară într-o expoziție fără precedent „Tezaurul Muntelui Athos”, la Salonic, în 1997).⁷³

Încheind această sumară și scurtă relatare a prezenței și dăinuirii nemuritorului nostru înaintaș la Sfântul Munte, vom constata că ctitoriile și donațiile făcute de domnul moldovean Muntelui Athos au rămas, în mod cert, vestigii perpetue ce întregesc figura spirituală a marelui voievod, care și-a trăit viața în lupte pentru apărarea Moșiei și Ortodoxiei în Sud-Estul Europei. Și vom mai rămâne în speranța că, precum a spus și Arhimandritul Efrem, actualul egumen al mănăstirii Vatoped „... Biserica Română va scoate încă mulți sfinți, deoarece poporul român este din fire un popor mistic, românul este un om care prin caracter este pentru viața launtrică! Poporul român este un popor isihast! Iar un astfel de popor va da multe roade!”⁷⁴

NOTE

¹ Giurescu, C.C., *Istoria românilor*, vol. II, București, 2000, p.42.

² Gorovei, Șt. S., *Ștefan cel Mare // Portret în istorie: Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, Suceava, 2003, p. 556.

³ Aducem și pe această cale grațiu-dinea noastră colegului nostru de la KNE dr. Florin Marinescu pentru faptul că ne-a „deschis ușile” la mănăstirile athonite și ne-a acordat cu multă bunăvoință posibilitatea de a lucra în bogata lui bibliotecă personală din Athena.

⁴ Din numeroasele publicații cu impresii de călătorii ale românilor (basarabenilor) la Sfântul Munte remarcăm mai recente apariții: Vasile Andru, *Istorie și taină la Sfântul Munte Athos*. –București, 2001, 219 p.; Axinte Frunză, *Un modern la Athos* / Introd. acad. V. Căndea, București, Anastasia, 2001.

⁵ Uspenskij, P., *Istoria Afona*, T. III, Kiev, 1877, p.334.

⁶ Efrem, arhimandrit. *Cuvânt din Sfântul Munte: omiliile arhimandritului Efrem – Egumenul Mănăstirii Vatopedi – în România*, Alba Iulia, 2001, p.149-150.

⁷ Căndea, V., *Mărturii culturale românești necunoscute // Magazin istoric*, 1998, nr. 4, p.7.

⁸ Φλορίν Μαρινέσκου, *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Ιεράς Μονής Ξηροποτάμου. Τόμος πρώτος*. Αθήνα, 1987, XIII+ 748 σελ.; Idem, *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου όρους. Αρχείο Ιεράς Μονής Κουιλουμπουσίου*. Αθήνα, 1988, IX + 177 σελ.; Idem, *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Πρωτάτου*. Αθήνα, 2001, XIII+ 658 σελ.; Idem, *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Ιεράς Μονής Αγίου Παύλου*. Αθήνα, 2002, 600 σελ.

⁹ Vezi mai recent: Mischevca, Vi., *Memoria lui Ștefan cel Mare și Sfânt la Muntele Athos. 498 de ani de la moartea Voievodului Moldovei // Curierul Atenei*, nr. 17, 2002, p. 7; De remarcat volumul publicat în 2002 la Editura Paralela 45, sub îngrijirea lui Ignatie Monahul și prof. Gheorghe Vasilescu, cu titlul *Români și Muntele Athos*.

¹⁰ Panaitescu, P. P., *Ștefan cel*

Mare. O încercare de caracterizare // Portret în istorie: Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004), Suceava, Mușatinii, 2003, p. 26.

¹¹ Iorga, N., *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român*, București, 1904; reeditare, București, 1966, p. 8; Cf.: Năstase, D., *Ștefan cel Mare împărat*, în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. XVI, 1998, p. 85-87; Andrescu, Ș., *Ștefan cel Mare protector al Muntelui Athos // Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”*. XIX, 1982, p. 653.

¹² Andru, V., *Istorie și taină la Sfântul Munte Athos*, București, 2001, p.145.

¹³ *Moldova Suverană*, nr. 74 din 6 mai 2004; nr. 75 din 7 mai 2004; *Nezavisimaia Moldova*, 06.05.2004.

¹⁴ Sanudo, M., *Diarii*. IV, col. 311 – cit. după: Panaitescu, P.P., *Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare // Portret în istorie: Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, Suceava, Mușatinii, 2003, p. 24.

¹⁵ *DRH. A. Moldova*, vol.II, București, 1976, doc. nr.135, p.191-192 (text original, în slavona veche) și p.193 (text tradus în românește).

¹⁶ *Sfântul Munte Athos*. Editura Rekos, Salonic, f.a., p.108 (autorul textului, tradus din greacă în limba rusă, K. Faridis).

¹⁷ Bodogae, T., *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte*. Sibiu, 1940, p.218; Zubco A. *Biserica în Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVII. Relațiile cu Muntele Athos*, Chișinău, 2001, p.116.

¹⁸ *DRH. A. Moldova*, vol. II, București, 1976, p.193.

¹⁹ Uspenskij, P., *Istoria Afona, III. Afon monașeski (911-1861)*. Partea III. SPb, 1892, p. 336; *DRH. A. Moldova*, vol. II, București, 1976, p. 261.

²⁰ Giurescu, C.C., *Istoria românilor*, vol. II. București, 2000, p. 70; Năsturel, P.Ș., *op. cit.*, p.183-188.

²¹ Bodogae, T., *Ajutoarele românești...*, p.216.

²² Barskij, V.G., *Puteșestvie k sveatim mestam v Evrope, Azii i Afrike, predprineatoe v 1723 i okoncnoe v 1747 godu*. SPb., 1800, p. 260; Ivanov, J., *Balgarski starini iz Makedonia*. Sofia, 1931, p.241; Enev, M., *Manastirat Zograf*. Sofia, 1994, p. 300-301.

²³ Iorga, N., *Voievozi și boieri români cîitori la Athos // Români și Muntele Athos* / Ed. Ignatie Monahul și prof. Gheorghe Vasilescu, București, Editura Paralela 45, 2002, p. 21.

²⁴ Οι πυργοί του Αγίου Όρους. Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 103.

²⁵ Vezi: Μερτζιμεκ N.A. *Περι των κτητορων του πυργου του αρσανα της αγιορειτικης μωνης Ζωγραφου, Βυζαντινα*. 20. Θεσσαλονικη, 1999, σελ. 333-334.

²⁶ Beza, M., *Urme românești în răsăritul ortodox*, București, 1935, p.38.

²⁷ Iorga, N., *Voievozi și boieri români cîitori la Athos // Români și Muntele Athos* / Ed. Ignatie Monahul și prof. Gheorghe Vasilescu..., p. 218; Burada, T.T., *O călătorie la Muntele Athos // Români și Muntele Athos...*, p. 282.

²⁸ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 372.

²⁹ Beza, M., *Urme românești în răsăritul ortodox...*, p. 37; Căndea V., Simionescu C. *Witnesses to the Romanian presence in Mount Athos. Album*, București, 1979, p.16.

³⁰ Beza, M., *Urme românești în răsăritul ortodox...*, p.36.

³¹ *Ripidă sau serafim*; obiect de cult de metal, de forma unei palete sau evantai, având imprimat chipul unui înger cu care diaconul ferește sfințele daruri ca să nu cadă ceva în ele în timpul liturghiei. Cf.: Zubco, A., *Biserica în Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVII...*, p.115.

³² Οι Θησαυροί της Μονής Πάτμου, Αθήνα, 1988, σ. 224, 370.

³³ *Istoria românilor*, IV, București, 2001, p. 770-771; Beza, M., *Urme românești în răsăritul ortodox...*, p.179, planșa de la p.182.

³⁴ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p.344.

³⁵ Beza, M., *Urme românești în răsăritul ortodox...*, p.38; Buluță, Gh., *Comori de cultură și artă românească // Magazin istoric*. Anul XXII, nr. 4 (253), 1988, p.10.

³⁶ Vezi foto: *Istoria românilor*. IV, București, 2001, pl. color 40.

³⁷ Gorovei, Șt.S., *Stema Moldovei și a voievozilor ei (secolele XIV-XVI) //*

Herb. Revista română de heraldică. I (VI). 1999, nr. 1-2, p. 20.

³⁸ Ibidem; Despre semnificația celorlalte elemente ale stemei lui Ștefan cel Mare și Sfânt vezi: Moisil, C., *O pagină de heraldică românească veche*; Cernovodeanu, D., *Heraldica dinastică monetară moldoveană din secolele XIV-XVI și realitățile istorice pe care le reflectă*; Mănescu, J.-N., *Considerations sur les armes de la Moldavie aux XIV-e et XV-e siècle* // *Herb. Revista română de heraldică*. I (VI). 1999, nr. 1-2.

³⁹ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare...*, p. 416.

⁴⁰ Căndea, V., *Mărturii românești peste hotare*, vol. I, București, 1991, p. 546, nr. 2094.

⁴¹ Căndea, V., *Mărturii românești peste hotare*, vol. I, p. 582; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare...*, p. 332.

⁴² Vezi: Burada, T. T., *O călătorie la Muntele Athos // Revista pentru istorie, arheologie și filologie*. Anul I, vol. I, fasc. II, București, 1883; Recent lucrarea a fost republicată în culegerea *Români și Muntele Athos* / Ed. Ignatie Monahul și prof. Gheorghe Vasilescu, București, Editura Paralela 45, 2002, p. 276-287.

⁴³ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare...*, p. 302.

⁴⁴ *Români și Muntele Athos* / Ed. Ignatie Monahul și prof. Gheorghe Vasilescu..., p. 281.

⁴⁵ Năsturel, P.Ș., *Melanges roumano-athonite* (I), în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol”*, XXVII, Iași, 1990, p. 12-16.

⁴⁶ Vezi: Mischevca, V., Negrei, I., Nichitici, A., *Simbolurile Țării Moldovei. (Din istoria vexilologiei heraldice moldovenești din sec. XIV-XIX)*, Chișinău, 1994, p. 39-40.

⁴⁷ *Români și Muntele Athos* / Ed. Ignatie Monahul și prof. Gheorghe Vasilescu..., p. 280-281.

⁴⁸ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare...*, p.332.

⁴⁹ Năsturel, P.Ș., *Melanges roumano-athonite* (I) în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol”*, XXVII, Iași, 1990, p.13.

⁵⁰ Cf.: Năsturel, P.V., *Steagul*,

stema română, însemnele domnești. Trofee. Cercetare critică pe terenul istoriei, București, 1903, p. 2-3; Nicolăescu, Șt., *Din daniile lui Ștefan cel Mare făcute mănăstirii Zografu de la Sfântul Munte Athos*, București, 1938, p. 16-19; *Reperoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare...*, p. 332; Căndea, V., *Mărturii românești peste hotare*, vol. I, p. 546.

⁵¹ Năsturel, P.Ș., *Melanges roumano-athonite (I)...*, p. 14.

⁵² Zahariuc, P., *Note de sigilografie ecleziastică moldovenească II Herb. Revista română de heraldică*. I (VI). 1999, nr. 1-2, p.174.

⁵³ Mischevca Vladimir, Ion Negrei, Alexandru Nichitici, *Simbolurile Țării Moldovei*, Chișinău, 1994, p. 40.

⁵⁴ Așa se numea acest lăcaș sfânt în manuscrisele vechi, deoarece avea Hramul Sfântului Gheorghe, la 23 aprilie / 6 mai.

⁵⁵ Bodogae, T., *Ajutoarele românești...*, p. 71.

⁵⁶ Μαρινέσκου Φ. *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους*. Αρχείο Πρωτάτου. Αθήνα, 2001, σελ. 3.

⁵⁷ Vezi fotografia: Φλορίν Μαρινέσκου, *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους*. Αρχείο Πρωτάτου..., imaginea 9-10.

⁵⁸ Xyngopoulos, A., *Un édifice du voevode Etienne le Grand au Mont Athos II Balkan Studies*. T. 11, 1970, p. 106-108 și foto p.108-110.

⁵⁹ Iorga, N., *Voievozi și boieri români ctitori la Athos II Români și Muntele Athos / Ed. Ignatie Monahul și prof. Gheorghe Vasilescu...*, p. 219.

⁶⁰ Vezi: Ghițan, T., Mircioiu Cr. *Câteva precizări în jurul diagnosticului bolii lui Ștefan cel Mare II Portret în istorie: Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, Suceava, 2003, p. 130-138.

⁶¹ Rezachevici, C., *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova*. 1324-1881, vol. I, Secolele XIV-XVI, București, 2001, p. 539.

⁶² Vezi discuții în această privință: P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains...*, p. 234.

⁶³ Μαρινέσκου Φ. *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους*. Αρχείο Ιεράς Μονής Αγίου Παύλου. Αθήνα, 2002, σελ. 14.

⁶⁴ Iorga, N., „Voievozi și boieri români ctitori la Athos” în *Români și Muntele Athos...*, p. 219.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Bodogae, T., *Ajutoarele românești...*, p. 280; Căndea, V., *Mărturii românești peste hotare*, vol. I, p. 461.

⁶⁷ Κομνυνοσ Ιωαννης, *Προσκυνηταριον του Αγίου Όρους του Αθωνος / Εδ.8*. Καριες, 1984, σελ. 97.

⁶⁸ Năsturel, P.Ș., *Le Mont Athos et les Roumains...*, p. 269-272.

⁶⁹ DRH. A. *Moldova*, vol.III, București, 1980, p.449.

⁷⁰ *Biserica Ortodoxă Română și problema Muntelui Athos II Români și Muntele Athos...*, p. 157.

⁷¹ Ζιας Ν., Καδας Σ. *Ιερα Μονη Οσιου Γριγοριου Αγίου Όρους*. Αγίου Όρους, 1998, σ.43 (autorii o confundă pe Maria de Mangop, moartă la 19 decembrie 1477, cu altă soție a lui Ștefan cel Mare).

⁷² Icoana a fost fotografiată de M. Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, București, 1935, p. 36; Năsturel, Petre Ș. *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XVI-e siècle a 1654*, Roma, 1986, p. 269.

⁷³ Vezi *Catalogul acestei expoziții: Θησαυροί του Αγίων Όρους*. Θεσσαλονικη, 1997, σελ. 414; Cf.: Căndea V. *Mărturii culturale românești necunoscută II Magazin istoric*, nr. 4, 1998, p. 6.

⁷⁴ Efrem, arhimandrit. *Cuvânt din Sfântul Munte: omiliile arhimandritului Efrem – Egumenul Mănăstirii Vatopedi – în România*, Alba Iulia, 2001, p.166.

Steagul de luptă al lui Ștefan cel Mare și Sfânt, dăruit mănăstirii Zografu din Sf. Munte Athos, având reprezentat pe Sfântul Gheorghe, Purtătorul de Biruință

Marius PORUMB

ȘTEFAN CEL MARE ȘI TRANSILVANIA

Legături culturale și artistice moldo-transilvane în sec. XV-XVI

În ziua de 2 iulie 2004 se împlinesc 500 de ani de la „marea trecere” a voievodului Ștefan al Moldovei. Personalitatea sa extraordinară, suprapusă pe fundalul unei perioade istorice deosebit de fertile, a marcat apogeul statului și civilizației moldovenești medievale. În evaluările pe care le facem azi asupra trecutului nostru istoric, epoca ștefaniană se relevă ca un timp privilegiat, plin de realizări, având trăsăturile unei mitice vârste de aur. Nu numai memoria colectivă, pe care am putea să o considerăm ca necritică, este marcată de o astfel de viziune, ci și demersurile propriu-zis istoriografice. Analizele și demersurile științifice, întreprinse atât în perioada romantică a scrisului istoric, cât și mai târziu, au avut a constata realitatea unui timp deosebit de fructuos ca împliniri și au încercat să-i explice temeiurile. Pornind de la gloria faptelor de arme, „materia primă” a cronicilor și a istoriografiei evenimentțiale și de la politica externă de anvergură europeană, continuând cu opera de edificare militară și ctitorire religioasă, având ca rezultat remarcabile monumente păstrate până în ziua de azi, s-au pus în lumină mai apoi instituțiile consolidate ale statului moldovean, solidaritățile sociale care au stat la baza acestora, s-au încercat explorări ale fundamentelor economice ale statului, evidențierea ideologiei politice monarhice care a raliat și a direcționat vitalitatea societății moldovenești, s-a încercat conturarea profilului unei spiritua-

lități specifice, profund marcată de religiozitatea creștină și ortodoxă ș.a. Desigur că un subiect axat pe semnificațiile istorice ale unei perioade atât de generoase a reprezentat și reprezintă în continuare o atracție, cu atât mai mult cu cât azi ne aflăm în preajma unui eveniment jubiliar: 500 de ani de la sfârșitul domniei și vieții pământești a marelui voievod. Este un fapt obișnuit, în asemenea prilejuri, să se întreprindă reevaluări, să se încerce noi abordări și viziuni, din lumina cercetărilor și descoperirilor din ultima vreme, să se aducă unele contribuții privind rolul personalităților excepționale în epoca pe care aceștia au marcat-o, iar prin demersul de față nu vom face excepție. Nu trebuie uitat de asemenea că, nu cu mult timp în urmă, această reevaluare s-a făcut în cadrul Bisericii Ortodoxe Române, care a decis ridicarea lui Ștefan cel Mare în rândul sfinților naționali. Un alt fapt notabil este constituit și de amplele lucrări de restaurare ale ctitoriilor epocii ștefaniene, care vin să restituie într-o formă apropiată de strălucirea lor originară acele inegalabile capodopere ale artei vechi românești.

Intenția este de a contura moștenirea pe care Ștefan cel Mare a lăsat-o Transilvaniei și înrăurirea benefică pe care civilizația de dincolo de munți a avut-o mai cu seamă asupra românilor din voievodat. Dacă în fondarea statului moldovean românii din Maramureș au avut un rol considerabil, peste un veac, Moldova consolidată își va răscumpăra „datoria”, iradiind aici forța civilizației sale, fapt facilitat de stăpânirea efectivă de către marele voievod a unor domenii întinse. Contribuția esențială pe care a adus-o Moldova lui Ștefan în Transilvania este, credem, legată de sprijinirea cristalizării unei instituții bisericești ortodoxe, în condițiile în care românii de tradiție răsăriteană nu beneficiau de un cadru structurat în care să-și manifeste apartenența. Arhiepiscopia Feleacului și Episcopia Vadului, ambele fondate în zone de locuire românească, au fost înzestra-

te cu edificii (sinteze ale goticului cu unele exigențe ale cultului răsăritean) și cu odoare destinate să servească aceluiași cult, li s-au destinat resurse care să le permită dăinuirea. Ștefan cel Mare a acționat ca un autocrat în virtutea unei vechi tradiții bizantine în care unul din atributele esențiale ale domniei este constituit de sprijinul acordat bisericii ortodoxe prin patronaj și ctitorire. Ștefan nu și-a exercitat acest prerogativ doar aici, ci oriunde i s-a cerut, a considerat oportun sau a avut puterea să o facă, din Transilvania și până la Muntele Athos.

Din întregul aport adus Transilvaniei de Moldova epocii ștefaniene ni s-a păstrat până în ziua de azi destul de puțin. Alături de amintitele edificii și de odoarele care le împodobeau, de alte obiecte (icoane, manuscrise, potire) destinate unor biserici despre care azi poate nu mai avem nici o știre, au existat și centrele propriu-zise ale celor două domenii: Cetatea Ciceului și Cetatea de Baltă. Aceste fortificații erau desigur dotate cu construcții rezidențiale (palate) și capele, aveau un aparat administrativ, își exercitau influența civilizatorie în zonă. Din păcate, din aceste două cetăți au rămas doar neînsemnate și doar câteva mărturii ale fostei stăpâniri se mai pot identifica în unele locuri: blazoane ale Moldovei în biserici reformate și luterane, un clopot, manuscrise moldovenești ș.a.

Lucrarea de față își propune, alături de prezentarea relațiilor moldo-transilvane din vremea lui Ștefan cel Mare, să ilustreze vizual cele câteva vestigii rămase dintr-o acțiune pornită din inițiativă religioasă și voievodală și devenită peste timp românească și națională.

* * *

Monumentele istorice și de artă românească ale Transilvaniei, mărturii și documente de neprețuit privind istoria și cultura noastră națională, subliniază existența unei vechi civilizații, afirmând cu pregnanță apartenența și legăturile continue în întregul spațiu locuit de români.

Operele de artă și monumentele de arhitectură, picturile murale sau cele pe lemn, împreună cu măruntele obiecte de podoabă, fragmente de țesături sau piese de argintărie, „zăcând uneori prin unghere ascunse, uitate și neînțelese, sunt chemate toate să reînvie trecutul românesc sub multiplele lui aspecte, completând, sau chiar suplinind uneori, lipsa sau sărăcia mărturiilor scrise”¹.

Istoria Transilvaniei nu poate fi concepută decât în cadrele istoriei generale românești, în strânsă și în permanentă interdependență cu cea a voievodatelor din spațiul extracarpatic.

Pe prim plan se situează relațiile de ordin economic și de interes comercial, care între Moldova și Transilvania au atins o asemenea intensitate, încât în timpul domniei lui Alexandru cel Bun s-au acordat privilegii negustorilor transilvăneni care vizitau voievodatul de la răsăritul Carpaților. Comerțul și relațiile de ordin economic s-au amplificat din ce în ce mai mult. Din Moldova și Țara Românească veneau, prin trecătorile ce străbat lanțul munților Carpați, în special produse agricole și animaliere, precum și anumite materii prime.

Un loc deosebit în cadrul acestor relații îl avea Brașovul, care prin comerțul permanent cu Moldova și Țara Românească a influențat puternic dezvoltarea social-economică, politică și culturală din cele trei țări surori².

În anii care au urmat luptei de la Baia (1467), Moldova și Transilvania s-au apropiat tot mai mult. Ștefan cel Mare a trimis la începutul anului 1474 un sol la curtea regelui Matia Corvin. Lupta de la Vaslui, de la începutul anului 1475, la care participă un însemnat număr de transilvăneni, ne confirmă legăturile de bună vecinătate, precum și dorința comună de a lupta împotriva turcilor. Necesitatea luptei antiotomane i-a făcut pe cei doi conducători să se apropie cu înțelegeră unul față de celălalt, să uite vechile conflicte și să semneze la 12 iulie 1475 un tratat de alianță ofensivă

și defensivă îndreptat împotriva turcilor. În urma relațiilor prietenești, Ștefan cel Mare dobândește în Transilvania două importante domenii, Ciceul și Cetatea de Baltă, împreună cu numeroase sate.

Relațiile domnului Moldovei cu Transilvania vecină au continuat să fie la fel de strânse și după 1490, anul morții regelui Matia Corvinul. El se manifestă cu vigoare în perioada 1493-1499, când în fruntea voievodatului Transilvaniei se afla Bartolomeu Dragfi, din familia maramureșeană a Drăgoșeștilor, pe care Letopisețul anonim îl numește „cuscu cu Ștefan Vodă”. În 1497, când Moldova era în pericol de a fi invadată de poloni, Bartolomeu Dragfi vine în ajutorul lui Ștefan în fruntea unei oști de 12.000 de oameni, domnul Moldovei reușind să-l învingă și să-l alunge pe regele polon³.

Ultimul sfert al secolului al XV-lea și primii ani ai secolului următor inaugurează o epocă nouă în istoria românilor transilvăneni. Stăpânirea efectivă a unor întinse ținuturi, influența marelui voievod moldovean erau o realitate prezentă pe tărâmul vieții politice și spirituale a românilor din Transilvania, și nu numai a lor, ci și a tuturor locuitorilor voievodatului. Sașii brașoveni sunt aceia care la 26 aprilie 1478 îl chemau pe domnul Moldovei „cu mare dor și dragoste” „să facă bunătatea să se apropie de această țară” spre a o apăra de pericolul otoman, socotindu-l pe Ștefan cel Mare „ales și trimis de Dumnezeu pentru apărarea și cârmuirea Transilvaniei”⁴. Secuții au fost mereu prezenți în oastea lui Ștefan, voievodul Moldovei fiind considerat stăpân al scaunelor secuiești⁵. Cu atât mai trainice au fost legăturile și atașamentul românilor ardeleni față de viteazul domn moldovean. Marele voievod s-a dovedit un neobosit protector și ctitor. Ștefan cel Mare, strănepot al maramureșanului Bogdan Voievod, era stăpân al Cetății Ciceului, cu un domeniu de peste șazeci de sate de pe Valea Someșului, din Țara Lăpușului, ori din Câmpia Transilvaniei. Conscriptia

Cetății Ciceului din 1553 publicată de David Prodan⁶ menționează un număr de 63 de sate care în epoca ștefaniană făceau parte din domeniul cetății. Din bazinul Someșului Mare, în regiunea aflată la nord-est de orașul Dej, erau următoarele localități: târgul Reteag, satele Uriu, Cristeștii Ciceului, Coldău, Bața, Ciceu-Mihăiești, Mănăsturel, Sânmărgghita, Mica, Urișor, Ciceu-Giurgești, Negrileşti, Ambricui, Hășmașu Ciceului, Ilișua, Lelești, Ciceu-Corabia și Gârbăul Dejului. În vecinătatea orașului Gherla erau satele Băița, Orman și Vaida Cămăraș. Pe valea Someșului și a afluenților săi de la vest și nord-vest de Dej au aparținut domeniului Ciceului următoarele localități: Jichișu de Sus, Suarăș, Șomcutu Mic, Peștera, Bogata de Sus, Bogata de Jos, Vad, Coplean, Sălișca, Câșeu, Chiuiuști, Strâmbu, Câțcău, Muncel, Goștila, Căpâlna, Gâlgău, Bârsău Mare, Glod, Dăbâceni, Dolheni, Ileanda și Poiana Blenchii. Din Țara Lăpușului aparțineau domeniului stăpânit de Ștefan cel Mare localitățile: Târgu Lăpuș, Dămăcușeni, Suciul de Sus, Suciul de Jos, Dobricu Lăpușului, Libotin, Rogoz, Dumbrava, Borcut, Vălenii Lăpușului, Vima Mare, Drăghia, Baba, Rohia și Răzoare.

Domeniul Cetății de Baltă a fost primit de Ștefan cel Mare de la regele Matia Corvinul, dar în stăpânirea Moldovei s-a făcut abia după 1492⁷. Din vastul domeniu de la sfârșitul secolului al XV-lea, în 1553 mai făceau parte târgul Cetatea de Baltă, satele românești Feisa, Crăciunelu de Sus, satele săsești Tătârlăua, Veseuș și satele mixte Cornești și Sântămărie. În timpul stăpânirii lui Ștefan din domeniu mai făceau parte satul săsesc Boian și cel unguresc Dâmbău, împreună cu numeroase alte sate.

Din vremea în care marele Ștefan și urmașii săi erau stăpâni la Ciceu și Cetatea de Baltă se păstrează mai multe vestigii simbol. La începutul secolului XX, în biserica reformată din Unu (județul Bistrița-Năsăud), un relief în piatră înfățișând bourul Moldovei pe un scut heraldic era păstrat la loc de cinste în parapetul amvonului.

Această prețioasă relicvă, ce provine neîndoienic de la Cetatea Ciceului, se află în prezent la Muzeul Național de Istorie a României. Bourul ștefanian marchează poarta carosabilă de la fortificația bisericii evanghelice din Boian (jud. Sibiu), stema Moldovei fiind amplasată de asemenea și deasupra portalului nordic de acces în lăcașul de cult al comunității săsești de aici. Această prezență heraldică presupune un gest votiv din partea voievozilor stăpâni ai Cetății de Baltă, de domeniul căreia aparținea și satul Boian (Bonnesdorf)⁸.

La numai 10 km de Cetatea de Baltă, în satul Dâmbău (Küküldombo, jud. Mureș), în turnul bisericii unitariene, s-a păstrat până la primul război mondial (când a fost rechiziționat de autoritățile militare ungare) un clopot din secolul al XV-lea ce avea o inscripție cu litere chirilice. Textul în limba slavonă nota că acest clopot a fost făcut de către boierul moldovean „Ioan Paharnicul”, pentru biserica unei localități nementionate, la fel ca și anul confecționării, în traducere, textul era următorul: „✝ Cu voia Tatălui, cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh a făcut acest clopot Ioan Paharnicul (Ceașnic), Văleat...”⁹. Vecinătatea cu Cetatea de Baltă a satului Dâmbău, apartenența sa la domeniul feudal al cetății, într-o anumită epocă, explică prezența clopotului cu inscripție slavo-română în biserica unitariană din această localitate, într-o vreme în care Ștefan voievod era stăpânul unor moșii pe Târnave.

Posesiunea efectivă a unor întinse ținuturi locuite de români, patronajul cultural al domnului Moldovei au înlesnit apariția și realizarea unei ambianțe favorabile, în care viața religioasă a cunoscut o evoluție ascendentă. Ca urmare, în apropierea domeniului moldovenesc al Ciceului, sau chiar pe teritoriul aparținător, apar mai întâi la Feleac, iar apoi la Vad, două centre episcopale românești, susținute prin aportul ctitoricesc și daniile acordate de Ștefan cel Mare și de urmașii săi.

Pe vechiul drum comercial, ce lega cetatea Clujului de părțile centrale ale Transilvaniei, la numai câțiva kilometri, pe culmea dealului omonim se află marele sat românesc Feleac, amintit documentar pentru întâia oară de diploma regelui Ludovic I de Anjou, la 28 ianuarie 1367¹⁰, cu ocazia scoaterii satului de sub jurisdicția voievodului Transilvaniei, fiind alipit și încredințat orașului de pe malurile Someșului, sub cărmuirea și legile sale, având însărcinarea de a păzi importanta cale de negoț ce trecea pe aici. Printr-un document emis la 13 ianuarie 1415, regele Sigismund reafirmă drepturile câștigate de românii din Feleac prin diploma privilegiată din 1367, acordându-le și unele noi favoruri „deoarece toți românii ce locuiesc pe moșia Feleac” au ca merite „strălucite vrednicii”. Situația privilegiată a satului românesc din apropierea Clujului este păstrată și în continuare, regele Matia Corvin confirmându-i, în 1478, toate drepturile câștigate anterior. Un document din 1509 motivează aceste privilegii prin faptul că „românii ce sălășluiesc în acel sat, prin paza pe care o fac, ocrotind pe călători și pe alți oameni și străjuind drumurile, sunt de mare folos acelor meleaguri și locuitorilor, prin aceea că stârpesc pe tâlhari și răufăcători. Drept aceea... Vă poruncim cu strășnicie... să nu supuneți satul pomenit la nici una din dările sau taxele și ajutoarele obișnuite, ci să-i lăsați să se bucure slobozi de scutirea privilegiilor dăruite în această privință după vechiul obicei”¹¹.

Condițiile deosebite în care se afla această localitate, libertățile și privilegiile de care se bucura, poziția sa geografică deosebit de favorabilă, pe unul din cele mai vechi și mai importante drumuri comerciale din inima Transilvaniei medievale, și desigur nu în ultimul rând faptul că Feleacul avea o puternică și omogenă comunitate românească liberă, au contribuit la apariția unui important centru de cultură și artă românească, ce se va dezvolta în preajma Mitropoliei de aici.

Tradiția, confirmată de documente de epocă, atribuie construirea bisericii episcopale din Feleac marelui voievod moldovean Ștefan cel Mare. Ridicarea bisericii reședință episcopală poate fi plasată, ținând seamă de evenimentele istorice, înainte de 1488, în timpul arhiepiscopului Daniil, amintit de inscripția slavonă scrisă pe filele *Tetraevangheliarului* manuscris, publicată pentru prima oară de Timotei Cipariu: „Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu lucrarea Sfântului Duh s-au săvârșit acest *Tetraevangheliar* din porunca preasfințitului nostru Arhiepiscop Chir Daniil în zilele marelui crai Matiaș. S-a scris pe numele Feleacului, aproape de orașul Cluj, unde și *biserică au zidit cu hramul preasfintei noastre maici Paraschiva. Vleat 6997 (1488) luna octombrie 25 zile*”¹².

Tetraevangheliarul amintit mai sus era ferecat în argint zece ani mai târziu de Isac Vistiernicul, unul dintre boierii cei mai însemnați din Moldova, ce era chiar rudă dinspre mamă cu Ștefan cel Mare¹³. Inscripția de donare a demnitarului moldovean este semnificativă pentru importanța Feleacului ca centru religios: *Robul lui Dumnezeu Isac Vistiernicul a ferecat acest Tetraevangheliar pentru Mitropolia din Feleac. Anul 7006 (1498) decembrie*¹⁴.

Biserica episcopală din Feleac, cu hramul Sfintei Paraschiva, ridicată în timpul arhiepiscopului Daniil, se compunea, în prima fază, dintr-o absidă poligonală decroșată și un naos acoperit cu bolți în cruce pe ogive, amintind planimetric de un șir întreg de mai vechi ctitorii cneziale transilvănene, edificate în cel de-al XV-lea veac¹⁵. Elementele de sculptură în piatră – ogivele, cheile de boltă, arcul triumfal, ferestrele în arc frânt cu traforuri, cele două portaluri bogat profilate – deosebit de îngrijit realizate, duc spre concluzia întemeiată, subliniată în una din lucrările lui Vasile Drăguț¹⁶, că „voievodul ctitor a recurs la serviciile unui atelier de constructori din Cluj, preocuparea

pentru o execuție de calitate fiind justificată de calitatea de reședință mitropolitană a bisericii din Feleac”. În interior, în jurul arcului triumfal, se păstrează o parte din pictura murală din veacul al XVIII-lea, ce prin iconografie și amplasare, înscriere în pagină și cromatică, amintește de frescele bisericii din Densuș, fiind plauzibilă ipoteza recopierii mai vechilor picturi murale din secolul al XV-lea¹⁷.

În epoca lui Ștefan cel Mare, biserica mitropoliei din Feleac a fost înzestrată cu cărți manuscrise, ce reprezentau în acele vremuri mari valori. Dintre acestea se păstrează la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca un *Liturghier* slavon, datat pe baza calendarului cu anul 1481, scris pe hârtie și având frontispicii decorate la începutul capitolelor¹⁸. Motivele decorative ale frontispiciilor, în special de la primul și al treilea capitol, resimt legătura cu centrele de miniaturiști din Moldova, chiar dacă se presupune că acest *Liturghier* a fost copiat în Transilvania, probabil în localitatea din vecinătatea Clujului. Despre cel de-al doilea manuscris de la Feleac, *Tetraevangheliarul* din 1488, cunoscut pentru importanța inscripție referitoare la zidirea bisericii în timpul arhiepiscopului Daniil, precum și pentru faptul că a fost ferecat în scoarțe de argint în 1498 de vistiernicul Isac, profesorul Virgil Vătășianu presupune, pe bună dreptate, că acesta putea fi un produs al atelierelor moldovenesti¹⁹. Coperta de argint a *Tetraevangheliarului* de la Feleac reprezintă scena Deisis, așezată în trei arcade, în centru tronând Isus, în stânga Maica Domnului, iar în dreapta Sfântul Ioan Botezătorul. În cele patru colțuri apar în medalioane cei patru evangheliști. O atentă analiză a elementelor decorative, în special a vrejurilor vegetale cu flori, ce umplu câmpul dintre cele două medalioane superioare, permite analogii apropiate cu alte ferecături de carte din epoca lui Ștefan cel Mare. Atribuite unor ateliere de argintari moldoveni²⁰, două ferecături, una dintre ele îmbrăcând celebra *Evangelie* din 1473 de

la Mănăstirea Humorului cu portretul marelui voievod, este păstrată azi în tezaurul Mănăstirii Putna, și o a doua realizată de același atelier se găsește în patrimoniul Muzeului Național de Artă a României. Ornamentica celor două opere de argintărie aparține aceluiași repertoriu decorativ pe care îl găsim și la ferecătura donată bisericii din Feleac. Deși s-a presupus apartenența ferecăturii de la ctitoria transilvăneană unui atelier din Bistrița sau Cluj, un lucru cert este că ea a fost comandată unui argintar ce era din același mediu artistic cu realizatorii ferecăturilor de carte donate de Ștefan cel Mare sau de alți membri ai familiei domnitorului. Ipoteza pare cu atât mai verosimilă cu cât, putem adăuga, donatorul de la Feleac, Isac Vistiernicul, aparținea, prin legături de familie, voievodului dinspre mamă al marelui voievod moldovean, deci utilizarea acelorași argintari fiind posibilă.

NOTE

¹ Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*, în „SMIM”, VIII, 1975, p. 98.

² Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (sec. XIV-XVI)*, București, 1965.

³ „...Domnului Ștefan voievod îi veni ajutor de la craiul unguresc numit Laslău, carele era frate cu Albert craiul leșesc, 12.000 de ostași, iar cu ei se afla Birtoc voievodul Ardealului, care Birtoc voievod era și cuscrul cu Ștefan voievod...”, Ioan Bogdan, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895, p. 60; Cf. Ioan Lupaș, „*Chronicon Dubnicense*” despre Ștefan cel Mare, în AIIN, V, 1928-1930, p. 352.

⁴ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 354.

⁵ Dintr-o scrisoare de la începutul anului 1472 adresată brașovenilor de Radu cel Frumos, domnul Țării Românești, reiese clar că secuii nu plăteau numai dare lui Ștefan, ci dădeau și ajutor militar: „...secuii din cele două scaune, Odorhei și Ciuc, precum și din celelalte

scaune au dat darea oamenilor lor”, I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV-XVI*, București, 1905, p. 329.

⁶ David Prodan, *Domeniul Cetății Ciceului în 1553*, în AIAC, VIII, 1965, p. 73-112.

⁷ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, II, București, 1968, p. 129-135.

⁸ Hermann Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, I, Editura Monumenta, Sibiu, 1998, p. 56-57.

⁹ Benkö Elek, *Érdely középkori harangjai és bronz kerestelömedencéi*, Cluj-Napoca, 2002, p. 220-221.

¹⁰ Jakab Elek, *Kolozsvár története*, III, Budapesta, 1888, p. 87-89.

¹¹ Victor Popa, *Considerațiuni critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei din secolul al XV-lea și al XVI-lea și raporturile ei cu Moldova*, în „MB”, VIII, 1958, nr. 7-9, p. 402.

¹² Timotei Cipariu, *Archivu pentru filologia și istoria*, XXXIX, 1870, p. 777.

¹³ În legătură cu Isac Vistiernicul vezi Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, p. 276; Constantin Rezachevici, *Un tetraevanghel necunoscut aparținând familiei dinspre mamă a lui Ștefan cel Mare*, în „SMIM”, VIII, 1975, p. 182 și urm.

¹⁴ Soarta ferecăturii de argint este în prezent necunoscută. Ea a fost reprodușă de Nicolae Iorga, *Leș arts mineurs en Roumanie*, I, București, 1934.

¹⁵ Eugenia Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în „SCIA”, tom. 18, 1971, nr. I, p. 33-59.

¹⁶ Vasile Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 177.

¹⁷ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p. 757-758.

¹⁸ Corina Nicolescu, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din țările române. Sec. XIV-XVIII*, București, 1964, nr. 19.

¹⁹ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 912.

²⁰ Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române (sec. XIV-XIX)*, București, 1968, p. 269-273.

Alexe RĂU

CULTURA SCRISĂ ÎN EPOCA LUI ȘTEFAN CEL MARE ȘI SFÂNT

Multe din cărțile caligrafiate și ferecate în Moldova secolelor al XV-lea și al XVI-lea au ajuns în mari biblioteci și muzee de peste hotare – Oxford, Viena, Moscova, Petersburg, Cetinje, München, Lvov, Muntele Athos ș.a. – considerate rarități în colecțiile acestora.

Înflorirea excepțională a școlii izvodului moldovenesc se datorează mai ales faptului că nenumăratele biserici și mănăstiri ctitorite de Ștefan cel Mare, precum și de unii dintre boierii săi, trebuiau să fie dotate cu cărțile necesare serviciului divin. Acestea se copiază în primul rând de pe manuscrisele aduse de la Constantinopol încă pe vremea lui Alexandru cel Bun, dar și de pe texte intrate în principat în epoca lui Ștefan, provenite din contactele politice, din relațiile diplomatice și comerciale ale statului moldovenesc cu țările europene și nu numai, dar și din legăturile călugărilor moldoveni cu cei de la Muntele Athos. Se copiază nu doar cărți de slujbă, ci și literatură religioasă, juridică, scrieri istorice sud-slave, tratate de medicină în limba latină, pascalii calculate după date astronomice pe zeci și sute de ani ș.a. Cel care stimulează, prin numeroase comenzi, toată această activitate este domnitorul însuși, numele lui apărând mereu pe manuscrise.

Pentru o astfel de activitate erau necesare ateliere special dotate și amenajate, numite *scriptorii*. Primul atelier de acest fel a fost organizat la mănăstirea Neamț în epoca lui Alexandru cel Bun. Pe vremea lui Ștefan cel Mare numărul lor a crescut, cel mai important dintre ele fiind scriptoriul de la Putna. O încăpere specială era destinată caligrafilor și

era înzestrată cu mese și planșete oblice de scris, linii, compasuri, vase pentru culori, diferite pene de scris, rezerve de pergament și hârtie, modele de ilustrații și de scriere caligrafică. În alte încăperi, situate în aceeași clădire, se aflau biblioteca, atelierele de orfevrărie (în care se confecționau ferecăturile), de tâmplărie (în care se pregăteau și scoarțele pentru coperte), legătoria, muzeul și arhondaricul. Se scria pe rotuluși (suluri de pergament) și pe hârtie. Mărcile filigranate în hârtia manuscriselor lucrate la Putna fac dovada faptului că scriptoriul era aprovizionat cu materiale din țările Europei occidentale (Italia, Franța, Germania etc.), unde se făceau, probabil, și comenzi speciale (cum ar fi cazul hârtiei filigranate cu cap de bour). Două din motivele zoomorfe (vulturii bicefali sau monocefali și bouri în plină mișcare) apar imprimate și în pielea ce îmbracă scoarțele manuscriselor, iar pe cele comandate special de Ștefan cel Mare aceste două imagini sunt imprimate, de multe ori, simultan. Textele erau rânduite pe oglinda plină a paginii sau în două coloane scrise cu cerneală neagră și roșie, uneori cu aur, și erau împodobite cu diverse elemente decorative: litere ornate, inițiale, finale, zacele, viniete, chenare, frontispicii, reprezentări simbolice și figurative, monocrome sau policrome (cunoscute global sub numele de *miniaturi* – termen derivat din denumirea oxidului roșu de plumb, zis și *miniu*, folosit la executarea acestor decorații).

Întrucât lucrarea manuscriselor era o întreprindere migăloasă, îndelungată și costisitoare, iar fiecare exemplar constituia un unicat, ele trebuiau să fie rezistente în timp, din care cauză erau legate în scoarțe de lemn, îmbrăcate în catifea, în piele sau în plăci de metale prețioase (ferecături) decorate, la rândul lor – prin ștanțare, gravare, cizelare sau ciocănire –, cu motive ornamentale, geometrice vegetale, cu scene religioase și figuri de sfinți, cu scurte inscripții liturgice sau votive, cu incrustații de emailuri și pietre scumpe.

În epoca ștefaniană se formează o pleiadă întreagă de caligrafi, cei mai iscusiți dintre ei fiind aduși sau formați la Putna. Nicodim și Evrasie au venit aici de la mănăstirea Neamț. Casian, Chiriac, Vasile și Iacov au venit la Putna gata formați. Paladie, Spiridon, Filip și Paisie s-au format în scriptoriul putnean. Tot aici, mai târziu, a deprins meșteșugul și Anastasie Crimca. În scriptoriile din această perioadă, în virtutea numărului mare de comenzi, apar specializări în funcție de lucrările ce trebuiau efectuate: caligrafi, miniaturisti, rubricatori (de la latinescul *rober* - roșu, adică cei ce lucrau cu chinovar sau cu miniu). Adevărate capodopere ne-au lăsat meșterii orfevrari Antonie, Stanciu și Gligorie, care, pe lângă obiectele de cult, au confecționat și ferecături de cărți.

Activitatea scriptorială era caracteristică pentru majoritatea mănăstirilor, inclusiv pentru unele de dincoace de Prut (în primul rând Căpriana), însă liderul incontestabil era scriptoriul putnean, fiindcă lui îi erau adresate majoritatea comenzilor domnești, acestea presupunând și o finanțare privilegiată.

Dintre genurile de cărți manuscrise care au fost lucrate în epoca ștefaniană și care au sporit faima internațională a școlii moldovenești trebuie menționate în primul rând *Tetraevanghelele* (cuvânt grecesc care înseamnă, ad litteram, patru evanghelii). Ele conțin scrierile evangheliștilor dispuse în ordinea succesiunii lor din Noul Testament: Matei, Marcu, Luca, Ioan (spre deosebire de Evanghelie, în care ordinea este inversă). Tetraevanghelele lucrate din porunca lui Ștefan sunt somptuoase, caligrafiate pe foi de pergament și dispun de repertoriul complet al elementelor decorative specifice genului: sunt scrise în semiunciale, cu cerneală neagră alternată frecvent cu chinovar și cu cerneală de aur. Paginile de titlu sunt decorate cu mari frontispicii policrome, dominate de motivul cercurilor înlănțuite în variate combinații; titlurile evangheliilor sunt scrise cu litere capitale de aur; inițialele și unele majuscule sunt or-

nate cu vreji împletite și cu înfloriri policrome; cu excepția tetraevanghelului lucrat în 1489 de Paladie, fiecare evanghelie e precedată de o excelentă miniatură în plină pagină, reprezentând chipul evanghelistului respectiv. Scoarțele sunt ferecate în plăci de argint, decorate întotdeauna cu scena Învierii (Anastasis) pe prima copertă și cu scena Adormirii Maicii Domnului, pe ultima. Capodopera genului este Tetraevanghelul scris și miniat, din porunca domnitorului, de către ieromonahul Nicodim, în 1473, la mănăstirea Putna, și ferecat în 1487, la mănăstirea Humorului, căreia i-a fost donat de către Voievod (din care cauză e numit *Tetraevanghelul de la Humor*). Textul este rânduit pe foi de pergament în format in-folio, cu cerneală neagră alternată cu cerneală de aur, pe câte două coloane a câte 26 rânduri fiecare în unele file, iar în altele – într-o singură coloană, în plină pagină, având 20 de rânduri. Titlurile sunt scrise cu cerneală de aur, iar inițialele cu cerneluri policrome. Zacelele (începuturile pericopelor evanghelice) sunt însemnate pe margini cu cerneală roșie. Evangheliile de la Luca și de la Ioan se încheie cu câte un *cul-de-lampe* în roșu, verde, albastru și aur. Frontispiciile sunt realizate cu cerneluri albastre, roșii, verzi și brune. Fiecare evanghelie e precedată de chipul evanghelistului, în plină pagină, stând și scriind ori ascultând vocea tainică a Duhului Sfânt, în decor arhitectural pe fundal de aur. Trăsăturile chipurilor sunt puternic individualizate. Scenele sunt încadrate în chenare largi și somptuoase, decorate cu stilizări geometrice și fitomorfe. Armonia cromatică de ansamblu a fiecărei miniaturi este de o inegalabilă prosepțime.

La fila 266 verso este zugrăvit portretul votiv al lui Ștefan cel Mare și Sfânt, considerat drept cea mai veridică imagine a marelui voievod. Am scris despre el în eseu „Adevăratul chip al lui Ștefan cel Mare și Sfânt” (publicat în *Literatura și arta* și în *Luminătorul*, apoi în volumul *Ochiul din oglinda paginii*). Ar mai fi de adăugat, la cele scrise, câteva

rânduri referitoare la zona albă din partea dreaptă de jos a miniaturii, care dezechilibrează compoziția, reclamând prezența unui personaj. Multă vreme s-a considerat că miniatura nu a fost finalizată, ceea ce este puțin verosimil, având în vedere faptul că domnitorul a ținut în mod deosebit la această comandă. E considerată mai plauzibilă opinia experților care, în baza unor analize speciale, au concluzionat că în acea zonă a fost zugrăvit de la bun început un personaj, cel mai probabil doamna Maria de Mangop, însă zona s-a decolorat în urma unui accident biochimic sau de altă natură. Cercetările și disputele legate de acest moment continuă.

Ferecăturile de argint aurit ale Tetraevanghelului sunt decorate în tehnica *au repoussé* (prin ciocănire). Scenele reprezentate sunt cele caracteristice genului, așa cum am menționat deja în rândurile de mai sus. Elemente deosebitoare: pe prima copertă, chenarul dreptunghiular floral este încadrat de patru caboșoane ovale din piatră scumpă de ametist; deasupra și de subtul chenarului, în câte două rânduri paralele, este înscrisă pisania ferecăturii, în limba slavonă: „Io Ștefan Voievod, cu mila lui Dumnezeu domnul Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, a ferecat această evanghelie în mănăstirea de la Humor, în anul 6995, noiembrie 20”. Colțurile chenarului de pe ultima copertă sunt marcate de patru protuberanțe stelare, scoase în relief prin ciocănire. Cele două coperte se încheie la cotor printr-un sistem de împletituri metalice, străbătute de vergele, ornamentate cu diferite butonașe, aidoma unor flori de nituri.

În interior, pe fila 265 verso, este caligrafiat textul de danie, în limba slavonă: „Binecredinciosul și de Hristos iubitorul țar, Io Ștefan Voievod, domnul Țării Moldo-Vlahiei, a dat să se scrie acest Tetraevanghel cu mâna ieromonahului Nicodim și l-a dăruit mănăstirii de la Humor, întru pomenirea sufletului său și al părinților săi, egumen fiind atunci popa Gheorghe, și s-a sfârșit în luna iunie 17, în anul 6981.”

Cu o aleasă măiestrie sunt lucrate de asemenea Tetraevanghelul lui Paladie (1489), Tetraevanghelele executate la mănăstirea Neamțu de Teodor Marieșescu în 1491 (aflător la Muzeul istoric din Moscova) și în 1493 (existent azi la Biblioteca de Stat din München); Tetraevanghelul din 1495, aflător acum la mănăstirea Zografu (Athos); Tetraevanghelul caligrafiat și miniat de monahul Filip la Putna în 1502 (aflat în prezent la Biblioteca Națională din Viena); Tetraevanghelul anonim de la Ștefan cel Mare și Bogdan al III-lea, lucrat în 1504-1507 la Putna; Tetraevanghelul scris pentru biserica din Hârlău, în 1504 (aflător la Muzeul istoric din Cetinje, vechea capitală a Muntenegrului). Unele din aceste capodopere au fost prezente în expozițiile internaționale de la Paris (1925), Bruxelles (1935), București (1957), Atena (1964) ș.a.

Un gen foarte răspândit îl constituiau *Mineiele* (din grecescul *mineon*, ajuns la noi prin filieră slavonă (mineia) sau sârbă (minei), care înseamnă *lună*). Acestea sunt cărți specifice cultului creștin ortodox, în care se indică, pentru fiecare zi în parte din cuprinsul unui an, sfinții și slujbele ce trebuie să le fie dedicate. Fiecărei luni îi este consacrat un tom. (Primul tom dintr-o serie completă de mineie era consacrat lunii septembrie, deoarece în vremea aceea anul calendaristic începea la 1 septembrie și se încheia la 31 august. Abia în secolul al XVIII-lea s-a adoptat și la noi ca primă zi a Anului Nou data de 1 ianuarie.) Pentru bisericile care nu dispuneau de finanțele necesare cumpărării a douăsprezece tomuri pe un an (un tom costa 25 de galbeni, ceea ce echivala cu o bună parte dintr-o moșie), se alcătuiă un tom selectiv pentru tot anul, numit *antologhion*. Mineiul e alcătuit din două părți: în prima sunt indicate slujbele pe zile, iar în a doua sunt expuse succint viețile sfinților celebrați în prima parte. Slujbele și expunerile vieților sfinților, rânduite cronologic, erau numite *proloage*, iar toate proloagele la un loc se numeau *sinaxar* sau *menolog*. Mineiele au un aspect caligrafic mai

sobru, se scriau pe hârtie filigranată, cu cerneală neagră, iar titlurile zilelor și indicațiile tipiconale – cu cerneală roșie. Scoarțele erau îmbrăcate în piele sau în catifea.

Primele mineie comandate de Ștefan cel Mare datează din anul 1467. S-au păstrat până la noi mineiul pe ianuarie, scris de ieromonahul Ioanichie la mănăstirea Neamțu, și cel pe luna aprilie, scris de ieromonahul Nicodim de la Putna (amândouă se află la Biblioteca de Stat a Rusiei (fosta „Lenin”) din Moscova); mineiul pe luna august, caligrafiat de monahul Casian la Putna (scris pe hârtie groasă filigranată cu imaginea unui foarfece, în format in-folio, cu cerneală neagră, în câte 28 rânduri pe fiecare filă; inițialele mari, majusculele, unele slove și rânduri sunt scrise cu chinovar (cerneală roșie); este legat în scoarțe de lemn îmbrăcate în piele gravată cu motive reprezentând bouri în mișcare), mineiul pe luna august scris de același caligraf; de asemenea s-au păstrat mineie din anii următori, având indicate numele caligrafilor, sau anonime. Un minei pe februarie, scris din porunca domnitorului în 1492, de diacul Isaia, se păstrează la Biblioteca Ossolinski din Lvov.

În epoca ștefaniană se copiază *Triod-uri* și *Penticostare*. Triodul (din grecescul *triadion*, care înseamnă „trei câtece”) conținea slujbele bisericești ale tuturor zilelor premărgătoare Paștelui (de la Duminica vameșului și a fariseului până la sfârșitul Săptămânii Patimilor, adică 40 de zile ale Postului Mare), iar Penticostarul (din grecescul *pentikostarion*, care înseamnă „cinzeci de zile”) cuprindea slujbele consecutive Paștelui (de la Înviere până la Rusalii). Aceste două cărți se aflau într-o strânsă conexiune. La Putna se păstrează Triodul Penticostar caligrafiat de Simion Budinceanu în 1492 și un Triod anonim scris pe două coloane, la sf. sec. XV. Ambele sunt în format in-folio, pe hârtie filigranată cu mai multe mărci, reprezentând mistreți, rozete, scuturi și securi pe ele, capete de bouri cu cruci înalte între coarne,

coroane cu cruci, stele în șase colțuri. Scrise cu cerneală neagră alternată cu roșie; ornamente sumare; scoarțe îmbrăcate în piele neagră (primul) și maro (al doilea), decorată cu siluete de vulturi.

Cam de aceeași sobrietate, dar în alt format al hârtiei – in-cvarto – erau *Ceasloavele* (din slavonescul *ceasoslovu*, ele mai fiind numite și *orologiul* (de la grecescul *orologhion*) ori *orariul* (de la latinescul *horarium*) – toate însemnând *carte a ceasurilor*). În ele cântările și rugăciunile sunt orânduite pe diviziuni distincte ale zilei și nopții: utrenia sau mănecatul (slujba de dimineață și ceasul întâi, slujbele pentru ceasurile al treilea, al șaselea și al nouălea de peste zi, apoi vecernia (slujba de seară înainte de cină), povecernița (slujba de după cină) și polunoșnița sau miezonopțica (slujba de la miezul nopții)). Se includeau și cântările pentru fiecare ceas arătat mai sus, numite *tropare* sau *condace*. Se făceau și variante prescurtate de ceaslov, numite *brevariium*. La Putna se păstrează un Ceaslov caligrafiat în 1493 de monahul sihastru Paladie.

Psaltirile lucrate la Putna (cărți compuse din cei 151 psalmi ai lui David, din Vechiul Testament) se remarcă printr-o ținută mai aleasă, iar Psaltirea anonimă, supranumită „Cea mare”, este o capodoperă a caligrafiei medievale. Este scrisă pe hârtie groasă și filigranată cu imaginea unei mitre arhieresti de formă globulară, conține 387 file, format in-folio, scrise cu cerneală neagră alternată cu chinovar și cu aur. Începuturile slavelor (slujbelor) și acelea ale catismelor sunt marcate cu inițiale mari, ornate policrom. Frontispicii deosebit de somptuoase, alcătuite din împletituri. Cartea în ansamblul ei se remarcă printr-o eleganță discretă, de cel mai bun gust. Scoarțele sunt îmbrăcate în piele de culoare brun închis, decorată cu stilizări florale și zoomorfe (imagini de zimbri și de vulturi).

Așa-numitele *Sbornice* sau *Izbornice* (din slavonește, însemnând „culegere”) erau adevărate biblioteci cuprinse între două coperte: ele in-

cludeau texte din mai mulți autori, din epoci diferite și cu un conținut foarte variat – scrieri hagiografice, povestiri miraculoase din viața pustnicilor, tâlcuiri de evanghelii, hexaimeroane (scrieri despre facerea lumii în șase zile), omilii ale sfinților părinți, cuvinte de învățătură ale lui Ioan Damaschin, Teodor Studitul; colecții de maxime din textele biblice și din scrierile filozofilor antici ș. a. Un sbornic scris de monahul Chiriac în 1470 (din porunca lui Ștefan cel Mare) cuprinde cuvântările pentru Postul cel mare ale Sfântului Ioan Gură de Aur și ale altor teologi. Sbornicul caligrafiat de ieromonahul Iacov în 1474 cuprinde cuvinte de laudă și de învățătură, consacrate sfinților din lunile aprilie-iunie, povestiri despre viața și faptele acestora, inclusiv povestirea „Mucenicia sfântului slăvitului mucenic Ioan cel Nou, care a fost chinuit în Cetatea Albă, scrisă de Grigorie monahul și presbiterul Marii Biserici a Moldovei”. În 1481 mai scrie un sbornic monahul Chiriac, de astă dată consacrat Vieții și faptelor Sfântului Ioan Gură de Aur, incluzând și un hexaimeron al lui Ioan Hrisostom. Un sbornic atribuit ieromonahului Iacov este consacrat sfinților din luna decembrie, iar un sbornic anonim din epoca ștefaniană este consacrat Vieții și faptelor lui Iisus Hristos. Toate sbornicele erau scrise pe hârtie filigranată, format in-folio, cu cerneală neagră alternată cu chinovar; unele file sunt împodobite cu frontispicii. Scoarțele erau îmbrăcate în piele decorată, de cele mai multe ori, cu imagini de zimbri și de vulturi.

Leastvița (scara) sfântului Ioan Sinaitul este copiată la Putna, din porunca domnitorului, de către monahul Vasile, în 1472. Cartea are un titlu simbolic, însemnând scara virtuților sau treptele desăvârșirii morale. Ea conține trezeci de trepte (capitole) despre virtuți și păcate, fiecare din ele conducând spre mântuire, prin renunțarea treptată la tot ce e lumesc și trecător. Este caligrafiată pe hârtie filigranată cu imaginea capului de bour având între coarne o cruce înaltă și în bot o coroană princiară cu fleu-

ronii în jos; format in-folio; cerneală neagră alternată cu roșie; frontispiciu policrom pe fila de titlu. Scoarțele sunt îmbrăcate în piele maro imprimată cu chenare liniare concentrice decorate cu stilizări florale.

Psaltichia (carte de muzică psaltică, sau *irmologhion*) finalizată la Putna în sec. XV-XVI se datorează faimoasei școli muzicale putnene, bazele căreia au fost puse sub domnia lui Ștefan cel Mare de către „românul Eustație”, ritor, protopsalt și melurg la Putna, cel care a condus corul psaltților la înmormântarea marelui Voievod. Manuscrisele psaltice de la Putna au circulat la Lvov și la Przemysl, Polonia, apoi în Rusia, unde erau cunoscute sub denumirile de „raspev putnevski” sau de „notacija putnevaja”. Caligrafiată în format in-cvarto, psaltichia de care vorbim include în prima parte 53 de cântări în limba greacă și 25 în limba slavonă, cu notație neobizantină sau cucuzeliană, ale protopsaltților și melurgilor putneni Eustație, Ioan Diaconu și chir Gheorghe, precum și ale unor melurghi bizantini, iar în partea a doua – 54 de cântări numai în limba greacă. Notele și cuvintele sunt copiate cu cerneală neagră pe hârtie groasă, ceruită și filigranată, în prima parte cu capete de bour având între coarne câte o cruce înaltă simplă sau cu un șarpe de-a lungul ei, iar în partea a doua, cu imaginea unui inorog în poziție verticală și a unui foarfece. Titlurile cântărilor, inițialele, precum și numeroasele semne consonantice și temporale, specifice sistemului neobizantin de notație muzicală, sunt scrise cu cerneală roșie. Scoarțele sunt îmbrăcate în piele maro, imprimată cu chenare liniare concentrice, decorate cu imagini florale și zoomorfe (siluete de vulturi și de zimbri, ștanțate).

Un *Apostol* (sau *praxiu*, carte liturgică ce cuprinde, în prima parte, Faptele Apostolilor, iar în a doua, Epistolele Apostolilor, în special cele ale Apostolului Pavel), comandat de Ștefan cel Mare mănăstirii Zografu din Muntele Athos, în 1463, se păstrează la Muzeul de Istorie din Moscova.

Pravila sfinților apostoli și a sfințelor șapte soboare (carte ce conținea norme de drept clerical, adică cele 85 de reguli scrise de apostoli în secolul întâi d. Hr., plus regulile stabilite la șapte sinoduri ecumenice ce au urmat, reguli privitoare la hirotonirea, preocupările și obligațiunile episcopilor, preoților și diaconilor, condițiile în care aceștia se pot căsători, transfera dintr-o eparhie în alta; abaterile și încălcările pentru care puteau fi avertizați, dojeniți, strămutați, caterisiți (destituiți), afurisiți sau anatemizați etc.) este caligrafiată de Iacov, la Putna. Manuscrisul este caligrafiat pe hârtie groasă, ceruită și filigranată, format în cvarto, scris cu cerneală neagră alternată cu chinovar. Pe copertele din piele maro e gravată inscripția Is. Hr. Ni Ka (Isus Hristos învinge).

Foarte importantă pentru țară era cartea *Sintagma lui Matei Vlastares*, variantă a *Pravilei*, care conținea și numeroase norme de drept laic (pedepse și sancțiuni pentru erezie, furt, omucidere, bătaie, complicitate, bigamie, incest, adulter, viol, avort, încălcarea normelor de igienă, de alimentație, de post, norme referitoare la proprietate etc.). Lucrarea a fost caligrafiată de Ghervasie la Neamțu, în 1472 și, din porunca lui Ștefan, de către grămaticul Damian din Iasi, în 1495. Aceste cărți au dus la înlocuirea treptată a dreptului tradițional, necris, dispersat în numeroase cutume locale, cu dreptul juridic scris, unitar (bazat pe dreptul roman), contribuind la centralizarea și consolidarea statală a Moldovei și deschizând cale dreptului civil ce se va așeza la noi în timpul lui Vasile Lupu. Manuscrisul lucrat de grămaticul Damian a ajuns în colecțiile Bibliotecii Naționale a Rusiei „Saltâkov-Scedrin” din Petersburg.

În 1493 monahul Paladie de la Putna calculează după date și semne astronomice pascaliile pe 84 de ani, încercând și alte preziceri și devenind, dacă se poate spune așa, un fel de Nostradamus al Moldovei. Urmașul său, egumenul Siluan, va face calcule și preziceri pe 420 de ani.

În epoca ștefaniană se pun bazele literaturii originale și ale istoriografiei noastre. Primele elemente ale ei se strecoară în sbornice. Voievodul însuși era meșter la cuvânt, încât Nicolae Iorga ne atrage atenția asupra valorii literare a scrisorii trimise de Ștefan principilor creștini după victoria de la Vaslui, iar George Ivașcu, întemeindu-se pe aceeași scrisoare, se sumețea să afirme că Ștefan cel Mare „poate fi considerat primul scriitor român”. Animat de un cult deosebit față de strămoșii săi, Ștefan poruncește să se scrie *Letopisețul de când cu voia lui Dumnezeu s-a început Țara Moldovei*, o parte din această cronică fiind dictată de el însuși. Sunt descrise în ea evenimentele și personalitățile, de la întemeiere până în zilele lui Ștefan. *Letopisețul*, scris în slavonă (în redacția numită slavono-română a acestei limbi) profilează o adevărată creație literară, în el se realizează pentru prima dată sinteza documentului cu arta expresiei, pregătindu-se astfel drumul pentru marea școală a cronicarilor moldoveni. Un exemplar din cronica de curte a lui Ștefan a fost folosit în 1502 la alcătuirea unei cronici germane privind domnia sa. În Rusia a circulat în mai multe copii o *Povestire pe scurt despre domniile Moldovei*, atașată letopisețelor rusești. Datele se opresc la urcarea pe tron a lui Bogdan al III-lea, fiul lui Ștefan cel Mare, și au fost scoase, așa cum a constatat slavistul G. Mihăilă, din cronica oficială a Moldovei. În *Povestirea* rusească se afirmă unitatea de neam și de limbă a moldovenilor, muntenilor, transilvănenilor, sub forma mitului eponim al poporului român personificat de frații Roman și Vlahata, transpus de autorii ruși după un material moldovenesc din epoca ștefaniană. Actualmente, după ce a fost sistematizat și prelucrat de specialiști, *Letopisețul* ștefanian e cunoscut sub denumirea de *Analele Putnene*, acestea incluzând varianta *Putna II* (foarte aproape de textul inițial) și varianta *Putna I* (care este mult rezumată și continuă povestirea faptelor până la 1526).

Silviu VĂCARU

SCRIBI ÎN CANCELARIA DOMNEASCĂ A LUI ȘTEFAN CEL MARE

Viața și activitatea scribilor din secolele XV-XVI nu au făcut obiectul unor studii speciale. „Cunoașterea activității și a preocupărilor vechilor dieci, grămăticii sau pisari, adică în general a funcționarilor din cancelariile țărilor noastre și de pe la școlile mănăstirești din trecut, prezintă un interes deosebit atât din punct de vedere științific – ei fiind în mare măsură creatorii istoriei și limbii românești –, cât și din punct de vedere cultural, în măsura în care cultura și cunoștințele lor generale și profesionale se reflectă în paginile pe care ni le-au lăsat.”¹ Apariția acestei categorii de dregători cu funcții executive² este legată de crearea unei cancelarii³ și de lucrul într-un cadru organizat sub conducerea sau coordonarea unor persoane de diferite ranguri în viața publică⁴. Ținând cont că nu avem știri interne din vremea respectivă decât din pomelnicele mănăstirilor și câteva scurte cronicile⁵, documentele scrise în cancelaria domnească rămân singura noastră sursă de informare asupra diferitelor aspecte ale societății moldovenești din vremea respectivă. Din ele putem afla atât informații referitoare la reglementarea raporturilor litigioase dintre diferite persoane ori facilitățile de ordin fiscal oferite bisericii sau unor boieri, cât și probleme de politică externă⁶.

Nu a stat în intenția noastră să cercetăm evoluția scrisului, modul în care diecii realizau documentele, materialul și cernelurile folosite. Acestea au fost descrise, pe larg, în lucrări valoroase de specialiști recunoscuți în domeniu precum Emil Vîrtosu⁷,

Aurelian Sacerdoțeanu⁸, Damian P. Bogdan⁹ și alții.

Din perioada analizată au rămas relativ puține acte¹⁰, aceasta datorându-se, în primul rând, faptului că arhiva se constituia la destinatar, adică „la cel interesat de conținutul actelor emise de cancelaria domnească și pentru care actele erau instrumente folosite în sprijinul susținerii propriilor drepturi sau pentru revendicări posibile”¹¹. Datorită trecerii timpului, dar și a satelor de la un proprietar la altul, multe dintre ele s-au pierdut¹². Războaiele, furturile¹³, neglijența, păstrarea în condiții improprie a pergamentelor¹⁴ sunt alte cauze care au dus la distrugerea lor. Parțial, au făcut excepție actele moșiiilor bisericești și ale mănăstirilor, acte care, păstrate cu grijă, într-un singur loc, au ajuns să fie cunoscute și de noi.

Majoritatea redactorilor de acte de cancelarie nu a fost afectată de repetatele schimbări ale domnilor și chiar ale logofeților¹⁵ din prima jumătate a secolului al XV-lea. Sunt rare cazurile când ei dispar o dată cu plecarea sau venirea unui domn¹⁶. Acest lucru a dus la stabilitatea formularului documentelor¹⁷, la păstrarea și transmiterea unor informații necesare cu privire la activitățile ce le efectuau în afara redactării hrisoavelor, cărților de întărire sau de judecată, a poruncilor domnești.

Este greu de stabilit unde și-au făcut instrucția pentru a scrie actele de cancelarie. Regretatul profesor Constantin Cihodaru, abordând problema începuturilor învățământului românesc, preciza că diecii și uricarii folosiți în cancelariile domnești, instituțiile ecleziastice și în administrația regională se formau în școlile de pe lângă mănăstiri¹⁸.

Pornind de la constatarea că toți diecii sunt laici și au o cultură solidă, considerăm că majoritatea au învățat scrisul și cititul nu sub aripa ocrotitoare a tagmei mănăstirești, ci în școli cu caracter precumpănitor laic¹⁹, sau în familie²⁰. Cei mai mulți dieci sunt fii de boieri²¹ sau de preoți²² care puteau fi instruiți acasă de părinți, de dascăli special plătiți, pe lângă o mănăstire²³, sau în școli orășenești²⁴.

După ce învățau scrisul și cititul în slavonă, erau dați pe lângă o persoană cu experiență care îi învăța rigorile muncii de cancelarie și, după ce căpătau cunoștințe în acest domeniu, puteau urca până la cele mai înalte funcții în aparatul de stat ca, de exemplu, marii logofeți Mihail, Ion Dobrul sau Ion Tăutu²⁵. Pentru a ajunge în boierii înalte nu era obligatorie parcurgerea acestui traseu, dar aproape toți logofeții își făceau astfel ucenicia. Cei mai mulți dieci au rămas o viață întreagă în această slujbă aducătoare de venituri. Chiar dacă nu mai funcționau în cancelaria domnească, oricând puteau fi chemați să scrie un act particular.

Unii alcătuitoari de acte domnești puteau fi orășeni înstăriți²⁶, care scriau aceste documente doar când domnul se afla în localitatea în care trăiau, iar diecii care-l însoțeau erau insuficienți. Nu este exclus ca ei să fi fost chiar diecii cancelariei târgului, aceștia fiind familiarizați cu redactarea și scrierea documentelor oficiale²⁷. Considerăm că în această categorie de dieci îi putem enumera pe Dragotă al lui Tăutu²⁸, Negrițaș²⁹ și Oanța³⁰ care scriu documente doar când Ștefan cel Mare se afla la Vaslui sau la Roman. Chiar dacă am fi tentați să-l alăturăm acestuia din urmă și pe Petru al lui Ardău, cel care iscălește două documente emise la Roman³¹, nu vom face acest lucru, deoarece el a scris și alte acte domnești în timpul lui Alexandrel la Vaslui și Petru Aron la Suceava³².

Originea etnică a diecilor a fost, de asemenea, în atenția cercetătorilor. Pentru perioada imediat următoare întemeierii statului feudal moldovenesc, putem admite proveniența unora dintre dieci din Polonia, de unde se preia formularul documentelor slavone³³. Nume precum Iațco³⁴ sau Bratei par a indica această origine, primul fiind, probabil, ctitorul mănăstirii Ițcani³⁵. În acest context menționăm și scribii de limbă latină³⁶, care vor fi recrutați din rândul catolicilor moldoveni, al românilor veniți din Transilvania și instruiți în colegiile iezuite, dar mai ales dintre străinii de origine polonă³⁷. Între tălmăcii și

scriitorii de latină, mai ales al corespondenței către Roma, poate fi considerat, cu unele rezerve, magistrul Anthonius de Thaucz, episcopul de Baia, cunoscut dintr-o sursă externă ca notar al domnului³⁸.

La începuturile cancelariei domnești se pare că au fost unul sau doi dieci. După aceea, o dată cu mărirea numărului de acte, a apărut și necesitatea folosirii mai multor pisari. Este greu de stabilit câți lucrau în același timp, dar, într-un document de la Alexandrel, fiul lui Alexandru cel Bun, alături de boierii din Sfat sunt trecuți „pisarii noștri: pan Toader Prodan, și Dobrul, și Cârstea, și Vulpaș”. Ținând cont că hrisovul din 27 octombrie 1452 era scris de un alt diac, Stețco³⁹, putem admite că domnul avea în subordine cel puțin cinci scribi. În timpul lui Petru Aron, în actul scris la Vaslui la 5 iunie 1456, cu prilejul acceptării tributului de 2.000 de zloți ungurești de către Sfatul domnesc către Poarta Otomană sunt trecuți „pisarii noștri pan Toader Prodan, și pan Dobrul, și pan Cârstea, și pan Vulpaș, și Solomon”. Cel care scria actul era, de asemenea, Stețco.⁴⁰ Cercetând cu atenție cele două documente observăm că, deși se schimbaseră domnii, scribii rămăseseră aceiași, Solomon începându-și aici munca încă din 1451.

Activitatea cancelariei din timpul lui Ștefan cel Mare, spre deosebire de perioada anterioară, cunoaște câteva particularități și anume: existența unui număr redus de scribi, păstrarea timp îndelungat a unor dieci care puteau instrui pe alții mai tineri, transmitând, în același timp, informații strict necesare cu privire la redactarea și scrierea documentelor. Actele sunt emise, cu precădere, în lunile ianuarie-martie și septembrie-octombrie⁴¹.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, numărul documentelor scrise în cancelaria Moldovei cunoaște o creștere deosebit de mare față de prima parte a aceluiași veac. Cu toate acestea, nu sunt mai mulți dieci, ci, dimpotrivă, mai puțini. Având în vedere faptul că unii dintre ei au scris doar câteva acte într-un interval de timp scurt, pe durata deplasării domnului

prin țară, putem afirma că, în cei 47 de ani de domnie, Ștefan a folosit în cancelaria sa cel puțin 30 de scribi⁴².

Urmărind cu atenție documentele, observăm că, de regulă, cancelaria avea între doi și cinci dieci, excepție făcând intervalul 1462-1472, când, concomitent, au fost între șapte și nouă dieci.

În primii ani de domnie, Ștefan se folosește în cancelarie de oameni cu o anumită vechime în această activitate, instruiți și buni cunoscători ai formularului diplomatic. Ei proveneau, în majoritate, surprinzător, din suita lui Alexandrel, domnul schimbat din scaunul Moldovei de Bogdan al II-lea⁴³, tatăl lui Ștefan. Dintre aceștia menționăm pe Toma, Petru Ardanovici și Vulpaș, care la scurt timp după suirea pe tron a tânărului domn devine logofăt al II-lea. Lor li se alătură Stețco și Toader a lui Prodan⁴⁴, slujbași în cancelarie sub mai mulți domni. Ion Dobrul, primul mare logofăt din timpul lui Ștefan, își începe cariera ca diac⁴⁵ în timpul domniei lui Petru al II-lea. Privind din acest punct de vedere personalul cancelariei, ne dăm seama că el nu a fost afectat de schimbarea domnului sau a marelui logofăt. Ne întrebăm dacă raritatea știutorilor de carte a creat această situație sau Ștefan a iertat, din motive strategice, pe toți ce uneltiseră împotriva tatălui și chiar a sa. Dur și necruțător cu adversarii politici sau cu cei care-i nesocoteau ordinele, abil diplomat, în primii ani a știut să folosească toate mijloacele, făcând, uneori, compromisuri, pentru a-și consolida domnia. Prin păstrarea slujbașilor mărunți în funcții a creat o stare generală de încredere. A reușit, în acest mod, să-i determine pe boierii mari, apropiați de rivalul Petru Aron și aflați alături de acesta în Polonia, să se întoarcă în țară⁴⁶, retrocedându-le, în același timp, proprietățile confiscate, unora dintre ei dându-le mari boierii în Sfatul domnesc⁴⁷. Procedând în acest fel, Ștefan nu făcea altceva decât să demonstreze că venirea sa pe tronul Moldovei a fost un lucru firesc, ținând cont că tatăl său fusese domn în țara de la răsărit de Carpați. El vine cu forță armată,

dar la Direptate „i-au întrebatu pe toți: iaste-le cu voie tuturor să le fie domnu? Ei au strigat într-un glas: «Întru mulți ani de la Dumnezeu să domnești»⁴⁸.

O altă caracteristică este stabilitatea diecilor în cancelarie, dată și de faptul că, pe toată durata lungii domnii a lui Ștefan, el a avut doar trei mari logofeți, dintre care Tăutu l-a slujit în această funcție nu mai puțin de 29 de ani. Venit în cancelarie ca diac încă din 1464⁴⁹, Tăutu are una dintre cele mai lungi cariere⁵⁰ de logofăt dintre toți care au condus cancelaria Moldovei de la întemeiere și până în secolul al XIX-lea. Referindu-se la legăturile dintre scriitorii de acte din acea vreme, I. C. Miculescu-Prăjescu făcea următoarea remarcă: „Interesant este faptul că dăm în acele timpuri de o adevărată castă de cărturari în Moldova. Ne gândim la toți logofeții care s-au perindat în divanurile succesive, începând de sub primii voievozi și până sub Vasile Lupu vodă, adică timp de aproape trei secole. Mai toți au urcat, pe rând, toate treptele ierarhiei de cancelarie, începând cu funcția de diac, dascăl, apoi logofeți al treilea, al doilea ca să termine mari logofeți. [...] Aproape fără excepție, ei sunt urmași de-ai boierimii descălecătoare și ca atare mai întotdeauna înrudiți – într-o măsură mult mai mare decât se bănuia până acum – atât între ei, cât și cu toată boierimea de divan, ba de obicei și cu domnii ...”⁵¹. Nu vom ști niciodată care au fost adevăratele legături de rudenie între membrii cancelariei domnești, mai ales în prima parte a domniei lui Ștefan cel Mare, dar unii dintre ei au activat mulți ani în această instituție, formând, la rândul lor, generații noi, strâns legate de persoana domnului, dar și a marelui logofăt. Isaia, Toma sau Vulpaș au putut transmite celor mai tineri cunoștințele pe care le aveau în domeniul pregătirii, redactării și scrierii documentului. Începând cu 1486, după mai mult de 25 de ani sluiți în cancelarie, Toma nu mai scrie acte, posibil să înceapă cariera de tălmăci al soliilor moldovene. Locul lui este luat de un alt prolific diac, Toader⁵², căsătorit cu Nastasia, fiica

lui Ion Tăutu, marele logofăt. Bogat, având înaintași între marii boieri ai lui Alexandru cel Bun⁵³, instruit, „Toader, pisarul nostru”⁵⁴, cum îl numea Ștefan cel Mare⁵⁵ sau fiul acestuia Bogdan al III-lea⁵⁶, ajunge una dintre persoanele reprezentative⁵⁷ ale boierimii din epocă. Știința de carte precum și calitățile enumerate mai sus au făcut din el un candidat la mâna fetei marelui logofăt și aceasta a condus la apropierea de unul dintre cei mai importanți sfetnici ai domnului Moldovei. Privind familia din care provine Toader, alcătuită din Coste diac, Ion dascăl și preotului Luca, suntem nevoiți să revedem concepția potrivit căreia diecii din cancelaria domnească își au obârșia în rândul micii boierimi sau că mulți dintre ei ar fi fost călugări⁵⁸. Întâlnim aici o familie cu o stare materială bună, fiecare are propriile sate, dar stăpânesc și împreună diferite moșii⁵⁹. Putem afirma că, pentru acel timp, era o familie cu vocație cărturărească.

Existența a doi frați dieci este un lucru mai rar întâlnit în epocă. Costea a scris, la rândul lui, timp de zece ani numeroase acte, semnând, la început Coste, fratele lui Ion dascăl⁶⁰, pentru ca apoi, până la 15 martie 1493⁶¹, să apară numai cu numele de Coste⁶². După această dată este folosit de domn în misiunile diplomatice, făcând parte din mai multe solii moldovene care s-au deplasat în Lituania și Rusia.

Cu banii obținuți din munca prestată, unii dieci puteau să-și cumpere moșii. Mitropolitul Sucevei, Teoctist, vindea lui Toader Prodan, cu 300 de zloți turcești, o sumă apreciabilă pentru vremea respectivă, un sat al Mitropoliei, Greci, aflat în apropierea târgului Siret⁶³.

Urmașii panului Negrea, rude îndepărtate cu Toader⁶⁴, vindeau acestuia din urmă satul Rezina, pe Nistru, cu 70 de zloți, și satul Sinașeuți, cu 80 de zloți, pentru ca apoi diacul să cumpere satul Mălinești, pe Bârlad, de la nepoții lui Giurgiu Stravici⁶⁵.

Un diac pe care nu-l întâlnim scriind documente în cancelarie, Ivul, cumpără de la Anna, sora logofătului

Dobrul, cu 200 de zloți tătarești, satul Văleni din ținutul Neamț⁶⁶.

Mulți dintre diecii cancelariei lui Ștefan cel Mare erau folosiți ca membri ai solii domnului, unde puteau îndeplini și calitatea de tălmaci⁶⁷. Este greu de stabilit cine se deplasa alături de boierii din Sfatul domnesc în astfel de misiuni, deoarece numele lor apare foarte rar în actele externe. Totuși câteva exemple pot fi găsite: în actul emis la Suceava, la 28 iulie 1468⁶⁸, domnul Moldovei spune că atunci „când am trimis pe credincioșii noștri boieri și pe sfetnicul nostru cel mai de frunte, pe pan Stanciul pârcaș de Cetatea Albă, și pe pan Toader al lui Prodan, diacul nostru” la regele Poloniei, acesta l-a rugat, prin ei, să-l ierte pe Mihail logofătul și pe alți boieri care s-au opus lui Ștefan la venirea sa pe tron⁶⁹.

Vulpaș, în calitate de diac sau de logofăt al doilea, scrie acte în cancelarie până în 1478, se deplasează în momentul de mare cumpănă din vara anului 1476 într-o solie la Brașov. Cu acest prilej, Ștefan transmite brașovenilor că se află în tabără la Bârlad și se pregătește să meargă contra turcilor. El îi roagă să-i trimită orice știre referitoare la mișcările oștilor otomane sau ale aliaților⁷⁰.

Un alt diac, Matiaș⁷¹, pleacă într-o solie alături de Giurgea vornicul, la Alexandru, marele principe al Lituaniei, cu propunerea ca acesta să aprobe proiectul tratatului de pace și alianță redactat de Ștefan⁷². În același an, diacul Toma⁷³ îl însoțește pe Ivan Isăiescu la același Alexandru⁷⁴. Diacul Șandru Cârje⁷⁵ este trimis la 1498, de către Ștefan cel Mare, ca sol la marele cneaz de Moscova Ivan Vasilievici⁷⁶, fiind însoțit de Teodor Isăiescu și o suită de 40 de persoane⁷⁷. În actul pe care-l ducea este amintit Constantin⁷⁸ diacul. În toată domnia sa Ștefan cel Mare nu a avut în cancelarie un pisar cu acest nume. Probabil este Coste diacul, fratele lui Toader, care putea fi atât translator, cât și reprezentant direct al domnului, așa cum reiese din document: „și am trimis un sol la ginerele vostru, la marele cneaz Alexandru al Lituaniei, pe același sol al nostru pe care l-am

trimis și la voi, pe Constantin diacul, ca să vă facă treabă și el, după înțelegerea și jurământul și zapisele ce ați avut împreună”. Același diac, trimis ca mesager al domnului, se deplasează în Lituania și în Rusia pentru a încerca, în numele lui Ștefan, aplanarea conflictelor ce apăruseră între cele două țări⁷⁹.

O misiune deosebită a fost cea a lui Ilie Stravici⁸⁰, care, mandatat de boierii de frunte ai lui Ștefan, se duce la brașoveni cu misiunea de a arăta nemulțumirea moldovenilor față de domn și cu propunerea ca Petru Aron să revină în țară pentru a prelua tronul. Crezându-i, pribeagul Petru nu se retrage din fața oștilor cu care trebuia să se întâlnească, iar în loc de trădători întâlnește soldați fideli tânărului domn, care-l iau prizonier. Este dus la Orbic în fața domnului, din porunca acestuia fiind decapitat.⁸¹

Dificilă este și încercarea de a descoperi cine scria actele externe. După toate probabilitățile, ele erau scrise de diecii din cancelarie, mai ales cele slavone. La 3 iulie 1460, Ștefan acorda negustorilor din Lemberg un privilegiu comercial prin care se restabileau vechile înlesniri date de domnii anteriori. Actul a fost scris de Șteful. La rândul său, Toma scria salv-conductul trimis de domnul Moldovei logofătului Mișu, refugiat în Polonia, cu asigurarea că l-a iertat de tot răul ce i-a făcut și îi dă voie să se întoarcă în țară, unde poate să reia în stăpânire moșiile confiscate⁸².

Nu este exclus ca pentru anumite limbi să fie folosiți scribi speciali⁸³, buni cunoscători ale acestora. Ne referim aici, mai cu seamă, la scrisorile trimise către sultan sau tătari. În 1493 solul moscovit Zabolotski, trimis în Crimeea la Mengli-Ghirai, povestește că aici l-a întâlnit pe trimisul lui Ștefan la tătari, pe un „traducător armean”⁸⁴. Informația este deosebită și poate fi adevărată, ținând cont că în Moldova exista un număr însemnat de armeni care se ocupau cu negoțul, de unde domnul își putea recruta oameni de încredere pe care să-i trimită în solie ca traducători.

Cele mai multe hrisoave domnești au fost întocmite la Suceava, dar întâlnim acte cu caracter intern scrise la Vaslui, Iași, Hârlău, Roman, Bârlad, Bacău, Bădeuți și Putna.

Cercetând documentele externe, observăm că ele au fost emise la Roman⁸⁵, Iași⁸⁶, Hârlău⁸⁷, Bacău⁸⁸, Vaslui⁸⁹, Bârlad⁹⁰, Huși⁹¹ și Suceava⁹², aproape aceleași localități în care domnul staționa și rezolva problemele curente ale țării. Un număr restrâns de acte externe, poruncile trimise emisarilor săi aflați în țări străine în timpul conflictelor armate sau mesajele adresate celor cu care colabora pentru strângerea de informații⁹³ au fost scrise și în taberele militare⁹⁴.

Privind și comparând tablele cu datele și cu locurile de emitere a documentelor, vom observa că, atâta timp cât domnul se afla în campanii militare, nu se întocmeau înscrisuri interne, Ștefan fiind printre pușinii conducători ai Moldovei care procedează în acest fel. În momentele de liniște, mai ales în anii de la sfârșitul domniei, domnul a avut posibilitatea de a soluționa și aceste lucruri. În ianuarie-februarie 1495, în deplasarea pe care a efectuat-o pe traseul Suceava, Iași, Vaslui, Bârlad, a rezolvat multe dintre cereri ținând cont că în cele două luni au fost scrise foarte multe acte⁹⁵. Se poate deduce că acest itinerariu a fost făcut cunoscut cu mult timp înainte, deoarece spectrul actelor întocmite este variat și a implicat deplasarea, la date fixe, a unui mare număr de persoane. Doi ani mai târziu, în lunile ianuarie-martie, domnul vizitează curțile de la Hârlău, Iași și Vaslui, unde primește un număr impresionant de oameni, mărturie stând, din nou, numeroase acte emise cu acest prilej. Poate fi o coincidență faptul că în martie 1500 se deplasa la Iași, cu personalul cancelariei care scrie mai multe documente, și că în februarie-martie 1502 îl găsim rezolvând problemele țării la Iași și Vaslui, sau domnul hotărâse ca în anumite perioade de timp să rezideze în aceste orașe. Greu de răspuns, dar înclinăm să credem că Ștefan cel Mare, spre sfârșitul domniei, bolnav și trecut de

**Dieci, grămățici și pisari
la cancelaria domnească**

Alexa (*Alexa al lui Popa din Iași*)
1490-1497

Andreica (*Andreico*) 1460-1475
Borcea 1472-1482

Coste (*Coste, fratele lui Ion dascăl*) 1483-1493

Dragotă al lui Tăutul 1497

Ghedeon 1459

Ilea (*Ilea Stravici*) 1467-1474

Ion 1467-1499 (?)

Ion al lui Popa 1498-1504

Ion, fratele lui Luca 1481-1487

Ivul 1482

Isaia al lui Șușman – 1458-1472

Ivan (*Ivanco al Vlădicăi*) 1460-1469

Matei (*Mătei, Măteiu*) 1495-1504

Matiaș (*Mătiaș*) 1491-1494

Negrilaș 1472

Oanța 1475

Petru al lui Ardău 1458

Roman 1464-1480

Stețco 1462-1471

Șandru al lui Cârje 1497-1499

Șteful 1458-1461

Ion Tăutu 1464-1472

Toader (*diac, grămățic*) 1486-1504

Toader (*Tador, Teodor*) al lui Prodan 1461-1469

Toader al lui Popa 1492

Toader, fratele lui Ion dascăl 1484

Toma 1457-1486

Vascan al lui Vladnici 1501-1504

Vulpaș 1458-1478

vârsta tinereții, a încercat să administreze altfel țara. Trebuie, în acest context, să ținem cont că va reface și va mări curțile de la Hârlău, Vaslui sau Iași, semn că avea intenția de a sta mai mult în aceste localități.

În concluzie, putem afirma că încă de la începutul domniei Ștefan va avea o cancelarie bine organizată. Aceasta se datora faptului că majoritatea personalului de execuție era cu o bogată experiență, lucrând și sub domnii anteriori. La rândul lor, marii logofeți cunoșteau bine activitatea din cadrul cancelariei, deoarece își făcuseră ucenicia în această instituție ca scriitori de acte.

Diecii sunt laici și provin din familii înstărite, majoritatea lor fiind urmași ai marilor boieri din prima jumătate a secolului al XV-lea. Cu toate că principala lor îndatorire era scrierea actelor, îi întâlnim și în calitate de traducători în cadrul soliilor trimise de domn în străinătate.

Prin specificul muncii lor, erau tot timpul în apropierea marilor boieri sau a domnului. Instruirea și locul de muncă le oferea prestigiu în societate, mulți dintre ei având șansa să acceadă în funcții înalte în aparatul de stat.

NOTE

¹ Constantin Turcu, *Din cultura vechilor dieci moldoveni*, în RA, III, 1960, nr. 2, p. 201.

² Studiul lui Nicolai Grămadă poate fi oricând un punct de reper pentru cercetătorul care încearcă să scrie despre diecii din Moldova veacurilor XV-XVII (Nicolai Grămadă, *Cancelaria domnească în Moldova până la domnia lui Constantin Mavrocordat*, în „Codrul Cosminului”, IX, 1935, p. 129-231).

³ Damian P. Bogdan este de părere că atât în Moldova, cât și în celelalte state din Evul Mediu cancelaria domnească „nu avea un caracter stabil, domnul când cutreiera țara era însoțit de Sfatul său, de șeful, subșeful cancelariei domnești, care păstra și purta cu el sigiliul domnesc, și un subaltern al acestuia – un diac oarecare, cu un cuvânt domnul își transporta cancelaria acolo unde se ducea” (Damian P. Bogdan, *Contribuții la studiul diplomaticii vechi moldovenești*, în RIR, 1934, p. 132). Pentru începuturile cancelariei domnești din Moldova vezi și Aurelian Sacerdoțeanu, *Sfatul domnesc al Moldovei până la Ștefan cel Mare*, în RA, an X, 1967, nr. 2, p. 41-92; L. Șimanschi, G. Ignat, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc*, I, în AIIAI, IX, 1972, p. 107-131; II, în AIIAI, X, 1973, p. 123-149; C. Cihodaru, *Începuturile cancelariei domnești în Moldova*, în vol. *Civilizație medievală românească*, studii de istorie, Cluj-Napoca, 1985, p. 184-194.

⁴ N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, București, p. 244 și urm.

⁵ Ion Ursu afirmă că aceste cronici nu puteau fi scrise de călugări, deoarece

ei nu puteau avea informații precise despre evenimentele militare și politice. „Ele n-au putut fi însemnate decât de diecii din cancelaria domnească sub supravegherea logofătului și din ordinul, inspirația și controlul domnului, care singur cunoștea datele precise ale luptelor sale glorioase” (Ion Ursu, *Ștefan cel Mare, domnul Moldovei de la 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504*, București, 1925, p. 422-423).

⁶ Eugen Stănescu, *Cultura scrisă în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p. 14 și urm.

⁷ Emil Vărtosu, *Paleografia româno-chirilică*, București, 1968.

⁸ Aurelian Sacerdoțeanu, *Arhivistica*, București, 1970, p. 236 și urm.

⁹ Damian P. Bogdan, *Contribuții la studiul diplomatiei vechi moldovenești*, în, *RIR*, IV, 1934, p. 92-140; Idem, *Diplomati-ca slavo-română*, în *DIR, Introducere*, vol. II, București, 1956, p. 5-227. Idem, *Paleografia româno-slavă*, București, 1978.

¹⁰ D. Ciurea, *Diplomatica latină în Țările Române*, în *AIIAI*, VIII, 1971, p. 2.

¹¹ Aurelian Sacerdoțeanu, *Sfatul domnesc al Moldovei până la Ștefan cel Mare*, p. 41.

¹² În multe documente din secolele ce au urmat se fac referiri la înscrisuri pierdute, distruse din cauza războaielor, jafurilor, tâlhăriilor sau chiar neglijenței. Pentru acea-eași problematică, vezi Virgil Apostolescu, *Distrugerea de arhive în „focul cel mare” de la Iași din 1827*, în vol. *Arhivele Statului. 125 ani de activitate*, București, 1957, p. 247; Idem, *Mărturii documentare privind distrugerile și înstrăinările de materiale arhivistice în Moldova până în secolul XVIII*, în *AIIAI*, XVI, 1970, p. 325-343.

¹³ Într-un document din 3 ianuarie 1459, Lână Rugină solicită întărirea mai multor proprietăți, deoarece privilegiul pe care-l avea pentru ele „i l-au furat când niște răufăcători i-au prădat casa” (*DRH*, A. Moldova, vol. II, p. 117, nr. 81).

¹⁴ Marișca, soția lui Husin, în momentul când își apără satele într-un proces, spune că ispisocul vechi „se află la mâna preotului rusăsc ce iaste în mahalaua târgului”, iar acesta, venind în fața domnului, mărturisește că „acel ispisoc au arsu atuncea când au arsu și biserica cea dinaintea târgului Sucevii, ce s-au aprins de tunet” (*ibidem*, p. 143, nr. 100).

¹⁵ Nici un diac nu dispăre din cancelarie în anii 1468 și 1475 când se schimbă marii logofeți.

¹⁶ Majoritatea diecilor din primii ani de domnie ai lui Ștefan își vor fi făcut ucenicia în cancelaria domnilor anteriori. Din perioada 1457-1459 ne-au rămas documente semnate de șase dieci. Patru dintre aceștia (Ghedeon, Toma, Șteful și Vulpaș) au scris acte oficiale și înainte, chiar sub Petru Aron. Știindu-se rivalitatea dintre cei doi, ne putem da seama că scribii din cancelarie nu se implicau în rivalitățile politice, decât dacă doreau să accedă la posturi importante în administrația statului. Dieci noi sunt Isaia al lui Șișman, care își va continua activitatea până în 1472, și Petru al lui Ardău, care scrie doar cât domnul a stat la Roman în 1458.

¹⁷ Nicolai Grămadă, *Studii mărunte în domeniul științelor auxiliare ale istoriei*, în „Codrul Cosminului”, VIII, 1933-1934, p. 397.

¹⁸ C. Cihodaru, *Învățământul în Moldova în secolele XV-XVIII. Școala domnească din Iași*, în vol. *Contribuții la istoria dezvoltării universității din Iași, 1860-1960*, București, 1960, p. 15; aceeași opinie și la N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ilie Popescu Teiușan, București, 1971, p. 2-3.

¹⁹ C. I. Andreescu, *Evoluția învățământului în Moldova și istoricul Liceului Național din Iași*, Iași, 1935, p. 3 și urm.

²⁰ Întâlnim și aici două opinii, pornind de la faptul că diecii și uricarii sunt fii de boieri mai mult sau mai puțin bogați. Una dintre ele este aceea că fiii de boieri învățau în mănăstiri (Șt. Bârsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești, secolele X-XVII*, București, 1971, p. 254-255; M. I. Avădăni, *Originile învățământului superior din Moldova. De la primele începuturi și până la înființarea Universității Iași* (rezumatul tezei de doctorat, București, 1969), sau în familie (C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea a II, București, 1946, p. 915).

²¹ Șteful, fiul lui Ioanăș, nepotul lui Iacuș vistiernic din vremea lui Alexandru cel Bun, întâlnit ca alcătuitor de acte în cancelaria lui Ștefan cel Mare, ajunge pârca lab de Hotin (N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1971, p. 287).

²² Fiu al popii luga, din scrib ajunge unul dintre cei mai reprezentativi boieri ai vremii sale, ocupând, cu intermitențe, dregătoria de logofăt din 1443 și până în iunie 1456 (C. V. Dimitriu, *Un mare boier moldovean din prima jumătate a secolului al XV-lea: logofătul Mihail-Mihu*, București, 1932; N. Grigoraș, *Logofătul Mihu*, extras din *SCI*, Iași, 1946, p. 1-51; tot fii de preoți, dar care nu au avansat în ierarhia socială, sunt „Alexa al lui popa din Iași” (popa de la Sfântul Nicolae Domnesc?), întâlnit în documentul din 17 martie 1492 (*Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. III, întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, p. 213-216, nr. 108; în continuare se va cita *DRH*), Ion al lui Popa care scrie documente în cancelaria domnească începând cu 1502 (*ibidem*, p. 485-486, nr. 271) și Toader al lui Popa (*ibidem*, p. 223-225, nr. 114).

²³ Referindu-se la secolele XIV-XVI, P. P. Panaitescu afirma că: „Pentru învățatura slavonă nu erau școli propriu-zise, știința era transmisă tinerilor de grămăticii de mănăstire” (P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 81). „Pe lângă mănăstiri se formează o întreagă clasă de oameni ai cărții, de copişti, desenatori și legători, de pisari, dieci și grămăticii, care știau să scrie fel de fel de acte oficiale și neoficiale” (Ștefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1989, p. 80). „În aceste secole (sec. XV-XVII) nu se poate vorbi de o cultură bisericească și alta profană, ci numai de una bisericească. Faptul este explicabil, deoarece călugării sunt acei care aprind pentru prima dată floarea culturii românești, răspândind-o pe toate meleagurile românești și chiar peste hotare” (C. N. Tomescu, *Vechi mănăstiri din Moldova cu rol cultural și social până la 1688*, seminar ținut la Facultatea de Teologie – Cernăuți, Arh. Naționale Iași, Colecția „Manuscrise”, mss. 1917, f. 21-22).

²⁴ Andrei Eșanu, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1997, p. 276 și urm.

²⁵ Aurelian Sacerdoțeanu, *Instituțiile supreme ale Moldovei în secolele XIV și XV*, în *RA*, an IX, 1966, nr. 2, p. 33-36. Unii dintre ei ajung logofeți al doilea precum Vulpaș (primul întâlnit în documentele moldovenești) sau Toader (Ion Ursu, *op. cit.*, p. 426).

²⁶ C. Șerban, *Despre cultura orășenească medievală în Țările Române în evul mediu*, în *Studii*, tom 25, 1972, nr. 4, p. 754.

²⁷ Despre cunoașterea și folosirea scrisului de către orășenii din Moldova în a doua parte a secolului XV, vezi Radu Manolescu, *Cultura orășenească în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p.63 și urm.

²⁸ Vezi documentele scrise la Vaslui la 6 martie 1497 (*DRH*, A. Moldova, vol. III, p. 373-374, nr. 207) și 15 martie 1497 (*ibidem*, p. 390-391, nr. 220 și *ibidem*, p. 392-394, nr. 222).

²⁹ Scris de Negrițaș ne-a rămas doar documentul din 5 iunie 1472 (*ibidem*, vol. II, întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, p. 176-178, nr. 186).

³⁰ Documentul scris la 17 aprilie 1475, la Roman (*ibidem*, p. 301-303, nr. 200).

³¹ Semnătura lui apare pe două acte domnești scrise, la Roman, în ziua de 31 august 1458 (*ibidem*, p. 107-108, nr. 74 și *ibidem*, p. 108-110, nr. 105).

³² *ibidem*, p. 89-91, nr. 60.

³³ Nicolai Grămadă, *Cancelaria domnească în Moldova...*, p. 148-149; N. Iorga este de părere că „forma diplomatică a actelor Moldovei începătoare e a documentelor ungurești. S-a constatat acumă că în urmă voievozii și cnejii români scriau slavonește în patria lor maramureșeană. E de crezut deci că scriitorii ca Șandru veneau de acolo cu descălecătorii...” (N. Iorga, *op. cit.*, p. 4).

³⁴ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1931, p. 464.

³⁵ N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova până la mijlocul secolului al XV-lea*, ed. a II-a, București, 1971, p. 55, nota 4.

³⁶ Radu Manolescu susține originea predominant locală a diecilor de limbă latină, la care se alătură alții veniți de peste hotare, de origine poloneză sau maghiară (Radu Manolescu, *Scrierea latină în Moldova și Țara Românească în Evul Mediu*, în, *RA*, an IX, 1966, nr. 2, p. 70); aceeași idee în Sigismund Jakó, Radu Manolescu, *Scrierea latină în Evul Mediu*, București, 1971, p. 135-137; de aceeași părere este și Maria Holban, *Accente*

personale și influențe locale în unele scrisori latinești ale domnilor români, în *RI*, XXIX, 1943, p. 54-86. D. Ciurea susține că „Documentele noastre latine din secolele XIV-XVIII sunt în genere opera unor notari de origine străină, mai ales polonă, ungară sau germană, cum se constată din numele acestora (semnături sau mențiuni în cuprinsul documentelor) și modul de transcriere al cuvintelor latine și al numelui localității în care a fost dat actul” (D. Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești – Studiu de diplomatică* –, Extras din „Apulum”, Buletinul Muzeului Regional din Alba-Iulia, II, 1943-1944, p. 35).

³⁷ Nicolai Grămadă, *op. cit.*, p. 154. „Considerațiile d-lui Grămadă, în legătură cu originea notarilor pentru latinește din cancelaria moldovenească fiind bazate exclusiv pe cercetarea documentelor, au un caracter definitiv” (D. Ciurea, *op. cit.*, p. 5). În studiul lor Leon Șimanschi și Georgeta Ignat susțin că diecii moldoveni de limbă latină erau „formați în spiritul cancelariei Țării Românești sau cel puțin buni cunoscători ai scrisului muntenesc” (L. Șimanschi, G. Ignat, *op. cit.*, partea a II-a, p. 132-133).

³⁸ Victor Motogna, *Un notar necunoscut al lui Ștefan cel Mare*, în *RI*, an VIII, 1922, nr. 10-12, p. 197-198.

³⁹ *DRH*, A. Moldova, vol. III, p. 25, nr. 21.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 87, nr. 58.

⁴¹ Cu toată relativitatea datelor statistice pe care le vom prezenta considerăm că ele sunt cât de cât apropiate de adevăr. Luând în calcul faptul că focul, apa, sau omul au distrus documente fără a ține seama de data și locul de emitere, de proprietar sau de cine le-a scris, prin publicarea majorității actelor în colecția *Documenta Romaniae Historica*, putem spune că avem o bază care să ne ofere destule informații referitoare la modul de organizare a cancelariei domnești și la activitatea acesteia în lunga domnie a lui Ștefan.

⁴² Damian P. Bogdan consideră că în toată perioada cât a domnit Ștefan a folosit 32 de dieci (Damian P. Bogdan, *Contribuții la studiul diplomatiei moldovenești*, p. 101).

⁴³ Nicolae Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei până la Ștefan cel Mare (1359-1457)*, Iași, 1978, p. 169 și urm.

⁴⁴ Aurelian Sacerdoțeanu, *Sfatul domnesc al Moldovei până la Ștefan cel Mare*, p. 90-91.

⁴⁵ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 268.

⁴⁶ Ion Bogdan sesizase că „Ștefan i-a câștigat, prin blândețe, rând pe rând, pe toți acei boieri de pe lângă Petru Aron”, cu excepția lui Mihu logofătul (Ion Bogdan, *Contribuții la istoria Moldovei între anii 1448-1458*, în *AARMSI*, II, 1906-1907, p. 636; Constantin C. Giurescu, *Noi contribuțiuni la Studiul marilor dregători în secolele XIV și XV*, București, 1925, p. 39-40); „prima grijă a lui Ștefan cel Mare după alungarea lui Petru al III-lea din țară a fost să strângă în jurul său pe toți boierii”, indiferent unde ei se aflau, afirma și Nicolae Grigoraș, *Logofătul Mihu*, p. 39.

⁴⁷ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, ediție îngrijită și tabel cronologic de Victor Iova, Prefață de Manole Neagoe, București, 1978, p. 60-61.

⁴⁸ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1978, p. 37.

⁴⁹ Primul document cunoscut de la Ion Tăutu, marele logofăt al lui Ștefan cel Mare, este din 28 aprilie 1464 (*DRH*, A, Moldova, vol. II, p. 169-170, nr. 119). A trăit foarte mult pentru timpul respectiv, peste 70 de ani, și a fost de o vitalitate deosebită ținând cont că spre sfârșitul vieții se deplasează de mai multe ori în Polonia pentru a cere în căsătorie, pentru Bogdan, fiul lui Ștefan, pe Elisabeta, sora regelui Poloniei (M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Bogdan voievod (1504-1517)*, București, 1940, p. 440-447), sau ca reprezentant al domnului Moldovei pentru încheierea păcii cu Polonia (împună cu Toader pârcălab, Isac și alții semnează actul din 22 ianuarie 1510, vezi *ibidem*, p. 454-487). Pentru misiunile diplomatice îndeplinite ca sol la Poartă sau Polonia, vezi Ștefan S. Gorovei, *Activitatea diplomatică a marelui logofăt Ioan Tăutu*, în „Suceava. Anuarul muzeului județean”, 1978, p. 137-151.

⁵⁰ A îndeplinit funcția de mare logofăt și în timpul lui Bogdan al III-lea până în 1510. Este înmormântat în biserica de la Bălinești, ctitorie a sa, alături de cei patru copii morți înaintea lui. Mare trebuie să fi fost tristețea acestui logofăt când în 20 de zile își îngroapă doi băieți (Petru, mort la 2 septembrie 1494, și Teodor, trecut la cele veșnice la 22 septembrie 1494), pentru ca

atunci când pregătea parastasul de un an pentru pomenirea lor să-i moară și o fiică, Vasilca (20 septembrie 1495). Pentru detalii referitoare la locul de veci, vezi N. Ghika-Budești, *Biserica logofătului Tăutu din Bălinești*, în *BCMI*, anul IV, 1911, p. 200-211; Alex. Lapedatu, *Inscripțiile bisericii din Bălinești*, în *BCMI*, anul IV, 1911, p. 212-218; N. Iorga, *Contribuții la istoria bisericii noastre. II. Bălineștii*, (extras) în *AARMSI*, seria II, tom XXXIV, 1912, p. 28-35. Despre ce a însemnat acest lăcaș de cult pentru descendenții familiei, vezi Maria Magdalena Székely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, în *ArhGen.*, IV (IX), 1997, nr. 1-2, p. 115.

⁵¹ I. C. Miclescu-Prăjescu, *Despre unii dregători moldoveni din veacurile XV-XVII și despre neamurile lor*, în *ArhGen.*, III (VIII), 1996, nr. 1-2, p. 305.

⁵² Apare în cancelaria ca scrib între 13 mai 1484 (*DRH*, A. Moldova, vol. II, p. 398, nr. 259) și 1503 (*ibidem*, vol. III, p. 529), iar ca logofăt între 1502 (*ibidem*, p. 272, nr. 263) și 1505 (*DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, București, 1954, p. 42-43, nr. 37).

⁵³ Detalii despre înaintașii săi, stabilite după evoluția proprietăților, vezi la Mircea Ciubotaru, *O stăveche așezare de pe Valea Bârladului: Negrești (jud. Vaslui)* (I), în *AIIAI*, XX, 1983, p. 322-323.

⁵⁴ *DRH*, A. Moldova, vol. III, p. 356, nr. 196.

⁵⁵ La 24 ianuarie 1496 Ștefan cel Mare miluia pe „această adevărată și credincioasă sluga și boierul nostru, Toader, pisarul nostru, slujindu-ne noao cu dreptate și cu credință și a căruia văzind noi cea cu dreptate și credință cătră noi slujbă, l-am miluit pre dânsul cu osăbită milă și i-am dat și i-am întărit lui de la noi, în pământul nostru a Moldovei, giumătate de sat pe Bârlad, în margine ezerului celui mare a Bârladului, ce-i în gura Gerului, anume Ciofreștii” (*ibidem*, p. 356-357, nr. 196).

⁵⁶ În 1505 Bogdan al III-lea, când îi întărea satul Baloșești cumpărat de la verii lui, Saulea și frații săi, îl numea „sluga noastră, credinciosul nostru, pan Toader, pisarul nostru” (*DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, p. 42, nr. 37).

⁵⁷ Maria Magdalena Székely, *Marii logofeți ai Moldovei lui Petru Rareș* (I), în *SMIM*, XIII, 1995, p. 76-82. Vezi aceeași problematică în excelenta teză de docto-

rat publicată de autoare *Sfetnicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași, 2002, p. 42-48.

⁵⁸ Despre unele concepții false asupra trecutului nostru la care cu greu se renunță, mai ales că ele au fost preluate de teatru și literatură, vezi I. C. Miclescu-Prăjescu, *op. cit.*, p. 273.

⁵⁹ *DRH*, A. Moldova, vol. III, p. 318-319, nr. 175.

⁶⁰ *Ibidem*, vol. II, p. 388, nr. 199.

⁶¹ *Ibidem*, vol. III, p. 253, nr. 129.

⁶² *Ibidem*, p. 8, nr. 5.

⁶³ *Ibidem*, p. 177-178, nr. 123.

⁶⁴ Întărirea domnească s-a făcut la data de 5 februarie 1493 (*ibidem*, p. 324-327, nr. 179).

⁶⁵ Marușca și sora ei, Stanca, fiicele Nastei, vând satul Mălinești, pe Bârlad, pe care-l aveau moștenire de la străbunicul lor, Costea Stravici, și de la fratele acestuia, Giurgiu (*ibidem*, p. 471-473, nr. 263).

⁶⁶ *Ibidem*, p. 369-371, nr. 243.

⁶⁷ Ștefan întărește unui Ion tălmaci cumpărătura făcută în satul Ruseni, pe Tulova (*ibidem*, p. 518-520, nr. 292). Nu poate fi confundat cu diacul Ion al lui Popa, deoarece acesta este alcătuitorul actului.

⁶⁸ Solie deosebit de importantă în cadrul raporturilor diplomatice dintre Moldova și Polonia. Era în discuție prestarea omagiului de credință față de Cazimir al IV-lea (Șerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cozminului. Poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea*, în *Rsl*, XVII, 1970, p. 531 și urm.).

⁶⁹ *DRH*, A. Moldova, vol. II, p. 221-222, nr. 153; „când am trimis pe credincioșii noștrii boieri și pe sfetnicii noștri de frunte” (Ion Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 305-308, nr. CXXXVI).

⁷⁰ Ion Bogdan, *op. cit.*, p. 339-340, nr. CL).

⁷¹ Diacul Matei scrie acte în cancelarie, începând cu anul 1493.

⁷² Deplasarea are loc în anul 1496 (Ion Bogdan, *op. cit.*, p. 396-401, nr. CLXXIII); despre această solie vezi și Alexandru V. Boldur, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504)*. *Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970, p. 265.

⁷³ În perioada respectivă nu avem nici un diac în cancelaria domnească care să semneze cu acest nume. Un Toma diac

a lucrat în cancelarie de la începutul domniei lui Ștefan până în 1486. Este greu de stabilit, dacă există vreo legătură între cele două persoane, ținând cont că zece ani nu mai apare în documente.

⁷⁴ Despre această solie, vezi Ion Bogdan, *op. cit.*, p. 401-408, nr. CLXXIV; Alexandru V. Boldur, *op. cit.*, p. 266.

⁷⁵ Mai multe detalii despre familia Cârje, vezi Gh. Ghibănescu, *Spîța familiei Cârje*, în „Arhiva”, VIII, 1897, nr. 3-4, p. 189-196; Ștefan S. Gorovei, *Addenda et corrigenda. La genealogia familiei Cârjă*, în *AIIAI*, XV, 1978, p. 530-532; Maria Magdalena Székely, *Familia Cârje. Genealogie și vocație ctitoricească*, în *ArhGen.*, IV (IX) 1997, nr. 1-2, p. 37-42.

⁷⁶ Vezi textul soliei trimisă de Ștefan marelui cneaz al Moscovei Ivan Vasilevici (Ion Bogdan, *op. cit.*, p. 409-411, nr. CLXXVI).

⁷⁷ Damian Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, p. 62, nota 1.

⁷⁸ Ion Bogdan, *op. cit.*, p. 410.

⁷⁹ Este vorba de solia moldoveană trimisă la marele duce al Lituaniei în anul 1499 (*ibidem*, p. 450-453). A fost sol la Moscova în 1493, pentru ca în 1498 să ajungă la marele principe al Lituaniei. În anul următor, pleacă într-o lungă călătorie în calitate de sol al domnului Moldovei la Vilnius, apoi la marele cneaz al Moscovei (Damian Bogdan, *op. cit.*, p. 62, nota 2).

⁸⁰ La 13 martie 1458, la Suceava, el scria privilegiul comercial acordat de Ștefan cel Mare brașovenilor (Ion Bogdan, *op. cit.*, p. 261-265).

⁸¹ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, p. 92; Alexandru V. Boldur, *op. cit.*, p. 192; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, București, 1976, p. 158.

⁸² Ion Bogdan, *op. cit.*, p. 269-271, nr. CXXVII.

⁸³ „Faptul că nu a existat o cancelarie latinească pe lângă domnii noștri și că ei trebuiau să se folosească de elemente întâmplătoare: preoți catolici, scribi sași sau chiar români (judecând după anumite particularități de limbă)” face ca în aceste

documente să se păstreze „ceva din rostiirea graiului viu și românesc în latinească scrisă sub dictare, fără înfloritură retorică și uneori fără o prea mare corectitudine gramaticală, nu ca o limbă de cancelarie cristalizată în forme rigide, ci ca o vorbire vie ce păstrează încă pulsarea vieții” (M. Holban, *op. cit.*, p. 52).

⁸⁴ Alexandru V. Boldur, *op. cit.*, p. 258.

⁸⁵ 15 septembrie 1474 (Ion Bogdan, *op. cit.*, p. 317-318, nr. CXXI); 1 noiembrie 1475 (*ibidem*, p. 336-337, nr. CXLVII); 22 ianuarie 1479 (*ibidem*, p. 351-353, nr. CLVI); 4 februarie 1481 (*ibidem*, p. 359-360, nr. CLX); 15 martie 1481 (*ibidem*, p. 361-364, nr. CLXIII); 17 iunie 1482 (*ibidem*, p. 369, nr. CLXV).

⁸⁶ 25 ianuarie 1463 (*ibidem*, p. 294-296, nr. CXXXII); 20 iunie 1475 (*ibidem*, p. 324-329, nr. CXLIV); 12 iulie 1475 (*ibidem*, p. 330-336, nr. CXLVI).

⁸⁷ 5 ianuarie 1477 (*ibidem*, p. 341-342, nr. CLII); 27 ianuarie 1477 (*ibidem*, p. 342, nr. CLIII); 9 iulie 1480 (*ibidem*, p. 356-357, nr. CLVIII); 20 mai 1498 (*ibidem*, p. 408, nr. CLXXV); pacea cu Polonia din 12 iulie 1499 (*ibidem*, p. 417-441, nr. CLXXXVIII).

⁸⁸ 13 septembrie 1457 (*ibidem*, p. 257-259, nr. CXXIII).

⁸⁹ 13 iulie 1471 (*ibidem*, p. 311-314, nr. CXXXIX); 29 noiembrie 1474 (*ibidem*, p. 318-39, nr. CXLII).

⁹⁰ 5 iunie 1476 (*ibidem*, p. 339-340, nr. CL).

⁹¹ 17 decembrie 1487 (*ibidem*, p. 379, nr. CLXVIII).

⁹² Cele mai multe acte externe, în prima parte a domniei, au fost scrise la Suceava.

⁹³ Valea Berheciului (*ibidem*, p. 340-341, nr. CLI).

⁹⁴ Vezi actele scrise în Lagărul de la Nistru (*ibidem*, p. 266-269, nr. CXXVI), Tabăra de la Hotin (*ibidem*, p. 296-299, nr. CXXXIII).

⁹⁵ Sunt cunoscute până în prezent 29 de acte din această perioadă.

Andrei EȘANU,
Valentina EȘANU

UN LETOPISEȚ SLAVO-ROMÂN ÎNEDIT DE LA MĂNĂSTIREA HILANDAR

Istoria mănăstirii Hilandar de la Muntele Athos din Grecia numără peste o mie de ani de existență și pe parcursul secolelor aici s-au acumulat bogății și rarități cărturărești enorme. Alături de sutele de volume provenite din Serbia, Bulgaria, Imperiul Bizantin, Muntenia, Marele Cnezat al Moscovei ș.a., aici se află depozitate și câteva zeci de cărți – codice manuscrise – copiate în mănăstirile și bisericile din Țara Moldovei în secolele XIV-XVIII. Drept exemple pot servi atât lucrarea numită **Praxiu** sau **Viețile sfinților**, în limba slavonă, care la 1463 a fost cumpărată de Vlaicu Părcălab, unchiul lui Ștefan cel Mare¹, cât și o **Psaltire** din secolul al XIV-lea având o însemnare privind campania otomană în Moldova din 1538; alte șase **Psaltiri** din secolul al XVI-lea; un **Octoih** din secolul al XV-lea și altul din secolul al XVI-lea; șapte **Tetraevangheliare** din secolele XV-XVII; alte trei cărți **Apostol** din secolele XVI-XVII, precum și mai multe **Sbornice** și **Minee** copiate de mână². De cele mai multe ori, nu se știe cum și când au ajuns aceste cărți la mănăstirea athonită. Unele au putut fi aduse și datorite mănăstirii Hilandar de către monahi pelerini, veniți spre a se închina la locurile sfinte de la Athos, altele au putut fi datorite de voievozii și boierii moldoveni, pentru rugăciuni întru iertarea păcatelor.

În același timp, o serie de scrieri ecleziastice și cu conținut istoric de la Hilandar au circulat în Țara Moldovei³. Acest fapt sugerează că în Evul Mediu se mențineau legături

cărturărești strânse între mănăstirea Hilandar și centrele de cultură scrisă din Moldova.

Istoricul. O primă informație despre prezența unei cronici⁴ din epoca lui Ștefan cel Mare la mănăstirea Hilandar din Sf. Munte Athos ne-a parvenit după publicarea de către istoricii sârbi D. Bogdanović și D. Medacović a unui catalog de cărți manuscrise și vechi tipărituri aflate în biblioteca acestui lăcaș athonit⁵. Examinând cu atenție fiecare descriere a codicelor⁶ incluse în catalog, am constatat că în **Sbornicul** nr. 484 (Miscelaneu⁷), datat cu secolul al XVI-lea, filele 94^v și 95^r cuprind un letopiseț slavo-român⁸, întocmit în Țara Moldovei în perioada de domnie a lui Ștefan cel Mare. Conform descrierii făcute în catalog, letopisețul consemnează evenimente istorice desfășurate între anii 961 și 1490. Această informație ne-a interesat în mod deosebit, deoarece nici o cronică slavo-română dintre cele cunoscute până în prezent nu are asemenea limite cronologice. Faptul ne-a determinat să considerăm că este vorba de o cronică necunoscută, din care am putea afla multe informații noi despre epoca respectivă.

În scurtă vreme am întreprins demersuri în vederea obținerii unei deplasări de documentare la vestita mănăstire sârbească Hilandar de la Muntele Athos, cu scopul de a cerceta cronică *de visu*, de a face copii și de a determina valoarea ei științifică. Suspectat de toate păcatele de birocrăția științifică, de structurile de partid și de cele KGB-iste, după multe încercări, întreprinse între anii 1980-1991, inclusiv prin intermediul Academiei de Științe a U.R.S.S. de la Moscova, plecarea în Grecia ne-a fost refuzată. Am făcut tentative de a intra în posesia unei copii a acestei cronici prin intermediul unor istorici prieteni din România și Grecia, dar, din păcate, nici acestea nu s-au încununat de succes. Abia în ultima vreme am aflat din presa periodică științifică din mai

multe țări de existența unui Centru științific Hilandar (*Hilandar Research Library and the Resource Center for Medieval Slavic Studies*), condus de profesorul Predrag Matejic, care își desfășoară activitatea pe lângă *The Ohio State University* din Statele Unite ale Americii.

Materialele despre activitatea acestui centru denotă că aici a fost acumulat un număr mare de copii ale materialelor păstrate la mănăstirea Hilandar. Prin Internet, am aflat coordonatele acestei instituții și am adresat, prin aceeași rețea de comunicare internațională, o scrisoare domnului profesor P. Matejic, cu rugămintea de a ne pune la dispoziție copiile a câtorva file, inclusiv ale filelor 94^v-95^r, din codicele amintit mai sus. Domnul profesor, secundat de M.A. Johnson, cercetător la același centru⁹, ne-a răspuns cu deosebită bunăvoință, expediindu-ne materialele solicitate. Intrând în posesia copiei la începutul lunii aprilie 2004, am continuat investigațiile asupra cronicii și pregătirea ei pentru tipar.

La descifrarea textului am întâmpinat dificultăți deosebit de mari, deoarece aproape jumătate din fila 94^v este înnegrită pe verticală. Probabil, fila respectivă a fost umezită și, din această cauză, ulterior s-a deteriorat¹⁰. Cu toate acestea, în urma unei lecturi minuțioase, „conturul” letopisețului s-a profilat.

Descrierea. Cronică în cauză face parte dintr-un modest **Sbornic**, caligrafiat pe hârtie, în limba slavonă de redacție moldovenească și este datat de istoricul sârb D. Bogdanović cu secolul al XVI-lea. **Sbornicul** cu dimensiunile 155x100 mm are 1+134+2 file. Manuscrisul este legat în așa fel, încât filigranul nu poate fi studiat. Coperta de piele este datată cu secolul al XVII-lea. Cartea este copiată de o singură mână, adică de o singură persoană necunoscută. Scris semiuncial. La fila 2^r manuscrisul are un modest frontispiciu ornat. La fila 1 codicele conține două inscripții

posteroare: una în limba greacă, care reprezintă o încercare de condei: „Slavă ție, Doamne. Binecuvântat este Domnul în veci și acum, în vecii vecilor amin.”, iar alta – în limba slavonă:

„Сїа книжи(ц)а д[с]ховника Никанора
єстъ Боди Сна(с)и Гори С[в]ѣт[с]го
Афона, хЗПчГ даде є Сїмєон(н)у
брату”¹¹

(„Această cârticică a duhovnicului Nicanor păzește de apă (salvează) Sfântul Munte Athos, 7193 (1685) a dat-o fratelui Simeon.”) La filele 1 și 134^v este imprimată pecetea mănăstirii cu inscripția „Библиотека српске лавре Хиландара (Светагора)”.

Nu se cunosc împrejurările și nici data la care codicele descris a ajuns la mănăstirea Hilandar de la Sfântul Munte Athos. Putem admite că manuscrisul în cauză s-a pomenit în colecția mănăstirii athonite în scurtă vreme după ce a fost copiat, deoarece urme ale lecturii și utilizării lui în Moldova, în perioada imediat următoare, nu am reușit să identificăm. Codicele a ajuns la Athos, probabil, prin intermediul vreunui călugăr peregrin. Aici interesul pentru informații de ordin laic, cu atât mai mult despre Moldova, era probabil infim și de aceea cronică a rămas în afara atenției cărturarilor de la Hilandar.

Codicele miscelaneu descris include lucrări în limba slavonă cu conținut religios: la filele 2^r - 94^r – despre icoane, despre cruce, despre lauda lui Dumnezeu, despre lauda și rugăciunea sfinților și despre alte articole ale singurei adevărate credințe a bisericii lui Hristos, iar la filele 96^r - 134^v – cartea **Floarea Darurilor**¹².

Între lucrările mai sus arătate este inclusă, la filele 94^v - 95^r, încă o scriere, de această dată cu conținut laic istoric, intitulată **Аѣто(м) свидѣнїє (Arătarea anilor)**. Anume această din urmă lucrare ne interesează în primul rând, deoarece, după cum am constatat, este vorba de o **cronică slavo-română necunoscută** până

În prezent, pe care am denumit-o convențional *Letopisețul slavo-român Hilandar*. După dimensiunile sale, cu cele 33 de rânduri (24 rânduri în fila 94⁴ și 9 rânduri în fila 95¹³), cronica în cauză nu se deosebește cu nimic de alte scrieri similare din Moldova elaborate în secolul al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea, fiind destul de scurtă, dar, după cum vom vedea din cele ce urmează, deosebit de densă în informații referitoare la epocă. Istoricul sârb D. Bogdanović o apreciază drept un „letopiseț moldovenesc” (Кратки молдавски летопис), care cuprinde evenimente desfășurate între anii 961-1490¹⁴.

Examinând cu atenție conținutul cronicii, observăm fără dificultate că în centrul atenției autorului anonim sunt întâmplările din secolele XIV-XV, inclusiv trei evenimente ce țin de domnia lui Ștefan cel Mare. Această ultimă împrejurare, precum și informația că manuscrisul e de redacție moldovenească, ne face să considerăm că letopisețul a fost întocmit în Țara Moldovei. Faptul că manuscrisul în cauză cuprinde lucrări cu conținut religios ne determină să admitem că acest codice, din care face parte și scrierea cu conținut istoric menționată mai sus, a fost întocmit la una din mănăstirile mai importante din Moldova acelei epoci. Atât codicele respectiv, cât și conținutul letopisețului nu fac nici o aluzie la vreun lăcaș de cult unde ar fi fost elaborată cronica. Originea cronicii și autorul ei ar putea fi identificați, probabil, în urma unei cercetări aprofundate, prin compararea ei cu mai multe codice manuscrise de epocă, prin studierea caligrafiei, ductului hârtiei și a altor parametri.

Descifrând textul, am constatat că letopisețul reflectă evenimente ce țin atât de istoria universală, mai ales a Europei de Sud-Est și Centrale, cât și de istoria românească, mai cu seamă de istoria Moldovei din anii de domnie a lui Ștefan cel Mare.

Izvoarele. În viziunea noastră, autorul anonim a folosit la întocmirea cronicii un șir de surse livești, între

care: Sfânta Scriptură, lucrări de istorie bisericească, precum și o serie de scrieri cronografice și letopisețe bizantine și sud slave, aflate în circulație pe acele timpuri în Sud-Estul Europei, inclusiv în Țările Române (secolul al XV-lea)¹⁵. Aceste izvoare au fost utilizate mai ales pentru întocmirea primei părți a cronicii. În ceea ce privește evenimentele legate direct de Țara Moldovei, de domnia lui Ștefan cel Mare, de moartea regelui Matia Corvin, de incendiul din Constantinopol, considerăm că autorul le preia din *Letopisețul sârbesc nou* (1355-1490)¹⁶.

Data elaborării. Relatarea unor evenimente din a doua jumătate a secolului al XV-lea, precum și mențiunea că „De la Nașterea lui Hristos / până la Manasses [au trecut] 1500 de ani” pare să justifice ipoteza că autorul cronicii este un contemporan al lui Ștefan cel Mare și că letopisețul în cauză a fost întocmit în jurul anului 1500 în Țara Moldovei. Dacă ipoteza se va confirma, vom putea spune că a fost găsită o cronică întocmită în timpul domniei lui Ștefan cel Mare și că în zilele noastre a ajuns chiar originalul acesteia. E vorba deci de cea mai veche cronică slavo-română păstrată în original până în zilele noastre. Pornind de la acestea, putem data *Letopisețul slavo-român Hilandar* cu secolele XV-XVI.

Conținutul. Letopisețul începe cu câteva date din Vechiul Testament, în baza cărora autorul anonim încearcă să construiască o scurtă cronologie consecutivă, având drept reper figuri dintre cele mai importante ale Bibliei, după cum urmează:

„De la Avraam până la Moise [au trecut] 444 ani – 4 veacuri.

De la / Moise până la David [au trecut] 445 ani – 5 veacuri.

De la David până la Nașterea lui Hristos [au trecut] 742 ani – 6 veacuri.”

Pentru a face legătură între aceste date biblice și perioada contemporană lui, autorul cronicii arată

în continuare precum că „De la Nașterea lui Hristos / până la Manasses [au trecut] 1500 de ani”.

În continuare autorul consemnează un eveniment deosebit de important pentru istoria Sfântului Munte Athos, de pe timpul domniei împăratului bizantin „Nichifor Foca”¹⁷, care „a domnit 6 ani și 6 luni. Și în timpul lui a început să se zidească Lavra în Sfântul Munte Athos de către Sfântul Atanasie de la Athos¹⁸ pe când avea încă rangul de voievod”.

Cronica continuă cu o scurtă sinteză a cuceririlor otomane în Peninsula Balcanică începând cu 1359, când turcii cuceresc localitatea bizantină „Calipole”¹⁹. Din aceeași serie de evenimente istorice, legate de cuceririle otomanilor în Balcani, autorul evidențiază moartea în 1444 a „regelui Vladislav la Varna”²⁰, căderea Constantinopolului în 1453 și luarea Caffei de către osmani în 1475.

Autorul cronicii privește apoi istoria retrospectiv, considerând demne de consemnat încă două evenimente importante în cucerirea Balcanilor de către turci. Astfel, el arată că în 1454 sultanul Mehmed beg se afla în campania de cucerire a Serbiei, consemnând asedierea orașului Ostrovița, precum și campania nereușită din 1474 a aceluiași sultan contra lui Scander beg²¹, adică contra Albaniei.

Apoi autorul se referă la unele evenimente care au avut loc concomitent, și în perioada imediat următoare, în Țara Moldovei. Astfel, consemnând campania împotriva lui Scander beg, cronicarul menționează că în același an „s-a retras Ștefan voievodul Moldovei în țara sa”, fiind vorba, probabil, de acțiunile militare ale lui Ștefan cel Mare în Muntenia în cursul anului 1474²².

Un alt eveniment important reflectat în cronică este campania din 1476 a sultanului Mehmed contra lui Ștefan, voievodul Moldovei, pe care „...l-a bătut și s-a întors [de acolo]”. După care, cronicarul arată că limpezindu-și relațiile cu vitejii unguri, sultanul a dat un ospăț pe Dunăre.

Ultimul eveniment din șirul con-

frunțărilor moldo-otomane, consemnat în cronică, este cel din 1484 (în cronică 1483) despre „mersul împăratului Baiazit asupra orașelor lui Ștefan, voievodul Moldovei, Chilia și Cetatea Albă”²³.

Cronica se încheie cu relatarea a două evenimente, de astă dată referitoare la istoria universală: în primul, este vorba de moartea regelui ungar Matia Corvin, iar în cel de-al doilea, care s-a produs la Constantinopol, de o mare explozie a unui depozit de praf de pușcă, incendiat în urma căderii unui fulger. Ambele evenimente au avut loc, precum arată cronicarul, în 1490 și se vede că au produs o mare impresie asupra sa, el preluându-le din *Letopisețul sârbesc nou*.

Probabil, autorul anonim avea intenția să continue cronică, deoarece a lăsat mult spațiu alb pe fila 95^r și 95^v, dar din anumite cauze, necunoscute, nu a făcut acest lucru.

Autorul. Avem certitudinea că autorul cronicii este un călugăr cărturar care viețuia în una din mănăstirile Moldovei din timpul domniei lui Ștefan cel Mare. Faptul că lipsesc unele date privind motivul elaborării cronicii (fie din porunca voievodului, fie la îndemnul unui alt demnitar), ne face să presupunem că autorul a întocmit-o din proprie inițiativă, ea fiind, se pare, o scriere neoficială cu obiectiv istoric. Conținutul cronicii sugerează că autorul era un om cu destulă carte, făcând parte, evident, din tagma monahicească. Cronicarul a cules o bună parte a informațiilor din surse cărturărești, demonstrând că este bine documentat, prezentând o panoramă întinsă a evenimentelor vremii, cuprinzând preponderent evenimente istorice consumate în Peninsula Balcanică, Țările Române și Crimeea. Constatăm, de asemenea, cu ușurință, că în atenția autorului s-a aflat expansiunea otomană în Sud-Estul Europei (sec. XIV-XV) și, mai ales, în Țara Moldovei (a doua jumătate a sec. XV). Deși autorul nu afirmă direct, se observă lesne îngrijorarea sa în legătură cu pierderile mari suportate de lumea creștină din cauza invaziilor otomane.

Astfel, în urma cercetărilor

Traducerea românească:

Arătarea anilor

De la Avraam până la Moise [au trecut] 444 ani – 4 veacuri.

De la / Moise până la David [au trecut] 445 ani – 5 veacuri.

De la David până la Naș/terea lui Hristos [au trecut] 742 ani – 6 veacuri.

De la Naș/terea lui Hristos / până la Manasses [au trecut] 1500 de ani.

În anul 6469 (961), Nichifor / Foca a domnit 6 ani și 6 luni. Și] în timpul lui a în/ceput să se zidească Lavra în Sfântul Munte Athos de către Sfântul / Atanasie din Athos pe când avea încă rangul de voievod/.

În anul 6867 (1359) turcii au trecut la Calipole și au luat vadul, și au luat multe țări / dinspre apus. Și de atunci s-a făcut sminteală și neorânduială și pierzare prin țările creștine. / Au fost atunci și mari cutremure prin țări. /

În anul / [6953 noiembrie 10 (1444)] a murit regele Vladislav la Varna.

În anul 6961 / (1453) a luat țarul Mehmed beg Țarigradul în luna mai 29, în zi de marți.

În anul 6983 (1475) au luat tu/rcii Caffa.

În anul 6962 (1454) țarul Mehmed beg a înrobit / [a tăiat (a trecut prin sabie) și a dărâmat] Ostrovița.

În anul 6982 (1474) a me/rs pașa asupra lui Scandăr și nu l-a luat.

În același an / s-a retras Ștefan voievodul Moldovei în țara sa . /

În anul 6984 (1476) a mers țarul Mehmed beg asupra lui Ștefan / voievodul Moldovei și l-a bătut și s-a întors / [de acolo], reaşezându-și relațiile cu vitejii unguri a dat un ospăț (trapeză) pe Dunăre.

În anul 6991 (1483) a mers împăratul Baiazit asupra / orașelor lui Ștefan voievodul Moldovei, asupra Chillei // și Cetății Albe, și le-a luat.

În anul 6998 (1490) a murit regele / Ungariei Mateaș.

Și în Țarigrad în același an un semn / mare s-a întâmplat. Că iată un fulger de foc / câzând din cer, precum altă dată asupra Sodomiteni/Ior. Și nimerind în praf de pușcă împărătesc / ce se păstra într-o biserică. Și au ars multe temple turcești din / împrejurimile aceluia loc și au ars toți cei care se aflau în ele. //

NOTE

¹ O descriere mai detaliată vezi: Eșanu, Andrei, *Vlaicul Pârcălab – unchiul lui Ștefan cel Mare*, Chișinău, 2001, p. 47-51.

² Cândea, Virgil, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie*, vol. I, București, 1991, p. 472-485.

³ Mihăilă, G., *Istoriografia română veche (sec. al XV-lea – începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, în *Romanoslavica*, vol. XV. Literatură-istorie, București, 1967, p. 165-166.

⁴ Noțiunile de „cronică” și „letopi-seț” sunt folosite ca sinonime.

⁵ Богданович, Д., *Каталог Хириловских рукописа манастира Хиландара*. Медакович Д. *Старе штампане книге манастира Хиландара*, Београд, 1978, nr. 484, p. 184-185. Informația a fost preluată și de Cândea Virgil. *Mărturii românești peste hotare*.

Mică enciclopedie, vol. I, București, 1991, nr. 1108, p. 479.

⁶ În știința istorică prin această noțiune este desemnat orice carte manuscrisă medievală.

⁷ Noțiunile de „sbornic” și „miscelaneu” sunt folosite ca sinonime. Acestea sunt cărți manuscrise medievale, care cuprind mai multe texte diferite, de regulă cu conținut religios și laic.

⁸ Богданович, Д., Медакович, Д., *op. cit.*, nr. 484, p. 184-185.

⁹ Aducem și pe această cale mulțumiri domnilor profesori Predrag Metejic și Pașa Jonson pentru ajutorul acordat.

¹⁰ Aducem și pe această cale mulțumiri doamnei doctor Valentina Pelin, cercetător științific coordonator la Institutul de istorie al Academiei de Științe a Moldovei, pentru ajutorul acordat la descifrarea textului original al Cronicii și la traducerea ei în limba română, precum și pentru sfaturile prețioase în procesul pregătirii pentru tipar a acestei scrieri.

¹¹ Descifrarea inscripției aparține cercetătorul sârb D. Bogdanović.

¹² *Floarea Darurilor* – carte populară, alcătuită de călugărul italian Tommaso Gozzadini în secolul al XIII-lea, tipărită în 1474 la Veneția, de unde apoi se răspândește în Orient și Occident. Se presupune că în jurul anului 1480 postelnicul Gherman Valahul a tradus direct din italiană în românește această carte (Teodorovici Constantin. *Floarea Darurilor, în Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 358-359). În cazul nostru, se pare că este vorba de una dintre cele mai vechi traduceri ale acestei cărți din limba italiană în cea slavonă, făcută în una din mănăstirile din Moldova. Precum susține cercetătorul rus A.I. Rogov, această carte populară a pătruns în Marele Cnezat al Moscovei din Moldova (Рогов А.И. *Основные проблемы изучения культурных взаимосвязей России с Дунайскими княжествами в XV-XVII вв.*, în *Балканские исследования. Вопросы социальной политической и культурной истории Юго-Восточной Европы*, Москва, 1984, c. 292-303).

¹³ Deși este de proporții modeste, noi am calificat lucrarea drept *cronică*, deoarece cuprinde descrierea unui număr mare de evenimente istorice în comparație cu *însemnarea cronicărească*, care se referă, de regulă, la un singur eveniment.

¹⁴ Богданович, Д., Медакович, Д., *op. cit.*, p. 184-185.

¹⁵ Mihăilă, G., *Istoriografia română veche (sec. al XV-lea – începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, în *Romanoslavica*, vol. XV. Literatură-istorie, București, 1967, p. 157-196.

¹⁶ Despre această cronică vezi: Bogdan, Ioan, *Contribuții la istoriografia bulgară și sârbă (Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung)*, în Ioan, Bogdan, *Scrieri alese*, București, 1968, p. 255-261; Mihăilă, G., *Istoriografia română veche (sec. al XV-lea – începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, în *Romanoslavica*, vol. XV. Literatură-istorie, București, 1967, p. 168-169.

¹⁷ Este vizat împăratul bizantin Nicefor II Focas (963-969).

¹⁸ Este vorba de Atanasie de la Athos (925-1003) (Preda Emil. *Dicționar al Sfinților Ortodocși*, București, 2000, p. 38-40). Fondatorul vieții monahale organizate și a Mării Lavre de la Sf.

Munte Athos în a doua jumătate a sec. al X-lea, prieten și duhovnic al împăratului bizantin Nicefor Focas. (Сотирикс Ладас. *Святая Гора Афон. Монастыри и их сокровища*, Афины, 1998, c. 12-13).

¹⁹ Se are în vedere orașul bizantin Gallipoli, situat pe peninsula cu același nume la ieșirea din strâmtoarea Dardanele în Marea Egee, cucerit în realitate în 1354 (Inalcik Halil. *Imperiul Otoman. Epoca clasică*. Ed. de Mihai Maxim și Dan Prodan, București, 1996, p. 51-54).

²⁰ Este vorba de regele Ungariei Vladislav I Jagiello (1440-1444), căzut în lupta cu otomanii la Varna, la 10 noiembrie 1444.

²¹ Scander beg – eroul albanez Gheorghe Castrioti (1405 ?- 1468). Trimis de tatăl său în calitate de ostatic la curtea sultanului Murat al II-lea, este educat în corpul de iniceri al sultanului. S-a manifestat ca bun și talentat oștean și a primit numele de Iscander, în cinstea lui Alexandru Macedon. Din Iscander bei a devenit Scander beg (*История Европы*. Том второй. *Средневековая Европа*, Москва, 1992, c. 380). În cazul reflectat în cronică de față este vorba mai curând de țara lui Scander beg, Albania, deoarece eroul murise încă în 1468, iar în anul arătat în letopiseț sultanul întreprinsese într-adevăr o campanie în Albania, asediind cetatea Scutari (Inalcik Halil. *Imperiul Otoman. Epoca clasică*. Ed. de Mihai Maxim și Dan Prodan, București, 1996, p. 398), „și nu l-a luat”.

²² Vezi *Istoria Românilor*, vol. IV, București, 2001, p. 377.

²³ Vezi mai jos originalul și traducerea cronicii.

²⁴ În realitate 4 veacuri și 44 de ani.

²⁵ În realitate 4 veacuri și 45 de ani.

²⁶ În realitate 7 veacuri și 42 de ani.

Aceste informații privind unele personaje din Vechiul Testament și cronologia respectivă au putut să aibă ca sursă Vechiul Testament (informația fiind comprimată maximal) sau o istorie bisericească creștină, sau un cronograf, cum ar fi cel al lui Manasses, dar calculele aparțin autorului anonim al *Letopisețului slavo-român Hilandar*.

²⁷ Lectura cuvântului **ΜΑΝΝΑCΙΑ** nu este sigură.

²⁸ Este posibil ca informația (calculul) să aparțină autorului *Letopisețului slavo-român Hilandar*. Pornind de la ea, precum și de la faptul că majoritatea informațiilor din cronică sunt din a doua jumătate a sec. al XV-lea până la 1490 inclusiv, putem admite că letopisețul în

Nicolae FUȘTEI

ÎNTÂLNIREA LUI ȘTEFAN CEL MARE CU DANIL SIHASTRU DUPĂ LUPTA DE LA RĂZBOIENI

În Evul Mediu era răspândită ideea, atât în spațiul răsăritean, cât și în cel apusean, potrivit căreia catastrofele ce se abăteau asupra unor țări, în special înfrângerea armatelor creștine într-un război sfânt, sunt rezultatul păcatelor conducătorului sau ale ostașilor. Un război sfânt pierdut era un semn al întreruperii relațiilor dintre Dumnezeu și conducătorul de oști. Din aceste considerente, suveranii (regii, domnii), neînțelegând cauzele înfrângerilor suferite, recurg la ajutorul sfinților, pentru ca aceștia să medieze și să invoce mila lui Dumnezeu. Spațiul cultural european cunoaște multe cazuri când personaje istorice primeau sfaturi sau consultații de la sfinți. În *Viața Cuviosului Serghie de Radonej* se spune că Dumnezeu a permis tătarilor să meargă cu război împotriva rușilor. Kneazul Dimitrie Donskoi vine după sfat la Cuviosul Serghie de Radonej, care îl binecuvântează și-i prezice victoria¹.

Și în Apus se cunosc o serie de cazuri, în special cele legate de cruciade, în care viciile, cum sunt: orgoliul, indisciplina, aroganța au dus la pierderea războiului sfânt. Este de ajuns să ne amintim despre dialogul care a avut loc între regele Ludovic al VII-lea, întors în Franța din expediția din Palestina, și Bernard de Clarvaux, dialog din care reiese că Cruciada a doua s-a încheiat, în anul 1149, cu un dezastru militar pentru Cruciati, anume ca rezultat al încrederii exce-

sive în sine a oștenilor-nobili, sfidând puterea lui Dumnezeu².

Nici Moldova nu era străină de această paradigmă, după cum se vede și din următorul episod din viața lui Ștefan cel Mare: în vara anului 1476, o puternică și pustiitoare armată turcească, comandată de însuși sultanul Mahomed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, a intrat în Moldova. În lupta de la Valea Albă-Razboieni, din ținutul Neamțului, din 26 iulie 1476, oastea moldoveană, condusă de Ștefan cel Mare, a fost înfrântă, iar domnul, cu puțini oșteni, s-a retras în nordul țării. Această luptă memorabilă a fost consemnată și în pisania bisericii „Sf. Arhangel Mihail”, edificată de Ștefan cel Mare după 20 de ani, la Războieni: *...S-au ridicat puternicul Mahomed, împăratul turcesc, cu toate puterile sale răsăritene... și au venit să prade și să ia Țara Moldovei. Și au ajuns până aici, la locul numit Valea Albă. Iar noi, Ștefan Voievod și cu fiul nostru Alexandru am ieșit înaintea lor și am făcut mare război cu ei, în luna iulie 26; și cu voia lui Dumnezeu au fost înfrânți creștinii de păgâni, și au căzut acolo mulțime mare de ostași ai Moldovei...*³.

În aceste împrejurări dramatice, domnitorul căuta un sfat, un cuvânt de încurajare.

În **O samă de cuvinte** a lui Ion Neculce, în cele 12 istorioare referitoare la domnia lui Ștefan cel Mare, scrise pe baza mărturiilor păstrate încă în memoria poporului, se precizează că, după înfrângere, Ștefan cel Mare, rămas singur, se îndreaptă spre Voroneț unde trăia un părinte sihastru, pre nume Daniil. *Și bătând la ușa sihastrului, să-i descuie, au răspuns sihastrul să aștepte Ștefan-vodă afară până s-a istovi ruga. Și după ce ș-au istovit sihastrul ruga, L-au chemat în chilie pre Ștefan-vodă. Și s-au ispoveduit Ștefan-vodă la dânsul*⁵.

Începutul istorioarei îl prezintă pe Ștefan cel Mare ca pe un om care a suferit o dureroasă înfrângere. Ca-

uza eșecului fiind pusă pe seama păcatelor lui Ștefan cel Mare, după cum avea să o recunoască însuși domnul Moldovei, câțiva ani mai târziu, în pisană bisericii care va fi construită pe acest loc în memoria ostașilor căzuți în luptă: *pe care lucru îl socot că a fost voința lui Dumnezeu, ca să mă pedepsească pentru păcatele mele, și laudat să fie numele Lui!*⁶.

După lupta de la Războieni, domnul Ștefan, părăsit de toți, era pe cale de a-și pierde tronul și de aceea căuta o cale pentru a se împăciui cu Dumnezeu. El apelează la Daniil Sihastrul, omul sfânt, și *s-au ispovedit Ștefan-vodă la dânsul*⁷, pentru că doar pocăința era în stare să-i aducă iertarea Divinității.

Ca să fie pocăința mai profundă, împăcarea are loc în câteva etape. Înainte de a-i primi *ispovedania*, Daniil îl trece pe Ștefan printr-un fel de umilință, îl face să aștepte până își va săvârși rugăciunea, arătându-i că, deși are puterea, e aidoma tuturor muritorilor⁸. Evident, Ștefan cel Mare ar fi putut să-și impună autoritatea și să intre în chilia sihastrului înainte de a-și fi terminat acesta rugăciunea, dar nu o face, pentru că era conștient că suveranul, sau reprezentantul puterii în statul creștin, nu e doar deținătorul tuturor drepturilor, ci, în principal, purtătorul tuturor îndatoririlor societății creștine în raport cu Biserica, adică cu opera lui Dumnezeu pe pământ⁹. Aceasta este prima treaptă a împăcării a lui Ștefan cel Mare cu Dumnezeu, a doua fiind chiar *ispovedania*, în care domnitorul recunoaște că este vinovat și cere iertare Domnului prin intermediul lui Daniil Sihastrul ca preot și om sfânt.

În continuare Ion Neculce relatează că Ștefan cel Mare, fiind obosit de atâtea lupte, și la un pas de disperare, își expune rezervele în privința necesității și posibilității războiului cu turcii întrebând *pre sihastru ce va mai face, că nu poate să bată cu turcii; închina-va țara la turci, au*

*ba?*¹⁰. Daniil încearcă să-l readucă la starea demnă de un conducător creștin în fața dușmanului agarean, de aceea respinge ideea supunerii față de turci, ba mai mult, el este convins și îl convinge și pe domnul Moldovei că războiul purtat este unul drept, și biruința va fi de partea suveranului: *Iar sihastrul au zis să nu o închine că războiul iaste a lui!*¹¹.

După această profeție, care a avut o însemnătate deosebită pentru derularea evenimentelor ulterioare, urmează și un sfat al sihastrului, potrivit căruia Ștefan cel Mare trebuia să aducă un semn de mulțumire lui Dumnezeu: *Numai, după ce va izbândi, să facă o mănăstire acolo, în numele Sfântului Gheorghe, să fie hramul bisericii!*¹².

Ștefan cel Mare urmează sfaturile lui Daniil și *au și purces Ștefan-vodă în sus pe la Cernăuți și pre Hotin și au strânsu oastea, feliuri de feliuri de oameni. Și au purces în gios. Iar turcii, înțelegând că va să vie Ștefan-vodă cu oaste în gios, au lăsat și ei cetatea Niamțului de a o mai bate și au început a fugi spre Dunăre, iar Ștefan-vodă au început a-i goni în urmă și a-i bate, până i-au trecut de Dunăre. Și întorcându-să înapoi Ștefan-vodă s-au apucat de au făcut mănăstirea Voronețul. Și au pus hramul bisericii Sfântul Gheorghie!*¹³.

Pentru Ștefan cel Mare și contemporanii lui, victoria domnului moldovean este un semn al împăcării acestuia cu Dumnezeu, de aceea, la rândul său, urmând povețele lui Daniil, construiește biserica „Sf. Gheorghe” la mănăstirea Voroneț, sfințită la 14 septembrie 1488¹⁴.

Noua ctitorie a lui Ștefan cu hramul Sfântul Gheorghe, purtătorul de biruință, a fost ridicată la 12 ani după luptele pustiitoare pe care le-a avut cu turcii¹⁵. Alegerea Sf. Gheorghe ca patron al bisericii nu este întâmplătoare, ci are o adâncă semnificație dat fiind faptul că biruința sfântului asupra balaurului era, în mentalitatea

contemporanilor lui Ștefan cel Mare, simbolul luptei și victoriei împotriva otomanilor¹⁶.

Acest episod din viața lui Ștefan cel Mare, care, la prima vedere, pare să nu fie atât de important, scoate în evidență o serie de lucruri ce ne permit să înțelegem mai bine cine a fost Ștefan cel Mare, și relevă totodată mentalitatea epocii.

Din cele relatate de Ion Neculce vedem, în primul rând, că Ștefan cel Mare era o personalitate desăvârșită din punct de vedere moral, fiind în stare să-și mărturisească greșelile atunci când le avea, știind totodată să fie recunoscător lui Dumnezeu pentru ajutorul dat.

Pe de altă parte, episodul întâlnirii domnului moldovean cu Daniil Sihastrul denotă că societatea românească nu era una închisă, ci, dimpotrivă, receptivă la paradigmele universale ale civilizației creștine europene. Acceptând ideea potrivit căreia o nenorocire abătută asupra unei țări este cauzată de păcatele conducătorului, Ștefan cel Mare recunoștea, cu privire la înfrângerea suferită la Războieni, că *a fost voința lui Dumnezeu, ca să mă pedepsească pentru păcatele mele*¹⁷.

Povestirea despre întâlnirea lui Ștefan cel Mare cu Daniil Sihastrul după lupta de la Războieni, reprodușă de Ion Neculce în **O samă de cuvinte**, demonstrează efortul românilor de a înțelege și interpreta o problemă de sorginte creștină, răspândită în întreaga Europă, și anume cea referitoare la conducătorul penitent, dar și o încercare de a găsi o soluție pe măsura mentalității epocii.

NOTE

¹ *О победе, еже на Мамая и о монастыре, еже на Дубенке, în Жизнь и житие Сергия Радонежского, Москва, 1991, с. 78-79.*

² Constable Guilles, *A Report of a Lost Sermon by St. Bernard on the Failure of the Second Crusade, în Religious Life and Thought (11th-12th Centuries)*, Londra, 1979, p. 49-54; *Idem. Sanctissima patria. Points et themes communs aux trois oeuvres de Lucas de Tuz*, <http://eprints/ens-lsh.fr/archive/00000070/01/Henriet.pdf>, p. 18.

³ Mircea Păcurariu, *Sfinți dacoromani și români*, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1994, p. 126-133; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 139-144.

⁴ Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1982.

⁵ *Ibidem*, p. 165.

⁶ Nicolae Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare, povestită neamului românesc*, București, 1904, p. 179.

⁷ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 165.

⁸ Danilo Budimioiu Kristiç, *Monarhia Ortodoxă*, în revista *Rațiunea mistică*, nr. 1-2, 1995, p. 66.

⁹ Vladimir Soloviov, *Fundamentele spirituale ale vieții*, Alba Iulia, 1994, p. 141.

¹⁰ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 165.

¹¹ *Ibidem*, p. 165

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Maria Magdalena Sykelz, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievodul. *Note de mentalitate medievală*, în *Studii și Materiale de Istorie Medievală*, XVI, 1998, p. 54.

¹⁵ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 72-76.

¹⁶ Andrei Pipidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 44, 127.

¹⁷ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 179.

Andrei EȘANU,
Valentina EȘANU

LEGENDA A IV-A DIN O SAMĂ DE CUVINTE DE ION NECULCE

O nouă tâlcuire

1. Problema tradiției orale ca izvor de date istorice a fost luată în dezbateri în istoriografia românească încă de Nicolae Bălcescu. Cu interesante reflecții asupra „cuvintelor” lui Ion Neculce vine I. Șiadbei¹ și Ilie Corfus², ultimul confirmând prin documente faptele descrise în legenda a VI-a din **O samă de cuvinte**. O totalizare în această privință face C.C. Giurescu³. Acesta încearcă, prin prisma realizărilor teoretice din istoriografia românească și europeană, să identifice în consemnările adunate de Ion Neculce în cunoscuta sa lucrare **O samă de cuvinte** gradul de reflectare a anumitor realități istorice și să verifice, după izvoarele scrise, în ce măsură „legende” adunate de cronicar corespund realității.

După cum subliniază Ion Neculce în mica introducere la **O samă de cuvinte** „ce sânt audzite din om în om, de oameni vechi și bătrâni, și în letopisețu nu sânt scrise...”⁴, el a fixat pe hârtie doar „o samă de istorii mai alese...”⁵, care circulau în diferite medii ale societății și care i s-au părut mai aproape de realitatea istorică. Cu toate acestea, același cronicar acordă cititorului libertate deplină în a le crede sau a nu le crede⁶.

C.C. Giurescu spune, pe bună dreptate, că circulația pe cale orală a fiecăreia dintre ele „modifică, mai mult sau mai puțin, tradiția, adăugându-i unele elemente sau prefăcând altele”⁷. De aceea, atunci când au fost auzite și consemnate de Ion

Neculce, începând, probabil, cu sfârșitul secolului al XVII-lea și terminând cu primele decenii ale secolului al XVIII-lea, legende ajungeau la el într-o formă substanțial modificată. Cronicarul nu a făcut altceva decât să le fixeze pentru posteritate, pentru că i s-au părut interesante prin faptul că aduc informații necunoscute despre epocile anterioare ale Țării Moldovei.

În studiul menționat mai sus, C.C. Giurescu analizează o serie de „legende” din acea „Samă de cuvinte” a lui Neculce. Comparând informațiile legendare cu cele din izvoarele cronografice ale epocilor respective, istoricul ajunge la concluzia că „multe din ele nu reprezintă „legende” sau „ecouri legendare”, așa cum s-a crezut, ci au un temei istoric real. Unele sunt confirmate prin documente contemporane, altele cuprind un sâmbure de adevăr; numai o minoritate nu corespund realității”⁸.

În cele ce urmează supunem unei examinări mai detaliate legenda a IV-a, care permite, în viziunea noastră, să discernem și alte adevăruri revelatoare privind domnia lui Ștefan cel Mare. Pentru o examinare mai adecvată a acestei legende, o cităm integral. „Ștefan-vodă cel Bun, bătându-l turcii la Războieni, au mers să intre în Cetatea Neamțului. Și fiind mumă-sa în cetate, nu l-a lăsat să intre și i-a zis că pasărea în cuibul său piere. Ci să se ducă în sus, să strângă oaste, că izbânda va fi a lui. Și așa, pe cuvântul mâne-sa, s-au dus în sus și au strâns oaste.

Iară împăratul turcesc a venit cu toată puterea lui la Cetatea Neamțului. Și a suit pușcile deasupra unui munte pe despre Moldova. Și a început a bate Cetatea Neamțului foarte tare. Iar pe acea vreme era un neamț închis în cetate. Și, văzând că bat cetatea, a zis păzitorilor să spuie mumei lui Ștefan-vodă să-l sloboadă de la închisoare, din temniță, pe dânsul, că el va mântui cetatea de acel greu. Deci slobozindu-l pe acel neamț de la închisoare, s-a și apucat acel neamț de a îndreptat pușcile din

cetate asupra turcilor, unde sta acolo în munte de avea nevoie cetatea. Și a și lovit în gura unei puști turcești de a sfărâmat-o. Și a început bate în corturile turcilor, cât și boldul de la cortul împăratului l-a sfărâmat. Deci n-au mai putut sta turcii întru acel vârf de munte, de unde avea cetatea nevoie, ci numai le-au căutat a se da în lături de la acel loc.

Iară Ștefan-vodă, mergând de la Cetatea Neamțului în sus pe Moldova, au mers pe la Voroneț, unde trăia un părinte sihastru, pe nume Daniil. Și bătând Ștefan-vodă în ușa sihastrului să-i descuie, a răspuns sihastrul să aștepte Ștefan-vodă afară, până și-a istovi ruga. Și după ce și-a istovit sihastrul ruga, l-a chemat în chilie pe Ștefan-vodă. Și s-au spovedit Ștefan-vodă la dânsul. Și au întrebă Ștefan-vodă pe sihastru ce va mai face, că nu poate să se mai bată cu turcii; închina-va țara la turci, au ba? Iar sihastrul a zis să nu o închine, că războiul este al lui, numai, după ce va izbândi, să facă o mănăstire acolo, în numele Sfântului Gheorghe, să fie hramul bisericii. Deci au și purces Ștefan-vodă în sus pe la Cernăuți și pe la Hotin și au strâns oastea, feliuri de feliuri de oameni. Și au purces în jos. Iar turcii, înțelegând că va să vie Ștefan-vodă cu oaste în jos, au lăsat și ei Cetatea Neamțului de a o mai bate și au început a fugi spre Dunăre. Iar Ștefan-vodă au început a-i goni în urmă și a-i bate, până i-au trecut de Dunăre. Și întorcându-se înapoi Ștefan-vodă, s-au apucat de au făcut mănăstirea Voronețul. Și au pus hramul bisericii Sfântul Gheorghe⁹.

C.C. Giurescu, analizând această legendă, consideră că ea reflectă trei evenimente distincte. Două dintre acestea sunt confirmate de izvoare scrise, iar una nu are un suport real documentar. Evenimentele care se confirmă, precum arată istoricul, sunt cele legate de înfrângerea de la Războieni, după care Ștefan cel Mare, retrăgându-se de pe câmpul de luptă, a trecut pe la duhovnicul său Daniil Sihastrul să-i

ceară sfatul, precum și cel legat de asediul cetății Neamțului de către turci după lupta de la Războieni, în care turcii au fost într-adevăr respinși de sub zidurile cetății, fie de apărătorii ei, fie de oastea lui Ștefan cel Mare. Este veridică și informația despre sfărâmarea tunului turcesc prin lovitura unei ghiulele a unui tun din cetate. Cea care nu se confirmă, arată același cercetător, este relația conform căreia „neamțul care a îndreptat tunul din cetate ar fi fost slobozit atunci la rugămintea lui „din temniță” de către mama lui Ștefan cel Mare. Aceasta pentru bunul motiv, că mama lui Ștefan murise cu aproape 11 ani mai înainte: piatra ei de mormânt la mănăstirea Pobrata poartă data „6973” (1465), noiembrie 4”¹⁰.

Încercând să efectuăm o analiză a acestei legende, am constatat că în acest al patrulea episod povestit de Neculce¹¹ s-au contopit în tradiția istorică orală, datorită faptului că din perioada derulării evenimentelor reflectate și până în momentul înregistrării acestora de Ion Neculce au trecut circa două secole și jumătate, cel puțin două episoade din activitatea și războaiele purtate de Ștefan cel Mare. După părerea noastră, nu ar trebui să neglijăm faptul prezenței mamei lui Ștefan cel Mare în respectivul episod transmis prin tradiție orală, ci să încercăm să-l racordăm la anumite evenimente reale care au avut loc în istoria Țării Moldovei pe când ea mai era în viață. Cu atât mai mult că mama voievodului a mai trăit aproape nouă ani după înscăunarea fiului ei. Dacă urmărim cu atenție evenimentele, putem constata cu ușurință că prima mare acțiune militară a lui Ștefan cel Mare după cea din 1457, când a câștigat scaunul domnesc, este încercarea lui de a cuceri și de a anexa Moldovei cetatea Chilia (22 iulie 1462¹²). Precum se știe, cu tot eroismul manifestat de Ștefan în această campanie, el nu numai că a suferit un eșec, dar a și fost grav rănit de o ghiulela de tun la glezna stângă.

Probabil, înainte de aceste eve-

nimente din vara anului 1462, când Ștefan pregătea acțiunea, nu numai în Sfatul domnesc, ci și în mediul familiei sale au avut loc discuții aprinse, mamă-sa fiind împotriva acestei campanii militare. Însă tânărul Ștefan, energic și curajos, nu a ținut cont nu numai de sfatul marilor boieri din anturajul său, ci nici de cel al mamei sale. Cum se obișnuia pe atunci, pe timp de război, voievozii își puneau la adăpost sigur rudele apropiate și își ascundeau familiile în cetățile puternice sau în mânăstiri. Ștefan a procedat, pare-se, la fel, expedindu-și mama la cetatea Neamțului. De aceea, după înfrângerea de sub zidurile Chilia, când voievodul, descurajat și îndurerat, s-a oprit, în drum spre Suceava, la cetatea Neamțului, unde a dorit să aibă o întrevedere cu mamă-sa, crezând că va fi consolată și mângâiat, nu i s-au deschis nici porțile cetății, fiind respins cu hotărâre de către mamă-sa (vezi legenda). Probabil, larma stărnită de sosirea lui Ștefan la cetatea Neamțului și încercarea lui de a pătrunde în cetate și de a-și vedea mama au avut un larg ecou, ajungând chiar și la urechile celor aflați în temnița cetății, între care era și un „neamț”. Acesta avea, după câte se pare, o bună experiență de război, mai ales în acțiunile de aplicare a artileriei. Precum spune tradiția, „neamțul”, întemnițat în cetate, a rugat pe străjeri să spună mamei lui Ștefan să-l elibereze din temniță, căci el „va mântui cetatea de acel greu”.

În toiul evenimentelor din vara anului 1462, Ștefan s-a lovit, se pare, de o situație necunoscută sau neîntâlnită de el până atunci, fiind vorba de o inovație militară – aplicarea artileriei (tunurilor) la apărarea cetăților. Faptul că Ștefan a fost rănit de o ghiulea ne vorbește despre aceea că ungurii, preluând controlul asupra cetății, au întărit-o cu tunuri. Moldovenii, probabil, nu văzuseră asemenea tehnică de luptă și de apărare a cetăților, fapt ce i-a descurajat mult. Descrind acest episod, în baza izvoarelor avute la dispoziție, istoricul N. Grigoraș pre-

zintă evenimentul astfel: „...Ștefan cel Mare a încercat să cucerească cetatea, dar a trebuit să se retragă neavând armament de asediu (tunuri – A.E.) și pentru că la un atac personal, dat în fruntea ostașilor, a fost rănit cu o armă de foc la glezna piciorului stâng”¹³.

De aceea „neamțul” care apare în legenda a IV-a trebuie raportat, mai curând, la evenimentele din 1462 și 1465, în primul caz fiind vorba de eșecul de la Chilia, iar în cel de-al doilea de cucerirea acestei cetăți. Considerăm că „neamțul” din legenda a IV-a era o personalitate reală și, fiind în cetate și auzind de eșecurile lui Ștefan sub zidurile cetății Chilia în vara anului 1462, a încercat, prin intermediul mamei lui Ștefan, care se afla pe atunci în cetatea Neamțului, să-și ofere serviciile voievodului. Iată de ce fraza din legendă, potrivit căreia în caz de va fi eliberat din temniță „va mântui cetatea de acel greu...”, trebuie interpretată și în sensul că, fiind eliberat prin intermediul mamei lui Ștefan, „neamțul” i-a adus la cunoștință voievodului planul său de luare a cetății Chilia cu ajutorul „pușcilor”¹⁴. După cum se știe, Ștefan a purces pentru a doua oară asupra cetății Chilia abia peste trei ani, în 1465, deoarece a înțeles cu ajutorul „neamțului” că pentru biruință are nevoie de înzestrarea oștirii sale cu armament de asalt, mai ales cu tunuri. De reînzestrarea tehnică a oștirii moldovenești s-a ocupat, se pare, „neamțul” care, fiind venit din străinătate, cunoștea meșteșugul aplicării artileriei în războaie, fie la apărarea, fie la asediul cetăților. Cunoscând realitățile din țările occidentale, el știa, probabil, unde se produc și cum pot fi procurate piesele de artilerie. Se vede că tot această persoană a adus tunurile, poate chiar din una din țările germane, și le-a folosit cu succes la cel de-al doilea asediu al Chilieii. Același istoric N. Grigoraș descrie asaltul Chilieii din 1465 astfel: „Pentru a învinge rezistența garnizoanei lui Matei Corvinul a făcut pregătiri

militare de amploare, încheiate la începutul anului 1465... În plină iarnă (23-24 ianuarie 1465), Ștefan se afla sub zidurile cetății, în fruntea unei redutabile forțe militare, dotată cu numeroase piese de artilerie. *Cronica breviter scripta*¹⁵ relatează următoarele despre această acțiune: „În luna lui ianuarie, în ziua de 23, într-o joi, la miezul nopții... a venit Ștefan voievod asupra Chilie, cu bună pace și vineri dimineața a lovit cu bombardierele dinspre toate părțile și a atacat toată ziua poarta cetății și a cucerit-o cu mari lupte”¹⁶.

În această parte a legendei evenimentele din vara anului 1462 s-au suprapus (s-au contopit) cu cele din 1476 (lupta de la Războieni), turcii fiind respinși atât prin acțiunile reușite ale apărătorilor cetății care au aplicat cu succes artileria, cât și datorită acțiunilor lui Ștefan care venise cu oaste din Țara de Sus.

În legendă episodul respingerii turcilor de sub cetatea Neamțului, izgonirea lor cu ajutorul artileriei și transformarea insuccesului în succes la Chilia (1462, 1465) și la Războieni (1476) s-au suprapus, transformându-se într-un singur „eveniment” în care a rămas să figureze atât mama lui Ștefan cel Mare, cât și Daniil Sisastrul. Dacă în acțiunile din 1462 tânărul voievod, fiind înfrânt, căuta consolare din partea mamei sale, apoi după înfrângerea de la Războieni el a căutat (și de fapt a găsit) consolare și sfat la duhovnicul său Daniil Sisastrul, episod reflectat, de asemenea, în aceeași legendă.

Este cunoscut faptul că în 1462 Chilia era stăpânită de unguri. În tradiția orală, povestită de Neculce, chiar în prima legendă se spune că „Ștefan vodă cel Bun, luând domnia Moldovii, și viind turcii în dzilele lui să treacă în Moldova la Galați, i-au bătut foarte rău pre turci și au luat și Cetatea Albă și Chilia de la turci”¹⁷. În realitate, Chilia a fost luată de către moldovenii în 1465 de la unguri, astfel că tradiția istorică consemnată de Ion Neculce confundă, prin scurgerea anilor, pe unguri cu turcii. Totodată

înfrângerea de sub cetatea Chilie din vara anului 1462 s-a „contopit”, treptat, cu înfrângerea suferită în bătălia de la Războieni din 1476. Pe această cale, din tradiția populară orală dispăre episodul înfrângerii de la Chilia, apărută pe atunci de asemenea de unguri. Considerăm că din această cauză s-au menținut în legendă, ca figuri importante, atât mama lui Ștefan cel Mare, cât și Daniil Sisastrul. Însă în moment ce episodul cu mama lui Ștefan este pus în legătură cu evenimentele din anii 1462-1465, Daniil Sisastrul apare în strânsă legătură cu evenimentele din 1476.

Dacă ne întoarcem la conflictul dintre Ștefan și mamă-sa, care a avut loc, se pare, în 1462 (nu în 1476, cum spune legenda lui Neculce) și care s-a soldat cu implicarea ulterioară a „neamțului”, a avut urmările pe care le-am descris mai sus. Ținând cont de experiența amară de la Chilia, Ștefan și-a înzestrat oastea, prin intermediul „neamțului”, cu piese de artilerie și peste trei ani, când a purces la al doilea asalt al Chilie, a reușit în scurt timp, datorită folosirii masive și cu pricepere a artileriei, să cucerească cetatea. De astă dată cucerirea Chilie cu ajutorul tunurilor s-a „contopit”, într-o anumită formă, cu evenimentele care au avut loc sub zidurile cetății Neamțului în anul 1476, când turcii au fost respinși tot cu ajutorul artileriei. De aceea turcii din evenimentele anului 1476 s-au suprapus treptat, în cadrul tradiției, cu apărătorii cetății Chilia (ungurii) din iarna 1465.

Dacă încercăm să identificăm „neamțul” din epoca lui Ștefan cel Mare, cu ajutorul căruia a fost înzestrată cu tunuri oastea moldovenească, acesta ar putea fi un Herman, care, după asaltul cu succes al Chilie și alte acțiuni militare, a fost probabil apreciat de Ștefan, fiind ridicat treptat până la înalte ranguri boierești, pentru a-l regăsi, prin 1475, în rangul de mare boier în Sfatul domnesc, cu numele de pan Herman, pârcălab

de Cetatea Albă. Nu este exclus ca Herman să fi participat activ la evenimentele din anii 1475-1476 și că apărarea cu succes a cetății Neamțului, descrisă în legenda a patra a lui Neculce, să se datoreze într-adevăr aceluiași neamț Herman care, apreciind situația ca un excelent tunar, a știut să lovească cu atâta precizie, încât o ghiulea din tunul său a nimerit în țeava unui tun turcesc, făcându-l să explodeze cu mare putere, doborând și cortul comandantului otoman.

Prima mențiune a lui Herman o aflăm dintr-o carte domnească din 15 aprilie 1463, unde pan Oțel cu fiica sa Cîrstina au dat ocina lor dreaptă, satul Motișești, nepotului lor de frate, pan Herman¹⁸. Probabil, „neamțul” este viitorul pârcălab de Cetatea Albă, menționat în Sfatul domnesc (14 aprilie 1475 – 17 septembrie 1480¹⁹) cu numele Herman, Hărman. Prin cartea domnească de la 29 august 1480, Ștefan voievod, dându-i satul Siminiceani, îl apreciază drept „...această adevărată slugă și boier credincios al nostru, pan Hărman pârcălab de Cetatea Albă, ne-a slujit drept și credincios. De aceea, noi, văzând slujba lui dreaptă și credincioasă către noi, l-am miluit cu deosebita noastră milă și i-am dat și i-am întărit, în țara noastră, în Moldova...”²⁰.

Din cele expuse până aici reiese că în legenda a patra din **O samă de cuvinte** a lui Ion Neculce s-au suprapus câteva evenimente mari din epoca lui Ștefan cel Mare. După cum am încercat să arătăm, cele preluate de Neculce din tradiția orală și consemnate în această legendă sunt legate nu numai de războiul antiotoman din anii 1475-1476 (Războieni), dar și de cele două campanii ale voievodului cu scopul de a lua Chilia (1462-1465), pe când mamă-sa mai era în viață. Prin urmare, fragmentul în care se descrie venirea lui Ștefan cel Mare în fața cetății, dialogul dur cu mamă-sa și deținerea „neamțului” în temniță trebuie considerate, de asemenea, fapte reale, însă ar fi mai nimerit să le plasăm în legătură

cu cele două campanii de cucerire a Chilie. Episodul în care este descris asediul cetății Neamțului de către turci, retragerea și întâlnirea lui Ștefan cu Daniil Sihastrul, precum și biruința în final asupra turcilor trebuie plasate în legătură cu evenimentele din anul 1476. Dacă acceptăm această concluzie, atunci trebuie să recunoaștem că în așa-numitul „cuvânt” al IV-lea s-au contopit două legende: una legată de evenimentele din 1462 și 1465, în care apare și mama voievodului, iar a doua de evenimentele din 1476, care-l evocă și pe Daniil Sihastrul. Privită sub acest unghi, prima dintre cele două legende, în care figurează mama lui Ștefan cel Mare și „neamțul”, trebuie considerată de asemenea reală și pusă în legătură cu evenimentele descrise în legenda I-a a lui Neculce, în care se povestește despre luarea cetății Chilia de către Ștefan cel Mare de „la turci”, în realitate – de la unguri, în anul 1465.

2. Relativ la aceleași evenimente reflectate în primul și în al patrulea „cuvânt”, ținem să subliniem că, de fapt, asemenea „cuvinte” sau legende, venite din tradiția orală, au fost fixate în scris și până la Ion Neculce. Una dintre acestea a fost înregistrată cu aproape o sută de ani înaintea lui Ion Neculce, de către Grigore Ureche. Astfel, noi considerăm că celebrul portret, pe care ni l-a lăsat cunoscutul cronicar din prima jumătate a secolului al XVII-lea, a fost preluat tot din tradiția populară orală, poate chiar din mediul curții domnești, sau din cel al marii boierimi moldovene din care el făcea parte: *„Fost-au acest Ștefan vodă om nu mare de statu, mâniaș și de grabu vărsătoriu de sânge nevino-vat; de multe ori la ospete omorâea fără județi. Amintrilea era om întreg la fire, neleneșu, și lucrul său îl știia a-l acoperi și unde nu gândii ai, acolo îl aflai. La lucruri de războaie meșter, unde era nevoie însăși se vârâia, ca văzându-l ai săi, sau să îndărăptieaze și pentru aceia raru războiu de nu biruia. Și unde biruia alții, nu perdea*

nădejdea, că știindu-să căzut jos, să rădica deasupra biruitorilor...²¹.

Această tradiție îl înfățișează pe Ștefan ca pe un om deosebit de energetic, deștept și priceput în diriguirea țării, meșter în războaie și descurcăreț în situații complicate. De fapt, scena în care apare mama lui Ștefan cel Mare, întâmpinându-și fiul întors dintr-o bătălie pe care o pierduse, pare să ne vorbească despre aceleași trăsături de caracter proprii atât fiului, cât și mamei, de la care acesta le moștenește. De aceea, chiar dacă legenda o plasează pe mama lui Ștefan într-o situație în care, vorbind istoricește, ea nu mai era în viață (din vara anului 1476), nu înseamnă că în tradiția populară orală nu a fost surprinsă duritatea-i, acele trăsături de caracter proprii dinastiei din care făcea parte Ștefan, părinții și bunicii săi.

Prin urmare, detaliul din legenda a IV-a, în care sunt prezentați într-o confruntare dură mama și fiul, pare să corespundă unei situații reale. În acest episod o vedem pe mama marelui voievod drept o persoană autoritară, cu sânge rece, care nu ezită să-și certe fiul care, fiind încă foarte tânăr și neexperimentat în lupte, nu a ținut anterior seama de sfatul ei. După calculele noastre, în vara anului 1462, când asedia Chilia, Ștefan abia trecuse de 20 de ani²² și se situa pentru prima oară probabil în fruntea evenimentelor, în calitate de conducător al oștirii. În această situație complicată pentru fiu, mama lui Ștefan nu l-a lăsat la voia întâmplării, ci a căutat să și-l îmbărbăteze. Or, este foarte greu de crezut că în cei aproape nouă ani, cât a mai trăit Maria-Oltea după urcarea în scaun a lui Ștefan, ea să nu fi intervenit cu sfaturi, cu propuneri în anumite probleme legate de activitatea politică, de viața personală și de comportamentul de fiecare zi al fiului ei. Considerăm deci că în legenda a IV-a mama lui Ștefan este surprinsă într-o situație reală (legată de asaltul Chiliei din 1462), dar care, peste ani, tradiția orală a plasat-o, datorită contaminării a două legende, într-o altă

perioadă istorică, mai târzie, pe când ea nu mai era în viață.

NOTE

¹ Șiadbei, I., *Izvoarele povestirilor din „O samă de cuvinte” de Ion Neculce*, în Șiadbei, I., *Cercetări asupra cronicilor moldovene. I. Eustratie Logofătul, Grigore Ureche, Simion Dascălul, Ion Neculce*, Iași, 1939, p. 1-10.

² Corfus, I., *Încă un „cuvânt” de-al lui Neculce se dovedește a nu fi legendă*, în *Studii. Revistă de istorie*, 1964, Tom. XVII, nr. 3, p. 597-598.

³ Giurescu, C.C., *Valoarea istorică a tradițiilor consemnate de Ion Neculce, în Studii de folclor și literatură*, București, 1967, p. 439-449.

⁴ Neculce, Ion, *O samă de cuvinte*, în Neculce, Ion, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*. Ed. II-a de Iorgu Iordan, București, 1959, p. 7.

⁵ *Ibidem*, p. 4.

⁶ *Ibidem*, p. 7.

⁷ Giurescu, C.C., *op. cit.*, p. 447.

⁸ *Ibidem*, p. 476-477.

⁹ Neculce, Ion, *op. cit.*, p. 9-10.

¹⁰ Giurescu, C.C., *op. cit.*, p. 450.

¹¹ Neculce, Ion, *op. cit.*, p. 9-10.

¹² Ureche, Grigore, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1955, p. 84.

¹³ Grigoraș, N., *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Chișinău, 1992, p. 214.

¹⁴ Rosetti, R., *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*, București, 1947, p. 144-148.

¹⁵ *Cronica breviter scripta*. Citat după Grigoraș, N., *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Chișinău, 1992, p. 219.

¹⁶ Grigoraș, N., *op. cit.*, p. 219.

¹⁷ Neculce, Ion, *op. cit.*, p. 7.

¹⁸ *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova* (în continuare DRH A), vol. II, București, 1976, doc. 115, p. 165-167.

¹⁹ DRH A, vol. II, doc. 199; 201-203; 206; 211-214; 216-219; 221; 224; 226; 228-230.

²⁰ DRH A, vol. II, doc. 227, p. 345-347.

²¹ Ureche, Grigore, *op. cit.*, p. 111.

²² Eșanu, Andrei, *Când s-a născut Ștefan cel Mare și Sfânt? în Cugetul. Revistă de istorie și cultură*, Chișinău, 2003, nr. 4, p. 6-12.

Ana BANTOȘ

DESTINUL UNEI IMAGINI SAU NEVOIA DE CERTITUDINE

Tentativa de revendicare a dreptului la cunoașterea trecutului istoric se înscrie, în cazul scriitorilor basarabeni, în contextul necesității care în anii '70 se resimțea la nivelul psihologiei colective. Iată de ce era firesc ca literații să recurgă la imaginea lui Ștefan cel Mare, lucru care s-a întâmplat și în cazul lui Liviu Damian, autorul poemului **Cavaleria de Lăpușna**.

Trebuie spus că Liviu Damian este unul dintre cei care au modernizat poemul în peisajul literar postbelic dintre Prut și Nistru. Într-un timp când specia respectivă era promovată, dintr-o inerție pur ideologică, doar ca „poezie epică” merită „să oglindească” realizările socialismului dezvoltat, Liviu Damian, alături de Victor Teleucă, Ion Vatamanu, Gheorghe Vodă, „dinamitează” specia din interior,

fragmentarizând și ajustând viziunile de ansamblu și discursul narativ în cheia artei moderne.

Așa au fost concepute mai multe dintre scrierile lui Liviu Damian, inclusiv **Cavaleria de Lăpușna** la care a lucrat în ultima perioadă a vieții sale, interesul pentru personalitatea lui Ștefan cel Mare fiindu-i stimulat, probabil, și de călătoria sa în România (șansă rară la acea vreme pentru un scriitor basarabean).

Să amintim între altele că, după cum menționează și P.P. Panaitescu, „unii au văzut în Ștefan cel Mare pe «atletul lui Christ», luptătorul pentru credința creștină, cruciatul cuprins de marea sete de ideal a începuturilor mistice medievale, a cavalerilor cu cruce pe umăr. Alții, dimpotrivă, l-au înțeles ca pe un oștean al pământului său moldovenesc, prieten la nevoie cu Păgânul, schimbând alianțele după împrejurări și vremi, idealul său a fost mai mic, dar mai real, am zice mai modern: păstrarea întregă a țării și a supușilor încredințați lui de către Dumnezeu”.¹

Ce a văzut însă Liviu Damian*, poetul din Țara de Sus, în figura

marelui înaintaș? În primul rând personajul legendar este evocat pentru perspectiva revendicării trecutului nostru eroic. În al doilea rând – pentru ideea de continuitate spirituală și de neam abordată de poet în întreaga sa creație.**

Prin intermediul *Poemului dramatic din epoca lui Ștefan cel Mare*, cum este subintitulată **Cavaleria de Lăpușna**, Liviu Damian invocă trecutul, în care se regăsește, cu o intensitate ce amintește de energia cu care Emil Cioran, în perioada interbelică, se despărțea de acesta (**Schimbarea la față a României**). Pe cât era Cioran dezgustat de trecutul care îl trăgea spre anonim și pe cât era ademenit de viitorul aparținând modernității, pe atât este de obsedat scriitorul basarabean din anii '70-'80 de trecut, sub scutul căruia își află pavăză în fața unui viitor cețos. Oricât de contradictoriu ar putea să pară pe parcursul secolului al XX-lea, spiritul românesc își caută echilibrul între acești doi poli (ai devenirii sale).

Liviu Damian, „de pe marginea vuintelilor fruntarii” (ce amintesc de „pământul de cumpănă” al lui Lucian Blaga), resimte nevoia de „exaltare” a imaginii domnitorului viteaz capabilă să miște, să emoționeze și să scoată din înțepenire mentalitatea colectivă. Or, aceasta din urmă „reacționează” cu mai multă certitudine la evocarea celor mai elocvente simboluri ale personalităților trecute în legendă. Viziunea scriitorului basarabean ține de interioritatea acestei colectivități, numai astfel autorul făcându-se mai

lesne înțeles. Iată de ce limbajul poemului este cât se poate de simplu, contopindu-se chiar cu autenticitatea vorbirii orale.

Rostul simplității trebuie privit aici din unghiul asumării arhaicului de către un autor informat în materie de poezie modernă, expresia naturală corespunzând necesității de relevare a unui „nucleu” al istoriei, pe care autorul își propune să o recupereze în numele unei colectivități. Astfel, oralitatea discursului la Damian este orientată spre refacerea istoriei cu mijloacele lingvistice cele mai elementare și mai la îndemâna maselor. Din același motiv și simplitatea este una aparte, ea ținând de economia verbală și de exprimarea artistică atât de caracteristică proverbelor și zicătorilor, care în poemul de care ne ocupăm sunt utilizate din abundență pe tot parcursul. Mai mult decât atât, un capitol, intitulat *Ziceri care însoțeau călătoria vieții din munte spre câmpie, din leagăne și vetre către masa tăcerii*, este alcătuit în întregime din expresii aforistice de sorginte folclorică.

De menționat că acest mod de conexiune directă a poeziei la vechea spiritualitate are, în general, o explicație aparte în peisajul literar basarabean. Este vorba despre faptul că începând cu anii '60 poeții de aici redescopereau resorturile expresiei orale drept cale rapidă de explorare a crizei identitare a românului basarabean. Deși scris mai târziu, poemul lui Damian exprimă, de fapt, aceeași stare de lucruri. Pe de altă parte, să nu uităm că Liviu Damian în cartea sa de eseuri **Îngândurile porți** tratează, la modul reflecției publicistice, probleme ce țin de realitățile sufletești ajunse într-un con de umbră. Mai mult decât atât, nu numai în cazul creației lui Damian, ci și a majorității colegilor săi de generație, criza omului modern se suprapune peste criza identitară. Astfel încât reflexivitatea poeziei lui Damian, „îngândurarea”

* Liviu Damian s-a născut la 13.03.1935 în satul Strâmba (ulterior Leadoveni, în prezent Corlăteni) din preajma Bălților. S-a stins din viață la 20 iulie 1986 la Chișinău. Este înmormântat în cimitirul din satul natal.

** A se vedea în acest sens articolul subsemnatei: **Nostalgia continuității la Liviu Damian**, *Literatura și arta*, 8 septembrie, 1977.

trebuie privite din perspectivă dublă, perspectivă ce se confirmă și în volumul **Dialoguri la marginea orașului**, în care este evidentă predispoziția sa pentru meditația ce trece de limitele unei publicistici cotidiene, ajungând la reflecția cu caracter filozofic. Și în **Cavaleria de Lăpușna** poetul procedează în mod similar, schimbând accentul de pe evocare pe meditația asupra raporturilor cu istoria, așa încât sensul simbol predomină asupra reprezentării realiste. De altfel, în *Nota autorului* la respectiva lucrare, publicată inițial în revista *Moldova*, se face trimitere la poemul de proporții **Mindaugas** de Iustinas Marținkeavicius: „Apariția unui poem istoric ca **Mindaugas** de Iu. Marținkeavicius, ca să mă refer la o lucrare de ultimă oră, mi-a fost de imbold (sic!) și de real ajutor”.² Autorul chișinăuian recurge la exemplul colegului său de la Vilnius ca la un caz precedent pe măsură să justifice curajul de a se adânci în istoria neamului. Damian a preferat exemplul lui Marținkeavicius, al cărui poem era conceput în cheia eposului, menit să consolideze imaginea etnică a poporului lituanian, și din alte motive. Este evident că Damian a dat dovadă de mare curaj, căci pe atunci orice aluzie la spațiul geografic, istoric și cultural de dincolo de Prut era strict interzisă. Chiar abordarea într-o operă a figurii lui Ștefan cel Mare comporta riscuri ce nu erau de neglijat. Aceste lucruri sunt greu de înțeles astăzi, însă nu și imposibil. Voi aminti un fapt real din biografia mea care îmi se putea întâmpla oricărui basarabean, de aceea voi cere îngăduința cititorului pentru a-l evoca aici. În copilărie părinții, după cum era și firesc să procedeze, mă învățau poezii, legende, basme și cântece. Unul dintre cele mai frumoase cântece, pe care le-am reținut de la tatăl meu, este *La moartea lui Ștefan Vodă*. Nu bănuiam atunci, în copilărie, că ultimele clipe din viața părintelui meu vor fi legate anume de acest cântec. Aflat

pe patul de suferință, când își ghicea copiii doar după voce, încredințându-se că anume eu sunt alături, mi-a spus: „Ana, tu nu le știi pe toate... Eu cântam *La moartea lui Ștefan Vodă*, iar comuniștii au răcnit la mine: „Du-te-n... mătii, în România ta!”. Tata, care nicidecum n-a spus nici o vorbă de ocară și n-a înjurat în prezența mea, a rostit sudalma întregă așa ca să n-o uit, după care a rămas mut ca și lacrima din ochii care nu-mi vedeau chipul încrementit...

Am ținut să evoc această întâmplare pentru a elucida atmosfera de teroare și de intimidare care în perioada postbelică avea o cu totul altă înfățișare între Prut și Nistru.

Bineînțeles, judecând astăzi o scriere literară inspirată din istorie, cititorul, și cu atât mai mult criticul literar de la Chișinău sau din altă parte, e în drept să-și exprime exigențele sale, însă nu trebuie să treacă peste înțelegerea curajului de care era nevoie pentru a scrie o astfel de lucrare în anii '70-'80.

Damian, ținând cont de atmosferă, și-a propus ca obiectiv trezirea conștiinței de sine a neamului său vitregit de soartă, ecoul vechilor balade populare, precum și aerul de legendă ce coboară peste pagina de document, contribuind la explorarea crizei identitare a românului basarabean.

Figura protagonistului este reconstituită ca purtătoare a unei idei alegorice, cea a nevoii de solidaritate și de credință, de demnitate și curaj:

*Dar nici după moarte iertare
nu știe
acel care neamul și-a dat
în robie.*

Poemul constituindu-se și ca un dialog este, în definitiv, ultimul și cel mai responsabil dialog al autorului cu sine însuși, de aceea poate fi considerat împlinit, ca lucrare artistică, în măsura în care poate fi împlinită o lucrare ce poartă amprenta disperării autorului... Sentimentul acesta

îl avem și atunci când comparăm cele trei variante existente care s-au păstrat în arhiva familiei și la Muzeul Literar „Mihail Kogălniceanu”. Din primele două variante lipsesc motourile („cârje-motouri”, după cum le numește criticul Ion Ciocanu) din **Istoria R.S.S. Moldovenești**, singura istorie care era recunoscută pe atunci. În ultima variantă, se vede limpede că înainte de publicarea lucrării, au fost adăugate mai multe pasaje și capitolul *Ștefan Vodă și solia moscovită*. Din ultima variantă a fost omis (capitolul *Ștefan Vodă către cronicarul din Bizanț*) catrenul:

*Cei ce nu înțeleg
Ce mi-i trunchiul și vița,
Cât li-i capul întreg
Să-și cam ia tălpășița.*

Toate aceste schimbări, făcute în ultimul moment, dau conturul întreg al poemului ce ni se relevă și ca un gest disperat al scriitorului care a vrut să scoată cititorul din amnezie. Ritmul sacadat, antrenant, tonul plin de energie și patos, expresia lapidară sunt în favoarea accederii spre interioritatea unei mentalități la care în mod curent poetul modern răzbate mai greu.

Calea de acces până aici nu poate evita dialogul protagonistului cu cel care își face din meditație un mod de a fi. Este vorba despre întâlnirea lui Ștefan cel Mare cu Daniil Sisastrul. Vom aminti în acest context că imaginea muntelui, ca loc de sihăstrie, a mănăstirii, a cugetătorului izolat își face apariția și în alte rânduri ale creației lui Damian, toate constituindu-se într-un deziderat spiritual inconfundabil. Nu e vorba doar de tendința personajului de a se izola cu sensul de închidere în sine și de a acumula, de așezare în sine a eului care nu este adeptul compromisului. Să nu uităm că tatăl viitorului poet, Ștefan Damian, director de școală în sat, a fost deportat în Siberia, învinuit fiind

de antisovietism. Acest „detaliu” fără doar și poate că a influențat biografia de creație a lui Liviu Damian.

Astfel, dacă un Emil Cioran, în anii exilului său din Occident, sub influența înstrăinării își va modifica oarecum viziunea asupra țării sale de origine, atunci Damian, dintr-o altă extremitate, este nevoit să se adăpostească într-un eu propriu pe care nu poate să-l adune (de unde din altă parte?), decât din istorie.

Numai că, în condițiile anilor '70-'80, istoria nu era lesne de recuperat. Ajunși aici, mai putem oare susține că întoarcerea în trecut înseamnă întoarcerea în anonimat, într-o stare depășită sau de lenevie a minții, cum califica tânărul și excesiv de exaltatul Cioran dimensiunile trecutului care este la el echivalent letargiei? Cu siguranță răspunsul nu poate fi decât negativ și Damian în **Cavaleria de Lăpușna** a făcut dovada capacității sale de a acționa în numele celor care își revendică dreptul la libertate, la libertatea de a-și cunoaște istoria adevărată.

Libertatea, istoria și cunoașterea fiind, după Karl Jaspers, cele trei elemente ce stau la baza spiritului european, ne dăm seama că și Liviu Damian procedează în cel mai autentic spirit european, chiar dacă, pentru a fi convingător, supradimensionează în chip oriental spiritul magic al personajului istoric evocat.

NOTE

¹ P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*. Carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților. Sfânta mănăstire Putna, 2003, p. 12.

² Liviu Damian, *Cavaleria de Lăpușna*, revista *Moldova*, nr. 11, 1985, supliment, p. 2.

Portret aflat în pridvorul catoliconului Sfintei Mănăstiri Zografu – Sf. Munte Athos

Mariana VĂCARU

CHIPUL DOMNITORULUI ÎN APUS DE SOARE

Interesul pentru istorie, promovat de revista „Dacia literară”, continua să-i captiveze pe scriitori la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor. Era o temă ce „plutea în atmosferă”, pe care și revistele literare ale timpului o incorporau în programul lor de activitate: „Umpleți-vă sufletele de cea mai adâncă evlavie pentru trecutul glorios al neamului acestuia, pentru faptele nespuse de mărețe ale strămoșilor noștri, încălziți-vă de cea mai entuziastă iubire pentru patria noastră apărată cu atâtea jertfe”, scria Alexandru Vlahuță în primul număr al revistei *Sămănătorul* (1901). „Suflați colbul de pe cronici și faceți să renască virtuțile de atunci în sufletul tinerimii

de azi.”¹ Aceste îndemnuri urmăreau trezirea și afirmarea conștiinței naționale într-o perioadă când românii așteptau împlinirea visului Unirii.

Ștefan cel Mare a fost o figură fascinantă a istoriei noastre, copleșind prin personalitate, vitejie și iscusință nu numai pe contemporanii săi, ci și pe cei care l-au urmat, veacuri de-a rândul. Domnul a rămas adânc în conștiința poporului, mai ales în Moldova, unde nu există lăcaș de cult, cetate de care amintirea sa să nu fie legată. Au fost și alți domni care s-au remarcat prin răsunătoare fapte de arme, prin înțelepciune politică, care au clădit nepieritoare monumente. Au mai zidit și alții cetăți și mănăstiri, niciunul însă n-a întrunit toate calitățile acestui mare voievod.

„Niciodată Moldova n-a fost mai întinsă, mai bogată și mai respectată, niciodată faima domnului ei n-a străbătut atât de departe, deopotrivă în apusul creștin ca și în răsăritul mahomedan, provocând admirația prietenilor și respectul dușmanilor; niciodată nu s-au ridicat atâtea lăca-

șuri civile și bisericești într-o formă atât de desăvârșită. Depășind hotarele Moldovei epoca lui Ștefan cel Mare a fost și rămâne reprezentativă pentru întreg poporul nostru care și-a găsit în acest glorios și gospodar voievod cea mai înaltă întrupare a sa.”²

Ștefan cel Mare a izbutit să înfrunte și „zile aprige, care trebuie înțelese în spiritul acelor timpuri și nu sub înrâurirea mentalității secolului XX. Ceea ce astăzi ar putea să pară exces de zel sau cruzime, putea să privească atunci lucruri firești, determinate de o anumită structură socială. Totuși epoca lui Ștefan cel Mare a fost relativ calmă sub aspectul frământărilor boierești. Dar după 1504, acel «apus de soare» al Moldovei, certurile și intrigile au reizbucnit cu neînfrântă patimă”³.

Până la Barbu Ștefănescu Delavrancea figura marelui domnitor a fost puțin evocată în dramaturgia noastră istorică. „Primele generații de autori dramatici au avut rezerve și un sentiment de răspundere, nu mai puțin și unul de teamă față de importanța și complexitatea subiectului.”⁴

Peste ani însă, figura lui Ștefan cel Mare devine o temă importantă a literaturii române, viața lui fiind abordată de numeroși autori pentru care marele voievod reprezintă idealul de libertate și independență⁵.

Delavrancea este primul dramaturg ce realizează o trilogie în care surprinde o perioadă istorică importantă din viața Moldovei.

După o lungă perioadă în care, angajat în viața socială și politică a țării, părea că nu mai scrie nimic, el publică trilogia dramatică de inspirație istorică: *Apus de soare* (1909), *Viforul* (1909) și *Luceafărul* (1910). Aceasta este străbătută, de la un capăt la altul, „nu numai de acea lumină de artă care era proprie lui Delavrancea, ci și de o dragoste nemărginită pentru trecutul nostru și pentru acest tragic pământ”⁶.

Pusă în scenă înainte de a fi tipărită, trilogia a avut o largă audiență, provocând în rândul criticilor vremii

părerii contradictorii. Dorința de reușită l-a determinat pe Delavrancea să participe personal la fiecare repetiție⁷ ce a precedat montarea dramei *Apus de soare*. Premiera a avut loc la 4 februarie 1909, drama fiind reprezentată de 16 ori într-un interval de două luni, pentru a fi apoi suspendată. Cea de-a doua piesă, *Viforul* (jucată în premieră la 26 noiembrie 1909), a fost reprezentată la București doar de cinci ori. Aceeași soartă a avut și *Luceafărul* (premiera la 9 decembrie 1910), montată tot pe scena Teatrului Național din București.

Excluderea pieselor respective din repertoriul teatrului a fost pusă în legătură cu activitatea politică a lui Delavrancea: lipsise din Parlament în 1907, revenind „cu vehemență, incomodând prin intervențiile sale categorice ca acuzator al nedreptăților sociale”⁸ (ocupa postul de ministru al Lucrărilor Publice).

Ca și alți intelectuali contemporani lui, Barbu Ștefănescu Delavrancea gândea că rezistența noastră ca popor se datorează faptului că în fiecare generație au fost eroi gata să moară pentru libertatea pământului strămoșesc. Convingerile lui Delavrancea, care a militat atât de mult pentru rezolvarea problemei naționale, iau acum forma expresiei artistice. Într-un moment când se pune problema unirii românilor într-un singur hotar, evocarea unei mari personalități avea darul să insufle mândrie, să nască noi forțe sufletești. Trilogia istorică a avut intenția de a crea un contrast izbitor cu prezentul.

Barbu Ștefănescu Delavrancea se ocupase îndelung și temeinic de subiectul trilogiei sale, cercetând cu minuțiozitate izvoare istorice. Utilizează **Letopisețul Țării Moldovei** de Grigore Ureche, **O samă de cuvinte** de Ion Neculce, **Chronica românilor și a mai multor neamuri** de Gheorghe Șincai, documente publicate de B. P. Hasdeu, A. D. Xenopol, I. Bogdan. Cu toate acestea, majoritatea notelor manuscrise privind viața lui Ștefan cel Mare au ca izvor

monografia lui N. Iorga⁹. **Istoria lui Ștefan cel Mare** a fost scrisă când se împlineau și se sărbătoreau 400 de ani de la moartea marelui voievod. Lucrarea lui Iorga, destinată românilor de pretutindeni, dorea „să fie o scânteie din marea flacără de mândrie și recunoștință ce pornește din toate inimele noastre”¹⁰.

Rod al ficțiunii, trilogia lui Delavrancea surprinde, cu destulă fidelitate, spiritul epocii. Adevărurile cronicilor nu au fost respectate întru totul, dar fastul specific curții domnești și suflul istoric al acelei perioade imprimă valoare operei. Scrisă în vremuri de mare însuflețire patriotică, ea capătă o formă artistică de reală vibrație dramatică și conține replici care au devenit memorabile.

N. Iorga a avut reticențe față de unele abateri de la adevărul istoric semnalate în dramele istorice. Și Eugen Lovinescu și-a exprimat dezacordul pentru felul cum l-a creionat Al. Davila pe Mircea cel Bătrân, întrucât contrastează cu imaginea acestuia lăsată de Eminescu¹¹. Hasdeu admitea neconcordanțe între documentul de arhivă și imaginația autorului care subordonează totul proiectului artistic. Istoria este un pretext care „slujește anumitor intenții artistice. Fără a o falsifica, prin intermediul ficțiunii, al compoziției, dramaturgia urmărește adevărul sensurilor istorice și nu documentul ca atare. Nimeni nu vine la teatru să învețe istoria propriu-zisă”, susțin și criticii dramatici actuali¹².

Drama *Apus de soare* prezintă, în cele patru acte, ultimii doi ani (1503-1504) din lunga domnie a lui Ștefan cel Mare cu câteva momente importante: războiul cu Polonia pentru Pocuția, încercările unor boieri complotiști (Ulea, Drăgan, Stavăr) de a aduce pe tronul Moldovei un alt domn (Ștefăniță) decât cel desemnat de voievod ca urmaș (Bogdan), boala și moartea domnului.

Delavrancea n-a ales întâmplător această perioadă a domniei. Este momentul când Ștefan înțelege

menirea cârmuitorului în asigurarea viitorului țării. Conflictul principal este de altă natură decât cel din *Despot vodă*, sau *Răzvan și Vidra*: el pune în penumbră adversitatea tipică dintre eroi și grupările rivale. Ajuns bătrân, purtându-și anevoie piciorul rănit cu mulți ani în urmă, în luptele de la Chilia, Ștefan își dă seama că trupul său nu mai este al viteazului de la Războieni și de la Podul Înalt. Omul a îmbătrânit pierzând forța fizică de altădată, în timp ce domnul a rămas același aprig luptător pentru binele țării. Conflictul puternic ce-l trăiește voievodul este cel dintre sentimentul bătrâneții și gândul misiunii sale istorice.

Ilarie Chendi nu găsește ca fiind viabil acest conflict. Ștefan a avut „o moarte firească de om bătrân cu datoria împlinită. Iar din moartea aceasta, într-un nimic tragică, dl Delavrancea și-a croit drama sa [...] În apunerea aceasta lentă, în zvâcnirile dureroase ale fizicului se cuprinde mai mult o micșorare a eroului decât o ultimă strălucire a vitejiei lui”¹³.

Dar *Apus de soare* este o operă de imaginație, de ficțiune, care își poate permite prin statutul său să inventeze situații privind psihologia, frământările omului care a fost Ștefan cel Mare.

Domnitorul a apărut independența Moldovei și libertățile poporului sprijinindu-se pe răzeși. Pentru ca această politică să dureze, era nevoie ca tronul Moldovei să fie moștenit de Bogdan. Ștefăniță, minor, ar fi dat posibilitate boierilor complotiști să-și urmărească, în primul rând, realizarea intereselor personale. De aceea „nu moartea propriu-zisă îl înspăimântă pe Ștefan, ci gândul încetării puterii pe care caută a și-o prelungi prin dispoziții testamentare.”¹⁴ Tragedia domnitorului începe în momentul în care își dă seama că, în lipsa fizică, voința lui uriașă, care nu era a unui egoist, ci, așa cum am dovedit, avea determinații politice, nu va mai fi respectată. El vrea să-și îndeplinească datoria față de țară: „Moldova n-a fost a

strămoșilor mei, n-a fost a mea și nu e a voastră, ci a urmașilor voștri și a urmașilor, urmașilor voștri...”

Figura lui Ștefan cel Mare nu are nimic convențional. Delavrancea a preluat din istorie adevărul. Contopirea acestuia cu legenda a creat un fond poetic impresionant. Autorul consideră că durata lungă a domniei și reușita celor îndeplinite de domnitor se datorează faptului că acesta a înțeles voința țării și a acționat potrivit ei: „și cum vru Moldova așa vru și eu”.

Ștefan este un foarte bun strateg. După bătălia de la Halici, clucerul Moghilă povestește doamnei Maria cum au obținut victoria: „Până să se oprească leșii, înfierbântați ca de biruință, s-au aruncat valurile lui Bogdan și-i izbiră. Luca Arbore îi ia pe la spate, iar din coaste îi fulgeră oștenii domnului...”

Deși Moldova era o țară mică, avea o putere de apărare deosebită. Prin arta militară, prin alegerea cu pricepere a locului de luptă, a obținut victorii răsunătoare în acea vreme. „Eu am biruit la Războieni și la Chilia, Moldova a buruit pretutindeni. Am fost norocul, a fost tăria!” Și o altă strategie îi aduce victoria – aceea de a nu avea mai mulți dușmani în aceeași vreme:

„Postelnicul Șarpe: *Ștefan cel Mare bătu pe leși în Codrii Cosminului, prădă Polonia, și iar cu Polonia încheie pace...*

Ștefăniță: *Și ce-a zis bunicul înainte de-a muri?*

Postelnicul Șarpe: *Pace cu turcii, dar nu război cu Polonia.*

Ștefăniță: *Dar turcii vor să izbească Polonia... Cu cine...?*

Vistiernicul Sima: *Cu nimeni la început, cu cel mai tare la urmă*¹⁵.

Așa cum a rămas și în conștiința poporului, Ștefan era un om drept: ”Sabia n-am scos-o niciodată împotriva unui om cumsecade”(îi spune lui Șmil).

Ca domn, nu voia să se lase influențat de omul Ștefan.

(„Doamna Maria: *Ce te doare, păcatele mele?*

Ștefan: *Nimic pe domnul Moldovei... Ce e durerea?... și toate pe Ștefan Mușatin, fiul lui Bogdan și nepotul lui Alexandru cel Bun*”).

Consideră foarte importantă lupta pentru Pocuția: „Apoi nu, Mario, nu se poate, trebuie să stăpânim Pocuția, că această bucată de pământ e mai mult moldovenească ca leșească, ș-o ținem zălog pe bani buni din punga strămoșilor, s-o avem cu armele noastre, și Ștefan n-a murit încă...”

Sfatul înțelept, pe care-l dă când simte că nu va mai fi, este acela de supunere în fața puhoiului turcesc.

Operând și cu mijloacele caracterizării realiste, Delavrancea ni-l înfățișează pe domnitor interesat de consemnarea faptelor istorice în cronici ce vor fi mărturii pentru urmași: „Unde au ajuns slovenii cu letopisețul meu?”

Poporul îl slăvește: „...nimeni (spune clucerul Moghilă) nu s-a plâns de judecățile lui în vreme de pace, ori că-n războaie n-a sărit unde a fost greu”.

Deși este îmbătrânit, bolnav, eroul are un spirit mereu viu și energetic, apunând în istorie ca un soare.

Delavrancea umanizează personajul prezentându-i și suferințele fizice. Tăria de caracter de care dă dovadă Ștefan acceptând arderea rănii se accentuează prin modul (demn, curajos) în care suportă durerile, spre surprinderea și admirația celor din jur. „Doctorul Klingensporn: Multă lume îngrijit (...) dar ca palatinul, n-am aflat. Așa de bolnav și așa de tare!”¹⁶.

Aflând de la Oana de complotul pe care aceasta, credincioasă domnului, îl dă în vileag, Ștefan se înverșunează în a-și duce la capăt hotărârea de a-l înscăuna pe Bogdan ca domn. Spiritul justițiar îl determină să îndeplinească o lege necesară Moldovei („Patruzeci și șapte de ani am dus țara cu noroc. Am s-o duc și când nu voi mai fi și după ce vor pecetlui peatra pe deasupra mea (...). Deși Bogdan nu vrea. Opinteli zadarnice. Io, Ștefan voievod vreau!”)

și să-și îndeplinească visul având grijă să vestească tuturor vecinilor că „ieri am pus pe Bogdan în scaunul Moldovei”, pentru ca noul domn să fie recunoscut de aceștia. Bogdan era primul vlăstar al unirii prin căsătorie a două familii domnitoare în Țara Românească și Moldova (Ștefan fiind căsătorit cu Maria Voichița, fiica lui Radu cel Frumos).

Pentru a înlătura orice eventuală zădărniciere a voinței lui, Ștefan îi ucide pe cei trei boieri complotiști. Actul în sine, confirmat de cronici, este considerat de unii critici literari ai vremii ca fiind neverosimil. „Sunt imposibile unele scene: rana de la piciorul lui Ștefan arsă cu fier roșu, de sfârâie carnea; el, apoi, îmbrăcând cisma, ieșind să taie capul la trei boieri (nu domnii înșiși tăiau capul!) și venind în scenă cu sabia plină de sânge”¹⁷ (Titu Maiorescu).

Momentul înscăunării lui Bogdan, pregătit de Ștefan, respectă tot ritualul epocii și prilejuiește domnului un discurs memorabil. Talentul de orator al lui Delavrancea și profundul patriotism ce l-au caracterizat, îmbracă discursul într-o formă care „este de un sublim de cea mai înaltă calitate. El mișcă și înfioară, zguduie și încântă. E marele orator Delavrancea din discursurile lui naționale devenit acum poet demiurg”¹⁸.

Ștefan cel Mare a fost și rămâne, dincolo de ființa lui istorică, un mit încetățenit în conștiința poporului.

Strălucind în drama lui Delavrancea, caracterul acestui mare voievod dă operei *Apus de soare* dreptul la nemurire.

Scriitorul a fost unul dintre cei care doreau să transforme teatrul într-o tribună de afirmare a identității naționale românești.

NOTE

¹ Apud G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, ediție îngrijită și prefațată de Al. Piru, București, 1985, p. 555.

² Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, București, 1976, p. 154.

³ Gheorghe Săsărman, Gheorghe Vlad, Sanda Voiculescu, *Șapte cetăți sub soarele gloriei*, p. 129.

⁴ Barbu Ștefănescu Delavrancea, *Despre literatură și artă*, București, 1963, p. 221.

⁵ Pentru mai multe detalii, vezi Tudor Vianu, *Ștefan cel Mare în literatura română*, București, 1965.

⁶ Mihail Sadoveanu, *Barbu Delavrancea*, în *Delavrancea interpretat de...*, ediție îngrijită, prefață, tabel cronologic și bibliografie de Alexandru Săndulescu, București, 1975, p. 104.

⁷ Barbu Delavrancea, *Opere*, vol. III, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și variante, glosar și bibliografie de Emilia Șt. Milicescu, București, 1967, p. 326.

⁸ Constantin Cubleşan, *Opera literară a lui Delavrancea*, București, 1982, p. 85.

⁹ Barbu Delavrancea, *op. cit.*, p. 304.

¹⁰ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, București, 1978, p. 6.

¹¹ Eugen Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane, 1900-1937*, postfață de Eugen Simion, București, 1986, p. 262.

¹² N. Barbu, *Momente din istoria teatrului românesc*, București, 1977, p. 130.

¹³ Ilarie Chendi, *Studii critice*, București, 1970, p. 489.

¹⁴ G. Călinescu, *op. cit.*, p. 570.

¹⁵ Barbu Delavrancea, *op. cit.*, p. 94.

¹⁶ Barbu Delavrancea, *op. cit.*, p. 305.

¹⁷ Apud Em. Șt. Milicescu, *Pe urmele lui Delavrancea*, București, 1987, p. 156.

¹⁸ Mihail Dragomirescu, *Scrieri critice și estetice*, București, 1969, p. 107.

Dumitru NASTASE

ȘTEFAN CEL MARE ÎMPĂRAT

„Puternicul împărat al românimii”, astfel îl califica Nicolae Iorga pe Ștefan cel Mare în 1904, la 400 de ani de la moartea voievodului¹. Caracterizarea va fi fost socotită – atunci, ca și mai târziu – drept o simplă floare retorică, explicabilă prin împrejurarea care o prilejuise și, ca atare, nimeni n-a luat-o în seamă.

E drept totuși că Iorga însuși a atras insistent atenția asupra anumitor manifestări cu caracter sau aspect imperial ale unora dintre domnii Țărilor Române. El le-a considerat însă importate mai târziu, de domni de origine străină și le-a limitat, de altfel, la domeniul cultural și ecleziastic². Cât despre titlul imperial, după o părere până de curând general acceptată (împărtășită și de Iorga), domnii români nu l-ar fi purtat, nici revendicat, niciodată³.

Cercetări mai recente au dat însă la iveală sau au pus în lumină numeroase titluri și vocabule imperiale, aplicate acestor domni, în diferite surse (cronici, notițe de manuscrise, inscripții, scrisori, dedicații ș.a.), dosarul astfel constituit devenind, în relativ scurtă vreme, considerabil⁴. În lucrarea de față, mă voi referi la mărturiile cu caracter imperial privitoare la Ștefan cel Mare, atât la cele cuprinse în acest dosar, cât și la altele, neînregistrate sau nevalorificate până acum.

În cronică sa de curte – cea mai veche cronică moldovenească în slavonă păstrată – Ștefan cel Mare este de regulă intitulat voievod și domn (*gospodinъ*), dar uneori și împărat (în slavă, *carъ*)⁵. E adevărat că acest titlu nu îi este atribuit de cronicar decât de trei ori, însă în împrejurări, după părerea mea, cât se poate de semnificative.

Mai întâi, textul ne informează că la 29 august 1471 „a fost cutremur mare atunci peste toată lumea [*po vBsei vBselenhi*] când ședea împăratul [*carъ*] la masă⁶. Se știe bine că, după concepția vremii, fenomene naturale ca eclipsele, cutremurele, revărsările de ape etc. erau socotite semne divine. Ca atare, ele erau puse în legătură, explicit sau, mai adesea, doar aluziv, cu anumite situații sau evenimente terestre. Acest sistem de relații apare frecvent în istoriografia medievală, atât occidentală, cât și bizantină⁷, prin mijlocirea căreia s-a răspândit în toată Europa orientală⁸. În cazul nostru, valoarea de „semn” a seismului era neîndoielnică, prin însuși înțelesul fatidic al datei sale: 29 august, Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul. Iar pentru moldoveni, el putea să pară cu îndreptățire „universal”, fiind „cel mai însemnat seism din cursul secolului XV, resimțit cu mare tărie în toate cele trei țări române și peste hotare..., cauzând mari pagube și spaimă”⁹. Cronicarul are însă grijă să precizeze importanța fenomenului, punând, cât se poate de sugestiv, în legătură cutremurul cu termenii caracteristici „toată

lumea” (**Бѣселенъ**, corespondentul slav al lui οικουμένη) și „împărat” (**carβ**). Într-adevăr, faptul că acest cutremur a cuprins „toată lumea” îi conferă caracterul unui mesaj adresat în mod special monarhului universal care e, în principiu, împăratul. Atribuindu-i lui Ștefan acest titlu în această împrejurare precisă, cronicarul arată că mesajul cutremurului ecumenic se adresa propriului său suveran, pe care, prin urmare, îl socotea nu numai voievod și domn, ci și împărat.

Această interpretare este coroborată de exemplul următor, care va lumina și mai bine sensul și valoarea pe care cronicarul le dădea, în slavonă, titlului de **carβ**, atribuindu-l – aici de două ori în șir – aceluiași domn. Tot lorga observa că, după cronică cunoscută drept a lui Grigore Ureche, întorcându-se la Suceava după marea lui biruință de la Podul Înalt (Vaslui), din 1475, asupra turcilor, Ștefan a fost întâmpinat de mitropolit și de cler care i-au ieșit înainte „ca unui împăratu și biruitoriu de limbi păgâne”¹⁰. Dar acest pasaj e preluat din cronică de curte a marelui domn, unde semnificația sa e mult mai lămurită. Citez: „Și s-a întors Ștefan voievod cu toți oștenii lui ca un purtător de biruință în cetatea sa de scaun a Sucevei și i-au ieșit în întâmpinare mitropolii și preoții purtând sfânta evanghelie în mâini și slujind și laudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost dăruite de cel Prea Înalt și binecuvântând pe împărat: «Să trăiască împăratul»”¹¹.

Nu poate încăpea îndoială, ceea ce descrie pasajul încheiat astfel este victoria imperială asupra necredincioșilor și triumful împăratului creștin Nicefor¹² întors în capitala sa (pe care, doar puțin mai târziu și nu fără legătură cu acest precedent, Macarie, cronicarul lui Petru Rareș, o va numi „orașul împărătesc al Sucevei”, **carskÉi GuçavskÉi grad**¹³). Mai mult, intrarea triumfală a „împăratului” Ștefan în cetatea sa de scaun imită simbolic un model precis: intrarea în „împărăteasca Romă” a lui Constantin cel Mare, victorios în numele crucii, așa cum e relatată în *Panegiricul* primului împărat creștin, copiat abia cu un an în urmă, la porunca domnului moldovean¹⁴.

Semnificațiile termenului **carβ** din cazurile examinate se adaugă altor argumente, mai generale, pentru a arăta limpede că acest titlu își păstrează valoarea imperială și când se referă la domnii români. Cât privește cuvântul care-i corespunde în românește, el este (cum se vede și din *Letopisețul... până la Aron vodă* și se va vedea și aici, în continuare) cel de împărat¹⁵. El n-a fost și n-ar fi putut fi, de altfel, transcris direct prin termenul *țar*, recent introdus și, cum a remarcat de mult N. Iorga, fără derivate în limba română¹⁶. Această lămurire ne va permite să traducem corect o ultimă mențiune privind subiectul nostru în cronică de curte din care le-am reținut și pe primele. Textul acesteia începe cu o simplă listă a domnilor Moldovei de la Dragoș până la sfârșitul veacului XIV, purtând fiecare doar titlul de voievod. Dar apoi, în afară de acest titlu, ea conferă domnilor următori, începând cu Alexandru cel Bun, și pe acela, global, de **Moldavstii carĭe**¹⁷, care înseamnă deci „împărății moldoveni”¹⁸. Printre aceștia se cuprinde, evident, și Ștefan cel Mare¹⁹, eroul cel mai de seamă al cronicii²⁰ și totodată

singurul pentru al cărui titlu imperial cronicarul găsește, cum am văzut, și îndreptățiri personale.

Dar principala dintre acestea, victoria imperială din 1475, marchează momentul culminant al războiului antiotoman, a cărui inițiativă Ștefan o luase cu bună știință în 1473, refuzând să mai plătească tribut sultanului și atacând – la 8 noiembrie, de ziua arhanghelilor Mihail și Gavril, voievozii oștilor cerești! – pe protejatul său, domnul Țării Românești, Radu cel Frumos, a cărui oaste avea și sprijin turcesc²¹. Or, tot în 1473, „a fost inaugurată, din porunca lui Ștefan cel Mare”²², dacă nu întreaga cronică, ale cărei elemente imperiale le-am luat în discuție, cel puțin o importantă etapă din redactarea ei²³. Dar, mai ales, în iunie a aceluiași an, în preajma ofensivei împotriva Țării Românești, Ștefan dăruiește mănăstirii Humor vestitul *Tetraevanghel*, sfârșit *atunci*, în care pusese să fie reprezentat în genunchi, la picioarele Maicii Domnului – atât de însemnată în iconografia antiotomană – în epilogul manuscrisului, donatorul fiind intitulat „Binecinstitorul și de Hristos iubitorul împărat [c<a>rβ], Io Ștefan voievod, domn al țării Moldovlahiei”²⁴.

Este de prisos să mai insist asupra firului ce leagă nemijlocit titlul imperial din cele două momente, cel al rugii pentru biruință din 1473, de cel al biruinței împlinite în 1475 pe care o consemnează triumfal letopisețul început sau reluat o dată cu invocarea ei. Dar pentru a nu rămâne nici un dubiu posibil, această legătură o stabilește Ștefan însuși, întărind în 25 aprilie 1475, la foarte scurt timp după victorie, proprietățile tocmai ale mănăstirii Humor, păstrătoarea neprețuitului *Tetraevanghel*²⁵.

În sfârșit, în 1473-1474, este copiat, tot din porunca lui Ștefan, panegiricul împăratului Constantin cel Mare, alcătuit de patriarhul Eftimie al Târnovei²⁶. Lăsând la o parte valoarea simbolică a gestului în sine, panegiricul conținea întreaga documentație cu ajutorul căreia se puteau teoretiza pretențiile la succesiunea Bizanțului și la restaurarea „împărăției creștine”, inclusiv importantul episod al „înălțării crucii”, asupra căruia vom reveni. Să spunem totuși de pe acum că acest episod, „cu tot luxul de amănunte cu care e povestit” în altă redacție slavo-română a aceleiași scrieri – cea introdusă doar cu puțin mai târziu în *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* –, „era, în epocă, un simbol de cruciadă, cultivat întâi de Ștefan cel Mare”²⁷.

Biruințelor de la început, culminând cu cea de la Vaslui, din 1475, le-a urmat însă înfrângerea lui Ștefan de către Mahomed II, pe Pârâul Alb, în 1476. Totuși sultanul nu și-a putut valorifica victoria, trebuind să se retragă, iar, cu o scurtă întrerupere în 1479-1480, efortul de luptă antiotoman al domnului Moldovei s-a prelungit câțiva ani buni încă. În 1484, turcii au cucerit însă Chilia și Cetatea Albă, ocupând întreg litoralul moldovenesc. Ca urmare a acestei grele pierderi, Ștefan a fost nevoit să înceteze ostilitățile și, în 1486, să încheie pace cu Poarta, reluând plata tributului²⁸.

Pierderea celor două porturi moldovenești a fost înregistrată, printre altele, și de o notiță anonimă contemporană, pe un Octoih slavon. Dar, deși această însemnare a fost publicată de Ioan Bogdan încă din 1891²⁹, nimeni

nu pare a fi observat că pentru autorul ei Ștefan cel Mare e împărat. El îl numește, într-adevăr, **carŭ G`tevan`**, titlu pe care însă Bogdan l-a schimbat pentru Ștefan în „domn” („domnul Ștefan”), traducându-l numai în cazul sultanului prin „împărat”. Iată partea din notiță care interesează aici, în traducerea lui I. Bogdan, în care n-am făcut decât convenita restabilire a titlului dat lui Ștefan cel Mare: „în anii împăratului Baiazid (**Cară Bamzi ta**) luară turcii cetatea Chilia și cealaltă [cetate], Belgradul, ...: iar împăratul Ștefan (**carŭ G`tevan`**) nu merse la război, ci-i așteptă la Oblucița; iar turcii fură vicleni și nu veniră la luptă, ci se așezară sub Chilia...”³⁰.

După Bogdan, Octoihul, pe care-l descoperise în Biblioteca Academiei Teologice din Kiev, „trebuie să fi fost scris pe teritoriul moldovenesc”³¹. Limba însemnării – medio-bulgară influențată de bulgara vorbită, conținând însă și „două malorosisme” – îl face să presupună că autorul ei va fi fost „un bulgar ce trăia în părțile Basarabiei de sud sau în Bulgaria de nord”³². Dar „particularități ale limbii vii bulgare” se observă și în medio-bulgara textelor și documentelor românești³³, cele moldovenești suferind și influențe ale „limbii rusești apusene”³⁴. Pe de altă parte, cunoștințele precise ale autorului și amănunțele despre evenimentele pe care le consemnează, înseși atenția și interesul cu care le urmărește, mi se par a indica, oricum, pe cineva trăitor în Moldova, sub autoritatea celui pe care-l numește în chipul cel mai firesc „împăratul Ștefan”. Pentru comparație, doar puțin mai târziu, tot într-o însemnare pe un manuscris, făcută însă sigur de un supus al său, Neagoe Basarab (despre care mărturiile imperiale abundă³⁵), va fi numit și el, tot așa de natural, „împăratul Neagoe”³⁶.

Pierderea litoralului moldovenesc a fost teribilă și prin implicațiile ei ideologice. Stăpânirea mării era un atribut de seamă al puterii imperiale, Mediterana fiind „marea imperială” prin definiție încă de pe timpul când era un „lac roman”, dar mai ales în continuare, în epoca de glorie a Bizanțului, când Constantinopolul era și o capitală a mărilor, peste care se socotea că împărățește bazileul, la fel ca și peste uscatul cu care se mărgineau³⁷. „Parathalassia”, zona maritimă, revenea deci „de drept” suveranității acestuia, stăpânirea ei dobândind astfel un caracter prin excelență imperial, iar, în fapt, legitimând și necesitatea împăraților bizantini de a respinge deopotrivă năvălitori de pe pământ și de pe apă³⁸.

Bineînțeles, la acest sistem de valori doctrinare participau și mările adiacente, ca, de pildă, Adriatica sau Egeea. Marea Neagră era însă și ea, de fapt, un „golf”, o prelungire a Mediteranei și a fost vreme îndelungată un adevărat „lac bizantin”, sub dominație sau control tot bizantine³⁹ rămânând mari părți din litoralul ei până la cucerirea turcească. Constantinopolul însuși era, de altfel, situat nu pe Mediterană, ci pe Bosfor, păzind porțile Mării Negre, ale cărei ape îl legau nemijlocit de porturile ei, inclusiv de cele moldovenești. Toate acestea lămuresc mândria cu care domnii noștri subliniază stăpânirea hotarului mării, atunci când ajung să-l dobândească, menționat ca atare în intitulările lor de un Roman I⁴⁰ sau de un Mircea cel Bătrân⁴¹, care precizează că dominația sa se întinde „și până la Marea cea

Mare⁴². Mai anume, așa se explică de ce într-o inscripție grecească „dont le style politique même est celui des empereurs”⁴³, „Parathalassia” figurează în titulatura lui Alexandru cel Bun, primul dintre „împărații moldoveni”: ’Ιω ’Αλεξάνδρου βοεβώδα α↔τοκράτωρ πάσης Μολδοβλαχίας και Παραθαλασσίας. Inscripția însoțea, pe un epitrahil azi pierdut, executat la comanda sa, portretul domnului „autocrat al Moldovlahiei și Parathalassiei”, înfățișat „sous un chapeau pareil à celui du Paléologue contemporain” [i.e. împăratul Ioan VIII]⁴⁴. Figurată pe aceeași broderie, soția sa, doamna Marina, era și ea intitulată α↔τοκράτωρησα πάσης Μολδοβλαχίας και Παραθαλασσίας⁴⁵, iar într-o versiune slavă a ultimului termen, Alexandru domnește „și pe țărmlul mării” (...i pomoriŋi)⁴⁶. În același timp, întâistătătorul Bisericii sale, Macarie, își spune, în grecește, pe un epitaf din 1428, mitropolit, tot „al Moldovlahiei și Parathalassiei”⁴⁷.

Or, după ce turcii distruseseră Imperiul bizantin și cuceriseră, în lanț, Imperiul de Trapezunt (1461), Mangopul (1475) și coloniile genoveze Samastri (1459), Caffa (1475) și dependențele ei, ceea ce mai subzista din litoralul Mării Negre creștine se rezumase și „concentrase” în Parathalassia moldovenească mărginită și străjuită de Chilia și de Cetatea Albă.

Conform concepției vremii, succesele militare ale turcilor otomani și dispariția statelor creștine cucerite de ei constituiau o pedeapsă divină, „pentru păcatele” popoarelor și, mai ales, ale suveranilor lor⁴⁸. Bineînțeles, această credință era împărtășită și de moldoveni⁴⁹, în speță de Ștefan cel Mare⁵⁰. Dar, de la începutul îndelungatului ei conflict cu turcii și până în 1484, Moldova nu pierduse nici o așchie din teritoriul ei de țară creștină. Ba, dimpotrivă, chiar Ștefan cel Mare izbutise să-i adauge tocmai Chilia, celălalt capăt fortificat al Parathalassiei sale⁵¹. Nu poate fi îndoială că, raportată la expansiunea otomană ce pusesese capăt tuturor stăpânilor ortodoxe din Balcani și Asia Mică, cuprinzând și litoralul pontic, cu excepția celui moldovenesc, această situație arăta lui Ștefan cel Mare că se află în favoarea divinității. Acum însă, cucerirea rapidă de către turci a celor două porturi și a întregii Parathalassii a „împăraților moldoveni”, cu alte cuvinte înstăpânirea directă a „agarenilor” pe o porțiune atât de însemnată (sub toate aspectele) a Țării Moldovei, nu putea decât să indice, în chip tragic, adânc credinciosului Ștefan că Dumnezeu și-a întors fața de la el.

În 1487, la mai puțin de un an după reluarea plății haraciului, Ștefan cel Mare ridică însă, la Pătrăuți, biserica Sfintei Cruci, care, așa cum am arătat în alte lucrări⁵², trebuia să afirme hotărât că pacea nu fusese acceptată decât în fapt, ca o provizorie „încetare a focului” de către ctitor, care se sokoate într-un fel de război permanent cu turcii. Ceea ce înseamnă că, prin însuși actul ctitoricesc, acesta și-a pus, cu deplină încredere, nădejdea în iertarea divină, cu atât mai mult cu cât țelul confruntării astfel înțelese este izbânda definitivă a Crucii și eliberarea „împărăției Creștine”. O spune chiar hramul bisericii, dar, mai în amănunt, și pictura ei murală interioară.

În pronaosul lăcașului, o compoziție vestită grupează în friză o întregă oaste de sfinți militari călări, sub arme și cu mantiile fâlfâind, în

frunte cu împăratul Constantin cel Mare și călăuzită de arhanghelul Mihail spre o țintă indicată din cer de o cruce⁵³. După cum a dovedit-o de mult André Grabar⁵⁴, evocând victoria câștigată în numele crucii de împăratul Constantin cel Mare, această amplă compoziție nu făcea decât s-o invoce pe cea a moldovenilor asupra turcilor, simbolul extinzându-se la întregul lăcaș, închinat hramului, neobișnuit pentru o biserică ortodoxă, al „Cinstitei Crucii”⁵⁵.

Evident, între capitoul „Înălțării Crucii” din Panegiricul împăratului Constantin, copiat la porunca ctitorului în 1473-1474, și expediția sfinților militari ilustrând același hram există o relație directă⁵⁶. Ea e pusă și mai mult în lumină de alte scene pictate la Pătrăuți. Pentru a preciza țelul suprem al acestui război și raportul dintre Ștefan și împăratul din fruntea oștii de sfinți, Constantin cel Mare mai figurează de două ori în frescele din biserică, în naos: în tabloul votiv, recomandând lui Iisus Hristos pe Ștefan⁵⁷, și, alături de mama sa Elena, purtând între ei Cinstita Cruce (a hramului!), zugrăviți în pandant cu chipul ctitorului și încoronați la fel ca el.

Ne aflăm deci în fața unui adevărat ansamblu alegoric de imagini, căruia, prin extindere, i se potrivește următoarea frază a lui André Grabar, referitoare la compoziția sfinților militari ecveștri: „Comme naguère l'empereur Constantin marcha contre les païens et les écrasa de même Etienne de la Moldavie, nouveau Constantin, vaincra l'ennemi infidèle, au nom de la Croix”⁵⁸.

Dar „noul Constantin” fusese denumit Mihail VIII Paleologul, după eliberarea Constantinopolului, care întregise, în 1261, restaurarea „imperiumului creștin”, prin alungarea cuceritorilor „latini” ai capitalei sale⁵⁹. După 1453, această eliberare va fi însă socotită drept o prefigurare a celei, scontate, de sub ocupația turcească⁶⁰. Sistemul de simboluri al frescelor de la Pătrăuți ne obligă deci să depășim limitele la care s-a oprit interpretarea lui Grabar, țelul primului împărat creștin și al celestei trupe pe care o comandă, țel indicat de însuși arhanghelul Mihail, neputând fi altul decât eliberarea orașului întemeiat de Constantin cel Mare și instalarea pe tronul „împărăției creștine” renăscute a „noului Constantin” moldovean.

Confirmarea că spre acest scop convergeau toate imaginile examinate ne-o oferă încă una din aceste fresce. E vorba de o mare și elocventă compoziție a Învierii lui Iisus, plasată alături de imaginea sfinților împărați, în unghi drept cu ei, și făcând față tabloului votiv. Această Înviere, figurată simbolic, conform iconografiei bizantine, prin scena Coborârii la iad a lui Iisus („Ἡεῖς Ἄδου Κόυοδοϋ”), se află într-un loc neobișnuit, iar marile ei dimensiuni, tot neobișnuite, au frapat pe I. D. Ștefănescu, ce subliniază, cu drept cuvânt „le développement exceptionnel” al acestui subiect, înfățișat la Pătrăuți „sur la largeur de deux registres et de quatre compartiments”⁶¹. Pe de altă parte, A. Grabar observă că reprezentarea ortodoxă tradițională a Învierii (≡ Ἀνάστασις), prin pogorârea lui Hristos în iad pentru a elibera pe cei izbăviți de păcatul originar, conține elemente de iconografie imperială, cum ar fi acela, foarte potrivit cazului nostru, „de l'empereur libérant un peuple soumis au joug d'un tyran”⁶². Or, pentru greci, în timpul stăpânirii otomane, sărbătoarea Învierii semnifica, foarte lămurit, și „Învierea neamului” („≡ Ἀνάστασις τοῦ Γένους”)⁶³, iar o urare grecească obișnuită până azi în

ajunul Paștelui este „Καλ← 'Αάσταση και στ←ν Πόλη να δώσει ® Θεός!” (Înviere bună și la Constantinopol să dea Dumnezeu!)⁶⁴. Putem deci conchide, fără teama de a greși, că, finalizând mesajul celorlalte scene discutate, marea compoziție de la Pătrăuți a Învierii o vestește de fapt pe aceea a împărăției creștine, împlinită prin eliberarea orașului lui Constantin, de către „noul Constantin” zugrăvit în fața ei⁶⁵. Iar pentru ca înțelesul adevărat al acestor reprezentări să fie și mai neîndoios, la Pătrăuți, inscripțiile picturii murale nu sunt în slavonă, ca de obicei, ci, în mod excepțional, în greacă⁶⁶, limba Imperiului bizantin și, bineînțeles, a capitalei sale.

Chipurile sfinților împărați Constantin și Elena, cu crucea între ei, vor fi de aici înainte nelipsite din ctitoriile religioase ale lui Ștefan cel Mare (cu excepția Voronețului)⁶⁷. Dar pentru a întări sensul alegoric de mai sus al Învierii, în celelalte biserici ale lui Ștefan construite în aceeași vreme cu Pătrăuții (Milișăuți, 1487, Voroneț și Sf. Ilie lângă Suceava, ambele 1488), în loc să mai pogoare la iad într-o *Anastasis*, Hristos apare pe același loc – adică față-n față cu chipul ctitorului – în ipostaza imperială de rege al regilor (în slavă каръ царем), în scena numită Rugăciunea (Deisis) imperială, primind intercesiunea Maicii Sale, nebiruita protectoare a creștinilor în luptă cu musulmanii, reprezentată ca împărăteasă (în slavă, acest tip de Deisis se cheamă chiar predsta carica)⁶⁸. Așa cum a arătat Sorin Ulea, această scenă e amplasată *numai în Moldova* în pandant cu tabloul votiv⁶⁹. Este evident că valoarea ei imperială se răsfărânge asupra acestuia și că scopul cel mai adânc al rugăciunii adresate astfel lui Iisus împărat de Maica Sa Împărăteasă nu putea fi altul decât cel simbolizat de marea *Anastasis* căreia îi luase locul pentru a sublinia și mai cu putere rangul și misiunea, așijderea imperiale, pe care le atribuia ctitorului zugrăvit în fața sa.

Tot în 1487, Ștefan cel Mare face încă un gest foarte semnificativ: el se îngrijește să reactualizeze obiectul însuși care materializa rugăciunea sa din 1473 pentru izbândă împărătească. Într-adevăr, după cum spune inscripția donatorului, „în anul 6995 [1487], noiembrie 20”, domnul „a ferecat” Tetraevanghelul de la Humor, iconografia ferecăturii reprezentând, ca de obicei, în față Învierea lui Iisus – *Anastasis!* – iar în spate, Adormirea Maicii Domnului⁷⁰. De polivalența primei scene am luat deja act, chiar în aceleași împrejurări. Cât despre cea de-a doua, trebuie spus că sărbătoarea Adormirii Fecioarei, la 15 august, evoca și victoria Constantinopolului asupra „agarenilor” (adică arabilor), în 718, survenită în aceeași zi, și aniversată după aceea la 15 august, ca sărbătoare a *Eliberării Constantinopolului*, datorate Maicii Domnului⁷¹. Această valoare a fost însă făcută efectivă de către Mihail VIII Paleologul, în 1261. În acel an, generalul bizantin Alexis Stratigopoulos redobândise Constantinopolul la 25 iulie, dar bazileul uzurpator așteptă ziua Adormirii Maicii Domnului pentru a intra ca eliberator în cetatea împărătească și a deveni astfel „noul Constantin”⁷². Ferecăturile prețioase ale Tetraevanghelului din 1473 sunt grele de toată această încărcătură simbolică, și prin ele „împăratul Ștefan”, cum e intitulat în manuscris, își reînnoiește așadar ruga pentru împlinirea țelurilor dezvăluite de biserica din Pătrăuți și de frescele sale: restaurarea „împărăției creștine”, prin alungarea turcilor și înălțarea Cinstitei Cruci în cetatea ei de scaun, dezrobită.

(Va urma.)

NOTE

¹ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român*, reeditare, București, 1966 (ed. I, București, 1904), p. 8 (Prefață).

² Vezi, în special, idem, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, reeditare, București, 1971. Cu o Postfață de Virgil Cândea. Cf. analiza acestei concepții a lui Iorga, la D. Nastase, *L'idée impériale dans les pays roumains et „le crypto-empire chrétien” sous la domination ottomane. Etat et importance du problème*, în „Σύμμεικτα”, 4, 1981, p. 201 sq.

³ Asupra acestei probleme, cf. expunerea mea, *loc. cit.*, p. 203-204.

⁴ Primul relevu de titluri și de alți termeni imperiali referitori la domnia români a fost întocmit de Petre S. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains* (comunicare prezentată la simpozionul internațional „L'institution impériale à Byzance et au Moyen Age occidental et slave”, Salonic, 24-29 august 1969), în „BYZANTINA”, 5, 1973, p. 395-413 + 4 pl. Alte mărturii de același fel în lucrările mele: „Βοεβόδας, Ο\leftrightarrowγγροβλαχίας και α\leftrightarrowτοκράτωρ Ρωμαίων”. *Remarques sur une inscription insolite*. În „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher”, 22, 1977-1984 (extras, 1976), p. 1-16; *La survie de „l'Empire des Chrétiens” sous la domination ottomane. Aspects idéologiques du problème*, în *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia. Da Roma alla Terza Roma*, Studi III, 21 aprilie 1983, Neapole, 1986, p. 459-471; *Imperial Claims in the Romanian Principalities, from the Fourteenth to the Seventeenth Centuries. New Contributions*, în volumul colectiv *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Lowell Clucas Ed., New York, 1988, p. 185-224 și *passim*; ș.a.

⁵ P. S. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în veacul al XV-lea, în Omagiu lui Petre Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 265; idem, *Considérations sur l'idée imperiale...*, p. 405-406 și n. 36-38; cf. Eugen Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*. Culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p. 34.

⁶ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959 (în continuare *Cronicile*), p. 17, r. 9-10; orig. sl., p. 8, r. 16-17. Pentru tot ce privește acest pasaj, vezi, mai pe larg, D. Nastase, *Καθημερινή ζωή, θεοσημίες και πολιτική ιδεολογία στ\leftarrowμσαιωνιθ\leftarrowΝ.Α. Ευρωπη, în 'Η καθημεριν\leftarrowζω\leftarrow στο Βυζόντιο...*, Atena, 1989, p. 623-625. Pentru *carŃ* tradus *împăratul* (și nu *țarul*, ca la P. P. Panaitescu, *loc. cit.*), vezi mai jos, p. 68 și nr. 15, 16.

⁷ Pentru Bizanț, mai recent, S. Lampakis, 'Υπερφυσικές δυνάμεις, φυσικ\square φαινόμενα και δεισβαιμονίες στ\leftarrowΙστορία τ\leftarrowΓεωργίου Παχυμέρη, în „Σύμμεικτα”, 7, 1987, p. 77-100 (cu rezumat francez, p. 423). Anume pentru cutremure în spațiul bizantin există relativ numeroase lucrări. Vezi printre altele, G. Dagron, *Quand la terre tremble...*, în „Travaux et mémoires”, 8, 1981 (Mélanges Paul Lemerle), p. 87-103; idem, *La romanité chrétienne en Orient. Heritages et mutations*, Londra, Variorum Reprints, 1984, III; cf. A. Ducellier, *Les seismes en Méditerranée orientale du XIe au XIIIe siècle. Problèmes de méthode et résultats provisoires*, în *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*, Athènes – septembre 1976, IV *Histoire, Communications*, Atena, 1980, p. 103-113. Pentru perioada ce ne interesează, vezi, recent, Florentia Evanghelatu-Notara, *Σεισμοί στο Βυζάντιο \squareπό τον 130 μέχρι και τον 150 \squareώνα. 'Ιστορικ\leftarrowξέταση*, Atena, 1993 (cu surse și bibliografie). Listă amănunțită de cutremure, pentru toată istoria bizantină, la V. Grumel, *Traité d'études byzantines*. I. *La Chronologie*, Paris, 1954, p. 476-487.

⁸ Pentru zona românească, vezi Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993. Cf. Damaschin Mioc, Vasile Mioc, *Raportul fenomen astronomic – eveniment politic sau calamitate naturală în mentalitatea medievală românească*, în volumul

colectiv *Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice*, îngrijit de Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1985, p. 195-203.

⁹ P. Cernovodeanu, P. Binder, *op. cit.*, p. 210-211, cu izvoare (citatul la p. 210; sublinierea mea). După un martor care a trăit cutremurul, „trepidațiile post-seismice – înregistrate de 5 ori – au continuat până la 1 septembrie 1471” (*loc. cit.*, p. 211).

¹⁰ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu, ed. a 2-a, revăzută, București, 1958, p. 102; cf. N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, VI, București, 1940, p. 203. În privința autorului *Letopisețului*, vezi recenta reatribuire propusă, cu o solidă argumentare, de N. A. Ursu, *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă, opera lui Simion Dascălul*, I, II, în *AIAX*, XXVII/I, 1989, p. 363-379 și, respectiv, XXVII, 1990, p. 73-101.

¹¹ *Cronicile*, textul slavon, p. 9, r. 16-20; traducerea românească, p. 18, r. 11-15: la Panaitescu, „țar”, „țarul” (pentru echivalența *carŕ* = împărat, *infra*). Pentru pluralul „mitropoliții”, mă limitez să citez aici două acte ale lui Ștefan cel Mare: „mitropoliții noștri moldoveni: chir Theoctist de Suceava și chir Tarasie de Roman”, DRH, A, II, vol. întocmit de L. Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și D. Agache, București, 1976, nr. 141, din 1466, sept. 15; „crediința și sufletul mitropolitului nostru de Suceava, chir Teoctist și credința și sufletul mitropolitului domniei mele de țîrgul Roman, chir Tarasie”, *ibidem*, nr. 169, din 1470, aug. 10.

¹² Începând cu Constantin cel Mare și în tot cursul istoriei bizantine, victoria împăratului creștin asupra vrăjmașilor săi „barbari” (cf. M. Mc Cormick, *Eternal Victory. Triumphal rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Paris, 1986) a constituit un element fundamental al însăși ideologiei imperiale, după cum o arată și bogata și expresiva ei iconografie. Vezi A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Paris, 1936 (= Londra, Variorum Reprints, 1971), cap. III, „La Victoire”, p. 131 sq. (în special p. 139 sq.).

¹³ *Cronicile*, p. 87, r. 30. Cf. *infra*, p. 94.

¹⁴ Vezi *infra*, p. 69-70 și n. 26.

¹⁵ Cf. D. Nastase, *La survie de „l'Empire des Chrétiens”...*, p. 461 și n. 14; *idem*, *Imperial Claims...*, p. 186.

¹⁶ Nicolae Iorga, *Sârbi, bulgari și români în Peninsula Balcanica în evul mediu*, în *AARMSI*, s. II, XXXVIII/6, 1915, p. 120.

¹⁷ *Cronicile*, p. 6, r. 3-12 (textul slavon).

¹⁸ Și nu „Țării Moldovei”, cum a tradus P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 14, r. 17.

¹⁹ Pentru explicarea acestui titlu global și a faptului că „împărații moldoveni” încep cu Alexandru cel Bun, bunicul lui Ștefan cel Mare, vezi D. Nastase, *Imperial Claims...*, p. 195-196.

²⁰ Cf. P. P. Panaitescu, în *Cronicile*, p. 2: „din toți domnii, numai el e alesul lui Dumnezeu. Expresia «cu voia lui Dumnezeu» se referă în cronică la întemeierea Moldovei, apoi nici un domn <în afară de Ștefan> nu se mai bucură de această favoare acordată de cronicar. ...Îndată ce începe domnia lui Ștefan, aflăm că înfrângerea lui Petru Aron a fost «din mila lui Dumnezeu», luarea Chilei «cu voia lui Dumnezeu», la Baia «s-a împlinit gândul lui Dumnezeu prin Ștefan voievod», pe turci îi bate «cu ajutorul lui Hristos», iar pe poloni cu al sfântului Dimitrie. Singur Ștefan, excluzând pe toți ceilalți domni, împlinește voia divină, este ales de Dumnezeu spre a stăpâni”.

²¹ Mihai Costăchescu, *Arderea Țîrgului Floci și a Ialomiței în 1470. Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cel Mare cu Muntenii*, Iași, 1935, p. 118-134; D. Nastase, *Ideea imperială în Țările Române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVI)*, Atena, 1972, Fondation Européenne Dragan 9, p. 10; cf. Ștefan S. Gorovei, *1473 – un an-cheie al domniei lui Ștefan cel Mare*, în *AIAI*, XVI, 1979, p. 145-149; *idem*, *1473: Ștefan, Moldova și lumea catolică*,

în AIIX, XXIX, 1992, p. 75-83. Pentru războiul început astfel și pentru fazele sale următoare, Șerban Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în Rdl, XXXV/5-6, 1982, p. 614 sq.

²² Șt. S. Gorovei, 1473 – un an cheie..., p. 147.

²³ Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, în *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, volum îngrijit de Ion Agrigoroaiei, Iași, 1983, p. 39-46.

²⁴ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, redactat sub conducerea lui M. Berza, București, 1958, p. 388. Cf. D. Nastase, *op. cit.*, p. 10-11.

²⁵ DRH, A, II, nr. 201. Cf. *infra*, p. 95 și n. 161-164. L. Șimanschi, *Ștefan cel Mare – domn al Moldovei și Țării Românești*, în „Cronica” (Iași), nr. 7, 1-15 aprilie 1995, p. 7, vede în titlurile imperiale de mai sus posibilitatea unei intenții a lui Ștefan cel Mare de a deveni rege.

²⁶ I. Iufu, *Mănăstirea Moldovița, centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă, sec. XV-XVII*, în MMS, 39/7-8, 1963, p. 435; G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european – Studii și texte*, București, 1979, p. 260-263. Cf. *Repertoriul* citat, p. 390, nr. 146. Panegiricul e cuprins într-un sbornic comandat de domn pentru mănăstirea Putna și scris de ieromonahul Iacov. Întregul manuscris are 301 f. și, conform colofonului de pe f. 298v, a fost terminat la 20 mai 1474 (vezi *loc. cit.*). Ceea ce înseamnă că fusese început în 1473! Cf. și observațiile lui A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 146, n. 17. Ediție critică a panegiricului, de G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 274-332.

²⁷ Dan Zamfirescu, *Studiu introductiv, I, la Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moșil – Dan Zamfirescu – G. Mihăilă, București, tiraje 1970, 1971, p. 36. Cf. *infra*, p. 74 și n. 55. Pentru alte înfăptuiri din aceeași vreme ale lui Ștefan cel Mare, puse în legătură tot cu campania sa militară din 1473 și cu înțeleșurile ei mai adânci, Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 147-148.

²⁸ Nicoară Beldiceanu, *La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle*, în REI, Paris, 2/1969, p. 244-245 (datare menținută de autor și ulterior); Ștefan S. Gorovei, *Moldova în „casa păcii”. Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații româno-otomane*, în AIIAI, XVII, 1980, p. 642-645, 666-667; idem, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observații pe marginea unor texte*, în Rdl, 35/7, 1982, p. 807-821; Tahsin Gemil, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire Ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în RRH, XXII/3, 1983, p. 225-238; cf. idem, *Românii și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 33.

²⁹ Ioan Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Kiev*, în „Cv. L.”, XXV/6, 1891, p. 503-511. Retipărit în idem, *Scrieri alese* (culegere de studii îngrijită de G. Mihăilă), București, 1968, p. 517-523, însemnarea la p. 520.

³⁰ *Loc. cit.*

³¹ *Ibidem*, p. 522.

³² *Ibidem*, p. 520-521.

³³ Piotr A. Lavrov, citat de G. Mihăilă în studiul introductiv la recenta sa ediție facsimilată, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie...*, București, 1996, p. LII; cf. P. P. Panaitescu, în V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1957, p. 505.

³⁴ *Loc. cit.*

³⁵ P. S. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale...*, p. 397-409; D. Nastase, *Ideea imperială în Țările Române...*, p. 12-14; idem, *La survie de „l'Empire des Chrétiens”...*, p. 462, 464, 467-468.

³⁶ Notița consemnează faptul că manuscrisul (proprietate a mănăstirii Bistrița, din Oltenia) fusese împrumutat un an „împăratului Neagoe” (ГЕ(s) при cРi Hагоi, година единъ lhto), care-l restituise. Vezi textul slavon la G. Mihăilă, *Studiu*

introdutiv, II, la *Învățăturile lui Neagoe Basarab...*, ed. Fl. Moisil – D. Zamfirescu – G. Mihăilă, p. 71.

³⁷ Vezi Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1966, *passim*, în special p. 113 sq., 389-392. Pentru marile axe maritime legând Asia și Africa de Europa, controlate de Constantinopol, *loc. cit.*, p. 389. „Pour la prospérité et la sécurité de l'Empire, la mer devait être le centre même de l'Etat byzantin, et non pas une frontière, une limite de son vaste domaine”, *loc. cit.*, p. 391-392.

³⁸ *Op. cit.*, p. 190, citând, după Anna Comnena, cazul lui Alexis I Comnen, care își instalează statul major κατά θάλαπτον într-un punct unde putea să se opună tocmai turcilor, venind pe mare, dar și pecenegilor amenințând de pe uscat (situație nu fără corespondențe cu aceea căreia va avea să-i facă față, aproape patru veacuri mai târziu, Ștefan cel Mare).

³⁹ Pe lângă porțiunile rămase bizantine din coasta balcanică, socotim ca atare și litoralul imperiului de Trapezunt, precum și Mangopul (pentru care, cf. *infra*, p. 81 și n. 88, n. 92). Pentru stăpânirea bizantină a litoralului Mării Negre, vezi capitolele respective ale cărții lui Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană, I-II*, trad. de Michaela Spinei, ediție Victor Spinei, București, 1988; cf. și H. Ahrweiler, *op. cit.*, p. 389-390.

⁴⁰ DRH, A, I, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, București, 1975, nr. 4 (1393).

⁴¹ DRH, B, I, vol. întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, actele nr. 28 (p. 63), 32 (p. 70), 34 (p. 73), 35 (p. 75), ș.a.

⁴² ...i do Belkago Mÿrh. Vezi actele citate în nota precedentă.

⁴³ N. Iorga, *Histoire des Etats balcaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1925, p. 47.

⁴⁴ *Loc. cit.*

⁴⁵ N. Iorga, *Patrahirul lui Alexandru cel Bun. Cel dintâiu chip de domn român*, în AARMSI, s. II, 35 (1913), p. 344, republicat în vol. idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. Șerban Papacostea, București, 1984, p. 159-160. Asupra epitrahilului, Maria Ana Musicescu, *Date noi cu privire la epitrahilul lui Alexandru cel Bun*, în SCIA, V/1, 1958, p. 75-114, il. și pl. Inscricțiunile au greșeli. Despre Parathalassia moldovenească, Ștefan S. Gorovei, *La începuturile relațiilor moldo-bizantine: contextul întemeierii mitropoliei Moldovei*, în *România în istoria universală*, III, 1, coordonatori: I. Agrigoroaie, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1988, p. 872 sq.

⁴⁶ Episcop Melchisedec (ed.), *Viața sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, în RIAF, an. II, vol. III, 1884, p. 173; cf. Șt. S. Gorovei, *loc. cit.*, p. 873.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 872 și n. 140, cu bibliografie.

⁴⁸ Caracteristică în această privință e „Marea albă”, adresată de „publicistul” rus Ivan Peresvetov tânărului țar moscovit Ivan IV. Prăbușirea Imperiului bizantin e înfățișată acolo drept consecința păcatelor de neiertat ale aristocrației sale, făcându-se, în schimb, logiul lui Mahomed II, ca instrument al sancțiunii dumnezeiești. Ivan Peresvetov, *Jalba cea mare, în Călători străini despre Țările Române*, I, vol. îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 457 sq.

⁴⁹ Vezi D. Nastase, *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits «miscellanées»*, în „Cyrillomethodianum”, 5, 1981, p. 32. Părerile de mai sus sunt chiar atribuite de Peresvetov lui Petru Rareș.

⁵⁰ Vezi, bunăoară, scrisoarea sa către Ivan III al Moscovei, la sfârșitul căreia, înșirând țările balcanice cucerite de turci, domnul Moldovei afirmă că „pe toate pentru păcatele noastre Dumnezeu le-a supus păgânilor”. Apud A. Pippidi, *op. cit.*, p. 96 și n. 454.

⁵¹ După cum se știe, Ștefan cel Mare a cucerit Chilia în 1465: e izbitoare importanța deosebită pe care o acordă acestui eveniment cronică sa de curte, *Cronicile*, p. 7, 16. Vezi și aici, ADDENDUM.

⁵² D. Nastase, *Ideea imperială...*, p. 7, 9-10; idem, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des pays roumains*, Milano, 1976, p. 10.

⁵³ A. Grabar, *Les croisades de l'Europe orientale dans l'art*, în *Mélanges Charles Diehl*, II, Paris, 1931, p. 19-27. Reeditat în idem, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, I, Paris 1968, pasajul, p. 169-170. Cf. Sorin Ulea, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești* (I), în SCIA, X/1 (1963), p. 75, n. 1.

⁵⁴ *Loc. cit.*

⁵⁵ Astfel numit în pisania bisericii (vezi *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 61). În însemnarea copistului pe un Tetraevanghel din 1493, comandat de Doamna Maria a lui Ștefan cel Mare, se precizează însă că biserica din Pătrăuți are hramul „Înălțării Cinstitei Cruci a lui Dumnezeu” (*ibidem*, p. 403). Să ne mai amintim și că, în 1473, Ștefan alesese sărbătoarea arhanghelului Mihail, 8 noiembrie, pentru a începe războiul (*supra*, p. 69).

⁵⁶ După a mea știință, primul care a sesizat-o a fost Dan Zamfirescu, *loc. cit.*, (cf. *supra*, p. 69-70 și n. 27). Pentru războiul antiotoman (văzut însă drept „lupta pentru independență”, „cruciada defensivă” [?]), al lui Ștefan cel Mare, relatat de cronicile moldovenești și „paralelisme” dintre acestea și *Panegiric*, precum și pentru tema iconografică zisă „Cavalcada sfinților militari” (dar nu și pentru interpretarea surselor), cf. și A. Pippidi, *op. cit.*, p. 67-69, 146-147. Pentru ideea imperială bizantină asociată Adevăratei Cruci și pentru valoarea imperială a acesteia din urmă, A. Frolov, *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte*, Paris, 1961, p. 77-79, 84-88 și nr. 233 (το τίμιον ξύλον βασιλικόν [„Cinstitul lemn împărătesc”]), 381 (® βασιλικὸς σταυρός [„Crucea împărătească”]); cf., anterior, A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin...*, p. 32 sq., 239-243.

⁵⁷ Cf. A. Grabar, *Les croisades...* (reeditarea), p. 170.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 171. În tot ansamblul e implicată și o „trimitere” la intrarea triumfală din 1475 în Suceava a lui Ștefan, „actualizând” în cronică sa, după cum ne amintim, pe aceea, din *Panegiric*, a lui Constantin în Roma (cf. *supra*, p. 68). În relatarea triumfului său, Ștefan e calificat „purător de biruință”, epitet, așa cum s-a mai spus, al Sfântului Gheorghe (cf. A. Pippidi, *loc. cit.* p. 67; cf. și *infra* n. 64, 111). El există și în pasajul analog din *Panegiric*, unde se referă însă la cruce și la împăratul Constantin (G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche...*, p. 290, V, 6. Cf. și „traducerea românească veche” a textului, p. 340-341).

⁵⁹ Vezi Titos Papamastorakis, 'Ενα εικαστικο εγώμιο του Μιχαήλ Η' Παλαιόλογου: οἱ εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώπισσας στην Καστοριά, în „Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας”, tom 15, 1989-1990. Atena, 1991, p. 237-238 (cu indicații de surse și bibliografice).

⁶⁰ Cf. D. Nastase, *L'héritage impérial byzantin...*, p. 1-2, 13-14.

⁶¹ I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris, 1928, Texte, p. 143.

⁶² A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin...*, p. 248.

⁶³ În Grecia, această semnificație este adesea amintită și acum, de Paște, în articole și alocuțiuni ocazionale, fiind eventual pusă în legătură și cu situații actuale. Dau un singur exemplu: în 1989, sărbătorind Sfintele Paști într-o unitate militară de la granița cu Turcia, președintele de atunci al Republicii Elene, Christos Sartzetakis, adresându-se soldaților, a spus, printre altele: „În anii sclaviei [turcești, D N.], grecii vedeau în Învierea și Învierea neamului. De aceea, Paștele este și sărbătoare națională... Pe vremuri, Paștele simboliza învierea [neamului], astăzi, firește, simbolizează învierea Ciprului” (după cum se cunoaște, ocupat în parte de turci). Transmis de televiziunea elenă la 30 aprilie 1989.

⁶⁴ S-ar putea chiar ca acest fel de utilizare simbolică a Învierii să aibă o răspândire mai largă decât ne putem închipui. Cel puțin, asta pare a indica faptul că „pentru a se înfățișa triumful lui Henric al III-lea în lupta cu Liga, după asasinarea fraților de Guise, se folosește în pictură de-a dreptul simbolul sacru al Învierii”. A. Pippidi, *Mihai Viteazul în arta epocii sale*, Cluj-Napoca, 1987, p. 63 și n. 180 (cu trimitere la Jean Ehrmann, *Le tableau de la Résurrection du Musée de Beauvais et la*

satire politique au XVIe siècle, în „Bulletin de la Société de l'Histoire de l'art français”, 1966, p. 49-50).

⁶⁵ Rezultă că ar trebui reexamineate toate scenele *Anastasis* din vechea artă românească și nu numai – pasibile de a avea și alte semnificații decât cea obișnuită. Pentru marile dimensiuni ale celei de la Pătrăuți, cf. în pictura murală a bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău (zidite de Ștefan cel Mare; ctitor al picturii, Petru Rareș), scena Sfântului Gheorghe omorând balaurul (pronaos): după cum a remarcat Sorin Ulea, această imagine este de dimensiuni excesiv de mari față de celelalte scene ale vieții sfântului, ieșind „vraiment du commun” (Sorin Ulea, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment est-elle apparue*, în RRH, XXIII/4, 1984, p. 289). Or pictura murală de la Hârlău a fost realizată la porunca lui Petru Rareș (idem, *Portretul funerar al lui Ion – un fiu necunoscut al lui Petru Rareș – și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în SCIA, VI/1, 1959, p. 67-90; idem, în *Istoria artelor plastice în România*, redactată de un colectiv sub îngrijirea acad. prof. G. Oprescu, I, București, 1968, p. 362, 367), într-un context „purement militaire” (idem, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment...*, p. 288), (se înțelege) antiotoman (*ibidem, passim*), iar în ea e evocat simbolic și Ștefan cel Mare (*ibidem*, p. 288-291; cf. *infra*, n. 111).

⁶⁶ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în BCMI, XVI, 1925, p. 22, 255, văzând însă în aceasta o indicație că pictura ar fi din veacul al XVII-lea. În realitate, ea a fost executată curând după terminarea construcției. Vezi Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești. Introducere la studiul picturii moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 420-424; cf. idem, în *Istoria artelor plastice...*, I, p. 353-354. Primul care a atribuit (în 1931) pictura murală de la Pătrăuți domniei lui Ștefan cel Mare a fost A. Grabar, *Les croisades...*, vezi reeditarea în *L'art de la fin de l'Antiquité...*, I, p. 169-172.

⁶⁷ Sorin Ulea, în *Istoria artelor...*, vol. cit., p. 351.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 354-355; idem, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment...*, p. 294-295. În general, pentru tema Deisis în vechea pictură românească, Cornelia Pillat, *Quelques notes sur le thème de la Déisis et son emplacement dans la peinture murale roumaine du Moyen Age*, în RESEE, XIX/3, 1981, p. 517-529, 3 fig.

⁶⁹ *Istoria artelor...*, I, loc. cit., p. 355; *La peinture extérieure moldave: où, quand...*, loc. cit.

⁷⁰ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 340-344 și fig. 240, a, b.

⁷¹ După cum a arătat, într-o foarte fină analiză privind hramul bisericii din Stănești – Vâlcea (construită în primele decenii ale secolului XVI; zugrăvită în 1536), Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, București, 1978, p. 54-55.

⁷² Vezi T. Papamastorakis, loc. cit., p. 237 (cu extrase din izvoare). Cf. *supra*, p. 75.

Gheorghe MOLDOVANU

POLITICĂ, PLANIFICARE ȘI AMENAJARE LINGVISTICĂ

Les organismes de décisions confrontés aux diverses questions de politiques linguistiques de même que tous ceux qui se proposent de traiter de ces questions se heurtent inévitablement à des problèmes de terminologie, à commencer par celui qui concerne les relations entre politique linguistique, planification linguistique et aménagement linguistique. Ces trois termes, pourtant reconnus comme ayant un sens très proche, peuvent de moins en moins être considérés comme tels, si l'on se réfère au contenu de différentes publications. La tendance qui prévaut actuellement consiste apparemment à utiliser le concept de politique linguistique comme hyperonyme par rapport aux deux autres. Quoi qu'il en soi, la littérature relativement abondante concernant la gestion des situations plurilingues montre à l'évidence la nécessité de faire une distinction utile entre les concepts sus-mentionnés. C'est bien ce que cet article se propose de faire.

Dacă pornim de la ideea „*dublei determinări*” (Guespin, Marcelles, 1986), conform căreia orice societate umană este o societate lingvistică, iar orice activitate lingvistică este o activitate socială, devine clar că politica lingvistică este omniprezentă „pour englober tous les faits de langage où l'action de la société revêt la forme politique” (op. cit., p. 9). Această afirmație este cu atât mai actuală, cu cât, la începutul mileniului al III-lea, există numeroase motive care au readus în centrul atenției factorilor de decizie, cercetătorilor, societății

civile în ansamblu problematica legată de politica lingvistică. Printre ele se numără și emergența noilor state, migrațiunea, plurilingvismul majorității statelor din lume (inclusiv din Europa), problemele legate de minoritățile lingvistice, mondializarea, funcționarea instanțelor supranaționale etc. În consecință, volumul textelor produse și difuzate privind problematica în cauză crește simțitor.

Întrucât în literatura de specialitate nu există unanimitate în privința utilizării noțiunilor și termenilor de *politică lingvistică*, *planificare lingvistică* și *amenajare¹ lingvistică*, vom încerca să facem aici unele distincții utile între conceptele și termenii anunțați în titlu, evitând dezbaterile privind definițiile acestor concepte.

Termenul *planificare lingvistică* (*language planning*) a fost introdus în circuitul lingvistic de Einar Haugen cu ocazia prezentării activităților de standardizare lingvistică efectuate în Norvegia (Haugen, 1959). Echivalentul său francez *planification linguistique* se folosea cu același sens în acea perioadă: el desemna totalitatea măsurilor luate de stat în vederea standardizării și utilizării codului lingvistic.

Spre sfârșitul anilor '60, noțiunea de *planificare lingvistică* se lărgeste; ea se folosește din ce în ce mai frecvent pentru a descrie orice intervenție din exterior asupra limbilor în vederea reglementării problemelor de natură sociolingvistică (Rubin, Jernudd, 1971; Das Gupta, Jernudd, 1975; Fishman, 1977).

În evoluția ulterioară a noțiunii de *planificare lingvistică* se observă două tendințe, într-un anumit fel, opuse: pe de o parte, tendința de extindere a ariei sale de utilizare (a se confrunța cu sensul inițial de „standardizare a codului lingvistic”), pe de altă parte, tendința de a deveni mai concretă. Astfel, H. Kloss propune o tipologie a *planificării lingvistice* în funcție de aspectul limbii care constituie obiectul intervenției sociolingvistice. În acest scop, Kloss introduce

noțiunile de *planificare a corpusului limbii* (*corpus planning*) și *planificare a statutului limbii* (*status planning*). *Planificarea corpusului* afectează natura propriu-zisă a limbii, în timp ce *planificarea statutului* vizează statutul social al unei limbi în raport cu altele (Kloss, 1969, 81)².

Paralel cu aceasta, își croiește calea noțiunea de *politică lingvistică*. Ea apare aproximativ în aceeași perioadă sub denumirea de *language policy* în sociolingvistica engleză (Fishman, 1971), *politica lingvistică* – în circuitul sociolingvistic din Spania (Ninyoles, 1975), *Sprach(en) politik* – în Germania (Glück, 1981), iar în literatura francofonă de specialitate se utilizează termenul *politique linguistique*.

Analiza comparativă a definițiilor noțiunilor de *politică lingvistică* și *planificare lingvistică* propuse de diferiți lingviști permite să constatăm existența unor relații de subordonare între ele. Astfel, în opinia lui J. Fishman, planificarea lingvistică nu este altceva decât aplicarea în practică a politicii lingvistice (Fishman, 1971). Definițiile propuse ceva mai târziu de autorii menționați *supra* nu se deosebesc practic cu nimic de această viziune.

După cum se vede, o dată cu extinderea sensului termenului *planificare lingvistică* și introducerea în circuitul lingvistic a termenului *politică lingvistică* apare necesitatea delimitării acestora. Dihotomia *politică lingvistică/planificare lingvistică* devine tot mai evidentă. Lingvistul francez P. E. Laporte, spre exemplu, asociază *politica lingvistică* unui cadru juridic, iar *planificarea lingvistică* totalității acțiunilor ce au drept scop precizarea și atribuirea unui anumit statut uneia sau mai multor limbi (Laporte, 1994). Pentru L. J. Calvet *politica lingvistică* este „l'intervention sur les langues et sur les relations entre les langues dans le cadre des Etats (...) mieux, un ensemble de choix conscients concernant les rapports entre langue(s) et vie sociale” (Calvet, 1996, 111), iar

planificarea lingvistică se definește ca „la mise en pratique concrète d'une politique linguistique, le passage à l'acte en quelque sorte” (ibidem).

Între timp, paralel cu *politica lingvistică* și *planificarea lingvistică* apar și alți termeni pentru denumirea aceluiași fenomen. În sociolingvistica catalană, de exemplu, s-a recurs la termenul *normalizare* (*normalisation*) pentru a se insista asupra necesității revenirii la starea normală de utilizare a limbii catalane în diverse domenii ale vieții sociale. Termenul *normalizare* apare în special atunci când se compară așa-numitele situații de substituție/asimilare lingvistică (Aracil, 1982) și cele de diglosie (Ferguson, 1959).

În Canada (mai ales în Québec), termenul *language planning* este tradus inițial prin *planification linguistique*, însă la insistența lingvistului J.C. Corbeil, care a participat activ la redactarea textului **Cartei limbii franceze** (1977) și la elaborarea unui plan de acțiuni în domeniul planificării lingvistice, termenul *planification linguistique* este înlocuit în anii '70 cu termenul *amenajare lingvistică* (*aménagement linguistique*) (Corbeil, 1977; 1980).

În opinia lingviștilor canadieni, înlocuirea termenului *planification linguistique* cu termenul *aménagement linguistique* nu este deloc întâmplătoare. În primul rând, după cum consideră aceștia, conceptul *aménagement linguistique* nu face referință doar la intervenția planificată a statului și nu doar la intervenția din exterior. În al doilea rând, el are menirea să promoveze o viziune mai largă cu privire la *planificarea lingvistică* decât viziunea existentă. Conform opiniei lor, orice acțiune de *planificare lingvistică* se înscrie în cadrul concurenței forțelor sociale care modifică obiectivele membrilor unei comunități și condiționează în cele din urmă reușita intervenției sociolingvistice (Loubier, 2003).

Avantajul acestei concepții constă în conștientizarea și

promovarea ideii că *planificarea lingvistică* nu se reduce doar la intervenția sociolingvistică conștientă și voluntară a anumitor actori sociali, dar că ea include și componenta sociolingvistică de autoreglare care rezultă din practica socială (instituțională și individuală). În această ordine de idei, C. Loubier propune următoarea definiție a noțiunii de *amenajare lingvistică*: „l'aménagement linguistique... peut couvrir l'ensemble de ces composantes: organisation des situations sociolinguistiques qui résulte de l'autorégulation et de la régulation externe de l'usage des langues au sein d'un espace social donné” (ibidem, p. 4)

Deși concepția lingviștilor din Québec este tentantă, ea creează confuzie în terminologia sociolingvistică. Astfel, dacă inițial termenii *planificare lingvistică* și *amenajare lingvistică* erau sinonime, începând cu anii '70 termenul *amenajare lingvistică* a cunoscut o extensiune de sens atât de importantă, încât a început să acopere întreg domeniul de acțiuni asupra limbilor³.

Pentru a ieși din acest impas, s-ar putea recurge la următoarea soluție: să se păstreze termenul de *amenajare lingvistică*, atribuindu-i-se un sens mai îngust decât sensul lui inițial (acel de sinonim al termenului *planificare lingvistică*). În accepțiunea sa nouă, el ar putea fi utilizat pentru a desemna orice intervenție asupra corpusului limbii în sensul conferit acestuia din urmă de Kloss (standardizare, normalizare, îmbogățire lexicală, terminologie etc.).

Menționăm, în fine, că unii sociolingviști francezi (mai ales de la Universitatea din Rouen) utilizează în locul termenilor *amenajare lingvistică*, *planificare lingvistică* și chiar *politică lingvistică* termenul generic *glotopolitică*, pe care îl definesc ca „toute action de gestion de l'interaction langagière où intervient la société” (**Problèmes de glotopolitique**, 1985). În această accepțiune termenul *glotopolitică* este mai degrabă si-

nonim cu termenul *politică lingvistică*.

Așadar, dintre noțiunile de *politică lingvistică*, *planificare lingvistică* și *amenajare lingvistică* cea mai largă este noțiunea de *politică lingvistică*, deși ea a apărut ceva mai târziu decât conceptul de *planificare lingvistică*. *Politică lingvistică* constă în luarea deciziilor majore în vederea orientării și reglementării utilizării în comunicarea pe teritoriul unui stat (nivel național) sau în comunicarea între diferite state (nivel supranațional) a uneia sau mai multor limbi. *Planificarea lingvistică* constă în determinarea cu precizie a modalităților și termenelor de realizare a obiectivelor stabilite de *politică lingvistică* în funcție de realitățile concrete și resursele economice și umane disponibile.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. ARACIL, Lluís V. *Papers de sociolingvistica*, Barcelone, La Magrana, 1982.
2. CALVET, L. J. *La sociolinguistique*, Paris, PUF, 1996.
3. CHAUDENSON, R. *Politique et aménagement linguistiques. Des concepts revisités à la lumière de quelques expériences*. In: Les politiques linguistiques, Mythes et réalités, Montréal, AUPELF/UREF, 1996, p. 115-126.
4. CORBEIL, J.C. *Pincipes sociolinguistiques et linguistiques de la Charte de la langue française*, Moncton, 1977.
5. CORBEIL, J.C. *L'aménagement linguistique du Québec*, Montréal: Guerin, 1980.
6. DAOUST, D., MAURIS, J. *L'aménagement linguistique*. In: Maurais, J. (ed.), *Politique et aménagement linguistique*, Paris: Le Robert and Québec: Conseil de la langue française, 1987, p. 5-46.
7. DAS GUPTA, J. JERNUDD, B. H. JERNUDD. *Towards a Theory of Language Planning*. In: *Can Language Be Planned?*, *Sociolinguistic Theory and Practice for Developing Nations*, Honolulu, University Press of Hawaii, 1975, p. 195-215.
7. FERGUSON, Ch. *Diglossia*. In: *Word*, vol. 15, 1959, p.325-340.

8. FISHMAN, J. A. *Selected Dimensions of Language Planning: a Comparative analysis*. In: *Language Planning Process*, The Hague, Mouton, 1977, p. 194-214.

9. FISHMAN, J. A. *Sociolingvistică*, Bruxelles, Labor/Paris: Nathan, 1971.

10. GLÜCK, H. *Sprachtheorie und Sprach(en)politik*, OBST, 1981, 18.

11. GUESPIN, L., MARCELLESI, J. B. *Pour la glottopolitique*. In: *Langages*, 83, Paris: Larousse, 1986, p. 5-34.

12. HAUGEN, E. *Planning in Modern Norway*. In: *Anthropological Linguistics*, vol. 1, nr. 3, 1959.

13. LOUBIER, C. *L'aménagement linguistique*, Québec, Office de la langue française, 2003.

14. LAPORTE, P. E. *Les mots-clés du discours politique en aménagement linguistique au Québec et au Canada*. In: Truchot, Cl. (ed.), *Le plurilinguisme européen. Théories et pratiques en politique linguistique*, Paris, Champion, Collection Politique linguistique, 2, 1994, p. 97-114.

15. NINYOLES, R. *Estructura social y política lingüística*, Valencia, 1975.

16. PROBLÈMES DE GLOTTOPOLITIQUE, *Actes du Symposium international*, 20-23 septembre 1984, Rouen, sous la direction de A. Winther,

Rouen: Publication de l'Université de Rouen, 1985.

17. RUBIN, J., B. H. JERNUDD. *Can Language Be Planned?, Sociolinguistic Theory and Practice for Developing Nations*, Honolulu: University Press of Hawaii, 1971.

NOTE

¹ Termenul *amenajare lingvistică* este o traducere a termenului *aménagement linguistique* (traducerea ne aparține). El ar putea fi înlocuit, în caz de necesitate, cu un termen mai exact.

² Aici îl cităm pe H. Kloss după Daoust, Maurais, 1987.

³ După cum menționează R. Chaudenson, „Le mot *aménagement* a une évidente connotation réformiste. Toutefois, dans mon esprit, cet aménagement ne pouvait que s'inscrire dans une politique que je définissais par ailleurs. C'est pourquoi il ne me paraît pas raisonnable, comme le souhaiteraient certains, de voir le mot *aménagement linguistique* recouvrir tout le champ des actions sur les langues et les situations, de leur définition à leur réalisation, tout simplement parce qu'on a peur d'user de termes comme *politique* ou *planification*” (Chaudenson, 1996, 116).

Angela COȘCIUG

PERSPECTIVE STATICE ȘI DINAMICE ÎN ABORDAREA TEXTULUI

Majoritatea lingviștilor ce-și propun drept obiect de cercetare nivelul suprafrastic al limbajului concep textul atît ca proces al activității de vorbire, cît și ca rezultat al acesteia, noțiune aplicabilă atît la sfera vorbirii, cît și la cea scrisă [2, 104]. Astfel, *textul conceput inițial, ca și textul-reproducere a vorbirii orale descoperă caracterul rezultativ al enunțului, în timp ce textul oral, neînregistrat pe bandă de casetofon, accentuează caracterul procesual al enunțului* [5, 67]. Prin urmare, noi creăm textul, cînd vorbim sau scriem [6, 63] și el este static sau dinamic.

Textul static (monologul) nu este textul „în acțiune”, ci o vorbire adresată sieși ce, prin urmare, nu presupune o reacție verbală [7, 239]: *Aujourd'hui je suis peut-être l'homme le plus heureux du monde / Je possède tout ce que je ne désire pas / Et la seule chose à laquelle je tiens dans la vie chaque tour de l'hélice m'en rapproche / Et j'aurai peut-être tout perdu en arrivant* (B. Cendrars).

Textul dinamic (dialogul) însă este textul la baza căruia este pus principiul funcțional: „*Qui aimes-tu le mieux, homme énigmatique, dis? ton père, ta mère, ta soeur ou ton frère?*” „*Je n'ai ni père, ni mère, ni soeur, ni frère.*” „*Tes amis?*” „*Vous vous servez là d'une parole dont le sens m'est resté jusqu'à ce jour inconnu.*” „*Ta patrie?*” „*J'ignore sous quelle latitude elle est située.*” „*La beauté?*” „*Je l'aimerais volontiers, déesse et immortelle.*” „*L'or?*” „*Je le hais comme vous haïssez Dieu.*” „*Eh! qu'aimes-tu donc, extraordinaire étranger?*” „*J'aime les nuages... les*

nuages qui passent... là-bas... là-bas... les merveilleux nuages!” (Ch. Baudelaire).

Delimitarea acestui tip de text s-a făcut tîrziu în lingvistică, deoarece ea se interesa foarte puțin de particularitățile de organizare a enunțării [3, 83], [12, 6]. Astfel, lozinca „*Studiați vorbitorul!*” a fost înaintată în lingvistică abia de P. Budagov [8, 83] și V. Zveaghințev [12, 6]. Totuși încercări de a studia enunțul din perspectivă generativă au fost întreprinse și pînă la acești cercetători. Încă L. Șcerba pleda pentru tratarea enunțării în dinamica generării ei și nu drept produs static [20, 253]. Din păcate, aceste tentative nu s-au constituit, la timpul lor, într-o strategie de cercetare.

În ultimul timp însă, în lingvistică s-au reliefat diferite modalități de cercetare generativă a enunțului care, de cele mai dese ori, contrapun propoziția și fraza (unități formale ale limbii) enunțului, unitate funcțională ce denumește o porțiune a situației extralingvale [adică o porțiune a realității reflectată în limbă, o parte a materiei în mișcare..., [ce] apare ca rezultat al coordonării obiectelor materiale și a stărilor acestora [10, 156]], și se încadrează în acte de comunicare ce presupun o rețea întregă de interacțanți.

Abordarea enunțului prin prisma particularităților interacțanților a făcut să apară mai tîrziu și unele discipline noi ca psiholingvistica și teoria comunicării ce tratează entitatea „text” drept „operație” și nu drept rezultat al actului de vorbire [13, 69], deoarece orice *totalitate este concepută drept complex ce se constituie nu prin îmbinarea unor elemente aparte, ci prin transformarea dinamică a „operațiilor” în „acțiuni” mai complexe, care, la rîndul lor, se transformă într-o activitate mai complexă* [14, 266].

Din aceeași perspectivă dinamică, A. Leontiev definește textul drept *totalitate verbală finisată funcțional, semantic și intonațional* [ibidem]. Pentru cercetător, textul este ceea ce A. Smirnițki numește „act de vorbire”, iar funcțiunea textului depinde de scopul activității de vorbire.

Pentru O. Ahmanova, dialogul este una dintre formele vorbirii, în

cadru la careia orice enunț adresat interlocutorului este încorsetat de granițele temei propuse pentru discuție. Enunțurile sale sînt scurte și au o structură sintactică relativ simplă [7, 132].

În viziunea lui M. Bahtin însă, dialogul este conceput, în sensul restrîns al cuvîntului, drept forma cea mai importantă a interacțiunii verbale și, în sensul larg al cuvîntului, drept comunicare cu voce tare a două persoane, dar și drept comunicare verbală în genere. În accepția acestui cercetător, dialogul sau schimbul de cuvinte este forma cea mai naturală a vorbirii. Chiar și formele structurate monologic sînt totdeauna dialogice prin esență [citată după 2, 111].

Referindu-se la trăsăturile specifice dialogului (schimb rapid de enunțuri-replici, prezența unui receptor, lipsa cugetării prealabile etc.) și monologului (enunț de proporții, enunț generat de o persoană etc.), L. Jakubinski atestă, mai întîi, că în vorbirea curentă dialogul și monologul deseori se împletesc¹ [21, 56]: *[...] monologul [...], ca formă a vorbirii [...], coexistă cu dialogul*. Cercetătorul relevă totodată caracterul artificial al monologului (*monologul necesită o descriere specială, ca formă a vorbirii, el se înscrie greu în ceea ce numim comunicare verbală* [ibidem]) și acceptă, împreună cu L. Șcerba, că limba își găsește existența reală doar în dialog [19, 87]. Reiese că dialogul se opune monologului atît **structural**², cît și **funcțional**.

Spre deosebire de monolog, se mai caracterizează și printr-un grad mai înalt de *aglutinare*, asigurată, în mare măsură, de cuvîntul ce introduce propoziția a doua în dialog [16, 64]. În acest sens, majoritatea cercetătorilor identifică chiar **coeziunea dialogală**, asigurată de *sensul, tema și conținutul dialogului* [11, 39]: dialogul înglobează un lanț coerent de *gînduri-raționamente*, deoarece este o *formație verbală, în cadrul căreia doi interactanți parcă exprimă un gînd, deci o structură cu o temă abordată de doi vorbitori* [17, 34].

După M. R. Mayenowa însă, dialogul nu este un text coerent, deoarece nu este totdeauna un enunț

monotematic al unui generator, adresat unui receptor [15, 253] (cercetătoarea identifică un generator și în cazul cînd textul este creat de un grup de actanți, iar un receptor este conceput drept un „anturaj” oarecare, pe care generatorul îl vrea în rol de adresat al textului): el înglobează elemente imprevizibile ce apar atunci cînd interacțiunii lasă în suspensie un subiect (lucru interzis autorului unui monolog) sau trec brusc la altul.

Ar reieși deci că dacă existența temei unice este condiția de bază a existenței unui text coerent, dialogul ce suportă trecerea neașteptată la alt subiect se prezintă drept text incoerent.

Însă abordarea subiectului unic nu garantează pe deplin constituirea unui text coerent. Mai este nevoie de un șir de condiții ca dialogul să devină o formație coerentă. Le nominalizăm împreună cu I. Gorškova [citată după 18, 99]:

– **dependența gramaticală a propozițiilor-replici de propoziția inițială** ce se reliefează prin structura sintactică incompletă a acestora și prin prezența concordanței gramaticale a propozițiilor: „*A qui lui avez-vous conseillé de le confier?*” „**A ses chefs**” (G. Simenon);

– **caracterul cvasisemantic al propozițiilor-replici**, relevat prin utilizarea specifică a pronomelor personale: „*Piquemal vous a ensuite porté le rapport?*” „*Je ne l'ai pas revu. Il proposait de me le remettre le lundi ou le mardi, le mercredi au plus tard. Je lui ai répondu que je ne voulais pas, pour des raisons que vous devez comprendre, que le document me passe entre les mains*” (idem);

– **prezența corelației componentelor dialogului la nivel de analiză în constituenți imediați** (corelația în discuție este asigurată de ordinea cuvintelor în propozițiile-replici): „*Il osait à peine regarder celui-ci, tant il craignait sa réponse*”. „**C'est bien lui**. Sauf qu'il m'a paru un peu plus âgé”. „**C'est l'homme qui a accosté M. Piquemal et est sorti de chez vous avec lui?**” „**C'est lui**” (idem);

– **continuitatea comunicativă a constituenților dialogului**

(întrebarea presupune, de cele mai dese ori, un răspuns): „*Je devrais le reconnaître?*” „**Pas nécessairement**” (G. Simenon). „*Il m'a recommandé de la lui porter à signer*”. „*Qu'as-tu répondu?*” „**Que cela ne me regarda-it pas. Que j'attendrais vos ordres**”. „*Tu sais s'il y a séance de nuit à la Chambre?*” „**Je ne crois pas. J'ai entendu dire que ce serait fini vers cinq heures**” (idem).

Delimitarea monologului de dialog facilitează identificarea invariantei epistemologice a structurii informaționale de bază a limbii. Ea se mai face și în **scopul analizei** discursurilor statice și dinamice: în discursurile statice, lingviștii identifică informația *cognitivă* de bază, în cele dinamice – informația *comunicativă* sau *generativă*, adică informația suplimentară [1, 49]. În acest sens, unii lingviști identifică în monolog informația *presupozitională*, *contextuală* și *subcontextuală*, iar în dialog – informația *implicită*, *codificată* și *subcodificată*.

Diferit este și **obiectul analizei**: prin monolog, savanții studiază particularitățile limbii ca *rezultat* al activității de comunicare, prin dialog – particularitățile limbii ca *proces* [ibidem].

Din perspectivă **funcțională**, monologul se prezintă drept *unitate* cu particularități semantice și funcționale, iar dialogul – drept *unitate* ce fixează condițiile normale de realizare a comunicării.

Doar din perspectivă **categorială**, aceste tipuri de discurs sînt similare: ambele reflectă situații, au carcasa semantică și categorii semantico-funcționale.

NOTE

¹ Mai des – în discursurile literare.

² Din perspectivă structurală, dialogul mai este conceput și drept *element superfrastic* [al limbajului] [L. Reimankowa, citată după 4, 96], text *fără hotare*, în sensul că *frontiera lui de jos poate să pară deschisă* [9, 323].

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Adam, J.-M., *Les textes. Types et prototypes* // Linguistique / 1996, 108 p.

2. Agricola, E., *Vom Text zum Thema* // Probleme der Textgrammatik II, Berlin, Halle&Saale, 1976, p. 103-118.

3. Austin, J.-L., *Quand dire c'est faire*, trad. de l'anglais, Paris, Seuil, 1970, 226 p.

4. Bellert, I., *On a Condition for the Coherence of Texts* // Semiotica II, 1970, nr. 4, p. 8-15.

5. Harweg, P., *Textlinguistik* // Perspektiven der Linguistik, Stuttgart, BD 2, 1974, p. 89-136.

6. Skalicka, V., *Text, Kontext, Subtext* // Slavia pragensia III, Philologica, 1961, nr. 3, p. 56-68.

7. Ахманова А. *Словарь лингвистических терминов*, Москва, Наука, 1966, 456 с.

8. Будагов П. *Человек и его язык*, Москва, Изд-во МГУ, 1976, 429 с.

9. Выгоцкий Л. *Избранные психологические исследования*, Москва, Наука, 1973, 326 с.

10. Гак В. *Высказывание и ситуация* // Проблемы структурной лингвистики, Москва, Наука, 1973, с. 132-158.

11. Занько С. *Основные вопросы лингвистической теории диалога*, Свердловск, Наука, Уральское управление, 1971, 306 с.

12. Звегинцев В. *Язык и лингвистическая теория*, Москва, Изд-во МГУ, 1973, 248 с.

13. Кацнельсон С. *Типология языка и речевое мышление*, Ленинград, Наука, 1972, 216 с.

14. Леонтьев А. *Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации* // Синтаксис текста, Москва, Наука, 1979, с. 256-278.

15. Mayenowa, M. R., *Poetyka teoretyczna* // *Zagadnienia języka*, Wrocław, Wroska, 1974, p. 249-257.

16. Mistrík, I. *Rekurencia v texte* // SR, 1969, nr. 34, p. 62-89.

17. Тураль, Л., *Интонационно-языковая организация диалогических единиц*, Свердловск, Наука, 1972, 223 с.

18. Шведова, Н., *К изучению русской диалогической речи*, Москва, Наука, 1979, 198 с.

19. Щерба, Л., *Восточно-лужицкое наречие*, Петербург, тип. А. Э. Коллинс, 1915, том III, 194 с.

20. Щерба, Л., *О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании*. Язык, система и языковая деятельность. Ленинград, Прогресс, 1974, 260 с.

21. Якубинский, Л., *О диалогической речи* // Русская речь, Москва, Наука, 1990, 556 с.

Alina AGA-SOBOL

MIJLOACE SINTACTICE DE EXPRIMARE A ASPECTUALITĂȚII ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Categoria universală a aspectualității poate fi exprimată în limba română prin diverse mijloace, inclusiv sintactice, la care se referă repetiția și verbele semiauxiliare. O descriere exhaustivă, dar, în același timp, laconică a celor două clase de semiauxiliare o propune Enciclopedia limbii române, din care cităm: „Semantic insuficiente, semiauxiliarele cer completarea sensului prin al doilea verb, cu care formează o unitate. Cele două verbe au aceeași referință temporală (pe care semiauxiliarele o impun prin timpul lor gramatical) și o unică valoare modală sau aspectuală (pe care semiauxiliarele o impun prin conținutul lor semantic sau / și prin modul și timpul lor). Verbul principal din punct de vedere semantic (dar dependent din punct de vedere gramatical) este mai ales la conjunctiv (trăsătură balcanică), deosebind româna de celelalte limbi romanice, la infinitiv, cu sau fără prepoziția *a*, la supin sau la participiu” [1, p. 514-515].

Remarcăm aici că modelul latinesc era „verb incoativ + verb la infinitiv”, care, ulterior, s-a răspândit și în limbile romanice. În limba română situația diferă. Fenomenul se explică prin faptul că în limbile balcanice a avut loc procesul de substituere a infinitivului prin conjunctiv atât după *verba dicendi, voluntatis, cogitandi*, cât și după *verba movendi* [2, p. 17]. În consecință, modelul „verb semiauxiliar + verb la infinitiv sau la conjunctiv”, ce predomină în română în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, este înlocuit, de cele mai multe ori, prin „verb semiauxiliar + verb la conjunctiv”. Actualmente, construcția cu infinitivul

(când nu este o trăsătură regională) are, conform ELR, „caracter arhaic și solemn, fiind folosită în registrul cult, în anumite stiluri funcționale (religios, administrativ)” [1, p. 515].

Semiauxiliarele de aspect au fost în atenția mai multor lingviști, așa ca: V. Guțu-Romalo, C. Dimitriu, Gh. Nedioglu, S. Berejan, A. Ciobanu, Fl. Sădeanu, care le-au grupat după nuanța aspectuală pe care o exprimă. Astfel, deosebim verbe semiauxiliare *incoative, durative, finitive*.

Conform opiniei profesorului A. Ciobanu, incoativele „se situează în cadrul mai larg al aspectului perfectiv și limitează acțiunea verbului la momentul ei inițial. În același timp, aspectul incoativ (spre deosebire de cel ingresiv – *n.n.*) arată că acțiunea însăși se va desfășura în toată plenitudinea ei” [3, p.11].

I. Dintre *incoative* cel mai frecvent utilizat este verbul **a începe**:

„Toamna, când **începeau să i se scuture** frunzele, nukul devenea trist.” (I. Druță, p. 106);

„După ce intrară în Ineu, Ghiță **începu să schimbe la fețe**.” (I. Slavici, MN, p. 164).

Cu aceeași semnificație mai sînt și: **a (se) porni, a se apuca, a prinde, a se pune**, iar, uneori, **a sta, a da** ș.a. Trăsătura specifică a acestor verbe, în afară de **a porni**, rezidă în faptul că în cadrul îmbinărilor cu modul conjunctiv (uneori, cu infinitiv sau supin) își transformă complet semantica, devenind sinonime ale incoativului **a începe**.

Verbul **a prinde**, spre exemplu, înseamnă „a apuca ceva sau pe cineva cu mîna, cu ajutorul unui instrument etc.” [4, p. 850], iar în exemplele ce urmează își schimbă complet semnificația:

„Acum, acasă, pe bătătură, vîntul aduce dinspre cîmpuri miros amar de pelin care **a prins a se veșteji** în lumină.” (Z. Stancu, p. 308);

„**Am prins** numaidecît **a ne mișca, a ne da cu coatele**, a vorbi tare.” (Z. Stancu, p. 256).

Verbul tranzitiv-reflexiv **a se apuca** este personal. Poate forma singur predicatul propoziției și, conform DEX-ului, semnifică, în primul

rînd, „a prinde, a lua, a înșfăca, a înhăța (cu mîna)” [4, p. 54]. Semantica primordială a verbului dat se schimbă dacă este urmat de altul la conjunctiv, infinitiv sau supin. Dintr-un verb ce exprimă o acțiune terminată, **a se apuca** ajunge să se transforme într-un incoativ cu nuanță continuativă:

„După școală **s-a apucat să adune** avere cu o stăruință, cu o hărnicie că se crucea satul.” (I. Druță, p. 332).

A se apuca este construit cu verbe la conjunctiv sau la supin introdus prin prepoziția *de*.

Verbul **a (se) pune** este atestat mai rar cu valoare incoativă. Numai contextul poate să ne sugereze ideea despre nuanța aspectuală a sintagmelor predicative alcătuite din **a (se) pune** + verb la conjunctiv / infinitiv:

„Mama Rusandei **s-a pus a alege** dintr-o cutioară colorată un bumb pentru Trofimaș.” (I. Druță, p. 324).

O situație asemănătoare cu cea a verbului **a apuca** o are și verbul **a da** în componența sintagmelor predicative cu modul conjunctiv. Utilizat cu valoare predicativă, verbul **a da** are foarte multe sensuri, care sînt determinate de context. Capacitatea lui de a se îmbina cu un verb la conjunctiv (uneori la infinitiv) motivează includerea sa în grupul incoativelor. În sintagme predicative de acest fel verbul **a da** începe să însemne o mișcare bruscă, instantanee.

Verbul **a sta** este neregulat și exprimă o stare, ca și verbele *a exista, a șede* etc., așa ca în exemplul: „**stă la masă**”. În asemenea caz, exprimă o nuanță de acțiune imperfectivă, care se observă și în locuțiuni de tipul: **a sta la îndoială, a sta de vorbă, a sta pe gînduri**.

La îmbinarea cu un verb la conjunctiv, verbul **a sta** pierde sensul său primar, exprimînd o nuanță de acțiune incoativ-momentană sau, potrivit Enciclopediei limbii române, una iminentă [1, p.514]:

„— Hai în codrul cu verdeață,
Und-izvoare plîng în vale,
Stîncă **stă să se prăvale**
În prăpastia măreață.”

(M. Eminescu, p. 76).

Semiauxiliarul **a sta** admite

doar îmbinarea cu un conjunctiv. Din punct de vedere al timpului, sintagma predicativă din exemplul de mai sus exprimă un prezent în perspectivă (praesens in futuro). Acțiunea din această sintagmă este gata să se înceapă și apoi să se desfășoare.

Lingvisti V. Guțu-Romalo, cercetînd utilizarea verbelor semiauxiliare, a observat că, în textele vechi, ideea de început a acțiunii putea fi sugerată de îmbinări formate din verbele: *a purcede, a se scula, a se ridica* și diverse *verba movendi*. De exemplu: **Am purces a merge**. Uneori, cu aceeași valoare, apărea și verbul *a lua*: **S-a luat să plece**, iar în vorbirea populară – locuțiunea verbală *a da dosul*: **A dat dosul a fugi**. (Gr. Ureche) [5, p. 8].

Din punct de vedere structural, sintagmele ce indică niște acțiuni incoative sînt formate dintr-un semiauxiliar incoativ, ce nu s-a desemantizat totalmente, ci mai păstrează din semantica sa inițială, și un verb de bază la infinitiv sau, de cele mai multe ori, la conjunctiv. În limba latină, verbele care aveau semnificația de început (*incipere, instituere, coepisse*), durată (*pergere, perseverare*) sau încetare a acțiunii (*desinere, desistere*) se îmbinau, de regulă, cu un verb la infinitiv. Acest fenomen s-a păstrat și în unele limbi romanice occidentale: franceză, italiană, spaniolă.

II. Verbele *durative* redau niște acțiuni liniare, durata acțiunii, continuarea, desfășurarea ei neîntreruptă. Asemenea semnificație o are, în primul rînd, verbul **a continua**:

„Ploaia **continuuă să cază** în stropi mari, tunetele începură să răsun de-a lungul văii cu niște zguduituri mai puternice și tot mai puternice.” (I. Slavici, MN, p. 194);

„Dacă morților le-ar rămîne ochii vii și dacă privirile lor ar putea străbate pînza cu care le este acoperită fața, **ar continua să vadă** orașul și casele, ulițele și oamenii, ariile și grădinile.” (Z. Stancu, p. 339).

Nuanța de aspect imperfectiv a sintagmei predicative formate din **a continua** + verbul de bază poate fi atenuată sau intensificată prin diferite mijloace lexicale, care intervin

în propoziție, concretizând nuanța aspectuală a îmbinării.

Durative sînt și verbele **a urma**, **a prelungi**. Semiauxiliarul **a urma** posedă două valori: modală și aspectuală. Din exemplul următor desprindem valoarea aspectuală:

„Nu e lucru curat – **urmă să zică** ea, cu asprime, – Dumnezeu nu iartă, fiindcă e mare păcatul.” (I. Slavici, M., p. 141).

În anumite contexte, sînt durative și: **a conțeni** (cînd e precedat de negație: **nu conțenește să plouă**), **a rămîne** (**rămîn să fiu de aceeași părere**). Sintagmele construite cu verbe durative indică faptul că agentul acțiunii nu și-a atins scopul, că acțiunea este în curs de realizare.

III. Verbele *finitive* (**a termina**, **a înceta**, **a (se) opri**, **a sfîrși**, **a conțeni**, iar în limbajul popular **a isprăvi**, **a mîntui**, **a gâta** (regional)) indică sfîrșitul acțiunii:

„**A încetat să plouă** în amurg, văzduhul înghiți nourii și noaptea toate stelele se aprinseră pe cer ca în ajunul unei sărbători mari.” (L. Rebreanu, p. 337);

„Pe la amurg **a sfîrșit de cărat** din pod fel de fel de nimicuri.” (I. Druță, p. 237);

„Luna **sfîrșise să-și urmeze** calea pe cerul senin.” (I. Slavici, M., p. 127);

„După ce **terminase de împletit** cosițele, s-a suit cu genunchii pe laiță.” (I. Druță, p. 339);

„Cînd **termină de zis** acestea, se uită rîzînd cu ochii scâlțați în lacrimi în ochii ei plini de văpaie.” (I. Slavici, M., p. 175).

Sintagmele predicative finite au triplă construcție: cu un supin (frecvent) sau cu un infinitiv / conjunctiv (mai rar).

Cercetătoarea Fl. Sădeanu, efectuînd o analiză contrastivă româno-spaniolă a sintaxei verbului, a conchis că în limba spaniolă se constată o situație similară în ceea ce privește semiauxiliarele (deși le-a considerat „procedee pentru exprimarea aspectului verbal” [6, p. 203], pe cînd noi le referim la mijloace de exprimare a aspectualității).

Astfel, pentru ideea de început

al unei acțiuni, în spaniolă sînt utilizate semiauxiliarele *coger* și *tomar* (în română, corespunzător: *a prinde* și *a lua*), care apar în 2 tipuri de sintagme:

1. semiauxiliar (intransitiv sau reflexiv) + infinitiv (introdus prin prepoziția *a*);

2. semiauxiliar (mai ales, la reflexiv și la intransitiv în spaniola modernă) + *y* (rom. *și*) + verbul la același timp cu semiauxiliarul.

Construcții analitice similare sînt și în limba rusă, în care se poate spune: *Он начал петь*; *Он начал плакать*; *Перестал стучать*, deși sînt preferate cele sintetice: *Он запел*; *Он заплакал*; *Он стучал*.

În concluzie, menționăm că blocurile predicative formate cu verbe semiauxiliare de aspect sînt mijloace importante de exprimare a aspectualității în limba română.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. *Enciclopedia limbii române*, București, 2001.
2. Berejan, S., *Studiu asupra infinitivului moldovenesc*, Chișinău, 1961.
3. Ciobanu, A., *Conjunctivul în componența sintagmelor predicative-incoative*. // LLM, 1959, nr. 3.
4. *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, Univers Enciclopedic, 1996.
5. Guțu-Romalo, V., *Semiauxiliare de aspect?* // LR, 1961, nr. 1.
6. Sădeanu, Fl., *Paralele româno-spaniole în sintaxa verbului* // SCL, 1967, nr. 2.

SURSE

1. Druță, I., *Scrieri*, vol. I, Chișinău, 1989.
2. Eminescu, M., *Opere*, vol. I. / Coord.: acad. M. Cimpoi, Chișinău, 2001.
3. Rebreanu, L., *Pădurea spînzuraților*, Chișinău, 1993.
4. Slavici, I., *Mara*, București, 1979.
5. Slavici, I., *Moara cu noroc*, București, 1987.
6. Stancu, Z., *Desculț*, București, 1982.

Svetlana SÂRBU

CONȚINUTURI INTEGRATE PRIN LITERATURĂ ȘI ARTĂ PLASTICĂ

Instruirea școlară într-o societate care își propune ca obiectiv cultivarea valorilor, principiilor și practicilor democratice trebuie să aibă în vedere datele care țin atât de forma, cât și de conținutul procesului didactic. *Cunoașterea realizată pe baza învățării școlare nu este un scop în sine. Nici un rezultat al procesului de cunoaștere școlară nu are sens deplin, dacă nu este legat de dezvoltarea unor aptitudini și competențe în măsură să stimuleze interesul și capacitatea de participare socială a elevilor. Procesul instruirii presupune însușirea unor concepte, valori, aptitudini și comportamente diferite. Aceasta reclamă elaborarea unor conținuturi pline de „echilibru, coerență, suplețe și caracter deschis”. G. Văideanu presupune că răspunsul la dilemele ce decurg de aici ar fi: alegerea între tradiționalism și orientarea modernă, între creșteri incoerente și coerență, între dezechilibrarea și sufocarea programelor și sintezele reușite, între instabilitate și echivoc, între continuitate și schimbare. Conținuturile elaborate trebuie să indice soluții de implicare și pregătire a copilului, pentru a-și construi el însuși cunoașterea și a o raporta și utiliza în contexte reale ale mediului (J. Dewey, J. Piaget, J. Bruner), întru a atinge „zona proximei dezvoltări” prin asistența diferențiată (L.S. Vâgotski). Conținuturile trebuie să contureze noile roluri ale învățătorului în susținerea acestei construcții cognitive – facilitare – mediere – îndrumare – reglare (R. Dotrens, I. Bontaș, P. Mureșan).*

O privire generală asupra problematicii competențelor formate pe

baza conținuturilor integrate, conturată în ultimii ani, relevă rădăcinile sale pluri- și interdisciplinare, rămânând ca teoria să ofere soluții utile pentru practica școlară curriculară.

La etapa actuală o atenție deosebită se acordă fenomenului integrării. E. Joiță consideră că integrarea, privită mai ales din perspectiva *științei pentru viitor*, trebuie abordată și ca produs al activității cognitive, dar și ca proces mental de relaționare între mecanismele acestuia, între respectivele mecanisme și mediul înconjurător. În primul rând, accentul cade pe comportament (*behavior*) și pe factorii externi, pe receptarea informațiilor și pe reacțiile la acestea, pe cultura acumulată (în sens sociologic). În al doilea rând, atenția se concentrează pe factorii, pe procesele interne de cunoaștere (reprezentare, înțelegeri, conceptualizare, efectuare de raționamente, rezolvare de probleme, luare de decizii, memorare). Cunoașterea integrată implică abordarea din ambele perspective, însă până nu demult educația a mizat pe prima dintre ele, lăsând în penumbră ceea ce se petrece la nivel intern, mental, pentru a concretiza un comportament ca produs observabil, măsurabil. Or, cercetările interdisciplinare permit acum o clarificare și o aplicare adecvată și a celeilalte etape a cunoașterii – cea cognitivă propriu-zisă, prin explicitarea ei neurobiologică, psihologică, informativă, epistemologică, lingvistică, logică și semantică.

Integrarea, în viziunea lui C. Nally, se relevă pe măsură ce elevul dobândește noi cunoștințe, acestea urmând a fi astfel consolidate, încât să alcătuiască în definitiv o unitate. La aceasta se ajunge prin *integrare, adică prin așezarea ideilor în cadrul lor de relații constante și firești*. Este vorba aici de a asocia, de a pune o idee nouă în legătură cu alte idei, cu care, dacă nu am fi stabilit noi legătura, ar fi însemnat că am procedat împotriva firii lucrurilor. Cu alte cuvinte, prin integrare se înțelege stabilirea conștientă a acelor legături între idei, care se stabilesc de la sine, pentru că ele sunt cerute de

natura lucrurilor. Nu orice asociații de idei, întâmplătoare sau irelevante, pot fi asimilate integrării.

Pe lângă aceasta, integrarea are o repercusiune puternică asupra întregii vieți sufletești, astfel contribuind la educația voinței și a sentimentelor. Într-adevăr, unitatea intelectuală nu poate să nu influențeze viața emotivă și cea volițională. Prin efectul unui fel de rezonanță sufletească, viața emotivă și cea volițională a individului este determinată de cea intelectuală.

Dar intelectul are și un mod indirect de influențare asupra sentimentului și voinței, prin reprezentările necesare oricărui act afectiv și voluntar. Pentru determinarea voinței, reprezentările iau aspectul de motive. La un individ cu intelectul unitar, structurat prin intermediul integrării, actul de deliberare va putea mult mai ușor să se sfârșească printr-o decizie în care punctul de vedere etic să triumfe datorită nenumăratelor legături pe care integrarea le-a stabilit între idei și, mai ales, datorită perspectivei etice în care aceste idei sunt așezate.

Metoda integrativă permite demonstrarea complexității obiectului, a metodologiei, a realizării educației, dar și a specificității, independenței. Inter- și transdisciplinaritatea dovedesc tendința spre însușirea unei metodologii unice, precum și afirmarea unui pluralism operațional, instrumental, în plan teoretic și aplicativ.

Prin urmare, abordarea integrativă a educației se poate realiza la nivel teoretic, printr-o explicare unitară, corelată a problemelor fundamentale. Dar o regăsim și la nivelul unor probleme specifice, a unor paradigme: o unitate între formele, dimensiunile sau factorii educației pentru „formarea integrală și armonioasă a individualității” (idealul educației); integrarea în sistem a elementelor procesului de învățământ în proiectarea activităților; organizarea integrată a conținuturilor în abordarea curriculară a învățământului; comunicarea între discipline.

În acest sens, prezintă interes viziunea lui D. Hainaut, care

ne atrage atenția: „Punctul focal al curriculumului trebuie să fie elevul, și nu materia. De aceea, când se vorbește de conținutul curriculumului, trebuie să înțelegem că nu este vorba de enunțări de materii de învățat, ci de scopuri exprimate în termeni de competențe, în moduri de a acționa sau de a ști în general ale elevului”.

Deci, rezultă că programele și manualele școlare trebuie să fie astfel proiectate, încât să-i permită copilului să facă legături organice cu ceea ce el „a văzut, a simțit și a apreciat...”, sublinia J. Dewey în studiul „Copiii și curriculumul”. Procesul de instruire trebuie să pună accentul pe *valorizarea mediului înconjurător al copilului, să-și orienteze efortul educativ spre dezvoltarea personalității elevului, să pornească de la experiența, de la interesele și nevoile acestuia*. Educatorul trebuie să fie preocupat nu de materia în sine, ci de interacțiunea ei cu nevoile și capacitățile actuale ale elevilor. Dincolo de motivația psihopedagogică a acestui efort, el va urmări și *adaptarea studiilor la necesitățile vieții, cu intenția de a îmbunătăți condiția comunității, astfel încât viitorul să fie mai bun decât trecutul*.

În spectrul acestor probleme se încadrează și domeniile de cunoaștere: *Educația literar-artistică (E.L.A.) și Educația artistico-plastică (E.A.P.)*, considerate activități obligatorii.

La compartimentul E.L.A. a adus o contribuție importantă și savantul-pedagog S. Cemortan. Formulând obiectivele educației literar-artistice, el a consemnat liniile de legătură ale acestora cu activitatea artistico-plastică. În acest sens, obiectivele generale ale corpului didactic consistă în ridicarea potențialului creativ al copiilor și în stimularea creativității lor. Ele cer: reformularea viziunii personale; contemplarea și analiza diverselor obiecte de artă care posedă însușiri similare; evidențierea particularităților individuale ale unor obiecte; formulări și explicații personale; comentarea jocurilor și soluțiilor unor situații de problemă; interpretarea pe roluri a unor poezii cu personaje reale sau

imaginare; înscenarea unor episoade din diverse creații literare; pictarea, desenarea unor „tablouri” imaginare sau întocmite pe baza unor motive literare etc.

Aceste obiective denotă faptul că audierea și repovestirea basmelor, memorizarea și recitarea versurilor, învățarea proverbelor, zicătorilor, ghicitorilor și utilizarea lor în vorbire, în comunicare joacă un rol decisiv în formarea personalității copilului. Abilități obținute la vârsta preșcolară prin intermediul activității verbal-artistice permit copilului să posede în primii ani de școală și anumite competențe lingvistice care constituie, la rândul lor, o garanție a integrării lui sociale și o condiție a dobândirii performanței lingvistice.

Susținând ideea lui M. Călin, conform căreia conținutul procesului instructiv-educativ este „un sistem de valori culturale care dau conturul personalității umane”, conchidem că activitatea verbal-artistă (A.V.A.), susținută de cea practică de joc, ajută copilul să însușească limba literară, folclorul și literatura pentru copii, să învețe a citi și a scrie; servește ca sursă principală de asimilare a experienței sociale; contribuie la formarea aptitudinilor, competențelor și la îmbogățirea cunoștințelor; altoiește elemente spirituale și comportamentale personalității copilului; servește ca suport pentru achiziționarea valorilor sociale, naționale și general-umane, stimulând curiozitatea preșcolarilor și dorința lor de a pătrunde în tainele științelor.

În acest sens, este oportun repertoriul textelor literare care vin să realizeze obiectivele curriculare. Autorul a propus diferite specii literare și a selectat cele mai reușite opere din literatura universală și națională, raportându-le la particularitățile de vârstă ale preșcolarilor. El impune, prin conținutul propus, ideea integrării ariilor de cunoaștere. Astfel, interpretarea unui cântec pentru copii, analiza elementară a unui tablou cu un subiect simplu, lectura imaginilor sunt, de asemenea, o activitate verbal-artistă, pentru că urmăresc concomitent dezvoltarea

sensibilității artistice a copiilor (le dezvoltă spiritul de observație, îi deprinde să audă, să simtă, să vadă și să explice, îi familiarizează cu frumosul, le dezvoltă vorbirea, îmbogățindu-le vocabularul cu termeni și noțiuni noi).

Se știe că limba, prin natura ei, este un sistem de semne organizate riguros și determinate de scopul suprem al comunicării umane. Dacă în perioada copilăriei timpurii, când se formează vocabularul copilului, se va acorda atenție sporită familiarizării lui cu cele mai frumoase texte artistice din folclorul și literatura pentru copii, evident că aceste texte își vor lăsa, prin limbajul lor plastic, amprenta asupra vorbirii (vocabularului) copilului, vor influența pozitiv și abilitățile lui de comunicare. Copilul se va deprinde inconștient cu aceste unități structurale. El se va obișnui și cu caracteristicile tipice organizării materialului de construcție verbală, nivelul unităților de comunicare, și le va utiliza în mod independent, le va perfecționa și le va conștientiza treptat până la finele preșcolarității.

În ceea ce privește curriculum-ul pentru educația artistico-plastică, se subliniază rolul limbajului artistic în dezvoltarea personalității copilului, a capacității lui creatoare. Învățământul primar trebuie să favorizeze dezvoltarea capacității de exprimare a sentimentelor și ideilor, de percepere a reprezentărilor plastice. În acest scop, s-au organizat acele conținuturi care orientează și dezvoltă exprimarea grafică, plastică, ritmică, urmărindu-se însușirea limbajelor artistice atât în conținutul curricular la arta plastică în clasa întâi, cât și în conținutul activităților artistico-plastice în veriga preșcolară.

Confruntând ambele conținuturi, ne-am convins că se pune accentul pe limbajul artistico-plastic și se stabilesc posibilități de integrare a conținuturilor la educația literară, prin sensul ce-l comportă culorile, tipurile de linii și forme care sunt indispensabile în caracterizarea personajelor literare, a descrierii unor locuri din natură etc.

În momentul în care copilul descoperă bogăția de semnificații

ascunse în cărțile ilustrate, începe să solicite tot mai des intrarea în contact cu această lume atractivă în care el, ascultător sau „citiitor” pasiv al imaginilor, devine în același timp participant direct la desfășurarea acțiunii. Starea emoțională în momentul deschiderii cărții crește în intensitate, în raport direct cu conflictul, iar finalul constituie punctul maxim al trăirii afective.

Cartea îi oferă copilului posibilitatea de a transpune pe alt plan relațiile „bine – rău”, „frumos – urât”, „harnic – leneș” etc., determinându-l să înțeleagă posibilitatea existenței aceluiași echilibru în variante diferite. Tot ea, cartea, îmbogățește, prin multiplele „acțiuni” pe care le exercită, cunoștințele copilului, asigurându-i o participare directă și voluntară la diferite acțiuni bazate pe utilizarea lexicului: jocuri didactice, povestiri ale copiilor, lecturi după imagini, convorbiri organizate și activități cu întreaga clasă.

Creațiile literare studiate în ciclul primar ocupă un loc aparte. Elevii posedă o fantezie fecundă de care este nevoie pentru a înțelege cele citite sau recitate, pentru a pătrunde în adâncul sensului. Închizând ochii, elevul trebuie să-și imagineze că s-a transpus acolo unde se petrec acțiunile, să trăiască împreună cu eroii situațiile descrise. Analiza minuțioasă a operelor literare îmbogățește mult bagajul de cunoștințe artistico-plastice al elevilor cu detalii importante, care le permit să privească cu alți ochi eroii din poveste, obiectele și lucrurile care figurează în ea, să pătrundă în esența și caracterul lor. Bogăția creațiilor literare presupune prezența figurilor de stil – a comparațiilor, epitetelor, metaforelor, personificărilor – care contribuie din plin la crearea imaginilor plastice și influențează mult sfera motivațională a micului școlar.

Din cele relatate până aici putem deduce că operele de artă nu numai că largesc copilului gama reprezentărilor, ci îl și îmbogățesc cu noi cunoștințe asupra realității; ele îl introduc – și aceasta este foarte important – în lumea specială, extraordinară a sentimentelor bogat nuanțate, a trăirilor profunde,

a revelațiilor, descoperirilor afective. Datorită poveștilor, copilul cunoaște lumea nu numai cu mintea, dar și cu inima. Și nu numai că o cunoaște, dar mai și reacționează prin prisma lor la evenimentele, fenomenele din realitatea înconjurătoare, își manifestă atitudinea față de bine și rău, susține A.V. Zaporojeț. Pe baza poveștilor, copilul își formează primele reprezentări despre dreptate și nedreptate. Literatura, artele plastice îl fac să cugete asupra multor lucruri, să trăiască evenimente care se întâmplă foarte rar sau nici nu sunt posibile în viața cotidiană.

Ne-am convins că rolul artei în educația afectivă a copiilor este imens. Renumitul compozitor și pedagog D. B. Kabalevski considera poveștile, cântecele, tablourile foarte importante pentru dezvoltarea copiilor, menționând că ele lasă în suflet impresii ce nu se vor șterge în decursul întregii vieți, arta oferind din fragedă copilărie lecții de morală, etică și ideologie. Și cu cât mai substanțiale sunt acestea, cu atât mai lesne și mai cu succes se desfășoară dezvoltarea de mai departe a universului spiritual al copiilor.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Călin, M., *Procesul instructiv-educativ. Instruirea școlară*, București, EDP, 1995.
2. Cemortan, S., *Bazele psihopedagogice ale activității verbal-artistice a copiilor de vârstă preșcolară*. Autoreferatul tezei de doctor habilitat în pedagogie, Chișinău, 1996, 39 p.
3. Dewey, J., *Copilul și curriculumul*, București, EDP, 1977.
4. Hainaut, L.D., *Interdisciplinaritatea și integrarea. Probleme de organizare a conținuturilor în Programe de învățământ și educație permanentă*. Pedagogia secolului XX, București, EDP, 1981, 381 p.
5. Narly, C., *Pedagogie generală*, București, EDP, RA, 1996, 528 p.
6. Văideanu, G., *Educația la frontiera dintre milenii*, București, Editura Poetică, 1988.
7. Zaporojeț, A. ș.a., *Dezvoltarea afectivă a preșcolarului*, Chișinău, Editura Lumina, 1989.

Elena PAREA

SPECIFICUL PSIHOPEDAGOGIC ȘI PSIHOLINGVISTIC AL FORMĂRII VORBIRII

Studierea proceselor psihologice prin care oamenii produc mesaje verbale constituie un imperativ al domeniului educației.

Psiholingvistica, fondată în 1954 de C. E. Osgood și T. A. Sebeok, s-a dezvoltat, s-a diversificat și s-a reorganizat, devenind, în științele limbajului educațional, una dintre disciplinele cele mai bogate și mai vii. Axarea pe însușirea limbajului de către copii permite dezvoltarea ierarhizării ce are loc în cadrul acestui proces și stabilirea nivelurilor lui de complexitate. C. E. Osgood a interpretat limbajul drept un sistem de *reacții verbale* care sînt un răspuns la anumiți stimulenți / stimuli verbali sau nonverbali.

Cu un alt punct de vedere vine în psihologia limbajului savantul Naum Chomsky, fondatorul gramaticii generative.

Însușirea/formarea limbajului este, în viziunea lui N. Chomsky, o acțiune foarte complexă, dependentă direct de *statutul cuvintelor*, savantul avînd în vedere prin acest statut valoarea gramaticală a cuvintelor. Verbul, de exemplu, are flexiuni de exprimare temporală. Cuvintele care au flexiunea neregulată sînt folosite greșit de cei care învață limba respectivă. Dacă această barieră este depășită în etapa inițială a învățării limbii, atunci asimilarea funcțională a cuvintelor este mai ușoară.

Un aspect deosebit de important al teoriei lui N. Chomsky este raportul limbaj – inteligență, cu cele două constante: *competența* – care

este capacitatea de a înțelege / recepționa comunicarea, și *performanța* – care este abilitatea de a reacționa rapid și corect la informații, păreri, convingeri etc.

Furnizarea datelor de către psiholingvistică constituie fundamentarea didactică a formării limbajului în general și a celui comunicațional, în special.

Pentru psihologi prezintă interes vorbirea înțeleasă ca proces *psihologic*: vorbirea interioară și cea exterioară, interacțiunea lor în actul verbal, mecanismele de generare a vorbirii, specificul oral / scris al vorbirii și comunicării, particularitățile verbal-comunicative ale individului, vorbirea ca formă de exteriorizare a conștiinței umane, ca materializare a comunicării ș.a.m.d.

Cunoașterea limbii creează premisele dezvoltării gândirii. Psihologul N. Jinkin menționează: „Vorbirea este un canal de dezvoltare intelectuală. Cu cît mai devreme se învață limba, cu atît mai ușor și mai plener vor fi asimilate cunoștințele”. Cunoștințele, faptele, fenomenele, informația sînt un material al gândirii. Activitatea mentală, susținută prin alte aspecte ale activității umane, necesită îmbogățirea și perfecționarea exprimării. Perfecționarea exprimării influențează pozitiv, la rîndul ei, dezvoltarea gândirii. Important este ca unitățile lingvale asimilate să fie pline de o semnificație reală. Anume acest element asigură relația reciprocă dintre vorbire și gîndire. Dacă elevul nu conștientizează sensul cuvîntului, el poate să-l utilizeze fără greșeli de exprimare, însă pentru dînsul cuvîntul nu va avea conținut, nu va reprezenta o noțiune esențializată. Aceste cuvinte vor fi „goale”: limba vorbește, gîndirea însă tace.

În situația cînd copilul nu-și poate formula verbal gîndul, însăși gîndirea sa este deficitară.

Acestor constatări li se adaugă cele formulate de I. Zimneaia, care insistă asupra ideii că vorbirea copilului

apare numai din necesitatea de a se exprima, iar exprimările sînt generate de un anumit impuls (îndemn interior). Acest aspect al activității de vorbire este numit de către psihologi *motivare* a vorbirii. Motivarea presupune nu numai gîndire și afectivitate, pe care copilul poate să le exprime, ci și dorința de a le împărtăși; e vorba deci de un *impuls interior* în vederea exprimării gîndului și sentimentelor. Motivul vorbirii apare la copil atunci cînd acesta are emoții, impresii puternice, interes față de subiectul pe care i-l propune învățătorul ș.a.m.d.

La baza exprimării copilului, consemnează cercetătoarea N. Politova, care a fundamentat sub aspect psihodidactic dezvoltarea exprimării copiilor de vîrstă școlară preadolescentă, trebuie să se afle *motivul verbal direct*, adică dorința lui de a comunica altora impresiile personale, de a relata cunoștințele dobîndite. Acest motiv este generat prin intermediul unei situații firești de comunicare cu ceilalți copii.

O dezvăluire radicală a perspectivei raționale a dezvoltării exprimării verbale implică problema formulării așa-ziselor răspunsuri complete. Aceeași autoare afirmă că asemenea răspunsuri nu corespund naturii înșeși a comunicării verbale orale, de aceea ele nu contribuie la dezvoltarea exprimării, dimpotrivă – creează obstacole în lucru și suprimă dorința copilului de a vorbi prin *artificializarea* discuției.

O altă poziție, în această ordine de idei, adoptă N. Jinkin, aderînd la ideile psihologice care susțin că vorbirea apare din necesitatea de a comunica, și toate etapele dezvoltării verbale trebuie să se bazeze pe această necesitate. Cercetătorul spune că adultul trebuie să-l includă permanent pe elev într-un proces de comunicare verbală. Limba se învață prin vorbire: „Limba se include în creier prin intermediul unor influențe verbale sistematice”. Copilul înțelege ambientul mai bine decît poate să-l

reda prin cuvinte. El nu-și sesizează întotdeauna greșelile, dimpotrivă – *este încîntat* de ceea ce spune. El are *convingerea* că a găsit modalitatea cea mai adecvată de a-și exprima gîndurile și sentimentele. Aceasta se întîmplă fiindcă în *vorbirea interioară* toate tezele îi sînt clare și suficiente.

N. Politova semnalează faptul că, pentru a face exprimarea *acceptabilă și posibilă*, ea trebuie să fie nu numai înțeleasă, dar și să conțină ceva *nou*. Nu putem fi de acord cu această afirmație din două motive: pentru copiii de vîrstă școlară mică nu noutatea unui conținut este stimulul vorbirii, ci dorința sa personală de a se manifesta; noul, fiindu-i necunoscut, îi solicită un efort mental și poate să-i frîneze exprimarea.

Problema exprimării celor mici în procesul de însușire a vorbirii a preocupat psihologii sub aspectele căilor de formare a exprimării / vorbirii, dificultăților și facilităților acestui proces, foarte intens la vîrsta de creștere. O serie de savanți (A. Gesell, D. Carmichael, C. și W. Stern ș.a.) au stabilit *caracteristicile* completării vocabularului activ și a celui pasiv al copiilor. J. Piaget a contribuit substanțial la conceptualizarea teoriei *dezvoltării* limbajului în raport cu dezvoltarea *inteligenței*. Aceste idei sînt foarte valoroase sub aspectul corelării acțiunilor educaționale pe linia interrelațională cunoștințe – capacități.

Fondarea Institutului la Urbana Champaign din S.U.A. este o orientare nouă în cercetarea ritmurilor de dezvoltare a comunicării verbale în activitatea concretă. Obiectivele cercetărilor pun în lumină *relațiile* dintre comunicanți prin sistemul de semnificații afective ca manifestări ale culturii generale.

Trecînd prin trei etape distincte de dezvoltare: 1) știința despre procesele de codificare și decodificare; 2) știința despre structurarea competenței verbale; 3) teoria activității verbale, psiholingvistica a valorificat

substanțial ideile lui C. Osgood, dezvoltând lacunele modelului. C. A. Miller a arătat vulnerabilitatea modelului menționând că acesta nu corespunde fenomenului asimilării limbii de către copii într-o perioadă scurtă. Dacă totul ar decurge anume așa, atunci copiii, conform respectivului model, ar avea nevoie de 2^{100} (!) ani ca să învețe o limbă.

De asemenea, a fost dovedită și insuficiența metodologică a ideilor lui N. Chomsky și C. Miller. Desigur, multe pot fi precizate și completate, susținute prin idei noi, dar platforma teoretică propriu-zisă trebuie valorificată până la capăt.

Un concept original este cel al psiholingvistului rus A. A. Leontiev, care a definit psiholingvistica drept știință a activității de vorbire în unitatea și legitățile modelării ei complexe. A. A. Leontiev proiectează *modelul mecanismelor vorbirii*, constituit din șapte elemente. Astfel, mecanismul vorbirii presupune:

- 1) motivarea și prognozarea probabilă a acțiunii verbale;
- 2) programarea exprimării verbale;
- 3) trecerea de la program la materializarea gramaticală;
- 4) asigurarea găsirii cuvântului necesar în baza caracteristicilor lui fonetice și semantice;
- 5) programarea motorie a sintagmei;
- 6) alegerea sunetelor vorbirii și trecerea de la programul motoriu la „umplerea” lui cu sunete;
- 7) asigurarea fonologizării reale a vorbirii.

Pentru a soluționa problemele legate de formarea vorbirii, este oportună o incursiune teoretică în *psiholingvistica progresivă* axată pe aspectele de însușire a limbajului și pe formarea continuă a acestuia la copil. Pe cercetători (E. Bates, J. Bruner, M. Jlickmann, J. Beaudichon, J. Rondal) îi interesează aspectele semantice ale limbajului copilului și contextele verbale, cognitive și sociale în care

acest limbaj apare și se formează în continuare. Aceste abordări, numite *interacționiste*, consideră că dezvoltarea vorbirii este determinată de mai mulți factori interdependenți:

1) *factorul cognitiv*, inspirat din teoria lui J. Piaget, care stipulează că dezvoltarea vorbirii este condiționată de dezvoltarea culturală în ansamblu; că limbajul este una dintre formele de exprimare a ideilor, iar formarea lui este dependentă de dezvoltarea abilităților cognitive generale;

2) *factorul social*, bazat pe ideile lui L. S. Vigotski, care remarcă rolul mediului și al *intrării* glotice, precum și importanța contextului în care se produce exprimarea;

3) *factorul competițional*, propus de E. Bates, care acordă o importanță deosebită dezvoltării pragmatice a funcțiilor comunicative ale limbajului și interacțiunilor copilului cu persoanele care vin în contact cu el, precum și formele particulare pe care le ia limbajul adresat copilului. Aceasta este o teorie a dobândirii limbajului, care susține că limbajul verbal este însușit și utilizat cu funcțiile lui comunicative.

Formarea și dezvoltarea limbajului este condiționată de o puternică motivare de comunicare cu alții, motivare înăscută și valorificată în diferite perioade de vîrstă.

Formarea limbajului la copii se constituie din:

- 1) ajustarea controlului fonologic;
- 2) dezvoltarea vocabularului;
- 3) deprinderea principalelor reguli gramaticale;
- 4) formarea competențelor comunicative.

Elevul alolingv folosește așa-zisul „limbaj telegrafic” (cuvintele nu sînt marcate gramatical, lipsesc cuvintele funcționale).

Este important faptul că morfelele gramaticale se asimilează într-o ordine constantă la diferiți copii, afirmă R. Brown. Unele fenomene, observate în asimilarea gramaticală,

autorul le consideră cvasiuniversale, regăsindu-se analogic la copiii care învață limbi diferite, formele corecte și cele incorecte coexistă un anumit timp, înainte ca formele corecte să fie adoptate definitiv. Erorile copiilor sînt interesante sub aspectul unei suite de etape în procesul de învățare: într-o primă etapă, copilul reproduce forma corectă pe care a memorat-o ca atare, în etapa ulterioară el nu se mai mulțumește cu reproducerea celor memorate și își face o *regulă personală*, generalizînd-o dincolo de cîmpul ei de aplicare, producînd forme gramaticale neregulate, greșite.

D. I. Slobin a fost unul dintre puținii cercetători care s-a bazat pe comparațiile limbilor pentru a elabora unele principii universale de prelucrare. Conform unuia dintre aceste principii, copiii acordă multă atenție *finalului cuvintelor*. Un alt principiu este acela al prelucrării *ordinii cuvintelor*.

În Republica Moldova aceste idei și-au găsit reflectare în studiile psihologului I. Negură.

Cele expuse mai sus impun următoarele concluzii:

1. Axarea pe specificul psihopedagogic și psiholingvistic al limbajului copiilor este primordială din perspectiva dinamicii teoretice (*behaviorism, ineism și funcționalism*) și influențează direct reorganizarea procesului educațional.

2. Vorbirea, înțeleasă ca act în devenire, stabilește numeroase interrelații constructive: ea dezvoltă gîndirea și evoluează prin ea, însă acest proces solicită o organizare sistematică substanțială. Relația vorbire – gîndire are ieșiri directe înspre comunicare. Motivarea vorbirii și a comunicării au aceeași bază, însă obiective diferite.

3. Ambientul afectiv-emotiv, în care decurge activitatea elevului de vîrstă școlară mică, este determinat de formarea lui verbal-comunicativă.

4. Factorii vorbirii sînt completați prin aportul substanțial al psiholingvisticii care este, de fapt, o pragmatică a vorbirii și a comunicării.

Esențial este factorul competițional, care stimulează și asigură comunicarea.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Bates, E., *Language and Context: Studies in the Acquisition of Pragmatic*, New York, 1976.

2. Brown, R., *First Language*, Harvard, 1973.

3. Chomsky, N., *Cartesian Linguistics*, New York, 1966.

4. Edmonson, W., *Spoken Discourse. A Model for Analysis*, Londra, New York, Longman, 1983.

5. Osgood, C. E., Sebeok T. A., *Psycholinguistics*, Bloomington, 1954.

6. Slobin, D. I., *The Crosslinguistic study of Language Acquisition*, Hillsdale, 1985.

7. Леонтиев А. А., *Принцип коммуникативности и психологические основы интенсификации обучения*, în *Русский язык за рубежом*, 1982, nr. 4, p. 51-56.

8. Леонтиев, А. А., *Язык, речь, речевая деятельность*, Москва, 1969.

9. Политова, Н. И., *Развитие связной речи на уроках русского языка в I классе*, Москва, 1976, p. 65.

10. Выготский, Л. С., *Воображение и творчество в детском возрасте*. Психологические очерки, Москва, Просвещение, 1964, p. 93.

11. Жинкин, Н. И., *Психологические основы развития речи учащихся*, în *В защиту живого слова*, Москва, 1966, p. 25.

Elena TROHIN

NOTE PRIVIND COMUNICAREA MEDIATĂ DE COMPUTER

După cum remarcă cercetătorul român Ion Haineș, înainte de deceniul al cincilea al secolului XX, „cercetări dedicate comunicării, mai ales mijloacelor moderne de comunicare în masă, nu prea s-au întreprins. Dezvoltarea vertiginosă a tehnicilor de comunicare, specifice erei electronice, a dus la o îmbogățire și diversificare a studiilor consacrate acestui domeniu și a subliniat necesitatea colaborării creatoare cu o serie de discipline științifice, printre care: sociologia, psihologia, filozofia, lingvistica, istoria, economia etc.”¹.

Pentru M. Dufrenne, comunicarea pleacă nu de la un limbaj impersonal, de la un sistem neutru de semne, ci de la o ecuație elementară în filozofia omului – *eu* și *celălalt*: omul nu poate afla ce este, nu se cunoaște prin sine, ci prin celălalt, care se revelează el însuși ca o interioritate, se deschide comunicării.²

Procesele de comunicare asigură transmiterea și schimbul de informații între oameni referitor la impresii, trăiri afective, decizii raționale, judecăți de valoare, cu scopul de a obține modificările respective, susține V. Capcelea. Fiecare individ este influențat, pe de o parte, de comunicările pe care le recepționează și, pe de altă parte, de efectele pe care le produc comunicările proprii.³

În teoria informației, comunicarea este definită ca un proces de transmitere a unui mesaj de la

o sursă la o destinație, folosindu-se un anumit cod și un anumit canal. Codurile specifice prin care se realizează în mod curent comunicarea interpersonală sunt limbile naturale.

Deși similară în esență cu celelalte tipuri de procese comunicative (prin activități de codaj și de decodaj al informației, precum și prin intervenția unor factori perturbatori de care trebuie să se țină seama), comunicarea prin limbă prezintă o serie de particularități care reflectă un grad mai ridicat de complexitate.

O primă particularitate a comunicării verbale constă în faptul că aceasta nu este o activitate unidirecțională, lineară. Manifestările ce provin de la fiecare dintre cei doi poli constituie concomitent o cauză și un efect pentru manifestările de la polul opus.

Comunicarea verbală nu are exclusiv funcția de transmitere a informației. Ea asigură existența unui anumit echilibru social, permițând stabilirea unor relații de bunăvoință între indivizi. În cadrul comunicării prin limbă, la posibilitatea de eșec în planul transmiterii de informație se adaugă eventualitatea unor efecte negative în plan social. Decodajul, spre exemplu, este complicat de faptul că oricărui conținut i se asociază transmiterea unei anumite intenții, care nu îmbracă întotdeauna forme directe de expresie.

Este necesar, de asemenea, să subliniem faptul că o comunicare verbală este dependentă de situația în care se produce, datele concrete ale acesteia găsindu-și o reflectare specifică în structura procesului comunicativ. Drept exemplu al acestei particularități ar putea servi prezența curentă a diverselor tipuri de deixis în codarea mesajelor.

În fine, comunicarea verbală poate utiliza atât canalul oral, cât și cel scris. În primul caz, mijloacelor

lingvistice de codaj li se adaugă mijloacele non-lingvistice și / sau paralingvistice. Considerăm necesară o remarcă privind cazul specific al utilizării canalului scris în cadrul comunicării interpersonale mediate de computer. Este interesant să observăm de câtă ingeniozitate dau dovadă vizitatorii mediilor de comunicare pentru a face comunicarea lor mai emoțională, mai personală, încercând să redea cu ajutorul literelor chiar mijloace paralingvistice de codaj: de pildă, Nu mă supăr :) [semnul :) înseamnă „zâmbet”].

O dată cu impunerea Internetului în culturile majorității țărilor lumii, apare problema rolului comunicării mediate de computer în viața omului modern. Participanții experimentați ai comunicării mediate de computer susțin că poșta electronică, grupurile de știri, IRC-ul, MUD-ul, WWW et al. schimbă radical modelurile de interacțiune socială. Unii chiar ajung să spună că lumea virtuală va elibera viața reală de inhibițiile, principiile și complexele care o domină. Oricare ar fi percepția noastră (din prezent sau viitor) a mediului de comunicare computerizat, indiscutabil rămâne faptul că în lume comunicarea mediată de computer va mai exista mult timp și explorarea analitică a acestei lumi, ce se schimbă foarte rapid, abia începe.

Considerăm utilă plasarea erei electronice în perspectiva istorică. Folosirea computerului în calitate de mijloc de comunicare este un eveniment cu adevărat revoluționar. Însă computerul nu este decât una din multiplele extensiuni ale modurilor de comunicare verbală interpersonală ce au existat pe parcursul istoriei omenirii. Acest lucru fiind spus, putem afirma că astăzi comunicarea mediată de computer este o etapă a evoluției firești.

George McMurdo⁴, în articolul său despre transformarea contextelor

de comunicare verbală, face o retrospectivă a trăsăturilor comunicative caracteristice etapelor precedente culturii electronice, acestea fiind cultura orală, scrisă și cea imprimată. Aceste culturi nu trebuie considerate perioade istorice consecutive și reciproc exclusive, deoarece în mare parte a lumii mai există, spre exemplu, culturi orale.

După cum scrie McMurdo, toate societățile au trecut în procesul de evoluție prin faza de *cultură orală*, când singurul canal de comunicare verbală era cel oral. Pe parcursul acestei perioade păstrarea, transmiterea și răspândirea informației lingvistice avea loc doar prin intermediul comunicării interpersonale nemijlocite, iar sensul spațiului social a fost definit de limita „auzzlei” colectiv. În cadrul acestei societăți, ce nu cunoștea încă scrisul, nu se puneau la îndoială felul de a face anumite lucruri și, în lipsa manuscriselor, mitul, istoria și realitatea socială s-au contopit. Puterea politică în cadrul culturilor orale se baza pe competența expresivă, dacă ar fi să folosim termenul sugerat de marele lingvist basarabean Eugeniu Coșeriu⁵, și o memorie bună. Astfel, o mare influență socială aveau deseori poezii, barzii și autorii de balade.

În contextul *culturii scrise* a devenit posibilă comunicarea între persoanele aflate la o distanță mare una de la alta. Odată cu inventarea scrisului a devenit posibilă transmiterea ordinilor și instrucțiunilor lungi și sofisticate la distanțe mari, creându-se astfel o detașare a vorbitorului de auditoriul său. Cuvântul scris a rămas neschimbat pe parcursul anilor, secolelor și pe vechile papirusuri egiptene și în scrierile moderne. Miturile răspândite au ajuns să fie considerate istorie obiectivă. Tot în această perioadă au apărut codurile religioase și cele de legi. În baza documentelor oficiale comunitățile se

uneau în state, iar statele în imperii. Chiar dacă comunicarea prin canalul scris până în zilele de astăzi sacrifică într-un fel varietatea și căldura comunicării interpersonale directe, nu putem subestima valoarea scrisului pentru crearea ulterioară a sistemelor permanente de instruire.

La mijlocul secolului al XV-lea scribii s-au mai eliberat de povara lucrului lor, deoarece a fost inventat tiparul. Cu apariția *culturii imprimare*⁶, cuvântul scris și-a căpătat auditorii mult mai vaste. Tiparul a mărit esențial consecințele scrisului. O mai mare accesibilitate a informației lizibile a ridicat cu încetul nivelul de alfabetism al oamenilor. La început, documentele scrise au fost preponderent de natură teologică. Cu încetul se răspândeau și postulatele științelor. Din punct de vedere lingvistic, tiparul a avut un efect de standardizare. Ortografia și vocabularul limbii se schimbau mai lent, utilizarea limbajului devenind mai consistentă. Însă cel mai important efect al apariției tiparului a fost, probabil, faptul că el a făcut să dispară noțiunea de „vârstă a înțelepciunii” – o trăsătură deseori atribuită tehnologiilor informaționale moderne. Era autorității indiscutabile a luat sfârșit.

Sosirea *culturii electronice* la mijlocul secolului al XX-lea a marcat începutul unei noi perioade în dezvoltarea comunicării umane. Radioul și televiziunea, telefonul, celularul și faxul au contribuit semnificativ la apariția schimbărilor în viața socială, economică, culturală și politică.

Primele tentative de a comunica cu ajutorul computerului au fost

limitate la caracterele ASCII de 7 biți. Cu toate acestea, atunci când administratorii ARPANET-ului au reușit să stabilească la sfârșitul anilor '60 legătura dintre computerele aflate în teritorii dispersate din punct de vedere geografic, s-a început era comunicării interactive în masă, fără precedent. O dată cu dezvoltarea protocolurilor client-server ARPANET-ul devine Internet, și se diversifică enorm cadrele de prezentare a informației. Astăzi Internetul este canalul de comunicare al milioanele de utilizatori, care fac schimb de mesaje, fotografii, filme, sunete, documente, soft-uri și oricare altă informație ce poate fi introdusă în computer.

Comunicarea prin Internet nu posedă caracteristicile genurilor tradiționale de texte imprimate. Cu atât mai mult, aceasta deseori este caracterizată de spontaneitatea și informalitatea limbajului oral. Caracterul său mixt face comunicarea mediată de computer un eveniment unic în istoria lingvisticii.

NOTE

¹ Haines I. *Introducere în teoria comunicării*, București, 1998, p. 10.

² Dufrenne M. *Pentru om*, București, 1971, p. 155.

³ Capcelea V. *Filozofie: Manual pentru instituții de învățământ superior*. / ed. a 3-a, Chișinău, 2002, p. 421.

⁴ McMurdo G. Changing contexts of communication. // *Journal of Information Science*, 1995, nr. 21, p. 140-146.

⁵ Coșeriu E. *Lecții de lingvistică generală*, Chișinău, 2000, p. 237.

⁶ Vezi în acest sens Ciobanu A. *Punctuația limbii române*, Chișinău, 2000.

Ludmila ZBANȚ

TRADUCEREA UNOR STRUCTURI ȘI BLOCURI SEMANTICO- SINTACTICE ALE INTENSITĂȚII ABSOLUTE

Comunicarea umană este, atât în interiorul unei limbi, cât și prin intermediul a două sau mai multe limbi, o formă de traducere. În sensul larg, traducerea înseamnă înțelegerea și interpretarea originalului. Transpunerea unui text dintr-o limbă presupune totodată însușirea temeliilor „spirituale” ale acesteia și comunicarea cu cultura unei comunități etnice marcate de trăsăturile ei specifice și care aparține, în același timp, sferei valorilor general umane.

Dezbaterile cele mai fierbinți privind problemele traductologiei s-au concentrat asupra echivalenței și a unității de traducere [Bell, 2000, 24-28; Cristea, 2000, 19-97; Hurtado Albir, 2001, 201-234; Newmark, 1999, 50-52 ș.a.]. Diversele criterii de abordare ale nivelurilor de analiză în lingvistică, precum și interpretările propuse pentru noțiunea de traducere, alte elemente problematice din domeniul de referință au determinat apariția unei multitudini de termeni propuși pentru a acoperi noțiunile de bază în traductologie – cea de „echivalență” și cea de „unitate de traducere” – fără a se ajunge însă la un consens. Să nu uităm nici de teoreticienii care neagă, în general, posibilitatea traducerii. Orice critică a calității traducerilor este interpretată deseori în favoarea atitudinii lor. Credem totuși că existența unei cantități enorme de traduceri de tot felul, al căror scop este lichidarea barierelor

lingvistice (a sindromului turnului Babel) dintre purtătorii diferitelor limbi, este o dovadă clară a faptului că traducerile sunt posibile și extrem de necesare.

Acestea fiind spuse, ne vom referi în continuare la unele aspecte ce ni s-au părut relevante în legătură cu traducerea secvențelor care conțin valoarea de **intensitate absolută (IA)**.

Natura pragmatică a mono-structurilor și a **blocurilor semantico-structurale (BSS)** ale IA și funcționarea lor nemijlocită în contexte concrete în limba-sursă creează o serie de probleme în ce privește redarea pe cât se poate de fidelă a informației incifrate în textele traduse în limba-țintă. Traducătorul nu caută „echivalente” directe, absolute, ci exprimă aceeași realitate prin intermediul limbii și al culturii-țintă [Ortega Arjonilla, 2002, 177-205].

Faptul că generarea valorii de IA se produce prin factori expliciti, dar mai ales implicați, obligă traducătorul să recurgă la decodificarea mai multor coduri sau mai multor tipuri de informație: referențială, pragmatică, dialectală, stilistică [Tatilon, 1986, 9-12], păstrând și reformulând caracterul subiectiv al majorității secvențelor și textelor create de locutor. Deoarece traducerile sunt marcate, la rândul lor, de subiectivismul traducătorului, textele transpuse comportă o „încărcătură” dublă de subiectivism, fiind supuse unei interpretări, unui transfer hermeneutic de către traducător.

Traducerea structurilor și BSS ale IA se bazează, în primul rând, pe teoria interpretativă [Seleskovitch, Lederer, 1984; Delisle, 1993 ș.a.], fără a neglija însă contribuția în această sferă a lingvisticii funcționale. Privită din acest unghi, traducerea presupune comprehensiunea, decodificarea sau deverbalizarea textului, interpretarea acestuia (a cuvintelor și a enunțurilor în context) și recodificarea sau reverbalizarea textului (redându-i coeziunea – care se situează în planul logicii, și coerența – ce

ține de domeniul lingvisticii [Delisle, 1993, 23]).

O traducere calitativă este întotdeauna orientată spre destinatarul său, păstrând fidelitatea față de conținutul textului original și respectul pentru tradițiile linguale ale locutorilor limbii-țintă. Acestea sunt și principiile aplicate traducerilor unor texte cu caracter pragmasemantic, cum este cazul numeroaselor secvențe și BSS ale IA. O astfel de strategie presupune o dublă interpretare a subiectului-cheie în traducere, adică a sensului:

– *ca sens semantic*: domeniu al semanticii tradiționale, care studiază sensul cuvântului și al propoziției în raport cu afirmația conținută și cu structura propoziției;

– *ca valoare socială sau comunicativă*, care ține de domeniul pragmaticii, atunci când este vorba de text și discurs [Bell, 2000, 97].

Pornind de la nivelurile de manifestare a IA, ne-am propus să observăm în articolul de față dificultățile în traducerea unor structuri cu intense afixe / afixoide.

Faptul că limbile franceză și română au diferite baze derivaționale (după volum și origine) explică diferența de variante oferite de traducători în procesul transpunerii acestui tip de lexic. Dat fiind faptul că în limba română afixele *extra-*, *super-*, *supra-*, *ultra-*, *hipo-*, *hiper-* posedă mai mult un caracter livresc, științific, există tendința de a propune, în anumite contexte, niște soluții ce ar transmite mai adecvat registrul vorbit al românei:

a) *Je comprends qu'ils aient reculé devant ce coupé superfétatoire* (M. Proust).

b) *Înțeleg că au dat îndărăt în fața unui asemenea cupeu* (M. Proust).

a) *Une telle transmutation, opérée par Mme de Saint-Euverte, d'un salon de lépreux en salon de grandes dames (la dernière forme, en apparence ultra-chic, qu'il avait prise) [...]* (M. Proust).

b) *Asemenea metamorfoză,*

operată de doamna de Saint-Euverte, prin care un salon de leproși se transformase într-un salon frecventat de cele mai mari doamne (era ultima formă, în aparență foarte șic, pe care o luase) [...] (M. Proust).

a) *Mais les clerics ne furent pas dupés de cette superchérie* (A. Dumas-tatăl).

b) *Dar copiii nu se lăsară amăgiți de acest șiretlic* (A. Dumas-tatăl).

În exemplele de mai sus, se observă că limba română nu utilizează elemente echivalente celor formate cu participarea prefixelor de intensificare în franceză (*superfétatoire* – *asemenea*; *ultra-chic* – *foarte șic*; *superchérie* – *șiretlic*). Lucrurile se explică, se pare, anume prin dorința de a exclude folosirea în română a unor formanți asemănători, care au o alură livrescă, științifică în contexte ce transmit situații cotidiene care nu necesită de fapt un limbaj elevat. Dar afirmația respectivă nu trebuie luată *stricto sensu*, deoarece se întâlnesc și corespondențe la nivel interlingual:

a) *[...] peut-être pas sans une contrariété bizarre, allant jusqu'à la surexcitation nerveuse, mais à laquelle le nom de remords irait fort mal...* (M. Proust).

b) *[...] poate nu fără o bizară contrarietate, mergând până la o surexcitare nervoasă căreia nu i se potrivea deloc numele de remușcare...* (M. Proust).

a) *[...] il avait, pour être averti de la froideur qu'on avait à son égard, une véritable hyperacuité sensorielle* (M. Proust).

b) *[...] el era înzestrat cu o adevărată hiperacuitate senzorială care îl avertiza cu privire la răceala manifestată față de ei* (M. Proust).

a) *Et quand je repense à toutes les passions, ...au cynisme surnaturel qui s'était emparé de moi...* (E. Cioran).

b) *Și când îmi vin în minte toate pasiunile... cinismul supranatural care pusesse stăpânire pe mine...* (E. Cioran).

Situația din exemplele în limba

română, citate anterior, ar fi motivată prin opțiunile traducătorilor: 1) folosirea cuvintelor din lexicul științific într-un context potrivit care produce impresia apartenenței la limbajul științific sau la unul asemănător cu el și 2) folosirea mai frecventă, devenită practic uzuală, a derivatului respectiv (*supranatural*).

Regula tradițională de combinare a elementelor din registrul livresc și cel popular se respectă de obicei, dar „*Il existe cependant des incompatibilités entre une base qui possède d'une manière exclusive le trait S savant et les préfixes affectés du caractère P populaire*” [Dubois, 1969, 165-166].

În procesul selectării exemplorlor cu afixe / afixoide de intensificare, am depistat un exemplu întrucâtva special:

a) [...] *quelque tante anonyme et dont on n'évoquait le nom que pour parler des femmes restées sans mari après l'hécatombe masculine de la dernière guerre* (A. Makine).

b) [...] *vreo mătușă anonimă, căreia nu i se pomenea numele decât când se vorbea despre femeile rămașe fără soț după măcelul din ultimul război* (A. Makine).

Formarea cuvintelor cu *héca-* nu a devenit încă un fenomen universalizat, ceea ce explică faptul că în varianta română se aplică procedeul adaptării atunci când *hécatombe* este tradus printr-un cuvânt existent în vocabularul limbii române – *măcel*, utilizat pentru a transmite aceeași idee de „pierderi enorme”.

În ceea ce privește sufixul de intensificare *-issime* / *-isim*, se observă discrepanța dintre formele utilizate în limba franceză (în care acest sufix apare tot mai rar și comportă un efect stilistic special: fie de elocință, fie de adresare sau de comunicare oficială, fie dimpotrivă – unul de ironie) și cele din limba română (unde *-isim* cunoaște doar o prezență foarte sporadică, în puține forme):

a) [...] *vous dites que se sont les gardes de l'Eminentissime qui ont*

été chercher querelle à vos musquetaires? (A. Dumas-père).

b) [...] *prin urmare spui că ostașii din garda domnului cardinal au căutat ceartă cu muschetarii dumitale?* (A. Dumas-tatăl).

În fraza tradusă în limba română nu se folosește un echivalent cu prefixul *-isim* din motivul că, în primul rând, în limba română astfel de forme se întâlnesc rar și, în al doilea rând, este vorba despre o realitate a vieții sociale a Franței din perioada dominației cardinalului Richelieu, care mai era numit *l'Eminentissime*. În exemplul din română se propune o traducere adaptată a noțiunii date pentru a explicita informația propusă unui cititor care nu cunoaște realitatea respectivă din limba franceză. În același timp, trebuie să se țină cont și de faptul că sufixul *-issime* din *Eminentissime* permite o dublă interpretare a lexemului pe care îl generează: fie ca superlativ absolut, fie ca superlativ relativ. În acest caz, iese la suprafață dubla natură a sufixului dat, pe care o avea în latină. E greu să precizezi pe unde ar putea trece hotarul dintre cele două tipuri de superlativ formate cu ajutorul lui *-isim* / *-issime*. Uneori putem sesiza această subtilitate prin intermediul traducerii, însă traducerea este întotdeauna subiectivă, ceea ce nu ne permite să o alegem în calitate de criteriu de separare a celor două valori ale sufixului dat. Un rol de o importanță deosebită îi revine în asemenea situații sintagmaticii sincronice, adică semanticii cuvântului care se combină cu sufixul respectiv și, în plus, nu este de neglijat anturajul formanților de acest gen.

Tot la A. Dumas am înregistrat următorul exemplu:

a) – *Vous êtes donc en fonds? dit Aramis.*

– *Riche, richissime, mon cher!* (A. Dumas-père).

b) – *Văd că te-ai umplut de parale, se miră Aramis.*

– *Da, dragul meu, sunt putred de bogat.* (A. Dumas-tatăl).

Alegerea făcută de traducător se explică prin faptul că din contextul secvenței precedente rezultă ideea de IA, căci *richissime* apare ca o repetare a lui *riche*, formând în ansamblu o structură a IA. Traducătorul a efectuat transferul ideii de intensificare (*riche, richissime – sunt putred de bogat*), dar a pierdut întrucâtva din specificul registrului oficial căruia îi aparțin tradițional formații cu *-issime* (ar fi fost mai acceptabilă o formulă neutră de tipul *sunt foarte bogat, extrem de bogat*). Numai în cazul admiterii că e vorba de utilizarea lexemelor respective în stilul limbii vorbite, atribuindu-le o nuanță de ironie (având în vedere personajul care le pronunță – muschetarul d'Artagnan), ar fi justificată formula *sunt putred de bogat*.

Prezența formațiilor cu *-issime* în limba franceză s-ar explica prin faptul că M. Proust descrie societatea aristocratică din epoca sa, de aceea autorul folosește mai multe cuvinte derivate cu ajutorul sufixului respectiv, fapt ce răspunde imperativului unui limbaj ales, propriu societății respective:

a) *Et il eut un petit rire qui lui était spécial – un rire qui lui venait probablement de quelque grand'mère bavaroise ou lorraine, qui le tenait elle-même, tout identique, d'une aïeule, de sorte qu'il sonnait ainsi, inchangé, depuis pas mal de siècles dans de vieilles petites cours de l'Europe et qu'on goûtait sa qualité précieuse comme celle de certains instruments anciens devenus rarissime* (M. Proust).

b) [...] și râse într-un anumit fel – răs care îl moștenise de la vreo bunică bavareză sau lorenă, ce-l moștenise ea însăși întru totul de la o străbunică, astfel încât suna așa, neschimbat de multe secole, în micile și bătrânele curți ale Europei, calitatea lui prețioasă putând fi gustată ca

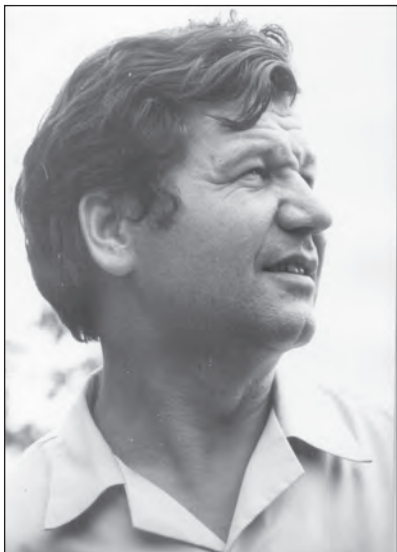
aceea a anumitor instrumente vechi și **tot mai rare** (M. Proust).

M. Proust rămâne fidel stilului său ce conține fraze de dimensiuni impunătoare, dar toată informația care precedă *rarissime* servește în calitate de element suplimentar destinat să ne pregătească pentru momentul când va fi utilizată o secvență ce transmite o IA. În limba română însă, fragmentul respectiv și derivatul cu *-issime* s-a tradus printr-o structură ce transmite un superlativ relativ, fenomen motivat (determinat) de faptul că în limba latină formații cu *-issimus* erau folosiți pentru redarea ambelor tipuri de superlativ.

În cazuri mai rare, pot fi întâlnite și alte forme de adjective în *-issime*, însă contextul în care ele figurează este, de obicei, unul istoric sau care ține de manifestările unor tradiții, titluri etc.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Bell, R.T., *Teoria și practica traducerii*, Iași, Polirom, 2000, 311 p.
- Cristea, T., *Stratégies de la traduction*, București, Editura Fundației Româna de mâine, 2000, 196 p.
- Delisle, J., *La traduction raisonnée*, Les Presses de l'Université d'Ottawa, 1993, 484 p.
- Dubois, J., *Grammaire structurale du français*, Paris, Larousse, 1969, 192 p.
- Hurtado Albir, A., *Traducción y traductología*, Madrid, Cátedra, 2001, 695 p.
- Ortega Agronilla, E., *Filosofía, traducción y cultura II* Álvarez R. (ed.) Cartografías de la traducción. Del postestructuralismo al multiculturalismo, Salamanca, Ediciones Almar, 2002, p. 177-205.
- Newmark, P., *Manual de traducción*, Madrid, Cátedra, 1999, 364 p.
- Seleskovitch, D., Lederer, M., *Interpréter pour traduire*. Col. Traductologie, 1, Paris, Didier Erudition, 1984, 216 p.
- Tatilon, C., *Traduire. Pour une pédagogie de la traduction*, Toronto, Editions du GREF, 1986, 177 p.

„CRED ÎN DESTINUL DE MÂINE AL BASARABIEI...”

Dialog:
Alexandru BANTOȘ –
Mihail Gh. CIBOTARU

– Dragă domnule Mihail Gheorghe Cibotaru, în dreptul numelui Dvs. calendarul indică o cifră pe care nu o cred adevărată. Când, cum au trecut anii?

– O, anii se scurg, așa zice, ca apele de primăvară – cam tot atât de furtunos și cam tot atât de tulburi. Bunica soției, odihneasc-o Domnul în pace, atunci când o întrebam câți ani are, zicea că e dintr-un an cu Hrușciiov. Nu știu de ce nu obișnuia să și-i numere. Iar când i-am comunicat că Hrușciiov a împlinit șaptezeci, a oftat cu un surâs nostalgic rostind îngândurată: „...oare când s-au dus? Când au trecut? Parcă mai ieri eram o fetișcană, și, iată, acum am șaptezeci încheiați...”. Atunci, fiind încă tânăr de tot, am zâmbit în sinea mea: „Minte, desigur, bătrâna. Să depeni, zi cu zi, șapte decenii și să ai impresia...”. Iată, dragă Alexandre, că am ajuns și eu s-o am, impresia. Exact

Maestre,
apreciem răbdarea și
delicatețea de care ați dat
dovadă traversând calea *de*
la și spre sufletul oamenilor
acestui pământ. Vă mulțumim
că sunteți alături de noi!
Mulți ani și toți buni!
Sănătate și noroc!

Revista *Limba Română*.

așa. Când și cum au trecut? Aș spune, dar zău că nu știu. Căci au trecut fulgerător de repede. Cum ziceam, ca acele ape de primăvară. Dar sunt adânc recunoscător Domnului că mi i-a dăruit cu atâta dărnicie, scuzată să-mi fie tautologia. Apele rezezi și tulburi se mai și domolesc, se mai și limpezesc. Mai trist e atunci când ele nu există. Sau când sunt prea puține. Mă gândesc, atâția colegi, buni prieteni n-au avut parte de aceste „ape zbuciumate”... Pe de altă parte, când arunc o privire îndărăt și încerc să fac popas la umbra anumitor evenimente, trăiri, erori, ispite, înfrângerii, bucurii, regrete etc., îmi dau seama de dimensiunea drumului parcurs. Și nu știu dacă ar putea încăpea într-o singură carte, fie și foarte voluminoasă.

– **Ați început a înțelege lumea, viața, destinul nostru, al basarabenilor, în sat, la Vărvăreuca Floreștilor. Care sunt primele amintiri legate de viața satului? Ce detalii, ce întâmplări vă persistă și acum în memorie?**

– Atingi, dragă Alexandre, niște strune care – vrem sau nu vrem – vibrează oarecum nostalgic la asemenea vârstă. Multe, foarte multe amintiri mi-au rămas din îndepărtata

copilărie. Nu știu cum se face, dar anii copilăriei mi se păstrează în memorie și-n suflet mai plini, mai integri, cu noianul de mărunțișuri vii și mereu proaspete, spre deosebire de avalanșa celorlalți ani, care, de fapt, au fost mult mai încărcați de evenimente. Probabil, e ceva firesc să fie așa. Căci ne naștem cu memoria și cu sufletul absolut pure, neînsămânțate încă, setoase de a îmbrățișa, de a face loc pentru rădăcinile tuturor vâstarilor pe care vânturile vieții le abat spre plăpândul și fertilul locaș. Cu anii, se vede, „terenul” se suprasatură și nu mai poate „hrăni” chiar toate rădăcinile.

Primele amintiri legate de viața satului? Multe, căci, din păcate, mai toate sunt de domeniul trecutului, le aflui doar în sertarul memoriei. Țin bine minte primele colinzi, primele hăituri, nucile și colacii „câștigați”. Aveam și nucile noastre, și colacii noștri, pe care mama îi cocea poate mai puhavi, mai arătoși, însă ceea ce „câștigam” avea un preț deosebit și un gust aparte. Îmi amintesc, desigur, de horele din sat la care părinții, ducându-se „cu prăgitul”, mă luau de mână. Nu uit petrecerile, de sărbători, în casa noastră, cu glume, veselie, cu dansuri (în compania paterfonului) și cu sămânță de hlandan presurată pe podeaua de lut, care sămânță, în timpul dansului, plesnea scurt și provocator. Îmi mai amintesc și faptul că nimeni niciodată nu se îmbăta la acele petreceri. Și la horă, ferească sfântul, să se înfățișeze vreun flăcău puțin ...afumat.

Pentru prima dată în viață am auzit strigăte comune de urale la finele lui iunie 1940. Răzbăteau în curtea noastră venind de peste Răut, din orașelul Florești. Nu știam ce o fi însemnând acel „Ura-a-a!” colectiv, care s-a repetat câteva zile la rând, de dimineață și până noaptea târziu. Consătenii mei, adunați pe la porți, ascultau cu fețele pământii acele sunete pe cât de noi, pe atât și de stranii. L-am întrebat pe tata, ce însemna acel nesfârșit „ura-a-a!”.

Mi-a răspuns cu un surâs trist, pe care l-am descifrat mult mai târziu: „Pentru unii un început, pentru alții – un sfârșit!”. Erau strigătele ilegaliștilor entuziasmați: se săvârșise ceea ce pentru ce luptaseră. De unde puteau să știe că foarte curând majoritatea lor absolută vor înfunda sau *gulagul* sovietic, sau lagărele naziste?! Îmi mai amintesc – părinții, plecând de acasă, adesea puneau în ușa mătura, n-o încuiau. Așa procedau toți. Și, ferească sfântul, cineva să se fi încumetat s-o dea la o parte și să intre în casa cu stăpânii lipsă. Țin minte prima bătaie primită la școală (clasa întâia) de la domnul învățător Ciornei, bătaie motivată și care, desigur, m-a făcut să fiu mai disciplinat și mai hărnicuț la carte. Și-mi mai amintesc cum, chiar din primăvara lui '44, ostașii sovietici, cantonați pe la casele vărvărenilor, îi învățau pe flăcăi să beie rachiu (spirit rărit cu apă) cu paharul cel mare și să nu le fie rușine să iasă în sat chercheliți. Ba să mai încingă și câte o bătaie bună... Apucătură absolut străină nouă, dar care, din păcate, a prins uluitor de repede rădăcini adânci, încât acuma ni-i ca o molimă din care crește o adevărată tragedie națională.

Îmi mai amintesc și unele întâmplări, situații de altă natură, pur personale, care nu numai că puneau la încercare rezistența noastră firavă, copilărească, ci ne și căleau într-un fel, ne maturizau precoce. Mă voi referi doar la două dintre acestea. Într-o vară – să fi avut nouă, cel mult zece anișori – ne-a prins în câmp o ploaie cu grindină, anticipată de o furtună furioasă cu trăsnete cerești cum nu mi-a mai fost dat să văd vreodată. Vântoica risipea clăile, spulbera snopii, iar grindina era de mărimea prunelor coapte – când lovea în creștetul tuns chilug, răsărea imediat cucuiul. Dacă ar fi fost cu noi cineva mai în vârstă, aveam să alerg la dânsul, să caut adăpost. Dar așa s-a întâmplat că eu eram cel „mai în vârstă” și toți ceilalți au alergat la mine. Straniu lucru, dar frica parcă

mi-o luase cineva cu mâna. În locul ei apăruse fără să-mi dau seama grija față de cei mai mici ca mine.

Iar altă dată – era în vara lui '46, cu secetă și lipsă de iarbă pentru vite – ne pășteam dobitoacele dincolo de Răut, „la floreșteni”. Între ei și noi adesea se iscau „ostilități”. Ne porecleam reciproc, ne împoșcam cu bulgări, cu pietre – ei de pe malul lor de Răut, noi de pe malul nostru. Dar atunci eram „la ei”. Îndrăzneala lor sporea și, desigur, ne insufla frică: eram nu numai în minoritate, dar și pe „teritoriu străin”. Dar când am auzit țipătul frățiorului, de numai șase anișori, și mai ales când i-am văzut capul însângerat, din frica aceea n-a rămas nici urmă. Când mi-am dat seama, loveam de acuma în ei cu măciuca de „disciplinat” dobitoacele. Loveam fără cruțare, căci în urechi îmi stăruia glasul speriat al frățiorului, iar în ochi – chipu-i însângerat.

După atâta amar de vreme, amintindu-mi de acea copilărească întâmplare, mă întreb cu anumită nedumerire și chiar strângere de inimă: de ce azi, strigătul „sângelui frățesc” de cele mai multe ori trece pe lângă noi, fără să nască vreo reacție? Nu mai este strigătul cel adevărat, al sângelui de frate? Sau urechea, adică sufletul, ființa noastră nu-l mai percepe? Sau noi înșine suntem cu totul alții?!

– Satul a fost tema principală abordată de publicistica noastră de-a lungul anilor și Dvs. în calitate de ziarist, de scriitor ați văzut viața într-un anume fel și ați încercat să o oglindiți în lucrările Dvs. Ce a fost și a rămas neschimbat, neclintit în viața țăranilor noștri? Ce au pierdut localitățile rurale în ultimele decenii?

– Când stau și cuget – cum și ce a fost satul nostru și cum și ce e în ziua de azi, mă cutremur. Uneori chiar parcă nici nu-mi vine a crede că a fost așa precum a fost. Și că a ajuns în halul în care se află. Sătenii noștri, o parte complet analfabeți, altă parte doar cu câteva, maximum

patru clase primare, toți (doar în afară de doi-trei ziși „găinari”) erau oameni cu alese calități morale, cu principii umane ferme, nu culese de prin cărți sau din emisiuni (pe atunci nu existau nici cărți, nici emisiuni, decât doar manualele școlare românești și cărțile bisericești), ci transmise din moși-strămoși, deprinse în temei în cadrul familiei, apoi și prin intermediul bisericii. Există nu numai teama de păcat, ci și rușinea, sentiment, după părerea mea, definitoriu pentru moralitatea și conduita omului. Azi, din păcate, din acel sentiment al săteanului nostru n-a rămas aproape nimic, doar unde și unde câte o insuliță, și aceea firavă și amenințată de „modă” și de „modernism”, ca să le zicem așa. Biserica, în temei, a rămas numai cu numirea. Și ea compromisă și de către cei care până mai ieri și-au bătut joc de această instituție, iar azi îi trec pragul, desigur, fără credință. Biserica s-a politizat, iar majoritatea cadrelor sunt ocazionale și, se pare, promovate, implantate special de către dușmanii adevăratei religii. Neschimbat s-a păstrat, probabil, doar zbuciumul bietului țăran pentru o bucățică de pâine și pentru o viață mai acătării. Dar din cauza realităților ce-l înconjoară, omul nostru a început să-și caute norocul prin alte țări. Și satul se pomenește cu tot mai mulți copii orfani, rătăcind pe drumuri, printre luxoasele limuzine și sătunii lor stăpâni, completând zi de zi acea masă a tineretului, care masă, devenind cândva critică, va exploda neapărat și mă tem că această explozie va însemna distrugerea, nimicirea noastră ca neam.

– În ultimul timp se vorbește cu înfrigurare despre exodul conașionalilor. Acest fenomen va influența oare echilibrul moral, etnic etc. al neamului? În ce mod va lăsa amprente acest exod în satele noastre?

– Se știe prea bine adevărul: vid, loc gol nu există. Această lege, cred, e bine cunoscută atât nouă, băștinașilor, în mâinile și pe seama

căroră și-au lăsat țara cu neclintită încredere predecesorii noștri, cât și acele care mereu râvnesc, în fel și chip, ca noi să nu mai fim noi. Diferența constă doar în faptul că ei, cunoscând-o, se străduie să o utilizeze cât mai efectiv, metodic, fără pauze, în timp ce noi o neglijăm cu neîndurare, ca cei mai lași trădători de neam. Din fericire, nu toți. Din păcate, însă, foarte și foarte mulți. Astfel, tot mai activ se ruinează baștina veșniciei ființării noastre, veșnicie care, precum accentua marele Blaga, „s-a născut la sat”.

– Să revenim la meseria Dumneavoastră de jurnalist. Ce întâmplări mai deosebite ați memorizat în legătură cu activitatea de publicist? Care dintre ele au stat la baza scrierilor literare?

– Pentru un publicist – aceasta e convingerea mea neștrămutată – nimic nu valorează atât de mult cât contactul direct cu omul. Vai, câte zăcăminte, câte comori se ascund în subteranele sufletului oricărui individ! Maxim Gorki (să nu ne ferim a-l cita și chiar a-l citi: a fost și va rămâne un mare scriitor al vremii sale nu mai puțin contradictorie decât a noastră) susținea că despre fiecare om, cunoscându-l în profunzime, se poate scrie un roman original, interesant. Activitatea de publicist m-a învățat să ascult în mod obligatoriu ambele părți. Asta, după ce am avut un caz... la Fălești. Ne aflam cu Tudor Țopa în delegație, urmând să verificăm o reclamație asupra unui conducător de gospodărie. „Împricinatul” ne-a primit cam fără patos, dar și fără careva neliniște pentru posibilele urmări. Am și hotărât să scriem un foileton. A doua zi însă am revenit pentru a ne mai documenta. Tabloul din imaginația noastră s-a ruinat complet. Au urmat investigații, discuții cu sătenii. În sfârșit despre posibilul (în decizia noastră inițială) erou de foileton am scris o schiță, iar despre autorul scrisorii cu pricina – un foileton. Romanul **Semănătorii** a pornit de la o deplasare întreprinsă în gospodăria unde activa consăteanul

și prietenul meu, regretatul Grigore Brumă. Scrisesem pentru *Moldova socialistă* un amplu articol despre un sat cu doar trei comuniști, tustrei alcoolici, însă având posturi de conducere. Încă nu eram membru de partid și în conștiința mea a fi comunist însemna a fi exemplu în toate: hărnicie, comportament, poziție civică, principialitate, calități morale... Aceasta era și tema propriu-zisă a schiței. N-a mers, firește. Una din pricini (false, desigur) era că, nefiind membru de partid, n-aveam dreptul nici moral, nici juridic să-i critic pe comuniști. Atunci mi-am zis: am s-o fac într-o povestire. Dar povestirea s-a dovedit a fi, până la urmă, roman în două volume.

– Ce atitudine avea critica literară față de scrisul Dumneavoastră?

– Critica literară, îndeosebi prietenul Ion Ciocanu care mi-a recenzat aproape toate cărțile, sublinia mereu că proza conține multă publicistică. Ascultam obiecțiile, însă nu mi-a trecut niciodată prin gând să mă conformez. Eram și sunt convins: realitatea adesea îți pune la dispoziție material mult mai adecvat decât „suptul din deget”. Aproape în totul ce am scris am pornit de la cazuri și oameni concreți. Ca publicist, am avut parte și de alt soi de întâmplări: interviul cu Grigore Vieru, publicat în revista *Moldova* nr. 1 din 1985, în ajunul și cu prilejul jubileului de 50 de ani al poetului, era cât pe ce să mă coste postul de redactor-șef. În cadrul aprigii discuții la secția de propagandă și agitație a cece-ului, așa mi s-a și spus atunci când am încercat să-l întrerup pe vorbitor și să afirm că sunt nedreptățit: „A vî molcite i slușaita cito vam govoreat. Tak kak mî vîzvali vas zdesi citobî opredelitsea – bîti vam dalșe redactorom jurnala ili net”. Această „țistuială” nu m-a derutat. Dimpotrivă, știind că nu am ce pierde, m-am apărat simplu, cu argumente. Am fost, se pare, convingător, pentru că m-au lăsat în pace.

– Sunteți unul dintre foarte puținii scriitori de la noi care în

perioada postsovietică nu a reușit să tipărească nici o carte cu alfabet românesc. De ce? Cum de s-a întâmplat acest lucru?

– Am două cărți în grafie latină, însă te-ai exprimat corect, în perioada postsovietică – nici una. Cauza (cel puțin una din cauze) o fi fiind că n-am deschis uși, n-am intrat prin ferestre, nu i-am deranjat până la lehamite pe posibillii sponsori, așa precum procedează o seamă de colegi. Cele două romane, **Eclipsa**, despre deportați, publicat în revista *Basarabia* din 1990, și **Vijelia**, despre cinste, onoare, morală, carierism, apărut în aceeași revistă (1993) grație atitudinii, dar și îndrăznelii lui Dumitru Matcovschi (îi sunt profund recunoscător pentru acest gest!) ulterior, sub un titlu comun, au fost pregătite pentru tipar, în viziunea grafică a pictorului Simion Zamșa. Asta a fost încă în 1993. Nimeni n-a mai insistat. N-am insistat nici eu. Mi-i, oarecum, scârbă să mă umilesc. Există niște promisiuni din partea dlui Cimpoi. Și doar atât. Cred că în situația mea se află majoritatea absolută a scriitorilor noștri. Inclusiv și cei de-și mai editează din când în când câte o carte sau cărțuție. Tirajele sunt catastrofal de mizere, dar și mai trist e faptul că tipărițiile nu ajung la cititor: cărțile, de regulă, zac, pe undeva. De când cu faimoasa noastră „democrație națională”, pare-se, nimeni (dar absolut nimeni!) n-are nevoie de nimic altceva decât de bani. Ei, acești balauri nesățioși, au să ne înghită definitiv cu tot cu imaginara noastră libertate și tot atât de imaginara noastră democrație.

– Ați avansat, în munca de publicist, de la simplu corespondent la cea de redactor-șef al unei importante reviste – Moldova. Ce nume de scriitori, ziariști v-au marcat cariera?

– Nu știu ce ai în vedere prin „marcarea carierei”. Dacă e vorba – cine m-a „aburcat” din „fotoliu în fotoliu”, apoi ți-o spun cu mâna pe inimă: toată viața m-am temut de posturi înalte. Relativ înalte, să concre-

tizez. Când mi s-a încredințat prima șefie, cea de conducător al secției Literatură, Cultură, Artă, nici măcar n-am fost pus la curent în prealabil. Redactorul-șef lipsea, la „gospodărie” rămăsese adjunctul său, poetul Pavel Boțu, cu care eram buni prieteni, însă doar în afara redacției. Știa că am să refuz și a semnat ordinul, punându-mă în fața faptului săvârșit. În timp ce colegii mă felicitau (ordinul era afișat pe perete), am intrat val-vârtej în cabinetul autorului lui. Cu hotărârea să mă revolt și să refuz în mod categoric postul. Dar râsul blând, blajin, prietenesc al lui Boțu m-a domolit. Apoi mi-a zis cu ton cât se poate de serios: „Bătrâne, e timpul să înaintăm la sectoare importante cadre tinere. Așa că, suflecă-ți mânecele și – la treabă!”. El însuși era tânăr, doar cu un an mai în vârstă decât mine, dar ocupa postul de redactor-șef adjunct de acuma vreo doi ani și ceva.

Așa s-a întâmplat și cu următoarele „avansări”. Și de fiecare dată mă urmărea aceeași umbră de teamă, de îngrijorare: voi fi, oare, în stare să mă descurc, să-mi îndeplinesc obligațiile cum se cuvine? O spun iarăși cu mâna pe inimă: la nici un post, oriunde m-am aflat, niciodată nu m-am străduit să lucrez așa ca să fac impresie favorabilă șefului. Și mi-a fost străin, ba chiar dezgustător lingușismul, poclonirea în fața superiorilor. N-am acceptat un atare „tratament” nici din partea subalternilor. Dar să revin la întrebare: în calitate de îndrumători, de prieteni sau de buni sfătuitori i-am avut pe mai mulți. Căci, în această privință, mă socot un om norocos: am avut parte de colegi onești, sinceri, de omenie. Printre aceștia au fost Ion Josu la *Tinerimea*, Anatol Gugel la *Tinerimea*, *Moldova socialistă*, apoi și la revista *Moldova*, Pavel Boțu, din toamna lui '59, când ne-am cunoscut în cadrul redacției *M.S.* și până în acea zi fatală de 17 februarie 1987 care ne-a despărțit... Apoi, Petrea Darienco, Ion Constantin Ciobanu. Dar și mulți alții cu care am conlucrat, cu care am

Cu Pavel Boțu, Casa de Creație
din Peredelkino, 1985

fost în apropiate raporturi de activitate ziaristică sau scriitoricească.

– **Apropo de Pavel Boțu. Ce cunoașteți despre cauzele care au determinat dispariția prematură și tragică a poetului?**

– Știu că n-am să-mi înmulțesc prieteni spunând un adevăr sau cel puțin o parte a adevărului. Dar nici să mint și să mă mint nu pot. Această parte de adevăr am cunoscut-o chiar din momentul acelei întâmplări tragice. L-au împins la acest păcat unii dintre prieteni. Pe care, de altfel, fiind în funcția de președinte al Uniunii Scriitorilor, i-a mai ajutat, i-a mai și sprijinit uneori. Nu, nu vreau să afirm, Doamne ferește, că cineva dintre cei la care mă refer și-a imaginat că poate să se întâmple ceea ce s-a întâmplat. Un lucru e limpede: au lovit în el, direct și indirect, știindu-l ager, fin și ușor vulnerabil. Unii, simțindu-și vina (repet, neintenționată), s-au pocăit public sau în sine. Alții mai continuă și azi să inventeze fel de fel de motive stupide, pentru propria îndreptățire. Oricum, poetul, o distinctă personalitate artistică și națională, nu mai este.

– **În cadrul Anului Domnitorului Moldovei Ștefan cel Mare și Sfânt, la conferințe, simpozioane, în presă se vorbește și despre poemul regretatului nostru poet Liviu Damian *Cavaleria de Lăpușna*. Pentru prima dată poemul a apărut în revista *Moldova*. Îmi imaginez că pe acele timpuri n-a fost simplu să se publice un asemenea poem. Vă mai amintiți cum a fost? Ați avut și**

anumite complicații la publicare sau după?

– Da, îmi amintesc acea „epopee”. Cum aş putea s-o dau uitării? Cu Liviu Damian ne cunoșteam de pe timpul studenției. Apoi vreun an am lucrat împreună la ziarul *Tinerimea Moldovei*. Ne citeam, desigur, reciproc. La *Moldova* mai aducea câte un ciclu de versuri. Dar odată a intrat în biroul meu de la redacție oarecum excitat. „Ce s-a întâmplat?” îl întreb. „Am scris un poem și aş vrea să-l citești neapărat. Dar nu numai. Să-l citești, apoi și să-l publici”, zice. L-am luat. L-am citit acasă o dată, de două ori. Și am căzut pe gânduri. Dase și peste mine acea neliniște pe care o constatasem în ochii poetului atunci când intrase în birou. Poemul era, la sigur, o mare reușită a poetului și ar fi făcut cinste revistei noastre. Dar cum să-l publici, când știi din timp că cenzura va pune opreliști? A doua zi ne-am sfătuit cu Liviu cam ce s-ar putea întreprinde. I-am sugerat să se asigure cu o recenzie semnată de o persoană cu autoritate, văzută bine sus, articol care ar însoți poemul în același număr al revistei. (Abia acum am aflat, prin intermediul *Săptămânii*, cum a fost dobândită recenzia academicianului Haralambie Corbu.) Dar și această măsură de precauție îmi părea puțin. Și atunci am decis să facem o deplasare a echipei redacționale la Lăpușna, să scriem în paginile revistei despre prezentul localității, despre frunțașii în producție, despre participanții la cel de-al doilea război mondial. În definitiv, am consacrat un întreg număr de revistă Lăpușnei: trecut, prezent, viitor; economie, istorie, politică, literatură. Astfel i-am „durat” domnitorului un postament, încât nimeni n-a îndrăznit să-l „detroneze” din pagini. Ce-i drept, autorul a fost nevoit să mai retușeze, să adauge niște moto-uri la capitole. Ba, pare-mi-se, a mai adăugat și niște fragmente noi. Desigur, mai apoi, fiind invitat „sus”, mi s-a obiectat, chipurile, printre altele: era, oare, neapărată nevoie să publicăm poemul? Doar

Sărbătorind 20 de ani ai revistei *Moldova*: colectivul și o parte din autorii ei, 1986

nu suntem o revistă pur literară! Dar „treaba” era de acum săvârșită. Vorbe și obiecții puteau fi multe. Principalul că revista ajunsese la cititori. Iar autorul și-a văzut opera publicată...

– Revista *Moldova* a fost o tribună aproape liberă în perioada fostului regim. Aici lucra o echipă de scriitori și publiciști care încercau – cu posibilitățile oferite de acel mediu – să sfideze realitățile, să propună cititorului o imagine mai puțin politizată, mai ferită de îndoctrinările ideologice și, natural, mai aproape de esența a ceea ce se numește neam, spirit național, artă autentică. Am avut satisfacția să lucrez și eu câțiva ani la revista *Moldova* – erau niște vremuri pline de frământ, dar și de optimism – am venit la revistă când începea restructurarea gorbaciovistă și *Moldova* avea la sfârșitul anilor '80 mulți, foarte mulți cititori și un tiraj de peste 100.000 de exemplare. Îmi amintesc cu

nostalgie de acele timpuri, de bunii noștri colegi Mitrofan Vătavu, Alexandru Gromov, Anastasia Rusu, Anatol Ciocanu, Boris Marian, Larisa Turea, Constantin Bârcă, Andrei Mărgărint, Vlad Atanasiu, Ana Gondiu, Iulia Albu, Svetlana Maiorov și nu în ultimul rând Victor Dumbrăveanu, căruia îi mulțumesc și pe această cale pentru „drumul” pe care mi l-a deschis spre *Moldova*. Să vedem, domnule M. Gh. Cibotaru, ce ne lega, ce ne apropia pe noi, ziaristi de atunci (și e vorba nu doar de revista *Moldova*), și, să precizăm, ce ne dezbină astăzi. De ce trebuie să ne aflăm în două tabere adverse, când reduta pe care urmează să o cucerim este una singură: binele public, propășirea vieții concetățenilor noștri, asanarea culturii noastre?

– Dragă Alexandre, ai atins o problemă poate dintre cele mai acute și mai importante la ora actuală. Da, jurnaliștii sunt dăruiți cu un mare drept,

aș zice – cu un privilegiu de excepție: să constituie Puterea a patra în stat, în societate. Dar lucrul acesta se poate întâmpla doar cu o condiție: ca ei să fie solidari, să fie uniți, să formeze un singur detașament, chiar dacă se află, conform convingerilor politice, pe diferite platforme. Deoarece, vorba dumitale – „reduta pe care trebuie s-o cucerim este una singură”. De ce însă ne lipsește această solidaritate? De ce nu suntem uniți? De ce, în timpurile când pericolul ne păștea la fiecare pas, aveam și înțelepciune, dar și curaj să ne susținem și să ne apărăm reciproc, să încercăm a fi o forță comună și acest lucru să-l demonstrăm conducerii de vârf? Îți amintești de cazul redactorului-șef de la M.S.? Dimineața a fost eliberat din post pentru că publicase varianta de alternativă a proiectului de lege despre limbă propus de Institutul de Limbă și Literatură al A.Ș.M., iar seara târziu, aproape de miezul nopții, datorită protestului comun al ziaristilor de la ziare, reviste, radio, TV, edituri, al întregului colectiv al redacției M.S., cu susținerea Uniunii Scriitorilor, a fost repus în post personal de primul secretar al cece-ului, adică de prima persoană a republicii. Altminteri a doua zi nu apărea nici un ziar, amuțea și radioul, și televiziunea, iar toți jurnaliștii aveau să iasă – așa era decizia comună – în stradă. Atunci, într-adevăr, am fost o forță. Căci ne unise înțelepciunea, voința, scopul și demnitatea noastră de reprezentanți ai puterii a patra, deși ne mai aflam într-un stat dictatorial. De ce azi jurnaliștii nu se înțeleg, se apucă de chică, se întrec la injurii și insulte, în loc să militeze cu toții pentru aceeași cauză? De ce? Din frică? Din lașitate? Din lipsa scopului comun? Din lipsa de demnitate? Dintre toate cele enumerate, probabil, pe primul plan trebuie să punem ultima: DEMNITATEA. Adică, lipsa ei. Ea fiind substituită de interesul mărunț, pur personal, de cele mai multe ori cel legat de carieră. Privește la unii colegi de breaslă cu câtă ușurință sar dintr-o luntre în alta, luntre care se mișcă în sensuri diametral opuse. Nu simți că în aer plutește o duhneală

grețoasă? Ai pomenit de colectivul de atunci al revistei *Moldova* și mi-ai picurat astfel și mie o doză de nostalgie în suflet. A fost, cu bună seamă, un colectiv unit, de buni specialiști, dar și curajoși, ambițioși în sensul cel mai bun al cuvântului, cu sinceră dragoste de plai, de neam.

– Un compartiment al programului editorial al *Moldovei* era rezervat problemelor de literatură, limbă, istorie, teme abordate în special în '88-'89 și după. Era nu doar a *alinieri* sau *atașare* la tot ce însemna atunci *renaștere națională*, ci o implicare afectivă a întregului colectiv la marile evenimente ale zilei, la tot ce se întâmpla în jur. Scriitorii, ziaristii erau uniți la propriu și la figurat. De ce s-a produs și când s-a produs *ruptura dintre și între noi*? Ce se întâmplă cu noi?

– Răsfoiesc uneori colecțiile revistei din acea vreme și simt nu numai o satisfacție, ci și o mândrie constatând câți autori de prestigiu – scriitori, savanți, pedagogi, medici – avea revista. Îmi amintesc foarte bine și de activitatea dumitale în acei ani de cotitură națională. Erăi parcă în clocot. Mereu fără astâmpăr, mereu propunând noi teme, abordate de noi autori, savanți cu renume, mai cu seamă în domeniul limbii române. Revista, fără a face gălăgie goală, fără a face politică deșartă, își promova cu statornicie programul, participând la deșteptarea și renașterea națională, implicându-se, într-adevăr, în toate evenimentele de proporție ale zilei. Ruptura DINTRE și ÎNTRE noi, pare-mi-se, s-a produs în clipa de triumf, când, orbiți de cele obținute (în adevăr, nu obținusem, concret, aproape nimic, argument amar ne este realitatea de azi), cu strigăte „ura-a-a” am părăsit, mulțămii de sine, ba chiar cu anumită îngâmfare specifică, din păcate, nouă, linia întâi de luptă. Altfel zis, am cedat-o benevol altora. Care, bineînțeles, urmăreau și alte scopuri. Iar noi, o parte dintre noi ne-am retras în propria găoace și privim uluiți, ba și contrariați la ceea ce continuă să

Cu Izea Zemșman,
la o aniversare comună

se întâmplă. De parcă ar fi fost posibil să se întâmple cu totul altceva, așa, de la sine. Fără participarea activă a fiecăruia din noi și a tuturor de-a valma, într-un singur detașament. Ce se întâmplă cu noi? Continuăm să așteptăm. Milă de la Domnul. Și înțelegere de la oponenți...

– La Moldova sărbătoream ca într-o bună familie zilele de naștere ale tuturor colaboratorilor. Printre cei omagiați în luna lui cireșar era și Izea Zemșman, fotoreporterul publicației și prietenul nostru, al tuturor. Pe 18 iunie colegul nostru, aflat acum cu traiul în Israel, împlinește vârsta de 79 de ani. Să-l felicităm prin intermediul revistei *Limba Română* și să-i transmitem cele mai bune urări din partea noastră, dar și a tuturor colegilor noștri care nu-l uită...

– Mă alătur cu bucurie și sinceritate la aceste cuvinte de felicitare. M-am convins nu numai o dată că omul se vede în deplina-i statură nu atât atunci când e alături, ci, mai ales, când e la distanță, când nu mai

face parte din colectiv, când nu-ți mai este subaltern sau șef sau pur și simplu coleg de serviciu. În viață am întâlnit oameni diferiți. Cu unii am devenit prieteni pentru întreaga viață, cu alții, distanțându-ne în spațiu, ne-am distanțat și sufletește. Probabil, e și firesc să fie așa. Izea Zemșman e un om aparte. E foarte onest, prietenos, cu suflet larg, oricând gata să-ți întindă mâna la nevoie. Îi place să facă surprize prietenilor. Dacă îți mai amintești, la ziua de naștere a fiecărui colaborator al redacției dânsul venea cu fotografiile, cu colaje surprinzătoare prin inventivitate și gust estetic. De mulți ani e plecat, însă nu e sărbătoare sau zi de naștere ca să nu primesc de la el felicitări. Spre deosebire de mine, e foarte punctual: răspunde imediat la scrisoarea primită. Ca să vezi, deși material o duce bine, medicii îi acordă o îngrijire deosebită (are niște suferințe la rinichi), copiii i-s bine aranjați, totuși tânjește după Moldova. El considera că Patria omului e aceea unde s-a născut. Și de fiecare dată vorbește neapărat de colectivul de la *Moldova*, roagă să transmit tuturor salutări, lucru pe care țin, cu bunăvoința dumatilă, să-l fac și pe această cale. Sărbătoream adesea împreună zilele de naștere (ne despart doar două zile). Veselia și atmosfera sărbătorească o asigură cu pricepere și, așa zice, chiar cu talent. Dar ce e mai de preț într-un colectiv decât relațiile sincere, pline de omenie, de respect reciproc, indiferent de fotoliul pe care șezi?!

– Revista *Moldova*, deși a avut un tiraj record la care publicațiile de azi pot doar „visa”, a sucombat totuși. V-ați gândit la motivele care au condus la dispariția publicației cu priză la public și cu influență distinctă asupra procesului de ocrotire a valorilor naționale? De ce a dispărut revista?

– Dispariția pentru mulți ani a revistei *Moldova* (Azi se fac eforturi pentru a o readuce la viață. Deie Domnul, dar și Guvernul, să fie așa, s-o vedem

barem cu jumătate din tirajul pe care-l avea prin '90...), repet, dispariția pentru mai mulți ani a revistei *Moldova* a însemnat, cred eu, una dintre cele mai mari și mai dureroase traume aplicate culturii noastre. În calitatea mea de redactor-șef, văzând pericolul de moarte care o amenință, am bătut la ușile mai multor demnitari: la doi președinți de țară și la trei prim-miniștri. Dintre toți, doar unul singur a întins o mână de ajutor. Acesta a fost primul Președinte, dl Mircea Snegur, fapt pentru care l-am stimat și continuu să-l stimez cu toată sinceritatea. Ceilalți, cărora m-am adresat demonstrându-le (de parcă dâșii nu înțelegeau acest lucru) necesitatea păstrării prestigioasei publicații, care mai și poartă pe copertă numele Republicii, cădeau de acord cu mine, spuneau că, da, desigur, trebuie neapărat susținută. Și cu vorba rămâneau. Fiind ministru, am încercat s-o susțin cumva. Dar suma pe care o putea oferi ministerul era neînsemnată. Iar o dată cu plecarea mea din post, nici aceea sumă mizeră nu i s-a mai dat. Vrei-nu vrei, ajungi la trista și dramatica concluzie: de la un timp încoace, de când suntem „liberi” și „suverani”, ba încă și „democrați”, fiecare se îngrijește doar

de pielea proprie. Pe nimeni dintre cei cu putere și cu pondere financiară nu-i interesează Moldova adevărată, cu valorile ei culturale, spirituale, științifice de mare preț. Fiecare are iluzia că Moldova e chiar el însuși. Și doar el unul. Da, sunt și excepții. Dar puține de tot. La noi, din păcate, totul (aproape totul) ce se întâmplă, se întâmplă pe dos, nalersa, ca la neoameni. Aș vrea să nu am dreptate...

– Ați pomenit acum câteva clipe de Ministerul Culturii. Ați fost în fruntea lui într-o perioadă dificilă. Ce sentimente vă leagă de acea perioadă? Cum se face cultura în statul independent și suveran Republica Moldova?

– Ce să-ți spun, dragă Alexandre? La noi culturii în general i se acordă cam aceeași atenție ca și revistei *Moldova*, despre care am vorbit. În țările normale oamenii de cultură nu umblă cu mâna întinsă. Iar Ministerul Culturii e printre cele mai de seamă instituții ale statului. La noi, după Ministerul Culturii urmează... Biroul Serviciilor Funerare. Pe când eram ministru, un tânăr balerin avea salariul de... 80 de lei. S-a întâmplat ca unii dintre artiști să

Cu soția și feciorii

leșine pe scenă, în timpul repetițiilor. Din cauza inaniției. Atunci când se discuta bugetul la ședințele Guvernului, la insistența și rugămintea de a ni se majora devizul de cheltuieli, cei cu finanțele (Republicii!) ne sfătuiau cam în bătaie de joc: păi, reduceți numărul de teatre și majorați salariile. Și îmi adresau întrebarea ce trebuia să-mi astupe gura: „Câte teatre are în subordine ministerul din Franța? V-o spunem noi: doar trei. Dar Ministerul nostru? De cinci ori mai multe. Așa că...”. Din păcate, zâmbeau ironic nu numai cei de la finanțe. În aceeași sau aproximativ aceeași situație erau și ministerele sănătății, învățământului, Academia de Științe. Altfel zis, creierul și spiritul, sufletul neamului. Intelectualitatea lui. Căci anume ea, intelectualitatea, din când în când, face conducerea probleme... Atunci când aveam cazuri ieșite din comun: pensii, apartamente, salarii, alte probleme dificile, mă mai adresam dlui Președinte. Dar nici dânsul nu se afla într-o situație mai bună decât... ministerele enumerate. Mă primea în audiență de fiecare dată când îl telefonam. Mă asculta, căuta soluții prin telefon, alteori se adresa scris respectivilor responsabili, de la care obțineam promisiuni și, de cele mai multe ori, cu ele și rămâneam. Președintele, în ultimul timp, era izolat și ignorat și de Parlament (agrarian), și de Guvern. Și fiindcă mă întrebi cum se face cultura în statul independent și suveran Republica Moldova, îți răspund cu strângere de inimă și rușine, dar rostesc, din păcate, un adevăr: cu mici excepții (slavă Domnului că măcar acestea sunt), culturii i se dă metodic în cap. Salariile actorilor sunt mizere. Ale bibliotecarilor – și mai mici, la sat lăcașele de menire culturală sunt, în majoritatea lor, ruinate, au fost transformate în baruri sau cafenele, de „Luminițe” – nici să nu pomenim! Artiștii plastici, compozitorii, muzicienii, instituțiile de învățământ de profil, profesorii acestora așijderea se află în condiții mizerabile (alt calificativ mai neutru nu găsesc)

de activitate. Cultura, dacă nu se vor lua niște măsuri urgente, nu de ordin cosmetic, ci cardinale, suntem sortiți să rămânem fără ea. Adică, nu un popor, ci o gloată. Mai știi, poate că anume acesta și este scopul unor diriguitori...

– Să revenim la presă. Ați fost o vreme redactorul-șef al unei publicații de partid, *Luceafărul*, o revistă care a militat pentru promovarea și reîntronarea adevărului, echității, echilibrului, bunului-simț în viața noastră de toate zilele. Această foarte necesară revistă nu mai există, o echipă excelentă de publiciști a rămas fără serviciu, iar – lucru foarte regretabil – o anumită categorie de cetățeni au fost privați de dreptul la informație. Chiar nu a fost posibilă asigurarea apariției *Luceafărului*?

– Iară mă calci pe bătătură, Alexandre! *Luceafărul* a fost pentru mine ultima staniște, ultimul refugiu profesional, spiritual, social dacă vrei. Nu știu părerea lor, dar mie mi-a fost foarte interesant să lucrez cu tinerii. Se conturase o echipă într-adevăr excelentă de condeieri. De fapt, în orice domeniu cel mai dificil lucru, dar și mai important e constituirea colectivului, de care, în continuare, depinde și succesul în activitate. De la tirajul de câteva sute de exemplare, și acelea majoritatea fiind repartizate gratis, ajunsesem la zece mii și ceva: peste șase mii de abonați și circa patru mii de exemplare se realizau la chioșc. Păcat că această realitate a fost ignorată categoric de către noua conducere a Partidului Liberal, format în rezultatul fuzionării a trei partide. Fiind fondat de către PRCM, *Luceafărul* s-a simțit normal atâta timp cât a existat acel partid. Dl Mircea Snegur era foarte punctual, achita la timp plățile la tipografie, pentru sediu, salariile, redacția simțea în permanență atenția și grija fondatorului. Din clipa fuzionării celor trei partide, ea a rămas orfană. Noroc de dl Mihai Severovan care ne mai găsea câte un sponsor și mai acoperea unele datorii. Până la

Cu Wang Guanyin, vicepreședinte al Marii Adunări Populare
din întreaga Chină, 31 mai 1995

urmă, am depus cerere și am plecat. Păcat de ziar. Și de acei care îl îndrăgiseră. Desigur, a fost posibilă ba, așa zice, și absolut necesară apariția în continuare a *Luceafărului*. Dacă un singur partid – PRCM-ul – a fost în stare să-l mențină atâta vreme, cred, trei partide cu atât mai mult puteau. Dacă celelalte două nu fuseseră doar pe hârtie... Dar... Dumnezeu cu ei...

– De ce „cu ei”? Nu mai sunteți membru al aceluia partid?

– Nici n-am fost, decât atunci când venise vorba de alegeri. Până atunci am fost doar simpatizant al PRCM-ului.

– Dar ați fost aproape de ceea ce se cheamă partid, în accepția actuală a cuvântului, vreau să zic că ați avut posibilitatea să vedeți și să înțelegeți din interior ce înseamnă un partid. Cum e clasa politică de la noi? Când se va încheia unificarea forțelor democratice? Pe ce căi se poate asigura ireversibilitatea procesului de democratizare reală a Republicii Moldova?

– Da, am avut ocazia să privesc la partid și nițel „din interior”, cum zici. Oamenii buni, interesanți, multe per-

sonalități de prestigiu național (am în vedere PRCM-ul cu care am activat mai îndelung). Dar unirea, fuzionarea celor trei partide, după observațiile mele subiective, mai mult i-a „dezunit” decât i-a unit pe membrii noului partid. Mă tem să nu se întâmple același lucru și cu *Moldova democrată*. Căuzele acestei situații? Cei implicați direct le cunosc mai bine. Mie mi se pare că dintre motive – principalul e că fiecare se gândește mai mult la sine decât la partid și, cu atât mai puțin, la Republică și la destinul ei. Deie Domnul să nu am dreptate! Cât privește democratizarea reală a Republicii Moldova – ce să spun? – nu sunt politician și-mi vine greu să formulez un răspuns argumentat. O fi existând diferite căi și diferite mijloace de realizare. Personal, cred că sunt absolut necesare câteva atribute sau condiții, numește-le cum dorești. Mai întâi și întâi avem acută nevoie de legi bune, cu perspectivă, care să nu fie „modificate” de fiecare nou Parlament. Și aceste legi să funcționeze impecabil, avându-i în vizor pe toți cetățenii, indiferent de starea socială, post, profesie, naționalitate etc., adică, în fața

acestor legi toți, dar absolut toți să fie egali, iar oamenii legii să nu asculte de comanda guvernanților, să nu tragă cu ochiul mai mult la buzunarul clientului decât la buchia acelor Legi. Să existe legi aspre și pentru ei. Apoi, cetățenii, fiind toți egali în fața Legii, devin egali (de facto) și ei în de ei. Ca să se termine odată și odată vânzolele și speculațiile, care adesea îți provoacă nu numai dezgust (cât de speculative, nesincere, fățarnice, politizate sunt „discuțiile” despre bilingvism, multilingvism, multiethnicism etc.). Moldovenii, populația majoritară a republicii, niciodată n-au avut sentimente ostile față de reprezentanții altor etnii. Ba mai mult: nu i-au tratat cu rezerve (deși, în anumite cazuri concrete s-ar fi convenit să aibă altă atitudine!) pe acei sosiți de prin alte părți și care s-au aciuat la noi. Poporul nostru a fost întotdeauna ospitalier, plin de omenie față de toți musafirii acestui meleag. De unde, atunci, asemenea suspiciuni? De ce, dar, unii conducători, unii deputați, năzărindu-li-se, probabil, în vis că și moldovenii își apără Limba, Istoria, Cultura, Nația, asemeni celor din Țările Baltice sau din unele republici caucaziene, deșteptându-se din somn, își construiesc în mod subiectiv politica și nu în conformitate cu realitatea? Or, poate această atitudine a lor ne sugerează că ar trebui și noi, moldovenii, să ne angajăm în apărarea noastră, precum se procedează în țările care se respectă? Ca „îngrijorarea” inșilor să aibă temei, nu?!

– Vreți să afirmați că viitorul depinde de noi?! Dar cum vedeți destinul de mâine al Basarabiei?

– Cred în destinul de mâine al Basarabiei... Va fi frumos și luminos! Oamenii noștri merită din plin altă viață. Dorința, însă, e sortită să rămână dorință, dacă nu există posibilitățile reale pentru a o fructifica. Din mulțimea de variante care pot să ia contur, mă voi referi la două posibile:

1. Revin acasă toți cei plecați peste hotare. Vin cu anumită experiență „capitalistă”. Știu cum trebuie să muncească, cum să-și investească

banii ca aceștia să aducă venit. S-au convins pe ce cale prosperă unele țări și popoare. Mai văd și cum se rezolvă anumite probleme delicate, cum ar fi drepturile omului, cetățenia, situația grupurilor etnice, rolul limbii poporului băștinaș etc. Importante sunt relațiile: guvernatori – popor, politica partidelor naționale... Și dacă se întoarce acasă milionul de cetățeni plecați în țări străine, în majoritatea lor tineri și în majoritatea lor moldoveni, electoratul, calitatea lui s-ar schimba radical. S-ar schimba mult și politica partidelor și optica multor politicieni. Și atunci poate că ar fi posibilă alegerea unei echipe, care, în sfârșit, ar lupta hotărât cu corupția, o echipă membrii căreia să nu se îngrijească doar de interesele proprii, cum se întâmplă acum, ci să facă tot posibilul pentru a scoate țara din impas. Va fi bine țării, va fi bine și lor, fiecăruia în parte – aceasta ar trebui să fie deviza, scopul suprem al echipei.

2. O altă variantă: întrucât stăm destul de prost cu disciplina, cu solidaritatea, cu principialitatea și ambiția sănătoasă, e nevoie de un lider. Tânăr sau în etate ori chiar de vârstă pensionară, nu contează (Reagan, când a fost ales președinte al S.U.A., atinsese, pare-mi-se, vârsta pensionară), principalul e să fie un bun politician, un bun gospodar, un om de o aleasă cultură și inteligență, un om care ar fi în stare să concentreze toate forțele și posibilitățile republicii în direcția salvării ei de la dezastru. Adică, un fel de rege care să nu aibă în vizorul activității sale și al echipei pe care își va alege-o decât numai interesele poporului, ale țării, să mai „uite” de frați, surori, nepoți, feciori, cumetri etc. Dacă o asemenea personalitate ne lipsește, s-o „importăm”. Au mai făcut-o și alte țări, alte popoare, în diferite vremi și n-au prea dat greș...

Pledez pentru una dintre aceste variante, zic, în cazul în care nu ne ajută Domnul să se împlinească cea multjinduită, legitimă și firească: revenirea la MATCĂ...

Mihail Gh. CIBOTARU

IAR BÂRFA SE PLIMBA PRIN ZIARE...

Această „plimbare” a bârfei prin paginile unor ziare am simțit-o pe pielea proprie foarte curând, după ce am fost numit Ministru al Culturii (5 aprilie 1994 – 25 ianuarie 1997). Surpriza a fost, pentru mine, dublă, fiindu-mi provocată atât de apariția unor atare bârfe, cât și de faptul că acestea își găseau găzduire (și) în paginile unor publicații de orientare democratică. Regretabil, desigur, faptul. Unele din aceste crâmpoie le-am așternut și eu în pagini. Într-un fel de jurnal țesut cu trimiteri la trecutul mai mult sau mai puțin îndepărtat, cu meditații asupra unor evenimente, fapte, întâmplări. Manuscrisul e destul de voluminos, numără peste trei sute de pagini și poartă titlul (provizoriu?) „Ministru poți și să nu fii...”, o parafrazare, prin efectul traducerii, a cunoscutelor versuri ale lui N. Nekrasov. Folosindu-mă de bunăvoința dlui Alexandru Bantoș, redactorul-șef al revistei *Limba Română*, propun atenției eventualilor cititori, pentru întâia oară, câteva pasaje din această lucrare.

04.08.'95

În noua mea postură a trebuit să deprind nu numai specificul muncii, ci și să mă acomodez la diferitele atitudini față de mine și față de activitatea mea ca ministru. Bunăoară, trebuia să mă obișnuiesc cu critica neobiectivă, altfel zis – cu bârfa în adresa mea și a muncii mele.

Cea mai furibundă și mai gălăgioasă a fost cea cauzată de neprolongarea contractului de menținere în post a lui X., cunoscut compozitor. Y., unul dintre subalterni, era catego-

ric împotriva prolongării respectivului contract. Poziția dumnealui o susțineau mai mulți membri ai colegiului (majoritatea). Aveam încă puțină experiență de muncă în cadrul ministerului (vreo trei luni de zile). Dat fiind și faptul că în cele două colective în care lucrasem până atunci – 15 ani la *Moldova socialistă* și aproape 20 la revista *Moldova* – colegii au fost de regulă corecți și sinceri cu mine, deschiși în relațiile de serviciu, că nu m-au indus niciodată în eroare, nu m-au „lucrat” pe la spate, nici prin gând să-mi treacă, vezi bine, că aici, la Minister, vorba ar putea fi nu atât despre activitatea concretă, de director artistic a dlui X., cât de niște relații personale cu implicații asupra breslei, de niște împricinări în cadrul Uniunii Compozitorilor, de niște invidii și tendințe mărunte și perfide de răzbunare. Deși până atunci nu-l cunoscusem personal, știam cu siguranță că e o personalitate a culturii noastre, și, neavând la îndemână o altă persoană mai indicată să-i ocupe locul (ce pe ce schimbăm?), optam pentru prolongarea contractului. Fiind în minoritate absolută, l-am rugat, dacă vrea să rămână în post, să mă ajute ca să-l pot ajuta: să aștearnă pe hârtie un plan pentru activitatea Filarmonicii în noua stagiune. l-am sugerat, între patru ochi, să includă și unele acțiuni, fie și irealizabile, însă de valoare artistică certă. Pe urmă, în caz de nerealizare a lor, se vor găsi și scuzele de rigoare. Principalul ca planul să fie interesant pentru moment, cu pondere, original, să am pe ce mă sprijini și cu ce opera atunci când va trebui să-i înfrunt pe oponenții săi. Mi-a promis că face, dar să-i semnez cererea de concediu. Vrea să plece pentru vreo două săptămâni cu familia la mare. „Când vin, vă pun concepția pe masă”, mi-a promis sus și tare. Lucru pe care nu l-a făcut și nici n-a vrut să-l facă, mo-

tivând, la întoarcere, că termenul de angajare a expirat și nu poate munci fără să fie salarizat, insistând mai întâi să semnez ordinul de reangajare.

Deci, mă trăsese pe sfoară, prezicerile lui Y., cum că n-are să prezinte nici jumătate de frază, s-au adevărit. Eu am rămas cel învins. L-am spus că, în asemenea caz, va fi angajat altul în locul lui. „Și eu rămân șomer?” m-a întrebat X. ofensat. „Nu, îi zic. Pentru orice eventualitate, am vorbit cu rectorul Academiei de muzică și cu directorul Colegiului „St. Neaga” ca, în caz de necesitate, să-ți găsească un loc. Ambii mi-au promis că vor rezerva pentru dumneata un loc convenabil și că te așteaptă”. Nu s-a mai adresat nici unuia. S-a supărat-foc. S-a plâns, în schimb, unui stimat scriitor, l-a indus în eroare și pe acesta și au „organizat” împreună o scrisoare semnată de zeci de oameni de cultură din Republică. Ce-i drept, o parte dintre aceștia mi-au telefonat după apariția „Scrisorii” sau chiar au intrat la Minister cerându-și scuze (unii – în scris): fuseseră trași pe sfoară – semnaseră o cu totul altă scrisoare.

Z., ziarist la o importantă publicație din Chișinău, îmi adresase câteva întrebări la care n-am răspuns, lămurindu-i sincer, ca unui coleg de breaslă, că nu face să scoatem gunoiul din casă, fiindcă în asemenea caz va trebui să vorbesc despre vinovăția („lenevia”, cum o calificau unii) lui X. Întrebările cu pricina, după ce au fost „ajustate” la punctul de vedere al redacției (conțineau, evident, unele aberații), au fost publicate alături de scrisoarea jălbașului. La început intenționam să răspund drastic de tot. Argumente aveam. Nu am răspuns însă. Ambițioșii patrioți s-au infuriat. Mai ales acest Z., pe care ori de câte ori îl vedeam, aveam impresia că are crampe la stomac. A continuat să muște cu fiecă prilejuleț, adesea provocând el însuși asemenea pri-

lejuri. Când un adept (sau poate un simplu curios) m-a întrebat de ce nu-i ripostez, i-am povestit pe scurt adevărul, adăugând: nici n-am să-i răspund, căci sunt conștient de legea lui: „Câinii latră, altfel nu-s hrăniți”. Să latre, deci. Nu știu, au ajuns la insul cu pricina spusele mele sau nu, dar s-a mai potolit.

Mi-am zis, atunci, că trebuie să-mi creez o imunitate împotriva răufăcătorilor, a adversarilor veninoși. Și, spre propria-mi uimire, am reușit într-o anumită măsură. Atunci când m-a criticat (cu argumente absolut inventate A.s. spunea că l-am demis din post, însă n-o făcusem; că am eliberat-o pe A. B., mamă-singuratică, dar nu era eliberată; că am angajat-o la lucru pe verișoara T. C. – dar ea nu-mi e verișoară, e o rudă mai îndepărtată pe care am găsit-o la Minister unde lucra de câțiva ani, ca jurist) am acceptat învinuirile ca pe ceva normal. Știam cui aparțin. Ba mai mult – la 20 august, '94, când colegul respectiv împlinea 60 de ani, am adunat colectivul, l-am felicitat, i-am înmănat un buchet de flori, l-am îmbrățișat și l-am sărutat pe obraz, asigurându-l că nu-i sărutul ludei. Îi vorbeam adevărul. A rămas stupefiat.

Mi-a mărturisit mai apoi – pare-mi-se cu sinceritate – că nu m-a cunoscut cu adevărat până atunci, că și-a schimbat opinia și că-și cere scuze pentru cele spuse în articol. Dumnezeu cu tine, i-am răspuns. Iar când peste câteva zile, la 31 august, fiind invitat la telematinal să vorbesc ceva despre Sărbătoarea Limbii, am afirmat, între altele, calm, răspicat, fără a învinui pe cineva, fără a face politică, cum că limba noastră e română, iar moldovenesc ne e graiul și că nu trebuie să fugim de adevăr, același A.s., în fața mulțimii adunate în Grădina Publică cu prilejul sărbătorii Limbii, și-a început cuvântarea în felul următor: „Înainte de a spune

ce am de spus, țin să menționez că azi am avut o frumoasă surpriză: un demnitar de stat, un membru al Guvernului a avut curajul să afirme de la ecranul televizorului că limba ne e română. Acest demnitar e Ministrul Culturii Mihail Cibotaru, prezent aici, unicul membru al Guvernului care a găsit de cuviință să vină. Îi mulțumesc pentru curaj!”.

Bineînțeles, am fost surprins de vorba-i și oarecum jenat de aplauzele și felicitările celor din jur. În aceeași zi am avut și alte surprize: la Teatrul de Vară din Valea Morilor, unde-și adunaseră democrații adepții, m-am așezat cu consoarta-mi pe o bancă mai îndepărtată, să nu atrag atenția. Moderatorul a informat publicul de la microfonul de pe scenă că sunt prezenți și câțiva scriitori, rostindu-le numele. Pe al meu l-a evitat. Probabil, nu mă observase. Peste o habă, înainte de a da cuvântul următorului orator, a anunțat că la miting e prezent și Ministrul Culturii, scriitorul Mihail Gh. (așa a și zis, „ghe”) Cibotaru. În spatele nostru, o doamnă supărată a strecurat printre dinți ca un blestem: „mancurtul!”. Am vrut să mă răsucesc, s-o privesc în ochi, s-o întreb de-l cunoaște pe acest „mancurt”, de-i știe faptele de „mancurtism”. Dar m-am stăpânit: un funcționar public e obligat să dea dovadă de demnitate. Și să fie gata a lua pe umerii săi faptele întregii echipe din care face parte. Sau să părăsească echipa cu pricina.

De acolo, cam abătut, am venit la Biblioteca Națională unde urma să aibă loc ceremonia de transmitere a unei donații de carte românească. Întâziasem puțin și m-am oprit în pragul sălii arhipline, în lumina proiectoarelor TV, evenimentul era în plină derulare. Am fost invitat în față. Octavian Ghibu, observându-mă, s-a ridicat, mi-a întins mâinile, m-a îmbrățișat, zicând: „Acuma am

încredere deplină în Ministrul Culturii”. Mă întâlnisem cu dumnealui la București, acasă la el, în timpul unei vizite oficiale. Acuma nu-i prea înțelesesem nici vorba, nici gestul. Mi s-a dat cuvântul și publicul a aplaudat. Am vorbit scurt, cu emoție, și cei prezenți iarăși au aplaudat. Mai mult decât se cuvenea. Când am ieșit pentru a merge în Grădina Publică la inaugurarea busturilor lui Mircea Eliade și George Coșbuc, soția mi-a mărturisit: fetele de la bibliotecă, auzindu-ți scuzele pentru întârziere, au zis cu o bucurie sinceră: „Azi dl ministru e eroul zilei. Azi el ne-a vorbit de la micul ecran un adevăr pe care trebuie să fii curajos ca să-l rostești în situația respectivă”. Iată cum la noi niște lucruri simple, de tot simple, îți pot însăila, uneori, o aureolă de... „erou”. Vai și iar vai de noi!

În Grădina Publică – mulțime de lume. Mihai Cimpoi a rostit cuvântul inaugural. Mi-a oferit apoi cuvântul. Am vorbit scurt și la obiect. „Din codrupi o rămurea, / Ce-i pasă codrului de ea: / Ce-i pasă unei lumi întregi / De moartea ta!”

Am citat aceste versuri ale lui Coșbuc, adăugând că din Codrul neamului nostru multe ramuri au fost rupte și mulți l-ar fi vrut răvășit. Dar nu s-a întâmplat acest lucru, nu a fost doborât Codrul, fiindcă ne-am știut o tulpină comună, puternică, plina de demnitate, pe care ramurile au crescut viguroase și sănătoase. Și chiar dacă unele erau rupte, răsăreau altele, ca să împodobească și să alimenteze și să țină puternică și frumoasă tulpina. Tulpina neamului nostru. Cam așa am vorbit.

Apoi a luat cuvântul Marian Enache, ambasadorul României, au mai vorbit și alții. Seara, la „Mesager”, secvența de la Bibliotecă m-a încăput și pe mine. Cea din Grădina Publică m-a fixat alături de Mihai Cimpoi,

apoi s-au perindat alți oratori, eu rămânând ca o piesă de mobilier: mi s-a „tăiat” spusa. A doua zi l-am întrebat pe dl Adrian Usatâi, șeful Radioteleviziunii Naționale – cum să înțeleg gestul (auzisem deja opinia deputatului Păpușoi, că aș merita să fiu demis din post pentru afirmațiile despre denumirea limbii noastre făcute în cadrul telematinalului). Mi-a răspuns: prea des apar la micul ecran în comparație cu alți colegi. Crainicul m-a prezentat la oficialitatea de la Bibliotecă și nu e suficient?! Dar, zic eu, Cimpoi a fost și acolo, și dincoace. Și nu l-ați sincopat. Trebuia să-mi scoateți și imaginea. „N-a fost chip”, mi-a replicat acesta glumeț. Și a adăugat: trebuia să fiți mai corect la telematinal.

Iată care-i cauza, mi-am zis. Și, în gândul meu, am repetat ceea ce repet de fiecare dată în asemenea cazuri: Dumnezeu cu voi!

15.08.'95

Mi-am curmat notițele: am fost la Vărvăreuca, i-am ajutat fratelui Tudor să scoată mierea (unii cred că a fi apicultor e ușor – ai tot timpul de a face doar cu mierea. Se înșeală amarnic); am fost la vilă – trei băieți au început a tencui „hardughia”; ieri și azi – acasă: reparație, schimbarea teracotei. Într-un cuvânt, îmi petrec concediul ca un adevărat „ministru”... Dar am pus mâna pe stilou pentru a nota o veste foarte tristă, survenită acum o clipă. Am telefonat acasă dlui Serghei Lunchevici. Era bolnav, cu un picior amputat. Ziua nu răspundea nimeni. Acum aflu că azi, la orele 14.00, s-a stins din viață. Se năruie stâlpii Culturii noastre. Prea devreme se duc... Odihnească-l Domnul în pace. Căci de când îi amputaseră medicii piciorul mari dureri, mari suferințe avea. Zicea că-l doare piciorul astral, cel amputat. Apoi și celălalt. Apoi și măruntaiele... Acuma, în sfârșit, și-a

domolit chinurile trupești. Ce o fi făcând sufletul Maestrului? Mai revine, oare, din când în când, pe Pământ? Va fi și atunci Viorist, Vânător, Om dintr-o bucată?

Când îl vizitasem la spital, la prima operație (i se implantase niște vene la piciorul stâng), era optimist, glumea, râdea, spera chiar să mai iasă la vânătoare, în toamnă. Dar medicul, când am rămas în doi, mi-a spus că pericolul încă n-a trecut, se prea poate să fie necesară amputarea.

Așa și s-a întâmplat. Când l-am vizitat, după operație, mi-a arătat, cu un zâmbet forțat, ciotul stângului și a rostit cu o tristețe pe care se străduia s-o camufleze: „Mi se pare că-i gata... Se termină toate...” Apoi, oarecum uluit: „Mă doare piciorul ce nu-l mai am. Simt cum mă frig degetele...”

Transpira abundent și din cauza căldurii (e o vară extraordinar de toridă anul acesta) însă era prea transpirat. Nu mi-a plăcut acest lucru. Mai ales că-și tot apăsa partea stângă a pieptului: se vede că avea o incomoditate cardiacă.

M-a rugat să-i ajut să găsească un cărucior, „credeam, zice, că e un fleac să mergi într-un picior dacă ai cărja la îndemână. Pe naiba: nu mă pot stăpâni îndelung”. Dl Moșneaga, ministrul sănătății, căruia m-am adresat, a reacționat prompt. Dar, cum la momentul dat nu erau cărucioare, mi-a sugerat să discut cu dna Ludmila Scalnâi de la Asociația „Dacia”. Dna Ludmila Scalnâi a rezolvat imediat chestiunea. Apoi și dl Dumitru Nidelcu, ministrul Muncii, Protecției Sociale și Familiei, i-a expediat unul, nou. Să fie Maestrul sănătos și să se folosească de ele.

Dar iată... „Totuși este trist în lume...”

17.08.'95

Sicriul cu corpul neînsuflăjit al lui Serghei Lunchevici e instalat în holul Palatului Național. E mare zăpușală afară. Dar lumea vine și vine – colective întregi și admiratori aparte – cu flori în mână și tristețe sinceră pe chip. Răsună în surdină muzica interpretată cândva de Maestrul adormit. Se vorbește în șoaptă. Se accentuează: „Balada” lui Ciprian Porumbescu, în varianta Lunchevici, este irepetabilă. Cineva chiar afirmă categoric: „După Serghei Lunchevici va fi greu de depășit”.

Au venit să-și exprime ultimul omagiu Președintele Republicii Mircea Snegur, prim-ministrul Andrei Sangheli, din partea Parlamentului – vicespeakerul Dumitru Diacov.

Apoi cortegiul o ia spre cimitirul de pe strada Armenească. Lume multă. Slujba la biserică ține îndelung – cam vreo oră și jumătate. Poporul așteaptă afară – înăuntru nu mai e loc. Mă frământ: va trebui să cuvântez primul. La o nuntă, la un jubileu poți ieși ușor din situație: o glumă, un citat, o atitudine pur personală – și discursul e conturat. Dar ce să spui – scurt și dens – la capătul unei vieți? Cu atât mai mult, la capătul unei vieți zbuciumate a unui Mare Artist?

Aflasem abia în ajun că, fiind copil, a fost deportat și a petrecut câțiva ani în Cazahstan. Reîntors în Chișinăul natal, a făcut școală rusă. M-a surprins acest detaliu: cunoștea de minune româna, era un om de o vastă și strălucită cultură, un intelectual de mare prestigiu.

Când mi-a oferit cuvântul dl Ion Păcuraru, prim-vice-ministru, președintele comisiei funerare (eu mă aflam în concediu), încă nu știam precis despre ce anume am să vorbesc: mi se îngrămădiseră atâtea și atâtea în minte. De altfel, mi se întâmplă adesea să pășesc spre microfon neștiind cu ce am să încep și cu ce am

să închei discursul. Sau, în situația când am cuvântarea pregătită, după „bună ziua”, sau „dragi prieteni”, vine o frază neașteptată și toată cuvântarea schițată anterior se duce naibii, pomenindu-mă că rostesc cu totul alt text, alte gânduri.

În acea zi îmi fixasem câteva repere. Dar mă urmărea o teamă: nu cumva să izbucnesc în plâns – un nod mi se ridica mereu în gât de cum aduceam vorba despre defunct. Grigore Eremei, căruia i-am destăinuit această temere, m-a încurajat: în asemenea cazuri lacrimile nu sunt o rușine. Și-i văd ochii umeziți. „L-am cunoscut bine, zice. Am pierdut un mare artist și un distins cetățean.”

Totuși, am reușit să-mi stăpânesc emoțiile...

...Au mai cuvântat Constantin Șeremet, Gheorghe Ciocoi, Constantin Rusnac, o rudă a răposatului.

Când coșciugul a fost coborât, cinci sau șase vânători din echipa din care făcea parte Maestrul, au zguduit văzduhul cu două rafale, apoi au răsunit încă două, și încă una. Onorul vânătorilor a fost dat... S-a făcut liniște. Și numai bocănitul bulgărilor pe capacul sicriului se răspândea în jur. Lumea se înghesuia să dea câte o mână de țărână peste sicriu. De unde o fi venind, oare, acest obicei? Și ce o fi însemnând? Ca să fie, această țărână, mai ușoară? Ca să participe și ei (ca la o clacă) la durarea noului lăcaș?...

...Seara, privesc „Mesagerul”. Credeam, eram sigur că televiziunea își va începe emisiunea informativă cu acest trist eveniment. L-au pus pe post abia spre sfârșit, foarte succint, palid, de parcă nici nu era vorba despre o pierdere irecuperabilă, despre *plecarea* unui Mare Artist... Iată, așa suntem noi... Continuăm să fim... Din păcate...

Dragă domnule Profesor –
omagiul nostru pentru
curajul și consecvența
de a ocroti patrimoniul
spiritual și material
al neamului.
Mulți ani, putere
de muncă și noi realizări
pe tărâm științific
și pedagogic!

Revista Limba Română.

ION DEDIU – 70

Specialist în domeniul biologiei, ecologiei și protecției mediului, participant activ la viața obștească a Republicii Moldova.

S-a născut la 24 iunie 1934 în s. Rediu Mare, județul Soroca. A urmat școala medie din com. Târnova, după absolvirea căreia (1952) se înscrie la facultatea de biologie-pedologie a U.S.M. (1952-1957). Își începe activitatea profesională în cadrul Institutului de Zoologie al A.Ș.M. (1957-1971). În 1964 susține teza de doctor, iar în 1977 cea de doctor habilitat în științe biologice (Sankt Petersburg). În 1986 devine Președintele Societății Moldovenești pentru Ocrotirea Naturii. Fondează Catedra Interuniversitară de Ecologie și Protecția Mediului pe lângă U.S.M. (1988). În anii 1990-1994 este Ministru al Mediului. Întemeiază Institutul Național de Ecologie al Republicii Moldova (1990). Este președinte fondator (1992) al Asociației Oamenilor de Științe din Moldova. În 1993 este ales copreședinte al Asociației Oamenilor de Știință din România. Peste un an înființează Academia Națională de Științe Ecologice din Republica Moldova. Coautor și coordonator științific al Planului Național Strategic de Acțiuni pentru Protecția Mediului Înconjurător al Republicii Moldova (1995). Coautor și coordonator științific al Planului Strategic de Acțiuni pentru Protecția bazinului fluviului Dunărea (1995, Viena).

Decorat cu Ordinul „Gloria Muncii” al Republicii Moldova, cu Ordinul Internațional „Crucea Verde” (ONU, New York), cu Steaua de Aur și cu Marea Medalie de Aur a Centrului Internațional al Biografiilor (Cambridge, Anglia).

În anul 2004 este ales director adjunct al Centrului Internațional al Biografiilor.

Profesor universitar, membru corespondent al Academiei de Științe a Moldovei și membru titular al unor prestigioase Academii internaționale (Moscova, Sankt Petersburg, Iași, New York, Kiev, București, Sofia, UNESCO etc.).

**„LIMBA MATERNĂ
TREBUIE
SĂ FIE STUDIATĂ
PE PARCURSUL
ÎNTREGII VIEȚI,
DE LA NAȘTERE
PÂNĂ LA MOARTE”**

Dialog:
Alexandru BANTOȘ –
Ion DEDIU

– Stimate dle Profesor, ecologia este un domeniu în care sunteți considerat specialist notoriu, iată de ce vă întreb: ce se întâmplă cu mediul și resursele naturale de pe glob și, evident, de pe bucățița de pământ numită Republica Moldova? Ce se întreprinde în lume și, desigur, la noi, pentru a contracara un eventual dezastru ecologic?

– Starea actuală de criză a naturii de pe Terra este determinată de mai mulți factori obiectivi: epuizarea resurselor naturale, acumularea enormă a deșeurilor, poluarea nemaipomenită a

atmosferei, apelor, solurilor, a sufletelor noastre, degradarea periculoasă a diversității biologice, distrugerea stratului de ozon și a stratului fertil al solurilor, micșorarea nejustificată, ireversibilă a terenurilor agricole, sărăcia și subalimentarea a circa 2/3 din populația globului și, nu în ultimul rând, explozia demografică cu impactul ei extrem de grav asupra biosferei etc. Evident că toate aceste fenomene negative se manifestă și în R. Moldova, precum și în țările vecine, fără excepție. Noi am moștenit de la fostul sistem socialist totalitar anticologic, antiuman, antieconomic un mediu înconjurător foarte degradat. Poluarea solurilor cu pesticide, nitrați și nitriți, metale grele etc. ne-a plasat pe primul loc în CSI. De asemenea ocupăm penultimul loc după ponderea învelișului forestier și a resurselor acvatice, acestea fiind poluate ca și solurile. Suntem pe ultimele locuri în Europa la capitolul diversitate biologică spontană. Dacă la toate acestea adăugăm proasta guvernare și nivelul scăzut al culturii ecologice, incertitudinea din domeniul politicii externe (este imposibil să sugi de la țâțele a două vaci – CSI și UE), sălbatica și extrem de lungă perioadă de tranziție etc., devine limpede mo-

În parlamentul (Marea Adunare Națională) a Turciei

tivul sărăciei populației (pe primul loc în Europa), sărăcie materială și spirituală. După Indicele Dezvoltării Umane (IDU), Republica Moldova ocupă ultimul (!) loc în Europa și al 104-lea în lume. Este o situație ca pe timpurile lui Papură Vodă! Cine are siguranța că un astfel de stat ca al nostru are viitor? În context, se cer, evident, soluții... Din punctul nostru de vedere, al specialiștilor, pe care îi reprezint, se impun următoarele măsuri: implementarea indiscutabilă a legislației ecologice (în acest domeniu deținem unul dintre primele locuri în Europa), respectarea necondiționată a acesteia, precum și a standardelor și a normativelor de mediu, transpunerea în viață a unor strategii ecologice naționale (aici la fel suntem exemplari), cum ar fi: Programul național strategic de acțiuni pentru protecția mediului înconjurător până în 2020, Strategia Națională pentru Dezvoltarea Durabilă: Moldova XXI, Strategia Națională și Planul de Acțiuni în domeniul Conservării Diversității Biologice, Cartea Roșie (ed. II), Strategia și Planul de Acțiuni pentru Protecția Mediului în bazinul Dunării etc., precum și a recomandărilor Institutului Național de Ecologie, ale Academiei Naționale de Științe Ecologice, Academiei de Științe din Moldova, ale altor instituții de cercetări științifice etc. În activitatea practică trebuie să ne ghidăm de principiul: gândim global, dar acționăm local. Așadar, oamenii de știință, comunitatea ecologistă civilă au pus la dispoziția conducerii statului tot ce e necesar: legislație, normative, standarde, strategii, cadru instructiv-educational etc. Guvernării urmează să conștientizeze simpla axiomă potrivit căreia calitatea vieții acestui popor depinde direct de calitatea mediului înconjurător și să acționeze adecvat, cu maximă responsabilitate juridică, dar și morală, pentru a asigura dezvoltarea durabilă a poporului. Or, noi vrem să edificăm un om curat într-o țară curată, într-o lume curată.

– Care sunt principiile care stau la baza școlii ecologice a profesorului Ion Dediu?

– În plan teoretic, filozofic dacă vreți, ecologia modernă reprezintă fundamentul conceptual al protecției mediului ambiant și al folosirii raționa-

le a resurselor naturale. Unica șansă pentru supraviețuirea omenirii, pentru asigurarea unei vieți decente generațiilor actuale și celor care ne vor urma rezidă în implementarea necondiționată a strategiei ONU cu privire la dezvoltarea durabilă, în utilizarea echilibrată a resurselor naturale astfel încât să putem satisface și cerințele generațiilor viitoare. Atingerea acestui obiectiv este imposibilă fără îmbinarea și integrarea sinergetică a ecologicului cu social-economicul. Avem toate șansele de a deveni un popor și o țară civilizată doar atunci când societatea noastră și guvernarea vor sesiza acest imperativ. În caz contrar, Europa nu are nevoie de noi.

– Ați fondat Catedra Ecologie și Protecția Mediului (a doua în ex-U.R.S.S.), iar pe lângă ea și primul Laborator de Ecologie și Protecție a Mediului din republică, Institutul Național de Ecologie și Academia Națională de Științe Ecologice etc. În ce mod instituțiile conduse de Dvs. au influențat cadrul legislativ ecologic actual, inclusiv procesul de elaborare a strategiei naționale pentru dezvoltarea durabilă din R. Moldova, pentru promovarea ecologiei în domeniul agricol?

– Instituțiile pe care am avut șansa să le fondez și am onoarea să le dirijez și în prezent (cu excepția Catedrei de ecologie), colectivele lor au fost inițiatorele și autoarele strategiilor menționate și ale legislației de mediu. Este de datoria noastră profesională să continuăm lupta pentru implementarea acestor acte. Același lucru se referă și la agricultura ecologică (organică), la elaborarea strategiei căreia am participat direct (inclusiv personal în calitate de președinte al Comisiei parlamentare pentru ecologie, agricultură, industrie alimentară și dezvoltare durabilă). Drept că unul dintre primele decrete ale președintelui Voronin s-a referit la demiterea mea (!) din funcția de președinte al autorității naționale pentru agricultura ecologică.

– Știu că încheiați acum o lucrare cu titlu de unicat nu numai în spațiul românesc... Despre ce e vorba, domnule profesor, și care a fost mobilul ce a condus la ela-

borarea unei asemenea lucrări de proporții?

– Probabil că vă referiți la Enciclopedia de Ecologie (1500 pagini), pe care deja am pregătit-o pentru tipar la Editura Museum, în care am circa 10 mii de articole (termeni, noțiuni, sintagme) în limba română, traduse și în limbile engleză și rusă, cu etimologia lingvistică respectivă, autorul fiecărui termen, exemplificare etc. Este prima enciclopedie de acest fel din tot spațiul românesc și una din puținele (poate unica!) din lume. (Să-mi fie iertată nemodestia!) Sper ca această lucrare să fie de folos unui cerc larg de cititori.

– **Să abordăm în continuare fenomenul tranziției și efectele lui negative asupra economiei, politicii, ecologiei, asupra echilibrului mediului ambiant în general și asupra celui uman inclusiv. Care sînt adevăratele motive ale tergiversării soluționării unor probleme de importanță majoră în domeniu, tergiversare ce implică epuizarea energiei regeneratoare a societății?**

– Așa-zisa tranziție! Face impresia că noi nici n-am făcut măcar primul pas în această direcție socio-politică, economică și etico-morală. Tergiversarea ei se face inconștient, dar și conștient. Inconștient – fiindcă lipsește o strategie națională în acest sens, fiindcă majoritatea acțiunilor se întreprind incompetent, iar clasa politică (și ea, în fond, incompetentă) este iresponsabilă în această problemă vitală. Or, această clasă politică (pe tot parcursul ultimilor 14 ani) nu a realizat importanța istorică a trecerii ireversibile a societății de la un sistem (regim) totalitar, antieconomic, imoral și antisocial falimentar, la unul firesc, așa-zis capitalist. Aceasta în situația când, după cum am demonstrat mai sus, guvernanții au la dispoziție totul, precum și, mai ales, experiența altor noi state independente, în primul rând a celor baltice, cu care în 1990 am „acces” împreună spre independență; dacă am fi urmat același drum fără implicarea Rusiei, atunci, în mod sigur, astăzi noi (mă refer nu numai la Țările Baltice, dar și la România, precum și la celelalte state din ultimul val de adera-

re) am fi fost primiți în NATO și Uniunea Europeană. Dar... nu a fost să fie. Noi, spre regret, nu suntem nici baltici, nici georgieni, nici măcar azeri sau cecenii. Deși suntem o așchie (ruptă forțat din trunchiul românesc), care arde în pară, nu avem nici demnitate, nici curaj civic, nici măcar dorință de a fi respectați și apreciați de lume. Eu unul însă doresc să rămân optimist...

– **Ion Dediu este apreciat pentru calitățile sale de politician, de principial apărător al valorilor noastre naționale. Ați fost (1988) primul Președinte-fondator al Mișcării Democratice pentru susținerea restructurării. În același an ați condus, cu deosebit curaj, primul miting (în ziua Conferinței a XIX-a a PCUS!) antitotalitar, de fapt anticomunist, din părțile noastre. Domnule Profesor, cum credeți, din ce cauză este atât de dispersată clasa politică de la noi? Cum ar putea să fie realizată o coalizare a forțelor politice pentru a reorienta pe un făgaș cu adevărat democratic societatea noastră?**

– Toată viața mea conștientă am fost și continuu să fiu implicat în politica activă, așa cum au fost și strămoșii mei, așa cum mă și ne obligă situația în care se află poporul nostru. Știu, mulți califică cel puțin stranie această pasiune a mea, reproșându-mi că ar trebui să mă preocupe mai mult știința. Adevărul e că te poți ocupa doar de știință numai într-un mediu social și politic sănătos. Eu nu pot, n-am dreptul să nu particip la edificarea acestui mediu, care, și el, reprezintă o parte integrantă a ceea ce numim noi *mediul înconjurător*. Clasa politică este una din exponențele acestui mediu și poartă toată răspunderea pentru respectarea rigorilor acestuia. Guvernatorii de astăzi sunt indiferenți față de problemele mediului, considerându-le de importanță minoră. Mi se pare că decretul „ecologiste” ale domnului Vladimir Voronin nu sunt altceva decât tertipurii preelectorale. Dânsul ar fi trebuit acum trei ani și ceva să solicite Guvernului implementarea de facto a legislației și a strategiilor cu privire la mediul înconjurător. Cât privește opoziția, ce reprezintă peste

60% din electorat, este și ea pasivă față de problemele ecologice, excepție făcând poate Partidul ecologist „Alianța verde”, pe care am onoarea să-l conduc. Toată lumea bună de la noi dorește coalizarea forțelor politice reformatoare, proeuropene. Pentru acest deziderat optează și partidul nostru. Se pare că această aspirație este pe cale de a se realiza. Mă refer la Alianța „Moldova Democrată” la care, probabil, vom adera și noi, ecologiștii. Poate măcar pericolul recidivei comuniste, care nu este deloc exclusă în februarie 2005, îi va uni pe toți democrații. Așa să ne lumineze și să ne ajute Dumnezeu!

– Politicienii noștri au pierdut o calitate esențială și anume credibilitatea. În ce mod poate fi recuperată această trăsătură indispensabilă pentru o clasă politică ce dorește cu adevărat să servească statul și poporul?

– Clasa politică democrată, care a pierdut din credibilitate, poate să se reabiliteze numai unindu-se într-un singur bloc anticomunist și antitotalitarist, cu adevărat democrat și proeuroatlantic. Sunt sigur că clasa noastră politică națională, cel puțin în cel de-al 12-lea ceas, va da dovadă de înțelepciune și va urma sfatul lui Platon: „Un lucru, ca să fie bine judecat, trebuie judecat de cei pricepuți, iar nu de cei mulți”. Noi, politicienii democrați, purtăm o enormă povară – de a deștepta și de a conduce poporul (electoratul), ținând cont și de povața lui Cicero: „Cine depinde de judecata greșită a mulțimii nepricepute nu trebuie pus printre oamenii mari”. Cu alte cuvinte, dacă ne asumăm datoria de a edifica o societate nouă și durabilă trebuie să conștientizăm responsabilitatea deplină istorică.

– Ați pledat de-a lungul anilor ca limba română să reîntre în drepturile sale: ați semnat în 1988 declarația celor 66 de intelectuali care au abordat pentru prima dată public necesitatea declarării limbii de stat și a revenirii la alfabetul latin. Ați pus umărul la soluționarea acestei probleme și în calitate de parlamentar. Cum credeți, domnule profesor, din ce

cauză chestiunea limbii nu a fost soluționată, așa cum a fost firesc să se întâmple – am în vedere oficializarea denumirii ei corecte și, mai ales, asigurarea priorităților de facto ale limbii române în viața social-politică a R. Moldova?

– Cu toate străduințele oamenilor de știință, ale intelectualilor de expresie națională nu s-a reușit constituționalizarea (în art. 13) limbii române, fiindcă la 1994 a lipsit curajul și responsabilitatea conducerii tânărului stat, iar noi, deputații democrați de atunci (Blocul Țăranilor și intelectualilor și Frontul Popular), din păcate, n-am dovedit suficient spirit organizatoric pentru a impune punctul de vedere științific în problema denumirii limbii. Majoritatea covârșitoare antinațională și primitivă a agrarienilor (cu excepția cântărețului și marelui om de cultură Ion Suruceanu) și a așa-zișilor socialiști au reușit să promoveze, în schimb, prin intermediul mașinii de vot, moldovenismul rudimentar. Și, repet, spre regret, o poziție duplicitară, incertă, confuză, chiar trădătoare, a avut-o în problema dată conducerea de atunci a statului.

– Într-o discuție anterioară ați accentuat necesitatea imperioasă de a însuși permanent limba română. Dvs. care și acum trei-patru decenii – știa toată universitatea – posedați o română impecabilă, subliniați că mai învăț limba română. Cum se explică pasiunea pentru limbă?

– Da, într-adevăr limba maternă trebuie să fie studiată pe parcursul întregii vieți, de la naștere până la moarte. Așa m-a deprins tatăl meu. Deoarece limba ca atare reprezintă poate cel mai sacru, mai complex fenomen nu numai uman, dar și a evoluției Naturii. Personal studiez limba tocmai ca pe un fenomen unic universal, ca etapă superioară a cefalizării sau cerebralizării biosferei planetei Pământ. Păcat numai că mulți dintre semenii noștri o vorbesc cum se nimereste, fără dragoste și răspundere, unii chiar cu o vădită jenă când e cazul să se exprime corect românește. Mă întristează profund această stare de spirit, dacă putem numi astfel fenomenul...

La Costești, Râșcani, în timpul Expediției eco-etnofolclorice româno-române în bazinul Prutului (1990)

– Nu găsiți potrivit că la facultățile cu profil real (biologie, chimie, matematică etc.) ar trebui să fie introduse cursuri de perfecționarea limbajelor specializate?

– Răspunsul meu este afirmativ, deoarece, dacă familia, grădinița și școala, pe parcursul a 18-19 ani (!), nu sunt în stare s-o facă, atunci studiul limbii materne rămâne pe seama facultăților cu profil real, cu toate că deja e cam târziu. Demult acest fapt a devenit un imperativ! Cred, nu mai poate continua dramatica stare de inferioritate provocată de necunoașterea limbii materne. E cunoscut doar că calitatea gândirii este indestructibil legată de forma și conținutul, mai ales de corectitudinea limbii vorbite

și scrise. Visul meu este ca studenții (indiferent de facultate) să vorbească și să gândească ca semenii lor din România, ca tinerii din vârful Carpaților Apuseni.

– Vă rog, domnule Profesor, un gând, un sfat, o urare pentru cititorii revistei *Limba Română*.

– Să-și iubească neamul românesc creat și ocrotit de Dumnezeu, să nu uite de limba fantastic de frumoasă a acestui neam. E frumos, e bine, dar e și greu să fii român! Și aici... punctum, frate Alexandru Băntoș. Îți mulțumesc pentru că mi-ai oferit prilejul să fiu oaspete al Casei Limbii Române și al redacției *Limba Română*. Să ne aibă și să vă aibă în pază Cel de Sus.

Elena PRUS

POETICA MITULUI

De pe timpurile lui Platon se făcea distincție între *logos* și *mythos*, sau între discursul filozofic, științific (discurs direct, înțeles ca discurs despre adevăr) și discursul poetic (discurs indirect, fondat pe ficțiune sau pe minciună)*.

Această diferențiere vine să desemneze două moduri diferite de cunoaștere: unul legat de raționament filozofic și adevăr, celălalt – asociat ficțiunii și subiectivității. Pentru Platon, în **Protagoras**, *mythos* era antonimul lui *logos*, primul numind o povestire fără demonstrație logică, neconvingătoare, o născocire, al doilea numind discursul argumentat, convingător. Opoziția *logos*–*mythos* era subsumată intenției de a ilustra două moduri de cunoaștere neechivalente, respectiv din zona *inteligibilului* și din cea a *sensibilului*, ce operează cu instrumente diferite: *concept* și, respectiv, *imagine*** [15, p. 19-20].

Dacă abordarea mitică este una intuitivă, **poetică**, funcția mitului este **cognitivă** – *căutarea adevărurilor profunde și ascunse*, parcurs orientat de un *sistem de valori* [3, p. 40].

Preluarea mitului din tradiția orală și transpunerea lui în creația poetică corespunde înscrierii lui în circuitul scriptural al culturii moderne.

Scos din ordinea religiosului și adus în ordinea artisticului, mitul se metamorfozează, devine motiv poetic.

Relațiile între mit și literatură trebuie să fie concepute în ambele sensuri. În articolul *Qu'est ce qu'un mythe littéraire?*, publicat în 1984 în *Littérature*, Philippe Sellier menționează că mitul literar nu se reduce la supraviețuirea mitului *etno-religios* în literatură. Autorul definește criteriile determinante ale mitului *etno-religios*: povestire fondatoare, anonimă și colectivă, considerată ca adevărată, având o funcție socio-religioasă, guvernată de o logică a imaginarului și care se caracterizează prin opoziții structurale pertinente. **Trecerea de la mit la mitul literar** este însoțită de păstrarea/dispariția anumitor caracteristici. Cele care dispar sunt primele trei: mitul literar nu fondează și nu instaurează nimic; operele care îl ilustrează sunt în principiu semnate; și, în sfârșit, mitul literar nu este considerat ca adevărat. Trăsăturile comune ale mitului religios și ale celui literar sunt saturarea simbolică, organizarea compactă și explicarea metafizică.

Pe măsură ce s-a perimat esența lui religioasă, *mitul a trecut în literatură și artă*, fiind considerat *ficțiune poetică* (exprimând adevăruri morale eterne), *sursă de inspirație*. Dispariția treptată a ambivalenței universale a simbolurilor sacre, care se regăsesc în mituri, a transformat miturile în simple ficțiuni. De-a lungul timpului, caracterul inițiativ al acestor povestiri a dispărut câte puțin îndărătul *aspectului lor poetic și romanes*.

* Deseori este invocată o altă explicație, de ordin lexicologic. Până în epoca clasică, cuvintele grecești *mythos* și *logos* nu se opuneau: ambele desemnau povestiri sacre care aduceau în scenă zei sau eroi. Începând cu secolul al VI-lea î.e.n., ele se diferențiază, *logos* desemnând discursul în căutarea adevărului, construind o cunoaștere obiectivă, legată de logic și de rațional, iar *mythos* – un discurs care se bazează pe iluzie, deci neverosimil sau „mincinos”. Specificitatea mitului devine ceea ce *logosul* nu este: rumoarea, neverificabilul.

** Dacă *mythos*-ul se opune în mod esențial *logos*-ului, deci oricărei explicații raționale a existenței și a lumii, el nu se poate confunda nici cu *fabula* (deși acesta era cuvântul latin pentru grecescul *mythos*), neavând o finalitate moral-didactică nici cu *legenda* (care derivă de la o realitate istorică), nici cu *basmul* (gradul superior de complexitate în plan funcțional și psihologic al povestirilor mitologice).

Dacă Platon condamna drept imorale poveștile mitologice ale poezilor folosite în educarea tineretului, afirmând că acestea sunt povestiri cărora nu trebuie să li se îngăduie accesul în Cetate (**Republica**, II), Georges Dumézil, la începutul lucrării sale **Mit și Epopee**, este aproape de a recunoaște că astăzi noi nu cunoaștem miturile decât prin literatură. Mai devreme sau mai târziu, miturile sunt chemate la o carieră literară proprie. Ce s-ar cunoaște despre Ulise fără Homer sau despre Antigona fără Sofocle?

Artistul se găsește într-un raport de „mitologizare” față de natură și de societate, determinat de concepția și personalitatea sa. Expresie a protocreării artistice a umanității, vigoarea imaginativă a mitului este incontestabilă. Preluând anumite motive literare, artistice, scriitorul sau artistul aduce modificări cu o mare libertate, rezervându-și chiar dreptul de a-i adăuga semnificații noi. Pierre Albouy consideră chiar că această inovație este un criteriu esențial: dacă o *semnificație nouă* nu se suprapune datelor tradiției, nu putem vorbi de mit literar [1, p. 12]. Northop Fray consideră că devin literare miturile în care nu se mai crede și care sunt detașate de ritual și de cult: „Les mythes auxquelles on ne croit plus, qui ne sont plus rattachés au culte et au rituel, deviennent purement littéraires” [10, p. 54]. Autorul înțelege evoluția literaturii ca trecere a sacrului în profan.

Pierre Brunel consideră că mitul ne parvine îmbrăcat în haină literară și că el este deja, vrem noi sau nu, literatură [4, p. 11]. *Raporturile literaturii cu mitul sunt destul de complexe: literatura împrumută, asimilează, transformă, dar și creează mituri*. Preluat de literatură, mitul se regăsește la baza tuturor marilor teme ale literaturii, care nu face decât să dezvolte, cu posibilitățile ce-i sunt proprii, meditația asupra experiențelor umane. „Pentru a obține o anumită viziune și efectul estetic corespunzător, literatura împrumută

tipuri de personaje, teme, motive, imagini, simboluri proprii mitului, împrumută, o dată cu acestea, ceva din dimensiunea sacrului acreditat de mit” [2, p. 32].

Literaturizarea miturilor constă în prelucrarea lor poetică, poetizare ce schimbă adesea ponderea simbolurilor și introduce alte simboluri, alegorii, o mare cantitate de tropi, o recondiționare a miturilor în perspectivă morală (Homer în **Iliada** și **Odiseea**, Ovidiu în **Metamorfoze**, Snorri Sturluson în **Edda Nouă** ș.a.).

Alături de Panteonul *miturilor clasice greco-romane*, aceeași forță magică o au și personajele de ficțiune ale *miturilor literare noi-născute*, ale povestirilor literare prestigioase cărora le-a dat naștere Occidentul modern: *Tristan și Isolda*, *Don Quijote*, *Don Juan*, *Gulliver*, *Faust*, care au căpătat, progresiv, statutul veritabililor eroi mitici. La fel ca și în miturile originare, aceste figuri propun modele simbolice și semnificații existențiale în care putem să ne recunoaștem. Se creează impresia că mitul ia naștere chiar în sânul literaturii. Aceste mituri sunt de două ori literare, constata Pierre Brunel. Vom recunoaște cu ușurință în **Tristan și Isolda**, **Faust** și **Don Juan** scenarii renumitelor povestiri cu elemente mitice: cochetărea, pactul cu Diavolul, statuia de piatră [6, p. 13]. Astfel, mitul contemporan reflectă concepte moderne suprapuse celor moștenite.

Philippe Sellier s-a arătat însă mai rezervat față de alte ansambluri de „mituri literare”. Alături de categoriile de *mituri para-biblice* (scenarii reușite despre povestirile sacre: Golem, Lilith, Ahasfer-Jidovul rătăcitor); *mituri politico-eroice* (povestiri-epopei cu protagoniști istorici transformați în figuri mitice: Alexandru, Cezar, Ludovic al XIV-lea, Jeanne d’Arc sau Napoleon), el evidențiază și mituri care corespund cu ceea ce Michel Butor numea „*le génie de lieu*” – Veneția, spre exemplu, care frapează, fără îndoială, imaginația, dar nu implică o situație care se dezvoltă în povestire.

Constatăm astfel că ansamblul

de mituri literare s-a lărgit considerabil, comentează Pierre Brunel tipologia lui Ph. Sellier. El mai adaugă la lista lui Ph. Sellier miturile pe care Mircea Eliade le numește *imagini-forță* (images-forces): Progresul, Rasa, Mașina etc. „**Mitizarea** se produce uneori în conștiința comună, iar literatura doar înregistrează acest fenomen. Alteori literaturii îi revine această inițiativă. De unde o nouă categorie de mituri literare: **tot ce literatura a transformat în mituri.**” [4, p. 13].

UNIVERS MITIC / UNIVERS ROMANESC

Marthe Robert întrevece, în spatele oricărei reprezentări românești, un mit, adică o povestire care conține o întrebare a romancierului adresată sieși și lumii. Universul romanesc, la fel ca și cel mitic, presupune o relație de cauzalitate între om, istorie, societate, lume, oferind astfel o lectură care ordonează dezordinea realului. Literatura oferă și ea numeroase proiecte, cum ar fi cele ale lui Balzac, Zola sau Proust, fondate pe o estetică totalizantă care conferă operei o dimensiune universală. În aceste *arhitecturi complexe*, fiecare roman se asociază altuia printr-o *rețea de ecouri și imagini care asigură întoarcerea personajelor* și dimensiunea alegorică a unor situații. **Asemănarea între universul mitic și cel romanesc** conferă o dimensiune universală și simbolică **personajului, transformându-l în tip** (Goriot interpretat ca un Hristos al paternității, iar Vautrin ca o figură satanică) și **situațiilor, prezentându-le ca exemplare**. Balzac explică, în introducerea la **Comedia umană**, că el reprezintă toate existențele *ca faze tipice*: „Mon ouvrage a sa géographie comme il a sa généalogie et ses familles, ses lieux et ses choses, ses personnes et ses faits; comme il a son armorial, ses nobles et ses bourgeois, ses artisans et ses paysans, ses politiques et ses dandies, son

armée, tout son monde enfin!” [Oeuvres complètes, t. I, Gallimard, coll. „Bibliothèque de la Pléiade”, p. 18, 19]. Astfel, miturile oferă imagini deosebit de bogate în *situații* care se regăsesc în orice societate umană și furnizează imagini ideale ale indivizilor care înfruntă și dezleagă aceste situații și sunt *eroi* [1, p. 12].

Roger Callois distinge **mitologia situațiilor** interpretate ca proiecție a unor conflicte psihologice (acestea acoperind, în cele mai multe cazuri, complexe psihanalizei) și **mitologia eroilor**. **Eroul** este cel care violează prohibițiile sociale pentru a rezolva situația mitică, găsind o ieșire fericită sau nefericită [5, p. 18, 19].

Mitul asigură, menționează J.Y. Tadié, fuziunea celor trei elemente principale ale povestirii: personajul, spațiul și timpul [16, p. 154].

Critica modernă dezvăluie, în spatele intrigii românești, mituri, adică arhetipuri care constituie și structurează în imaginația noastră „locuri comune ale eternului vis uman”. Exprimând această teză, împrumutată de la Jung, într-un limbaj care vine de la Saussure și trimite la **Antropologia structurală** a lui Lévy-Strauss, Gilbert Durand revine la „semantismul primordial al sufletului uman”.

Mitul literar oscilează între polul magic (Nerval) și cel intelectual (Gide, Giraudoux), între polul individual (*un* scriitor, o operă) și cel colectiv (arhetipurile, repercusiunea socială).

„Mitul se prezintă ca un exemplu logic de *acțiune, de pasiune sau de spiritualitate*, scopurile urmărite de el permițând distingerea celor trei căi de realizare metafizică, și anume *acțiunea, dragostea și cunoașterea*. Sub aspectul lor istoric, aceste modalități pot lua chipul unui *erou în căutarea bogăției, gloriei sau a sfințeniei*. Actorii se pot schimba, funcțiile rămân, de vreme ce știm că în existență situațiile nu depășesc un foarte mic număr de teme posibile” [Benoist, p.120]. Astfel, un început **de mitologie urbană** vom găsi în **Biblie** și Antichitate. Miturile

lui Solomon și ale Semiramidei sunt acțiuni exemplare. Legendele lor povestesc despre cucerirea puterii temporale de către două personaje întemeietoare de orașe, care își încep domnia printr-o crimă rituală, la fel cum biblicul Cain, fondator de oraș prin excelență, l-a ucis pe Abel și Romulus, fondatorul Romei, l-a ucis pe Remus. Domnia lui Solomon începe cu omorârea fratelui său, Adonia, iar cea a Semiramidei – cu uciderea soțului ei, regele Ninos. Fapt ce le îngăduie să domnească și să ducă la bun sfârșit construcțiile care i-au făcut legendari, Templul din Ierusalim și grădinile din Babilon.

STRUCTURA ȘI ELEMENTELE MITULUI

Povestirea mitică, la fel ca și cea literară, se subordonează aceleiași **dinamici duble**: una se desfășoară pe axa *orizontală* (sau *sintagmatică*) și ține de desfășurarea istoriei, progresiei narative; cealaltă se desfășoară pe axa *verticală* (*paradigmatică*), bazată pe relațiile dintre elementele constitutive ale povestirii (relații între personaje și diversele instanțe politice, religioase, morale, familiale etc., relații orientate de logica contrariilor: cea a dorinței / respingerii, a căderii / ascensiunii, a venirii / plecării, a posesiunii / distrugerii, a pasiunii / acțiunii, a fuziunii / ținerii la distanță etc.).

Mitul pune în scenă evenimente majore, situații violente, care implică imagini și evenimente marcante, constată Colette Astier [6, p. 1079]. El se definește nu doar prin intensitatea scenelor, ci și prin organizarea pe care-o impune. Iar una dintre legitățile fundamentale ale articulării mitologiei este cea a **contrastului**. Orice mit poate fi citit prin prisma scenelor, imaginilor sau dualităților antitetice: viață și moarte, plenitudine și lipsă, satisfacție și frustrare etc. Mitul are tendința de a scoate la suprafață în termeni de catastrofă imposibilitatea de a fi în același timp mamă și

amantă, soție răzbunătoare și mamă satisfăcută, fecior și soț, Antigona și Creon. „Orice mit este un *condensat de „diferențe”*, constată G. Durand, de diferențe ireductibile prin orice alt sistem de logos. Mitul este discursul ultim unde se constituie **tensiunea antagonistă**, fundamentală oricărui discurs, adică oricărei „dezvoltări a sensului” [7, p. 26]. Cl. Lévy-Strauss insistă asupra caracterului „*dilematic*” al *discursului mitic*. Mitul este pasibil, așadar, de o logică a antagonismelor asemenea celei studiate de Ștefan Lupașcu, și pe care Derrida ar numi-o „conflictorială”. Astfel, Nietzsche stabilește că mitul ce întemeiază gândirea civilizatoare a Greciei este povestirea despre antagonismul dintre forțele apolinice și forțele dionisiace.

PERSONAJUL MITIC

Grație convergenței datelor din mai multe domenii, Gilbert Durand a propus o definiție operațională a mitului și a plasat noțiunea de mit în miezul oricărei *perspective antropologice contemporane*: „Mitul apare ca o povestire (discurs mitic) ce pune în scenă personaje, decoruri, obiecte valorizate simbolic, segmentabilă în secvențe sau unități semantice mai mici (miteme) în care se investește în mod obligatoriu o credință (contrar fabulei sau basmului) numită „pregnanță simbolică” (E. Cassirer) [7, p. 38]. „Traseul antropologic” al lui Gilbert Durand este o combinație între perspectiva psihanalitică și cea socio-culturală.

Mitul este o povestire fabuloasă care exprimă prin imagini anumite *aspecte ale condiției umane*. În lucrarea **Mit. Mitogeneză. Mitoferă** V. Kernbach racordează definiția mitului la dimensiunea *antropologică*: „Mitul este un mod de a regândi lumea, o formă specifică de a retrăi spiritual **existența umană în lume**, de a înțelege ființa omenească în proiecție cosmică, fie când această proiecție reflectă un *univers finit* sau

infini, dar deschis și insondabil, fie când se limitează la un *univers închis, terestru, social*” (p. 5).

Omul modern suportă ceea ce Eliade numește „influența unei **mitologii difuze**” care oferă numeroase **modele de imitat ale eroilor reali și imaginari**: personaje de roman, eroi de război, staruri de cinema etc. „Imitația arhetipurilor trădează un anume dezgust de propria istorie personală și tendința obscură de a transcende momentul istoric local, provincial și de a regăsi „Marele Timp”, oricare – fie el chiar Timpul mitic al primei manifestări suprarrealiste sau existențialiste” [8, p. 135]. Această constatare se potrivește cum nu se poate mai bine *imaginii mitice a Parizienei*, care este lansată și descoperită ca model exemplar, demn de a fi imitat atât în Franța, cât și în străinătate.

Societatea și-a materializat în eroii săi visele și idealul, întotdeauna prezent, al depășirii istoriei și condiției umane.

Există în mentalitatea și psihicul colectiv un ansamblu de visuri, de speranțe care așteaptă doar ocazia pentru a se agăța de o realitate, și atunci când apare *un fenomen sau un personaj investit* cu o anumită putere și având o anumită funcție, el cristalizează imediat toate aceste visuri și speranțe.

Găsim la Denis de Rougemont definiția mitului înțeles ca **scenarii mitice**: „mitul este o poveste, o fabulă simbolică, simplă și tulburătoare, care rezumă un *număr infinit de situații mai mult sau mai puțin asemănătoare*. Mitul ne permite să observăm dintr-o dată anumite tipuri de **relații invariabile** și să le desprindem din mulțimea *aparențelor cotidiene*” [13, p. 26].

N. Ferrier-Caverivière subliniază că mitul trebuie să fie *simplu, imaginea mitică a unui personaj este o imagine simplificată, amplificată, idealizată (sau divinizată) și repetabilă*. Toate aceste elemente nu se exclud reciproc. Totuși nu este obligatoriu, menționează autoarea, ca toate elementele să fie de față, unele putând fi lipsă [9, p. 608].

Pentru a se impune, constata N. Ferrier-Caverivière, *mitul trebuie să reia o virtute, un viciu, o tendință distinctă, o idee-forță*. Pornind de aici, artistului îi revine rolul de a interveni prin culorile și nuanțele stilului său. Mitul este susținut de *imaginile reprezentative și de șocul de contraste*. Astfel, în cazul lui Napoleon, mitul este susținut de două aspecte complementare: ascensiunea sa prodigioasă la început și căderea vertiginoasă. *Destinele extraordinare*, cu dimensiuni de obicei tragice, se pretează universului mitic, ele au valoare de *model* pe care Providența îl propune genului uman [6, p. 609].

Personajul ridicat până la rangul de mit apare *în lumină divină sau diabolică*, el pare a avea o corespondență cu realul.

Otto Rank vede *itinerarul* obișnuit al personajului în opera romanească în tripla secvență tematică: nașterea obscură, împlinirea fabuloasă a faptelor eroice, afirmarea valorii și a diferenței sale. Mitul eroului împrumută întotdeauna aceeași structură, fie că e vorba de ficțiune mitologică, de povestiri biblice, de romanul propriu-zis, de romanul polițist sau de propaganda politică.

Se înțelege deseori prin mit un sens apropiat de cel de *imagine ideală, ideal de atins* – de filozof, de poet etc., cum ar fi mitul lui Rimbaud, explorat de Étiemble, sau cel al lui Lautréamont la suprarrealiști. Este vorba despre folosirea cuvântului, propriu unui limbaj destul de comun, cu sensul de imagine deformantă sau înșelătoare [1, p. 14].

ARHETIPURI

În literatură, mitul ține de o istorie cristalizată, de obicei, într-o *imagine* prestigioasă și exemplară, deoarece rezumă spiritul cel mai profund al unei culturi. Gândirea mitică este una arhetipală, care operează cu **arhetipuri** sau **prototipuri**. Conceptul de *arhetip* a fost creat de Platon și înseamnă tip primordial,

originar (gr. *arche* – origine; *typos* – tip). Orice povestire, orice imagine, demne de expresie literară, descinde dintr-un arhetip. Eva este prezentă în spatele oricărei femei prin definiție fatală, există un rit de inițiere în spatele fiecărui roman de aventuri, o dramă ritualică ce ține de mimarea sacră sub orice formă teatrală. Iar în spatele marilor orașe românești, cum ar fi *Petersburg* de A. Belâi, *Manhattan Transfer* de Dos Passos sau *Berlin Alexander Platz* de A. Döblin, Camille Dumoulié percepe imaginea biblică și mitică a orașului blestemat de Dumnezeu, Babel și Babilon. Oriunde și întotdeauna se regăsesc aceleași scheme care gravitează în jurul acelorași poli magnetici: există întotdeauna un Sigurd pentru a ucide dragonul; Tatăl sau Patriarhul dictează Legea și veghează la Ordinea sa, Mama sau Marea Zeiță asigură fantezia, proliferarea și farmecul (charme, carmen) Vieții. Mitul este o imagine artistică multidimensională.

TEMATICA MITULUI

Tema, constata P. Albouy, este existențială și traduce un raport între subiect și obiect, sub formă de adeziune sau respingere; tema este iterativă, traducând o obsesie [1, p. 13]. În interiorul unei opere teme le formează o rețea.

Povestire imaginară sau de origine istorică, mitul include forțe naturale (crearea lumii, aștrii, Potopul...), condiția umană (Fatalitatea, Moartea, lupta Binelui cu Răul...) sau marile tipuri comportamentale (Dragostea, Revolta, Războiul, Puritatea...), incarnate de divinități sau de eroi legendari. Dacă miturile sunt inombrabile, constată Northop Fray în **La parole souveraine**, există doar un număr limitat de specii de mituri: mituri ale creației, ale căderii, ale exodului și ale migrației, ale distrugerii genului uman în trecut (ale Potopului) sau în viitor (mituri apocaliptice), ale mântuirii.

Vom concluziona că interesul

euristic și metodologic față de mit, în general, și față de mitul literar, în particular, manifestat pe parcursul secolului al XX-lea, este, în opinia lui Gilbert Durand, semnul unei considerabile schimbări, ea însăși mitologică, în epistema și ideologia secolului al XX-lea.

BIBLIOGRAFIE

1. ALBOUY, Pierre, *Mythes et mythologie dans la littérature française*, Paris, Armand Colin, 1998.
2. ANGELESCU, Silviu, *Mitul și literatura*, București, Univers, 1999.
3. BOIA, Lucian, *Pentru o istorie a imaginarului*, București, Humanitas, 2000.
4. BRUNEL, Pierre, *Dictionnaire des mythes littéraires*, Paris, Editions du Rocher, 1988.
5. CALLOIS, Roger, *Mitul și omul*, București, Nemira, 2000.
6. *Dictionnaire des mythes littéraires*, Paris, Rocher, 1988.
7. DURAND, Gilbert, *Introduction à la mythologie, mythes et société*, Paris, 1998.
8. ELIADE, Mircea, *Eseuri. Mitul eternei reînnoiri. Mituri, vise și mistere*, București, Editura Științifică, 1991.
9. FERRIER-CAVERIVIÈRE, Nicole, *Figures historiques et figures mythiques*. În *Dictionnaire des mythes littéraires*, 1988.
10. FRAY, Northop, *Anatomie de la grammaire*, Paris, Gallimard, 1969.
11. RANK, Otto, *Le mythe de la naissance du héros*, Paris, Payot, 1983.
12. ROBERT, Marthe, *Roman des origines et origes du roman*, Paris, Gallimard, 1972.
13. ROUGEMONT, Denis, *Iubirea și Occidentul*, București, Univers, 2000.
14. SELLIER, Philippe, *Qu'est-ce qu'un mythe littéraire?* În *Littérature*, 1984.
15. SURDULESCU, Radu, *Critica mitic-arhetipală. De la motivul antropologic la sentimentul numinosului*, București, Alfa, 1997.
16. TADIÉ, Jean-Yves, *Le récit poétique*, Paris, Gallimard, 1997.

Diana VRABIE

TRESTIILE LUI MIDAS

Afirmându-se destul de timid la început, *jurnalul intim*, un fel de *specie-pilot* al genului (auto)biografic, își va croi treptat drumul lui printre celelalte genuri, reușind să se impună triumfător la începutul secolului al XX-lea. Oscilând între memoria materială și calitatea de îndreptar etic, dar înglobându-le totodată pe amândouă, jurnalul intim înregistrează cota cea mai înaltă de subiectivizare a discursului între toate genurile biograficului. Autorul se are pe sine ca obiect și scrie despre sine însuși. Philippe Lejeune definește jurnalul intim prin relația de identitate dintre *autor*, *narrator*, *personaj* care nu reprezintă în narațiunea diaristică decât aceeași persoană: diaristul. În mod obișnuit, jurnalul este definit ca o confruntare efemeră dintre eul interior și Celălalt, dintre spiritul creator și biografie. *Subiectivitatea*, *intimitatea*, *subconștientul* sunt doar câteva dintre dimensiunile constante pe care autorul încearcă să le opună timpului. Spre deosebire de autobiografie, care se scrie la o distanță mare de timp față de evenimentele trăite, și, de regulă, la sfârșitul vieții, pentru a fi publicată mai târziu, jurnalul rămâne un gen secret, deschis, care nu pleacă de la rememorarea în timp a unor incidente de viață, ci de la înregistrarea acestora în momentul producerii lor. În timp ce autobiografia comprimă mari secvențe de timp, suprimând uneori ani întregi, jurnalul fragmentează durata unei zile, permițând surprinderea acesteia în autenticitatea ei. Singura notă relevantă a acestor două specii este faptul că *reflectă viața comună a autorului*.

Jurnalul, ca specie literară, corespunde cel mai bine dezideratului de autenticitate, în accepția de *onestitate interioară*. Tolstoi, în momentul

când se hotărăște să scrie un jurnal ultrasecret, **Jurnal numai pentru mine**, notează: „să mă descriu pe mine cu tot adevărul așa cum sunt eu acum, cu toate slăbiciunile și proștiile mele” (18 mai 1903). Stendhal pune autenticitatea, în accepția de sinceritate față de sine, în fruntea virtuților unei scrieri intime. El își ia angajamentul, în calitate de intimist, să fie deplin sincer în confesiune: „Vom vorbi cu sufletul deschis, ca și noi cu înșine, fără să menajăm nici expresiile, nici convențiile” (9 martie 1811). Amiel jură pe sinceritate și nu vede posibilitatea unui jurnal intim în afara ei: „Un martor care nu spune tot adevărul este un martor fals, ca și acela care alterează adevărul și mai mult chiar decât cel care îl ascunde”.

În ceea ce privește problema sincerității și a fidelității evocării în jurnal, părerile se împart. G. Călinescu afirmă răspicat: „jurnalul e principial nesincer”, adăugând „chiar în aceste rânduri am mințit”. Tolstoi, care se spovedește tot timpul în jurnalul său, declară că nu este totdeauna sincer: „tot ce e scris în acest caiet e aproape minciună, fals”. Paginile de bătrânețe ale lui Edmond de Goncourt sau chiar și jurnalul lui Renard, monument de sinceritate, reflectă, pe anumite segmente, degenerarea sincerității. Chiar Gide, campionul mondial al sincerității, recunoaște că ambiția de a scrie bine, orgoliul de a fi elocvent înăbușă, în paginile de jurnal, meritul sincerității. În narațiunea diaristului există, de fapt, o „frână” interioară care temperează intensitatea confesiunii. Chiar cei mai curajoși diarști recunosc că nu și-au dezvăluit integral intimitatea din motive întemeiate: teama de a nu fi luați în râs sau teama de represaliiile sistemului politic, frica de a nu se compromite în fața familiei sau a posterității etc. De altfel, sinceritate absolută nici nu există, căci nu este posibilă, cum imposibilă este (auto)cunoașterea absolută. Sinceritatea nu poate fi manifestată în chip absolut nici atunci când instanța de raportare prezumată este persoana autorului-lector. Unul dintre multiplele impedimente în realizarea sincerității

o constituie intervalul dintre timpul trăirii și timpul transcrierii. Oricât ar părea de directă, de indiferentă față de stil, scrierea jurnalului presupune o anumită doză de elaborare. Confesiivitatea absolută, în sensul sincerității totale, ar presupune acceptarea auto-devoalării necondiționate, ceea ce ar duce la vulnerabilizarea propriului eu. Problema sincerității confesiunii este pusă în mod tranșant de unul dintre cei mai inițiați lectori profesioniști de jurnale, Eugen Simion. Într-o cronică scrisă la apariția **Jurnalului** lui Drieu la Rochelle, criticul remarcă: „Cine a citit mai multe jurnale știe cât de nesinceră este, de regulă, sinceritatea diaristului. El construiește chiar atunci când dezvăluie slăbiciunile ființei sale, o imagine ce întrece cu mult meritele sale”. Dar din moment ce sinceritatea poate fi considerată ca un raport al inavuabilului față de convenția socială a timpului, ea nu ține de domeniul strict literar, „căci dacă „sinceritățile” se reduc la simple informații inavuabile, fără să pătrundă în sfera autenticului, ca asemănări esențiale cu realitatea, ele nu devin semnificative literar” [1, 110]. Așadar, sinceritatea jurnalului trebuie căutată în implicarea în scriitură a eului narant, care se are pe sine drept subiect și obiect, și nicidecum în banalitatea „documentară”.

Devoalarea este constant asociată cosmetizării propriului eu biografic. Volumul acestei dozări îi poate scăpa chiar autorului însuși și, de aici, se naște iluzia *sincerității liminare*: jurnalul rămâne o simplă verigă în tentativa regăsirii propriului trecut. Deși regăsirea istoriei sinelui rămâne o pură iluzie, trebuie menționat faptul că tocmai aici se accentuează mai pregnant diferența calitativă, în ordinea sincerității, dintre jurnal și memorii. Consemnarea sporadică a faptelor reușește, într-o anumită măsură, să eludeze sistemul de cenzuri, presupus de ficționalizarea intenționată și de cea neintenționată. În timp ce autobiografia supune întreaga anecdotică unei grile unice, aceea a autoevaluării exhaustive din momentul scrierii, jurnalul surprinde

succesiunea iluziilor despre sine ca date ale biografiei personale. „Pe de o parte avem *succesiunea mozaicală* (jurnalul), pe de cealaltă, evocarea *dătătoare de sens, integrativă*, falsificând biografia din perspectiva romanescă a autorului omniscient în vederea construirii unui *destin* (autobiografia). Din punctul de vedere al diaristului, jurnalul reprezintă o bază de date a propriei istorii nesistematisate încă. De aici sinceritatea gradual mai împlinită a jurnalului și satisfacția mai deplină a lectorului. Schematismul memorialisticii, diaristul îi opune practic *dosarul unei existențe*, cu reticențele, contradicțiile, repetițiile, triumfurile și platitudinile inerente. Asumarea acestora prin consemnarea lor reprezintă în fapt garanția *fidelității relatării*” [2, 13].

Deși antecedentele jurnalului pot fi regăsite încă în opere ca **Meditațiile** lui Marc Aurelius, **Jurnalul de călătorie** al lui Montaigne, **Jurnalul** lui Samuel Pepys, statutul de specie literară el și-l dobândește abia în timpul preromantismului și romantismului, când egotismul autoanalitic devine prioritar în literatură. Nașterea jurnalului propriu-zis va fi provocată de apariția unei noi filozofii despre om, personalitate și posibilitățile de cunoaștere ale individului, de „apariția conștiinței individului și a libertății sale de a se gândi pe sine ca unicitate și, totodată, de a încerca să se situeze în lume” [3, 51]. La începutul romantismului ideologii elaborează o filozofie a persoanei și o metafizică a eului, ceea ce explică dorința îndrăzneată a omului de a vorbi despre sine la persoana întâi, sub presiunea impulsivității conștiinței sale că este o ființă fără egal pe lume și că experiența lui merită a fi comunicată. „Jurnalul intim apare atunci când conștiința sinelui și experiența sinelui ajung la echilibru”, susține Mircea Mihăieș, „reflecția se întâlnește cu practica, iar scriitorul se transformă în propriul instrument de cunoaștere, de investigare a lumii interioare” [4, 294]. Jurnalul reprezintă, în fond, un semn de maturitate a culturii și, mai mult decât atât, indică gradul de

dezvoltare a conștiinței personalității umane. Omul a simțit dintotdeauna nevoia să-și manifeste sentimentul unicității în lume a personalității sale inconfundabile, descoperindu-și totodată resorturile interioare. Direct sau indirect, cunoașterea de sine, studiul ființei profunde intră în spațiul jurnalelor. Un diarist nu face altceva, în planul cel mai profund al narațiunii sale, decât să exprime ceea ce a cunoscut prin propria experiență. Chiar și jurnalul ținut în secret reprezintă o cunoaștere de sine, o coborâre sistematică în spațiul eului profund, cum îi spune Proust. De regulă, orice tentativă de autocunoaștere răscolește, doare, întristează. „Teribil supliciu să-ți refaci în gând viața, cu ocaziile ei pierdute și cu stupiditățile ei”, afirmă Constantin Noica [5].

Kafka și mulți alți diarști văd în jurnal un instrument de cunoaștere, dar și un mijloc de apărare. „Apărare prin cunoaștere și mai ales apărare prin mărturisire”, sugerează Eugen Simion. Generații succesive de diarști justifică proliferarea jurnalului prin nevoia de autocunoaștere. Maine de Biran va pune în jurnalul său într-un mod mai acut problema cunoașterii de sine. El face din acest subiect o temă prioritară: scrie ca să descopere fenomenele variabile ale sensibilității interioare, cu alte cuvinte, omul profund care este „son moi profond”. „A nota în caietul secret este totuna cu „penser à soi”; a prinde vârtejurile din *le dedans*, a analiza cu minuție fluctuațiile spiritului și ale sufletului [...]. Adevărul este că metafizicianul Biran face din scriitura privată diagrama și depozitul acestui proces de autoanaliză perpetuă, pornind de la ideea că cine reușește să se cunoască bine pe sine devine „stăpân pe sine” [3, 47]. Atât diaristul, cât și memorialistul nu fac altceva decât să se cunoască pe sine, cu deosebirea că dacă autorul de memorii „chercher à se faire connaitre”, diaristul – „chercher à se connaitre” (Maurice Chapelain). Așadar, tema esențială a jurnalului este procesul cunoașterii de sine, modificat substanțial în diaristica secolului al XIX-lea, marcată de o

schimbare radicală în modul în care individul se gândește pe sine și în felul în care încearcă să se cunoască. Odată cu psihanaliza și liberalizarea moravurilor, diariștii încetează de a mai respecta interdicțiile tradiționale, descoperindu-și frustrațiile, complexe, reducând în felul acesta volumul secretelor care defineau altădată psihologia individului. Modificarea esențială vizează schimbarea raporturilor dintre *le dehor* și *le dedans* (Eugen Simion).

Deși are rădăcini mai vechi, *jurnalul* ca specie privilegiată a literaturii de frontieră se dezvoltă spectaculos în secolul al XIX-lea, când voga literaturii confesive atinge apogeul, modificând substanțial statutul acestui tip de scriere, comparată mult timp cu o Cenușăreasă față de celelalte surate. Aflat într-un permanent proces de completare, jurnalul a debutat fără pretenția literarității. Edgar Papu a raportat începuturile „notațiilor” și a „jurnalelor intime” la călătoriile Renașterii și la „jurnalul de bord” [6, 46-47]. În Franța secolului al XV-lea primatul îl deținea *jurnalul-cronică*, având drept clauză anonimatul. Autorii acestor jurnale erau, de regulă, subalterni puși în situația de a consemna anumite evenimente. Astfel, secretarul cancelarului Duprot ține un drastic registru de cancelarie. Héroard, medicul lui Ludovic al XIII-lea, scrie un **Jurnal** de curte, între 1574-1589. În aceeași situația de interpus se situează Pierre de l'Étoile, când semnează un jurnal pentru regele Henri al III-lea. În secolul al XVI-lea jurnalul oscilează indecis între diferite forme: *jurnalul-cronică*, *jurnalul-carnet*, *jurnalul-caiet*. Doar puține jurnale din secolul al XVI-lea s-au păstrat, printre care jurnalul ținut de regele Edward al VI-lea în copilărie. În Anglia, jurnalul intim demarează destul de dificil prin jurnalul lui Pepys, scris într-un alfabet cifrat, care amestecă mai multe limbi. Secolul al XVII-lea înregistrează un viu interes față de această specie, ilustrată prin jurnalul de tinerețe al lui Arnauld d'Andilly, **Journal historique et anecdotique du règne de Louis XV** al lui E.-J.-Barbier sau prin jurnalul

lui Olivier **Le Fèvre d'Ormesson**. În secolul al XVIII-lea jurnalul intim proliferază în mod fabulos, devenind chiar o modă. Este o perioadă când mai ales femeile țin cu regularitate jurnale. Câteva dintre cele mai importante autoare de jurnale au fost Mary Countess Cooper (1685-1724), Elizabeth Byrom (1722-1801), Fanny Burney (1752-1840), Lady Mary Coke (1756-1829), Lybbe Powys (1756-1808). O curiozitate a secolului al XVIII-lea rămâne **A Journal of the Plague Year (Jurnal din anul ciurmei; 1722)**, o reconstituire istorică a mării ciurme din Londra anilor 1664-1665, semnată de Daniel Defoe. Marchizul de Sade experimentează formula *jurnalului de închisoare*, care din anii '90 încoaace va înregistra un real succes. Plictisit de viața intimă a scriitorului, de „aventura cărții” sau „descoperirea lumii ascunse a eului”, cititorul contemporan manifestă interes pentru propria sa istorie, ținută sub șapte lacăte, în spatele căreia pot fi descoperite aventurile individului confruntat cu lumea. Experiența închisorilor comuniste, a lagărelor de concentrare, exilul, culisele vieții politice totalitare devin astăzi teme predilecte ale jurnalului. Acest tip de scriere este mai degrabă un amestec de jurnal *à rebours* și memorialistică, dar cu atât mai provocator ca material epic. Romanul își va afla în acest tip de scriere noi surse de revitalizare, pe care le-a exploatat cu succes Paul Goma în **Gherla**, scriere inspirată din experiența închisorii, la limita puterii de rezistență a ființei umane.

De la sfârșitul secolului al XVIII-lea și pe tot parcursul celui următor apar multe alte jurnale. Unele dintre cele mai bune au fost ținute de femei; printre care, Lady Holland (1770-1845), Mary Frampton (1773-1846), Lady Charlotte Bury (1775-1861). Majoritatea textelor menționate nu au aparținut unor poeți, romancieri sau dramaturgi, deși câteva au lăsat imaginea a ceea ce s-ar putea numi scriitori ocazionali. Există totuși un mare număr de lucrări parte jurnal, parte caiet personal. Exemplele cele mai valoroase sunt reprezentate de:

Notebooks-urile lui Shelley (publicate abia în 1911); **Notebooks**-urile lui Samuel Butler (1912); **The Journal of a Disappointed Man** (1919) de W. N. P. Barbellion; **Journal**-ul Katherinei Mansfield (1927); **Journals** de Arnold Bennett (1933-1934), o carte remarcabilă, în paginile căreia Bennett și-a consemnat în detalii existența zilnică din 1896 până la data morții sale, în 1931; **A Whiter's Notebook (Bilanț; 1949)** de Somerset Maugham. Uneori, autorii țin jurnale despre scrierea unei cărți. Un exemplu interesant din literatura engleză este volumul **In Search of a Character** (1962) de Graham Greene, un scurt jurnal al călătoriilor sale în Congo, ce constituie „germenele” romanului **A Burnt-Out Case (Un caz de mutilare; 1961)**. În Franța obiceiul de a scrie jurnale și însemnări intime este puternic încetățenit. Mai ales scriitorii manifestă un viu interes pentru *jurnalul intim*. Printre cele mai renumite se află **Journal intime** (1895) și **Cahier rouge** (1907) ale lui Constant; **Journal intime** al lui Amiel, pe care autorul l-a ținut timp de mai bine de treizeci de ani, începând cu 1847; **Jurnalul** fraților Goncourt, ținut de aceștia din 1851 până în 1870 și continuat de Edmond; **Journal (Jurnal)** al lui André Gide, pe care autorul l-a început în 1885 și îl mai completa încă în 1947. Printre alții francezi celebri care au scris asemenea jurnale se numără: Baudelaire, Leon Bloy, Du Bos, Renard și De Vigny. Pictorii Gauguin și Delacroix au ținut și ei jurnale de mare valoare și interes artistic. În secolul al XX-lea, jurnalul intim ajunge să fie cultivat mai mult decât oricând datorită interesului fără precedent pentru autenticitatea documentului psihic, pentru comunicarea neliteraturizată a experiențelor subiective de cunoaștere. Privit mult timp drept o „schiță de atelier”, o sumă de texte care respectă fidel cronologia externă a operei propriuzise, jurnalul își va revendica statutul de operă literară prin fascinantele pagini ale lui Amiel, Jules Renard, Stendhal, Tolstoi, Katherine Mansfield, Virginia Woolf, Julien Green

și ale altor autori ce au contribuit considerabil la îmbogățirea genului.

Pe plan european, literatura confesivă, care exprimă trăirea, experiența de viață autentică, cu o sinceritate absolută, a fost propusă, mai întâi, de André Gide. În 1939 apărea **Journal** de Gide, dorit de scriitor a fi un model de absolută libertate în dezvăluirea celor mai inavuabile trăiri, fără teama de a uimi sau de a scandaliza opinia publică. Nu era prima oară când se scria o astfel de literatură, dar teoretizarea ei era inedită și venea într-un climat intelectual favorabil nonconformismului. Gide pleda pentru individualismul absolut, disponibilitatea pentru orice tip de experiență, o totală neangajare socială, sfătuindu-și cititorii să fie ei înșiși și să tindă să se înțeleagă pe sine ca ființe rare și irepetabile. Acest demers era anticipat printr-o altă lucrare a scriitorului francez, **Les Nourriture terrestres** (1897), un adevărat manifest literar și existențial. Ulterior, scriitorul avea să aducă noi precizări și corectări în ceea ce privește „îndrăzneala” teoriilor, într-un alt „manifest literar”, **Les Nouvelles Nouritures**, în 1935. Ideile sale referitoare la romanul modern le va expune în romanul experimental, **Les Faux Monnayeurs**.

Formă nestandardizată a confesiunii auctoriale, specie hibridă, polimorfă și sincretică, „memorie organizată” și „serie temporară de accente valorice așezate asupra evenimentelor” (Caius Traian Dragomir), jurnalul înregistrează cel mai înalt coeficient de actualitate și autenticitate, deoarece în el autorul propune „o experiență unică a realului, întreprinsă de unul singur, dar resimțită ca pentru toți” [7, 8]. Așa se explică revendicarea jurnalelor de către istoria literară sau estetica generală. Jurnalele lui Benjamin Constant, Goncourt, Kafka oferă mărturii esențiale pentru studiul formației unui artist.

Invazia masivă de jurnale răspunde și unei acute necesități psihologice de exhibare a eului profund și de confruntare cu un nevăzut alterego. De altfel, cauzele care provoacă

materializarea timpului organizat, sub forma jurnalului, sunt numeroase și ele se dovedesc a fi mai mult sau mai puțin aceleași. Se scriu jurnale în intenția de a pedepsi sau de a reacționa în fața oamenilor, de a retrăi prin narațiune aventurile sau de a „elibera” sentimentele, de a descoperi și de a fixa propria identitate sau de a marca o existență; de a dubla opera și de a oferi argumente suplimentare pentru ceea ce autorul nu a putut să scrie într-o ficțiune. Pentru Gide, jurnalul este un prilej de igienizare a spiritului, dar și de răfuiești cu unii contemporani (frații Goncourt, Suares). Musil își preconizează jurnalul ca „o biografie a ideilor sale” și „o anticameră a operei de ficțiune”. În linia *jurnalelor de creație* se vor ralia numeroase scrieri inedite, grupate în jurul unei anumite opere (Gide, **Journal des Faux monnayeurs**, Thomas Mann, **Die Entwicklung des Doktor Faustus** ș.a.). Kafka notează în jurnal pentru a se vindeca de insomnii și, totodată, pentru a da o coerență stărilor sale interioare nebuloase. Pentru Amiel, jurnalul este confidentul fidel și soluția evadării din singurătate. Stendhal declară că ține un jurnal numai pentru a se instrui, dar, în realitate, este și o încercare de a retrăi imaginativ trecutul. Pentru tiranii statului, jurnalul este controlul prezentului, trecutului și viitorului; pentru cei sinceri – efort de mântuire. Philippe Lejeune, autor al unor exegeze substanțiale (**Le pacte autobiographique**, 1975; **Je est un autre**, 1980; **Moi aussi**, 1986; **Le Moi des demoiselles**, 1993), notează în **Eul domnișoarelor** că cineva scrie un jurnal „pentru a-și susține moralul”, altcineva „își rememorează grație jurnalului eurile suprapuse”. Un altul se autoiluzionează în intenția „recuperării eului autentic”. De asemenea, se scriu jurnale pentru posteritate sau pentru contemporani, pentru autoedificare (termen kierkegaardian) personală sau pentru celebritate. Pe bună dreptate, jurnalul este o încercare disperată de a transmite posterității mai mult decât scrisul: propria viață, care la Katherine Mansfield vrea să

fie una „a fiecărei zile”. Delacroix mărturisește că el nu scrie decât pentru sine (autodestinare absolută, în accepția lui Jean Rousset). La celălalt pol, G. Călinescu se arată convins de faptul că orice diarist scrie pentru posteritate: „un jurnal scris pentru „sine” nu există. Fiindcă atunci cel puțin autorul l-ar distruge”.

Din monografiile consacrate jurnalului intim se desprind nenumărate clasificări didactice și școlare. Pentru G. R. Hocke, autorul monografiei **Das europäisches tagebuch**, diaristica se opune beletristicii. Există, așadar, o infinitate de variante ale jurnalului intim, din moment ce, pentru Hocke, jurnal poate fi orice alcătuire scriptică non-ficțională, capabilă să concentreze fie și o mică parte a „sufletului și destinului european”. În spațiul românesc Marcel Mihalaș, Mircea Mihăieș, Șt. Aug. Doinaș ș. a. încearcă o descriere a poeziei jurnalului intim, fondată pe exemple europene, fără a elucida însă pe deplin statutul jurnalului intim, care are un specific aparte. Mihai Zamfir, în studiul dedicat jurnalului intim românesc, **Cealaltă față a prozei**, ajunge să distingă între *jurnalul de criză* (în care se consemnează exasperările, tribulațiile excepționale și evenimentele care pot schimba un destin, dar care se întrerup imediat ce criza a fost depășită) și *jurnalul de existență*, exercițiu zilnic, ce surprinde șirul de fapte din care se compune viața, în care domnește „senzația că scripticul nu va putea acoperi niciodată, decât extrem de parțial, fapticul” [8, 108]. „Strămoșul” celor mai cunoscute jurnale de existență este **Jurnalul** lui H. F. Amiel, prima mărturie romantică asupra zilelor care se duc. Toate marile jurnale care îi vor urma se vor înscrie în linia amieliană (Tolstoi, Gide, Musil, Léautaud, Julien Green). În toate aceste jurnale motivul „sterilității, al inutilității efortului și al cenușii zilei fiecărei zile sună în aproape aceeași termeni, ca o perpetuă temă *vanitas vanitatum*” [8, 110].

În ceea ce privește jurnalul românesc, acesta apare, în mod firesc, mult mai târziu, sub forma *jurnalului*

de călătorie, reprezentat de **Însemnare de călătorie** al lui Dinicu Golescu, dar și de notele de călătorie ale lui Vasile Alecsandri, Dimitrie Bolintineanu, Timotei Cipariu, Gheorghe Asachi, Ion Codru-Drăgușan ș. a. Jurnalul de călătorie se deosebește de cel intim prin aceea că autorul își orientează întotdeauna privirile spre exterior, iar dominantele sunt reprezentate de priveliști și evenimente. Înainte de apariția fotografiei și filmului, jurnalele de călătorie, prin substanța lor evocatoare și documentară, satisfăceau interesul pentru cunoaștere. Textul jurnalului de călătorie fiind descriptiv, avea rolul de a introduce cititorul într-un spectacol. Autorii au posibilitatea să se ridice prin imaginație deasupra unui *locus communis* și să imprime discursului reflexii sociale, psihologice, culturale. Totodată, în orice jurnal de călătorie transpare personalitatea autorului. Cu totul altele sunt reacțiile lui Tudor Vianu în **Imagini italiene**, în care consemnează opinii despre artă sau pur și simplu filozofează, față de cele ale lui Mihail Ralea din **Nord-Sud, Extremul Occident**, în care se substanțializează discursul.

Literatura română va refuza multă vreme *jurnalul de existență*, pentru a se consacra celui de *criză* (**Soveja** de Alecu Russo, **Jurnalul meu**, de C.A. Rosetti, **Jurnal** de Petre Ispirescu, **Jurnal** de Iacob Negruzzi). Pentru toți acești autori funcția jurnalului pare a fi aceeași – exorcizarea neprevăzutului și apărarea contra agresiunii realului. Seria jurnalelor de *existență* va fi deschisă, în literatura română, în secolul al XIX-lea de **Însemnările zilnice** ale lui Titu Maiorescu, lucrare ce emană o insesizabilă pulsație a vieții. După care jurnalul de existență va cunoaște o lungă perioadă de „tăcere”. Adevăratul moment de impunere a jurnalului ca gen este legat de activitatea generației literare afirmată în deceniul al treilea. Pentru toți cei ce reprezentau tânără generație, jurnalul intim va constitui expresia ultimă, verificabilă a lucidității și autoanalizei, dovadă convingătoare a unei intense trăiri interioare. Explicarea acestui miracol

este sugerată în mod exemplar de Mircea Eliade în paginile **Jurnalului**: „Jurnalul, însemnările intime, notele fără importanță conțin atâta trăire și atâta sete de veșnicie. Pentru că sunt scrise subit ca o moarte. Nu au nimic din visul acestei lumi și nu sunt „făcute”, sunt așa cum le vede autorul în clipa când le scrie, prea incendiate, prea chinuitoare, prea nude și atât de palpitând de viață”. De altfel, Mircea Eliade este acela care realizează trecerea de la jurnalul de criză la cel existențial prin **Fragments d'un journal**. Exemplul lui va fi urmat de Eugène Ionesco (**Journal en miettes**), Mihail Sebastian (**Jurnal 1935-1944**), Octav Șuluțiu (**Jurnal**), autori ai unei proze de natură confesivă, bazată în exclusivitate pe autenticitatea trăirilor personale. Găsind că romanul „trișează catastrofal” prin modul său de a re-crea viața, Eugène Ionesco se declara categoric pentru jurnalul intim, nu numai pentru că i se pare a fi „mai complet (în sensul că nu e voie să alegi) și mai adevărat (în sensul că nu elimină realitățile care luminează, de fapt, sensurile)”, dar și pentru că vede în acesta „genul original”, din ale cărui „pervertiri” derivă romanul, tragedia, poemul. Dacă în roman „totul este prevăzut și previzibil”, în jurnal „există o mie și una de aventuri rămase la etapa lor inițială, de experiențe fără rost, de tragedii ce se spulberă a doua zi, de frici ce nu se fundează pe nici un sprijin, pe nici un moment exterior și nu pretind să se cimenteze sau să pună bazele unui măreț edificiu logic și estetic”. Pentru „cunoașterea adevărului”, Eugène Ionesco crede că jurnalul intim, care are „imensul avantaj de a înfățișa culisele”, este „infinite mai interesant” decât romanul, care prezintă „scena” [9, 191-192].

Jurnalul nu a beneficiat însă din partea scriitorilor și criticilor literari doar de aprecieri superlative. Dintre toate genurile biograficului, jurnalul intim a fost, poate, cel mai frecvent contestat. Mulți îl considerau un gen minor și chiar numeroși autori de jurnale porneau de la ideea că jurnalul nu va fi capodopera lor. Petre

Pandrea nu ezita să îl califice drept „hazna sufletească”, iar Camil Petrescu, autor el însuși al unui jurnal, proclama că „un jurnal e un lucru anost și aproape fără sens” și că „numai un primitiv care încearcă doar rudimente de viață spirituală poate spune ceea ce simte și ceea ce gândește despre împrejurări într-o zi doar pe câteva pagini”. Unii au încercat să explice fenomenul proliferării jurnalului prin succesul de librărie. Dar viața unui scriitor nu suscită doar curiozitatea cititorului mediocru, atras de constituenții ei extravagante, ci, dacă este bine scrisă, și pe cea a spiritelor mai fine, deoarece rostul înalt al unui jurnal este de a face dintr-o existență accidentală un destin. Fantasma din jurnalul intim este a scriitorului care, valorificând neesențialul, dă naștere unei noi opere din insignifianța vieții sale. Alții (Tudor Vianu, G. Călinescu) au văzut în practica diaristică o în-deletnicire a spiritelor necreatoare, idee, de altfel, destul de veche pe care o exprimă, între alții, Joubert (1757-1824): „nimeni nu poate să facă atât de bine un jurnal decât un om de spirit care nu-i în stare să facă altceva mai bun”. Mai mult decât atât, G. Călinescu, el însuși autor de proză subiectivă, vedea în jurnal o specie insignifiantă: „Numai femeile fac astfel de colecții. Foarte mulți nu pot răbda până la moarte și publică jurnalul fiind încă în viață. Aceștia sunt cei mai mari vanitoși și sceptici. Și într-adevăr, ce mă privește dacă după moarte se va zice cutare sau cutare lucru despre mine? După câteva decenii de existență vor urma 100.000 de inexistență. O glorie de care nu ai cunoștință nu e nimic [...]. Așadar ce este jurnalul, din punct de vedere al realității față de posteritate? Nimic... Cine are un dram de conștiință îl scrie fără nici un scop și fără nici o vanitate” (31 ianuarie 1937). Această rezervă a fost alimentată de o mare cantitate de jurnale fără substanță umană și intelectuală. Așa cum susținea Eugène Ionesco, „în loc ca jurnalul să compromită pe scriitor, scriitorul (ce logică) a compromis jurnalul” [9, 192]. În schimb, Beatrice Didier, Jean

Rousset, Alain Girard, V. Del Litto, iar în spațiul românesc, Mircea Eliade, Eugène Ionesco, Mihail Sebastian, Octav Șuluțiu au văzut în jurnal „adevăratul gen literar” și au încercat să îi descopere mecanismele de funcționare și valorile estetice intrinseci, oferindu-i astfel legitimitate. Preferința lui Mircea Eliade pentru jurnal este motivată prin aceea că faptele din jurnal sunt „cu desăvârșire autentice”, relevă „o experiență autentică, adică nealterată și neliteraturizată”. Autorul **Oceanografiei** nu este însă singurul romancier la care poate fi întâlnită o asemenea profesiune de credință în favoarea literaturii non-ficționale. Numeroși colegi de generație ai romancierului se asociază în această repudiere a artefactului, a structurilor formale ale romanului, a convențiilor genului. Idealul spontaneității răzbate, spre exemplu, într-o mărturisire de creație a lui Octav Șuluțiu. Astfel, într-o însemnare, păstrată în jurnalul său intim, sub data de 2 august 1935, el susține: „Astă seară reiau romanul *Far*. Am mare încredere în ce am scris până acum (42 de pagini). Dar în transcriere se va schimba mult. Mi-e teamă că stilul va fi cam artificial, cam forțat. Nu vreau însă să *fac frumos*. Ceea ce aș vrea e ca stilul să fie cât se poate de simplu, mai natural, chiar dacă e un stil frumos. Adică să nu se vadă că e făcut (și cum e făcut)” [10, 316]. Mihail Sebastian acorda, de asemenea, prioritate jurnalelor intime care „au un accent de adevăr, pe care literatura nu o realizează niciodată pe de-a-întregul”, întrucât aceasta „oricât ar fi de bună, simulează” [11, 189].

Orice discuție care începe cu enumerarea amănunțită a argumentelor conform cărora jurnalul reprezintă un gen subaltern eșuează din lipsă de argumente și nuanțe. Jurnalul rămâne un gen autonom, care nu se lasă absorbit de celelalte genuri. Posibilitatea estimării estetice a jurnalului nu poate fi globală, iar judecățile în privința valorii acestuia trebuie pronunțate în funcție de fiecare text. Orice text își cucerește și își menține dreptul la existență prin valoarea sa

intrinsecă. Scris din necesitate, nu neapărat cu intenție literară, jurnalul abolește multe din convențiile ficțiunii. Consemnarea la persoana întâi facilitează posibilitatea mărturisirii unor fapte trăite, nu inventate. Jurnalul exprimă un tip de autenticitate ce se opune spiritului literar în sensul că nu e livresc, ci e extras direct din viață, este scrierea vieții, adică *bio-grafie*. Esențială în materie de jurnal este rămânerea „în marginile adevărului”, cum zicea Titu Maiorescu. Un jurnal înfrumusețat sau trucat dezamăgește. Frumusețea scrierii intime nu poate fi obținută decât prin autenticitatea adevărului pe care îl conține și prin gradul de sinceritate a confesiunii. Riscul înfrumusețării există și derivă din teama de judecată a cititorului, care este reală. Dar cum bine sugerează Eugen Simion, „oricâtă prefăcătorie ar fi în confesiunea diaristului, ceva este sincer și autentic în ceea ce face și anume scrierea ca atare, dacă bineînțeles are pregnanță. Ea poate să ne sugereze chiar sinceritatea sau nesinceritatea autorului” [3, 132]. Pavesse susținea că adevărul jurnalului său îi trădează ființa prin simplul fapt că îi dezvăluie secretele ființei („ceea ce spun nu-i adevărat, dar prin simplul fapt că spun, trădez ființa mea”, 27 octombrie 1946). În concluzie, Livius Ciocârlie, el însuși practicant al jurnalului, consideră că autenticitatea jurnalului trebuie căutată „în plan intelectual și poate literar, nu neapărat al adevărului”.

Memoriile și jurnalul constituie produsul unei culturi cu tradiție și a unei civilizații care permite *confesiunea*. În secolul al XX-lea, jurnalul intim ajunge să fie cultivat mai mult decât oricând datorită unui apetit pentru autenticitatea documentului psihic, pentru comunicarea neliteraturizată a experiențelor subiective de cunoaștere. Foamea de fapte, de întâmplări revelatorii explică succesul înregistrat de jurnal. Este epoca în care viața în sine se relevă infinit mai interesantă decât ficțiunea. Neîncrederea în ficțiune a cititorului modern are o motivație ontologică. Ficțiunea în sine nu mai constituie o modalitate

capabilă să sustragă pe omul modern forțelor realului, deoarece în multe privințe realitatea cotidianului agresiv depășește ficțiunea. Din moment ce jurnalul, memoriile, corespondența relatează fără artificii fapte reale mai cutremurătoare decât tot ce s-a imaginat vreodată, romanele devin de prisos. Aflat sub presiunea unor forțe incontrollabile, cititorul se reîntoarce la sursele primare ale literaturii, care exprimă experiența directă, nemijlocită a unui individ, iar subiectivitatea se poate manifesta nestingherită. Treptat însă tentația autenticității va fi înlocuită cu o veritabilă *obsesie a credibilității*. Cititorul modern nu mai poate fi satisfăcut prin simpla prezentare a unor personaje cu identitate biografică imprecisă sau, și mai grav, inventată, ori prin subiectele la care el nu poate avea acces. Nevoia de credibilitate devine mai acută decât nevoia de autenticitate. Cititorul așteaptă subiecte reale, desprinse din realitatea imediată sau cel puțin cioburi din viața autorului însuși, verificabile oricând. Valoarea unui autor nu mai ține de profunzimea estetică a trăirilor sale, ci de precizia cu care el descrie locuri, întâmplări, personaje aruncate în Marea Istorie. În mod direct sau indirect, jurnalul satisface o astfel de pretenție, constituind o modalitate credibilă de acces la condiția umană.

Deși a trebuit să rămână mereu un document al epocii și nu și-a afișat în permanență pretenția literarității, jurnalul a aspirat mereu la acest statut, iar scriitorii români nu au încetat, încă de la întemeierea acestei specii, să-și conceapă textul „intim” în orizontul literaturii și în perspectiva contactului cu lectorul. Cele mai intime consemnări pot ascunde finalități artistice. Principiu definitoriu al jurnalului intim, asumarea (sau simularea) totalei sincerități implică refuzul oricărei „literaturi”. În mod paradoxal, unele jurnale sunt mai „literatură” decât literatura propriu-zisă. Jurnalul lui Stendhal pregătește o operă și sfârșește prin a deveni el însuși o operă. Sinceritatea, spontaneitatea, intimitatea vor fi sacrificate în numele literaturii. Alături de alte

modalități de artă epică, jurnalul se vrea o pledoarie pentru o diferențiere mai puțin rigidă între literar și non-literar. Atât jurnalul, cât și confesiunea refuză etichetarea de „experiment”, implicit, situarea într-o anumită *practică semnificativă*. Deși caracteristica esențială a jurnalului este oroarea de literatură, nimic nu îl poate împiedica să devină atât de expresiv, încât să placă și să se impună, în cele din urmă, ca o formă specială de literatură (jurnalul lui Gide și cel al lui Jules Renard sunt mai citite decât romanele propriu-zise). De altfel, șansa jurnalului de a deveni literatură și de a fi recunoscut ca atare depinde mult de dorința de a nu fi programat ca literatură.

Apartenența la domeniul literaturii artistice a unor scrieri cu finalitatea imediată extraliterară nu mai comportă astăzi discuții. Odată intrat în spațiul literaturii, jurnalul, care nu este scutit de mediocritatea artistică a „spontaneității”, devine un obiect estetic sau, în terminologia lui Michel Foucault, *un eveniment și un monument*, și nu doar un document. „Ideea de operă, de literatură, nu preexistă textului, susține Mircea Mihăieș, ci apare deodată cu acesta. Opera, ca gen literar, se descoperă pe sine pe măsură ce se scrie. Primul jurnal intim apare odată cu scrierea primului jurnal intim. Cuvântul nu mai plutește în derivă, ci se supune unei funcții precise: traducerea pulsurilor conștiinței” [4, 315]. Orice jurnal profund este citit, în cele din urmă, ca beletristică, pentru că în el există totdeauna un scenariu epic, care reflectă un destin. Orice fapt de pus în memorie provoacă scriitorul la scenarii imaginare, îl face să fabuleze. Devenit *fapt literar*, jurnalul simulează perfectă coincidență cu faptul existențial, dar certitudinea asupra strategiei raportului cu destinatarul denunță convenția la fiecare pas privit din acest unghi, protagonistul jurnalului este omul construit și nicidecum omul concret, care este cel din carte. Dacă jurnalul *ca scriere* apare în momentul în care importanța ei devine vizibilă pentru oricine, „literaritatea” survine mult mai târziu, când problemele lui

sunt preluate de psihanaliză, când punerea de acord a personajului cu timpul nu mai e decât un pretext. În acest interval jurnalul intim pătrunde în roman, în reportajul literar, adică în literatură” [4, 316]. Literaritatea jurnalului nu este furnizată nici de retușările, nici de stilizarea sau înfrumusețarea discursului, ci de noua atitudine față de propriul statut. „Sensul jurnalului intim nu se raportează, în fond, la nici una din premisele sale. Nici la autor, nici la dată, nici la „intimitatea” conținutului. Problemele autorului, probleme morale, familiale, financiare sunt, în noua convenție, *problemele unui nou personaj*. Ale unui personaj dintr-o scriere clasică, realistă. Un personaj al unei lumi clar delimitate. Dar o lume în egală măsură fictivă, o lume scrisă” [4, 316]. Ca gen sincretic, jurnalul se poate constitui, tocmai datorită subiectivității sale substanțiale, într-un fenomen original, numit de Eugen Simion *literatură a subiectivității*. Ca orice lucrare din specia biograficului, jurnalul intim oscilează între *auto-dezvăluire* și *auto-camouflage* (*self-disclosure* și *self-concealment*, în terminologia lui Herbert Leibowitz). Atât dezvăluirea, care se pare că prevalează, cât și camuflarea a ceea ce autorul încearcă să ascundă, în defavoarea a ceea ce scrie, nu sunt decât niște artificii retorice ce decurg din încercările genului de a-și construi propria poetică. Prin astfel de artificii, jurnalul intim își depășește condiția obiectivității non-literare, intrând în domeniul ficțiunii.

Negând toate convențiile literare, jurnalul intim sfârșește prin a-și construi propriile convenții care îi permit să ficționeze și să devină, în cele din urmă, un gen literar ce poate fi citit ca literatură. De fapt, orice discurs confesiv tinde să devină un discurs literar, respingerea programatică a ficțiunii transformându-se într-o *ficțiune a non-ficțiunii* (Eugen Simion). Contestând convenția literară, diaristul face literatură și anume una care valorifică trăitul, efemerul dintr-o existență. Acceptând, ca și autobiografia, memoriile, corespondențele, un pact autobiografic, jurnalul intim pătrunde în categoria textelor referențiale, care

nu mai vizează „efectul de real”, ci chiar imaginea realului. Cu jurnalele lui Stendhal, Kierkegaard, Baudelaire, Hugo, Dostoievski, Gide, Rilke, Eliade, Kafka și ale altora, specia diaristică se încorporează hotărât literaturii.

Un argument solid, ce vizează legitimarea jurnalului ca literatură și a literaturii ca jurnal, poate fi descoperit în romanul **Pe cont propriu** de Radu Mareș: „Realitatea, pe care o trăim fiecare, nu se prezintă niciodată ca o poveste de spus, cu început, dezvoltare și sfârșit. Ea este un flux neîntrerupt de evenimente anevoie de diferențiat, cel mai adesea nesemnificative, voci, umbre enigmatice, câte o pată de culoare ici, colo sau câte un țipăt, o zguduire și iarăși, de la capăt. Peste toate, uitarea și amintirea, forța cu semn opus. Această complexitate haotică m-a tentat s-o descriu, fantasmale colcăitoare ale eului”.

NOTE

¹ Vasile Nicorovici, *Autentismul*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1984.

² Ana Barton, *Mihail Sebastian între confesiune și ficțiune*, în *Contemporanul*, nr. 43, 2000.

³ Eugen Simion, *Ficțiunea jurnalului intim*, vol. I, București, Editura Univers Enciclopedic, 2001.

⁴ Mircea Mihăieș, *De veghe în oglindă*, București, Editura Cartea Românească, 1988.

⁵ Constantin Noica, *Rugați-vă pentru fratele Alexandru*, în *Viața românească*, nr. 11, 1994.

⁶ Edgar Papu, *Călătoriile Renașterii și noi structuri literare*, București, E.L.U., 1967.

⁷ Corneliu Moraru, *Obsesia credibilității*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1995.

⁸ Mihai Zamfir, *Cealaltă față a prozei*, București, Editura Eminescu, 1998.

⁹ Eugène Ionesco, *Nu*, București, Editura Humanitas, 1991.

¹⁰ Octav Șuluțiu, *Jurnal*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1975.

¹¹ Mihail Sebastian, *eseuri, cronici, memorii*, București, Editura Minerva, 1972.

**„SCRISUL MEU ESTE
SATIRĂ DIRECTĂ
LA ADRESA RĂULUI
DIN BINE ȘI ODA
INDIRECTĂ
LA ADRESA BINELUI
DIN RĂU!...”**

Dialog:
Theodor CODREANU –
Efim TARLAPAN

– Efim Tarlapan, de ce scrii epigramă, satiră, iar nu elegii și ode?

– Cu toate că speciile satirice nu intră în sfera preocupărilor tale de istoric literar, nu cred să nu fi dat, întâmplător, în vreun dicționar sau enciclopedie, și de noțiunea de EPIGRAMĂ. Această minusculă creație literară este, ca și oda sau elegia, SPECIE LIRICĂ. Inițial, a avut caracter funebru, sumbru, lacrimogen... Grecii antici o încrustau pe morminte, pe monumente. Metaforic vorbind, epigrama a apărut în scrisul omenirii ca un OF, ca un SUSPIN la moartea sau în memoria cuiva. Cu trecerea mileniilor, atitudinea omului față de MOARTE schimbându-se, lugubra epigramă a evoluat în epitaforic ori în epigramă satirico-umoristică. Așa că, orice s-ar zice despre mine (și se zic, știu, câte și mai câte!), practicînd epigrama satirică, eu practic, de fapt, în același timp și elegia și oda. Scrisul meu este satiră directă la adresa RĂULUI din BINE și oda indirectă la adresa BINELUI din RĂU!...

Ș-apoi, chiar dacă aș fi un excelent creator de elegii și ode, totuna aș rămîne cu mult în spatele

Dialogul este preluat din volumul selectiv **Pro-scris**, în curs de apariție la Editura Cart-impex, Cluj-Napoca.

fratelui românul care este neîntrecut la „confectionat” complimente... „Compatrioții mei, constata ironic Emil Cioran, au geniul superlativului. Îți trîntesc un compliment de pe urma căruia nu-ți mai revii...” Oare n-au fost umflați burduf, cu complimente „superlative”, un Armand Călinescu, un Nicolae Iorga, o Elenă și un Nicolae Ceaușescu, aidoma baloanelor, ca, pînă la urma urmelor, să fie dezumflați cu pistolul?!...

– **Latinitatea orientală este o civilizație de margine, sau de răs-pîntie, cum o numesc unii istorici, iar Basarabia, după expresia lui Al. Zub, este răs-pîntia răs-pîntiei, balansînd între Panslavie și Europa. Confuzia și „amețeala” care domnesc la Chișinău nu cumva sînt produse de acest balans?**

– „Pruteanul” prin naștere și activitatea-i literară, clasicul Constantin Negruzzi, în SCRISOAREA XII, datată „Februarie 1842”, își povățuia contemporanii, cu gura lui Tîndală, astfel: „Fine! De vrei să trăiești bine și să aibi ticnă, să te silești a fi totdeauna la mijloc de masă și la colț de țară!”. Povățuiala clasicului moldovean referitoare la „mijlocul de masă” este actuală și respectată cu îndîrjire și astăzi. Oare forfota din timpul campaniilor electorale nu e o crîncenă luptă pentru ocuparea celui mai bun loc la

masa prezidențial-parlamentar-guvernamentală a Țării? Acolo, la „mijloc de masă”, unde minciuna poate să stea alături de „rege”, este și saț și „ticnă”. Pe cînd „ticna” de la marginea țării e mai mult poveste decît realitate... Exemplul Basarabiei, acest „colț” de țară românească, este mai mult decît edificator. Basarabia a fost și rămîne **pragul de jos** al porții dintre Orient și Occident. Geme, sărmana, de afită călcătură, cînd sub talpa unuia, cînd sub talpa altuia. La ora actuală, basarabenilor li se impune, de către Est și Vest, o libertate și o democrație în limitele unei **tălpi**, grea și **defrișatoare** (citește: **federalizatoare!**)... Ți-ai imaginat vreodată „confuzia” și „amețeala” unui mic mușuroi de furnici, nimerit sub talpa ursului?...

– **Crezi în posibilitatea unei independențe reale a Republicii Moldova?**

– Dragul meu Theodor Codreanu, dă-mi Bucovina de Nord, cu toate cetățile și munții ei; dă-mi Bugeacul, cu Dunărea și Marea, răpite de străini, și mai dă-mi țuhalul cu dolari pe care **Răsăritul** îl varsă întru susținerea rusofonilor și mankurților proruși din stînga Prutului și din dreapta Nistrului, și-ți demonstrez și ție, și „țarului” Putin, oricît s-ar ține el de mare și tare, că Republica Moldova, cea de la Munte pîn-la Mare, poate să-și mențină o reală și respectată independență!...

– **Ce vinovăție poartă România în soarta ingrătă a Moldovei dintre Prut și Nistru?**

– Țara, adică „piciorul de plai” și „gura de rai”, nu poartă nici o vină. Vina de neiertat e a guvernelor Țării și a celor care au ales aceste guverne... Promovînd politici, diplomații, tactici și strategii mediocre, ipocrite, cîrmacii României secolului XX (cea de după Marea Unire!) s-au lepădat de Basarabia de trei ori, ca biblicul Petru de Iisus: în 1940, dînd bir cu fugiții; în 1989, recunoscîndu-ne pripit independența, și în 1997, semnînd

Tratatul cu Ucraina. Ce ne-au costat pe noi, basarabenii, acele trei „lepădări”, ca să nu le zic TRĂDĂRI, ale fraților din Țară, care, în 1918, la Alba Iulia, jurau că vom fi uniți pe veci?... Arestări, deportări, asasinări, foamete; un război umilitor în Transnistria; pierderea speranței în a ne uni vreodată cu Țara!

– **Ernest Gelluer este autorul provocatoarei teze că naționaliștii creează națiunile, nu invers. Au reușit naționaliștii basarabeni să creeze în Basarabia o nouă națiune, diferită de cea românească?**

– Nu naționaliștii basarabeni au încercat să creeze, în fosta R.S.S.M., o nouă națiune în totală opoziție cu cea românească! Autorii acestui proiect au fost (și mai sînt și azi, din nefericire!) românofobii și șovinii, care îi considerau dușmani de moarte pe adevărații naționaliști. Stalin îi pune la zid, Hrușciov îi băga la închisoare, iar Brejnev îi expatria... Naționaliștii basarabeni reprezentau națiunea românească de pe întreg teritoriul ex-României reîntregite. Ei vedeau și văd salvarea Basarabiei în Unirea cu Țara. Strădania regimului comunist de a crea, în Moldova Sovietică, o națiune diferită de cea românească a fost zadarnică. Moldovenii din stînga Prutului n-au reușit să ajungă... **națiune**. Au fost și rămîn... **populație**. De aceea, tot ce se numește, pe bună dreptate, în România **național**, în Republica Moldova ar trebui să se numească... **populațional!** Bunăoară, premiul POPULAȚIONAL pentru literatură...

– **Revoluția națională...**

– POPULAȚIONALĂ!

– **...a fost făcută, în ex-R.S.S.M., de scriitori, zice-se, spre deosebire de România, unde scriitorii, se pare, nu prea au avut ce să revoluționeze. Ce părere ai despre acel moment istoric?**

– Este absolut incorect să numim „revoluție” evenimentul din Basarabia anului 1989! S-o fi vrut o

revoluție, dar a ieșit o catastrofală metamorfoză... La motonava cu numirea „Sovietskaia Moldavia”, scriitorii au fost un fel de **carburator auxiliar**, care a pus în funcție uriașul motor: **masele!** Motorul a început să vuiască atât de tare, încît **timonierii roșii** ai „Sovietskăi...”, sperându-se, au luat-o la sănătoasa... Iar pe motonavă s-a declanșat o aprigă luptă „patriotică” pentru timonă, cucerind-o, spre nenoroc, veleitarii în ale conducerii, capabili să schimbe doar fanionul, numirea (și buchiile cu care era inscripționată această numire), dar nu și direcția... În consecință, motonava „Sovietskaia Moldavia”, actualmente „Republica Moldova”, în loc să iasă în largul Mării Negre străbune, s-a împotmolit în nămolul de pe Nistru, prădată de pirații economici și politici autohtoni și străini, care, de fapt, sînt vechii timonieri roșii, revopsiți în culoarea **tranzitiei** și a **economiei de piață**, adică tot în **roșu**, dar mai... **deschis!**

– **Dacă ar fi să încadrezi într-un simbol actuala critică literară românească, sub ce chip ar apare ea în fața cititorului?**

– Cu vreun sfert de veac în urmă, călătorind prin Caucazul de Nord, am ținut mult să ajung și la statuia lui Lermontov, înălțată pe locul fatalului său duel. În timp ce grupul turistic (la care mă „atașasem”, ca să profit de explicațiile ghidului) se apropia de monument, de după impunătoarea statuie a marelui poet a apărut un cetățean, în costum alb, cu papion negru la gît și cu o cogeamite bîtă în mînă... „Pe aici nu se trece! a strigat individul, fluturînd, amenințător, bîta în aer. Lermontov e al meu!” Ne-am oprit, firește, extrem de uluiți și înspăimîntați... Din fericire, grupul nostru turistic fiind, probabil, unul de elită, era escortat de o mașină a miliției. Cînd milițienii s-au decis să ia monumentul cu asalt, individul a început să arunce cu pietre, apoi s-a încleștat atât de strîns de un picior al statuii, încît, cu mare greu, patru mili-

țieni l-au desprins și l-au distanțat de locul acțiunii... „E un exeget al vieții și operei lui Lermontov...”, avea să ne informeze ghidul un pic mai tîrziu, lăsîndu-ne să apreciem care cum dorește comportamentul înfocatului exeget... Eu sînt de părerea că în literatură a apărut mai întîi GĂINA-SCRIITORUL, apoi OUL-CRITICUL. Dacă n-ar fi existat Homer, n-ar fi existat nici Zoil, detractorul său, dovadă că, uneori, din **oul literar**, fie el și de **privighetoare literară**, poate să iasă și cîte un **troglodit cu ghiogaă. Ghiogarul literar român**, dacă încă nu s-a născut (ceea ce nu-mi prea vine a crede!), trebuie să ne rugăm la Cel de Sus să ni-l zămislească... Prea mulți „mititei” au început să dea fircoale, cu găletușe de gudron, cu înjurături și scuipături, pe la monumentele marilor noștri înaintași. Nu demult, televiziunea română a difuzat filmul „Pădurea spînzuraților”. A doua zi, bustul lui Liviu Rebreanu (autorul romanului după care s-a turnat filmul) din Parcul Mare al Municipiului Cluj-Napoca a fost pîngărit și aruncat de pe soclu... Aceeași soartă a avut-o, acum cîțiva ani, și bustul lui Lucian Blaga din Grădina Publică a capitalei Republicii Moldova... Unde ești tu, fanaticule exeget lermontovian? Dacă te-aș găsi, te-aș înscăuna în funcția de body-guard-șef al **Statuii gloriosului nostru Trecut social-politic-literar!**...

– **A încetat războiul dintre „tradiționaliști” și „postmoderniști” în Basarabia?**

– Vreau să-ți aduc la cunoștință că un asemenea război nici n-a existat. Și iată de ce: adevăratele revoluții, cum a fost cea franceză din 1789 ori cea română din 1848, generează transformări și schimbări radicale pe baza trecutului și a tradiției; pseudorevoluțiile seamănă mai mult cu loviturile de stat, care, dacă-i să-l cităm pe Novalis, „depun mărturie mai degrabă împotriva adevăratei energii a unei nații”, instaurînd haosul, anarhia; legalizînd

impostura... Îndată după așa-zisa Revoluție din Octombrie 1917, în cultura rusă și a republicilor „surori” a fost inventat **proletcultismul**, „curent care respingea întreaga moștenire a trecutului” (**DEX**). Tribunalul acestei revoluții, poetul Vladimir Maiakovski, a formulat sloganul-program al noului curent: „Doloi Pușkina s corablea sovremennosti!” (Jos Pușkin de pe corabia contemporaneității). Oare țipuriturile postmoderniștilor români, gen „Eminescu e depășit”, nu amintesc de sloganul proletcultistului sovietic Maiakovski? Mai mult decât atât! După cum avea să observe criticul Răzvan Voncu, există „unele similitudini de comportament și de politică literară între vechii corifei ai stalinismului literar și noii campioni ai închiziției postmoderne”. Prin urmare, tradiționalismul e o realitate, pe când postmodernismul – „o frază de dînșii inventată”, vorba poetului nepereche. „Nu cred deloc în conceptul de **postmodernism** care mi se pare o prostie savantă”, afirmă, pe aceeași undă eminesciană, reputatul poet Cezar Ivănescu. Cum poate să se declanșeze un război între CEVA sau CINEVA real și ALTCIEVA ori ALTCINEVA care a existat doar sub **fesul CUIVA?**... Că acum nici acolo nu-l mai găsim. Mircea Cărtărescu i-a anunțat de curînd decesul... Și eu înclin să-l cred pe Mircea Cărtărescu, doar domnia sa a fost unul dintre liderii postmodernismului, sub căciula căruia regretatul curent mai nu apucase eternitatea de picioare... Au rămas să mai producă „forma fără fond” în maniera optzecist-postmodernistă numai cei care încă nu au aflat că „TITANICUL” POSTMODERNIST e pe cale să se ducă, încetul cu încetul, la fundul istoriei...

– **Făceai observația paradoxală că mai degrabă România depune eforturi să se „sincronizeze” (cel puțin economic) cu Basarabia și nu invers. Vrei să adîncești acest lucru?**

– Făceam această constatare ieri, alaltăieri, cînd locul tău de trai și muncă, Hușiul, vecin cu vămile Albița și Leușeni, se cutremura, non-stop, de tot soiul de autovehicule, de la miniaturalele „Zaporojeț”-uri ex-sovietice și micile „Trabant”-uri românești, pînă la uriașele T.I.R.-uri, supraîncărcate cu mărfuri (și de contrabandă) sau cu „ajutoare...” Astăzi, prin vămile de la Prut vîjîie vîntul și, din cînd în cînd, cîte un autocar de cursă, cîte un autoturism sau microbuz cu „mirese”, destinate, ilegal, poligamilor masculi occidentali...

Apropo de „ajutoare”! Cele care vin din România în Republica Moldova ar trebui să poarte alt nume. Se știe doar că în cei peste douăzeci de ani de aflare în componența României Mari teritoriul dintre Prut și Nistru era considerat „grînarul țării”; se mai știe, de asemenea, că, din cauza cedării (în 28 iunie 1940) Basarabiei de către Armata Română, și-au pierdut viața (și averile!), deportați și torturați de către hoarda sovietică, circa un milion de basarabeni. Și-au primit basarabeni, supraviețuitori genocidului sovietic, partea din patrimoniul românesc, agonisit și prin munca lor în perioada dintre cele două războaie mondiale? Și-au primit ei despăgubirile pentru pierderile fizice, materiale și morale, pe care le-au suferit din cauza politicii și diplomației proaste românești din anii '40 și '89? Nu **ajutoare** ar trebui să ne vină din dreapta Prutului, ci DATORII, plus cîte un milion de lumînări, pe care să le aprindem în fiecare **28 iunie** întru odihna victimelor lașității urmașilor lui Traian și Decebal...

– **În săptămînalul *Literatura și arta publici* un „Jurnal” din anii defuncți. Pare a fi moda jurnalelor. Ce înseamnă pentru Efim Tarlapan un Jurnal?**

– Țin acest „Jurnal”, cu titlul „Lumina umbrei mele”, din 8 august 1979, anul morții tatălui meu... Exact la două luni de la decesul lui, am făcut prima însemnare. Fiind de felul meu un benevol solitar, dispariția tatălui

mi-a **aprofundat** solitudinea. „Jurnalul” a apărut în locul unui **răcnet** care trebuia să mă scoată din hăul singurătății și din anonimul ce-mi înghițise părintele, amenințându-mă și pe mine cu înghițirea-i... Prima tentativă de a publica pagini din „Jurnal” am făcut-o pe la începutul anilor optzeci. Au văzut lumina tiparului doar câteva fragmente, deoarece în / prin ele puneam degetul pe rana regimului muribund, spunând lucrurilor pe nume, fără abrevieri gen lcs, lgrec, Zet... În consecință, personajele vizate, de la vlădică la opincă, au făcut tot posibilul să stopeze publicarea. Mulțumesc Celui de Sus că m-am ales doar cu atât. În vremurile staliniste se mergea și mai departe: era pedepsit aspru și autorul „Jurnalului”. Prozatorul și publicistul transnistrean Alexei Marinat s-a ales, pe atunci, pentru câteva caiete de „însemnări intime”, cu vreo opt ani de închisoare...

Ce înseamnă pentru mine un **Jurnal**? Un mijloc de exprimare în scris, oriunde și oricând; imortalizarea clipei și a omului din ea; disciplinarea propriului scris și autodisciplinarea mea, după modelul francezului Jules Renard, care, în 27 aprilie 1894, nota: „**Jurnalul** nostru (...) trebuie să ne servească la formarea caracterului, să-l îndrepte continuu, să-l puie pe calea cea bună”. Ce-i drept, nu totdeauna reușesc să merg pe urmele modelului, fapt pe care îl constat și într-o însemnare din 20 martie 1981: „Un Jurnal trebuie să te disciplineze. Al meu nu reușește s-o facă. Discipolul e cam îndărătnic”. În ceea ce privește moda **Jurnalelor**, ea a existat mereu, și la noi, și pretutindeni, cu excepția începutului istoric al omenirii, a Evului Mediu-închizitor și a unei părți a secolului XX comunisto-fascist. Să nu ne alarmeze cantitatea **Jurnalelor**. Din MULT s-ar putea să rămână și ceva BUN. Din nimic, NIMICUL se alege...

– **Se mai bea în Basarabia?**

Mai e de actualitate acea imagine inspirată a lui Petru Cărare că „în-treg pământul e un butoi cu cepul

în Republică la noi”? Cîți scriitori a răpus băutura în Basarabia?

– Se bea **supercantitativ** și **supernecalitativ!** Și pînă în 1940, începutul ocupației sovietice-rusești, s-a băut enorm. Cu vadra! Dar băutura era naturală, curată din punct de vedere ecologic. De aceea, dacă e să-i credem pe bunici, pe atunci nu existau bețivi... Prăpădul alcoolic s-a prăbușit peste (și printre) moldovenii din stînga Prutului o dată cu venirea sovieticilor. Ei au adus spirtul și „samogonul” (de la rusescul SAMO – singur și GONI-ATI – a fabrica) – un fel de țuică din sfeclă de zahăr, puturoasă și nocivă; ei au tolerat contrafacerea **divinului** vin basarabean. S-a ajuns pînă la aceea că vinul se făcea din bețe de tutun (cultivarea primitivă a tutunului fiind o altă toxină care a băgat în mormînt mii de colhoznici basarabeni, îndeosebi femei și copii); plăci de pick-up sau cizme de gumă (pentru ca băutura să capete tărie, să fie arătoasă la culoare și „muzicală” la petreceri...). Se bea apocaliptic, se moare ca la război și se rîde în dodii, cum rîd azi telespectatorii români de caraghioslîcurile lui Garcea... Narcologii noștri au descoperit chiar și o nouă varietate a rîsului basarabean: **rîsul alcoolic**. E ceva între umorul negru și hlizeală...

Cîți scriitori a răpus băutura? Greu de spus. Talente, însă, s-au înecat și se pierd în **oceanul alcoolic** în număr... **titanic!**

– **Enumeră cinci scriitori basarabeni care nu vor fi dați uitării după moarte.**

– Alecu Russo, Alexandru Doinici, Bogdan Petriceicu Hasdeu, Alexei Mateevici, Constantin Stere și încă vreo cîțiva. Ceilalți sînt... nemuritori!

– **Consideri Basarabia o țară săracă (pricină pentru care, zic unii, nu s-a făcut Unirea după '89)?**

– Ar fi o eroare diplomatică să credem că Beijingul a rîvnit redobîndirea Hong-Kong-ului, pentru că acesta se scaldă în bogății... China a cerut re-

trocedarea Hong-Kong-ului, deoarece fosta „posesiune britanică” e teritoriu chinezesc. Din nefericire, Bucureștiul nu e Beijing! Nu **cere** și nici măcar nu-și **cerșește** teritoriile luate cu japca de vecinii hrăpăreți. De câte ori e vorba de **reUnire**, pe malul Dîmboviței se invocă **sărăcia basarabeană**, iar pe malul Bîcului se face aluzie la referendum... De parcă ocuparea Basarabiei de către trupele sovietice, în 1940, s-a produs în dependență de starea materială a populației sau de consimțămîntul acesteia... Desigur, n-aș fi obiectiv pînă la capăt dacă aș nega definitiv rolul de „frînă” al **sărăciei** în înfăptuirea Unirii. E vorba de **sărăcia cu duhul** a mai tuturor guvernăntilor **postoptzecișinouăzeciști** din ambele „state românești”...

– **În urma presiunii forurilor europene, guvernul de la Chișinău a recunoscut Mitropolia Basarabiei. Faptul a dus la o apropiere între cele două biserici, care, în definitiv, ar trebui să fie una singură?**

– Pe „Globul pămîntesc al Republicii Moldova” (vorba unui „înal” ex-demnitar moldo-agrarian) vor continua să coexiste două biserici ortodoxe, cu doi mitropoliți și cu un singur... Dumnezeu. Tare mi-e teamă că cele două comunități vor acutiza lupta pentru împărțirea unicului lor Dumnezeu după principiul: un ochi mie, unul ție; o mîină ție, cealaltă mie etc.; pînă se va ajunge la palme și pumni...

– **Cum este privită în Basarabia apropierea dintre ortodoxie și catolicism, la care pare să contribuie Patriarhul Teoctist?**

– Nu e **privită** deloc... TVR-1 dispăre cu lunile de pe micul ecran al basarabenilor, iar PRO-TV-ul ține mai mult de MORGA NAȚIONALĂ și de TOMBERON, decît de credința în Dumnezeu sau, cel puțin, în Dostoievski, marele scriitor rus care susținea că FRUMOSUL VA SALVA OMENIREA...

– **Basarabia era, pe vremuri, cea mai credincioasă provincie**

românească. Mai este și acum?

– Basarabenii, fiind țărani majoritatea, deci **conservatori** și **conservanți** în sensul cel mai bun al cuvîntului, nu s-au abătut de la ortodoxia apărată și lăsată moștenire de marele VODĂ ȘTEFAN. Ei n-au tins niciodată să fie „mai catolici decît Papa”, dar mai **ortodocși** decît marele pontif al Vaticanului au fost și sînt...

– **De cîteva zile te afli la Huși. Ce faci aici și ce impresii ți-a creat această urbe?**

– Pînă în '89, „centrul raional” al satului meu fiind Unghenii sovietici, cu orice problemă aș fi venit „la raion”, oricît de grăbit aș fi fost, mă opream pe cîtva timp la îngrăditura de sîrmă ghimpată, întinsă de-a lungul Prutului-frontieră, privind îndelung în adîncul plaiului din dreapta fluviului, în timp ce imaginația mea crea povestea despre o împărăție luminoasă, locuită de Feți-Frumoși și Ilene Cosînzene... O împărăție care mi-ar fi rămas doar în imaginație, dacă nu venea '89, cu deschiderea parțială a Cortinei de Fier... Această deschidere parțială a diavoleștii Cortine (care poate oricînd să se reînchidă-cadă) îmi dictează un ritm grăbit în a cutreiera și a cunoaște cît mai **multă** Țară Românească, nu prin geamul autoturismului sau al trenului, ci prin contact direct cu solul și locuitorii Daco-Romaniei. În acest scop am ajuns și prin Huși. La prima mea „coborîre”, într-o dis-de-dimineață, din trenul de Bîrlad, Hușul mi s-a înfățișat ca o Sinaie, cu dealuri în loc de munți; cu podgorii în loc de turiști. Unicul „turist” eram eu, probabil, pe care l-ați omenit cu ospitalitatea moldavă ce vă caracterizează. Părăsec urbea, împovărat de prezentul ei incert și de trecutu-i doldora de istorie, deasupra căreia tronează bustul domnitorului răcător Dimitrie Cantemir, pămînteanul vostru, avînd pe creștet o inelată perucă ce seamănă, privită din spate, cu o uriașă gheară de acvilă. N-o fi cumva „cuceritoarea” gheară a acvilei rusești?...

Efim TARLAPAN

**ÎNTRE IUDA
ȘI BARABA**
(satire)

ARGUMENT

Deseori, trădat de Vest
Și de Est prădat, acest
Neam al meu, voinic, frumos,
Gârbov azi, de chin, ca scoaba,
E ca un Isus Hristos
Între Iuda și Baraba...

LICURICII

Pe la Prut, bezna-i deplină
(Sunt indicii!) –
Au rămas fără lumină
Licuricii.

Cine sunt autorii stării?
Ei, sireacii –
Și-au ales în capul țării...
Vârcolacii!

UNUI ANTIUNIONIST

Din nou, sub semnul întrebării,
Români, ca tine, pun Unirea
Moldovei cu pământul Țării,
Ce s-ar solda, zici, cu pieirea...

Căci Țara e în sărăcie
Ca și Moldova limitrofă;
Unite, ar putea să fie
O sărăcie-catastrofă.

Nu mă-nspăimântă sărăcia,
Cu munca poți s-o lecuiești;
Mi-e teamă, frate, de prostia
Din ambe state românești.

O catastrofă-ar fi, să știi,
Dacă-am uni... două prostii!

LEGITATE

Fiind satiric, lesne-i să constai,
După efectul celor publicate:
În țara cu analfabeți bogați
Există o prea dură legitate –

Satira, fie ea oricât de mare,
Luptând cu răul ce scufundă barca,
E tot atâta de „folositoare”
Ca-ntr-un bordel... „Sonete”
de Petrarca!

MORALĂ FĂRĂ FABULĂ

Caz uluitor! Un critic
Mi se plânge, autocritic:
„Am «ros» cărți de poezii
Poate sute, poate mii
Din întregul Univers,
Dar nu pot compune-un vers...”

Critic, tu, cu multă școală,
„Ronțăie” și o morală:
Deși pânză bagă-n rânză,
Molia nu face... pânză!

CAFEA LA HALBĂ...
(parodii)

Tudor ARGHEZI:

PSALM

Știi, părinte, că te văz din schit,
Dar visul meu era să mi Te pipăi
Și-acelui vis de secole, aripă-i
Crescu dintr-un străfund păgân
de mit.

Flămând de înălțimi, lăsa-i țărâna;
Cu aripa sculată, -mi luai zborul
Și-aterizai pe schit, cu-ncetișorul,
De unde *vru* să Te ajung
cu mâna...

Dar nu putui s-ajung cum
se cuvine –
Mi-i brațul scurt, tăria Ta-i departe,
Mai sus de nori, de stele
vii sau moarte,
Și-atunci am aruncat cu barda-n Tine...

Sunt vinovat! Gheena să mă ardă!
Mă iartă, Doamne, -n slove potrivite
Ce au iscat bătrânii pentru vite,
De nu mă iești – mai am la brâu
o bardă!...

**Miron Radu
PARASCHIVESCU:**

CÂNTECUL ȚIGANULUI MODERN

Într-un crâng ascuns de lume,
Fără drum și fără nume,
Se înalță un castel
Cu-n țigan modern în el.

Nu e Rică din Obor
Ăla-i mort demultișor.
E Terente, zis și „Ford”,
Fantele Gării de Nord,
Ce-a depus din buzunare
Banii în conturi bancare;
Buzunarele străine,
Dar dobânda la el vine...
Vascrisul lui de țigan,
Nu-i ca dânsul bogătan –
La dește inele are
Și la mâini, și la picioare;
Poci să zici că-i fericit,
Dar Terente e măhnit
Din motive inerente
Pentru că așa-i Terente:
A avut gagică albă
Care a plecat cu-o salbă
De boiari, cam o duzină,
Mama ei de curviștină!

.....
Curge lacrima-n torente –
Plânge-n hohote Terente
Și se jură că se taie
Dacă-o mai iubi bălaie...
Când deodată, în castel
Intră-o șatră cătinel.
Nu e șatră țigănească,
Ci e șatră românească,
Românași sărmani, pribegi,
Chiriași ciordiți de legi...
Printre ei și-o neagră fată,
„Ford”-al nostru-o vede-ndată,
Și harapu-i taciturn
I-o aduce sus, în turn.
Ce s-o fost și cum, doar una
Poa' să povestească – Luna:

După ce a călărit
Trupul fetei, de-antracit,
Ea, din ușă, huligancă,
I-a strigat: „Nu sunt țigancă!”
Și-a plecat. Terente, bietul,
A aflat (i-a spus parchetul!)
Că muierea, respectiva,
Făcea pe conspirativa,
Bată-o-ar de sterpătură,
Curvă din procuratură!
Bată-o-ar cine mai poate,
Curvă din securitate!...

Gheorghe TOMOZEI:

TÂRG...

– Vând o Basarabie
Cu limbă de vrabie!

O Bucovină de Nord
Cu atac de cord!

O Herță bolnavă (ca Nagasaki)
Cu tot cu Asachi,
Vechi scriitor...

Vând Insula Șerpilor!

Ardealul cu tot cu-ardeleni!

Carpații cu toți copacii!

Face-un Cotroceni ori nu face?

– Face, mânca-ți-aș taraba!

Și-au bătut laba...

Constanța BUZEA:

SONET

Gropița din obraz e primul rid
ce-l adâncește toamna cu acid
din norii reci ai timpului rapid
oglindea-i ca o carte și-o închid

aș vrea să intru-n umbra ta ca-n vid
din creștet până-n talpă să-ți divid
iubirea din destinul meu avid
de primăvară dar tu dormi decid

spre alt final să plece pasul meu
de-ogândă distanțându-mă mereu
nu-n timp în spațiul cel mare

cu măști diverse spre a se purtare
să-mbrac pe față masca mea și eu
că ridul de pe mască nu te doare.

STIHURI MARȚIALE (*satire epigramatice, epigrame satirice*)

DOINĂ NOUĂ

Vremile nu mă răsfăță:
Astăzi, ca și-odinioară,
Într-o țară fără viață,
Duc o viață fără țară!

UNOR PRETENȚIOȘI EXEGETI AI LUI CARAGIALE

Beția voastră de cuvinte,
Despre Nea lancu, m-a schimbat
Din cetățeanul treaz la minte
În... cititorul turmentat!

POSTMODERNIȘTII

Postmodernii noștri scriu
Versul scurt, antiromantic,
Dar salamul de Sibiu
Îl preferă-n metrul antic!...

CRUCIFIX

Stă Hristos pe cruce-anume,
Parcă vrând să ne prevină:
„Nu porniți, ca mine,-n lume
cu apostoli de duzină!...”

BASARABIA

Mică,-așa cum a lăsat-o
Pactul marilor intruși,
Va intra și ea în NATO,
Când intra-va NATO-n ruși!

SCHIȚĂ DE AUTOPORTRET

Gânditor, cu tâmplele ca neaua,
Frate cu-adevărul, deci sărac,
Strâng și eu, din răspuțeri, cureaua –
Să nu-mi treacă mintea prin stomac...

SCHIMBAREA

Pentru ea, dându-ne votul,
Traiul s-a schimbat un pic:
Unii au în viață totul
De la cei ce n-au nimic!...

CHEIA COALIȚIEI

Țărăniștii, vorba ceea,
Tot mai bagă-n yală cheia,
Dar în van li-i osteneala –
Le-au schimbat maghiarii yala...

ÎNĂLȚAREA LUI IUDA

Cică s-ar fi spânzurat
Iuda. Nu-i adevărat!
Domnul, încordându-și brațul,
L-a luat la el cu... lațul.

UNUI TÂNĂR CHIRURG

Tână, vesel, frumușel –
Mor... bolnavii după el!

CURCILE

Curcile,-n conflict cu câinii,
Seamănă cu noi, românii –
Au un imn, ca noi, și ele:
„Somnoroase păsărele...”

UNEI FUMĂTOARE

O admir fără măsură
Nu cum ține pipa-n gură;
Mă încântă peste poate
Cum o bagă și o scoate...

ROMANO-DACII

Intră-n Vestul milenar
Doar romanii. Dacii, pușii
Ici pe veci, stau la hotar
Să nu intre-n țară rușii!

FRUNZA

Chiar de Brusture să fie,
Rostul biblic nu și-l pierde:
Pentru Eva-i lenjerie,
Pentru-Adam e... foaie verde.

PISCICOLĂ

De când litrul de ulei
E de zeci de mii de lei,
Peștii, la români, se zbat
Și-n tigaie... pe uscat.

**CU OCAZIA
UNUI FESTIVAL
DE LITERĂTURĂ LA
BRĂILA**

La Brăila, orice-o fi,
Vin ca scriitor, cu planu'
Să pun punctul meu pe „i”
Și să plec... IBRĂILEANU.

**DOAMNEI VLAS,
EX-PREȘEDINTA
PRĂBUȘITULUI FOND
NAȚIONAL DE INVESTIȚII**

Curajoasă, în condiții
Critice, pân' la delir,
N-a dat birul cu fugiții –
A fugit cu tot cu bir...

DEMOGRAFICĂ

Nu e bai că se sărută
Azi, în public, slut cu slută;
Baiu-i că după sărut,
Se mai naște încă-un slut.

**CÂNTECUL OLTEANULUI
CU MAMĂ PLECATĂ
PESTE HOTARE**

M-a făcut mama oltean
Și mai are-un făt ce nu mi-i
Frate drept daco-roman –
E făcut cu restul lumii...

LEGE

La Paris, un hoț român
E ca acu-n car cu fân,
Dar francezii îl găsec
Fi'ndcă acu-i... țigănesc!

**LA INTRAREA ÎN NATO
ȘI ÎN UE NI SE
REVIZUIEȘTE ISTORIA**

Neputând în Vest să ies cu
Mareșalul Antonescu,
Îl întreb pe turc: „Stimate,
Dar cu... Țepeș Vlad se poate?”

AUTORII NOȘTRI

Alina AGA-SOBOL, lector, Facultatea de Filologie a U.S.M.

Ioan ALEXANDRU, poet, România.

Ana BANTOȘ, critic literar, membru al Consiliului de conducere al Uniunii Scriitorilor din Moldova; cercetător științific superior, Institutul de Literatură și Folclor, A.Ș.M.; conf. univ., doctor, Universitatea de Stat din Moldova (U.S.M.); membru al colegiului de redacție al revistei *Limba Română*.

Mihail Gh. CIBOTARU, scriitor și publicist, ex-ministru al culturii din R. Moldova.

Mihai CIMPOI, critic și istoric literar, filozof al culturii, doctor habilitat în filologie, membru titular al A.Ș.M., membru de onoare al Academiei Române, președinte al Uniunii Scriitorilor din Moldova, membru al Uniunii Scriitorilor din România; membru al colegiului de redacție al revistei *Limba Română*.

Theodor CODREANU, critic literar, prozator și eseist, profesor, Huși.

Angela COȘCIUG, lector superior, U.P.S. „Alecru Russo”.

Ion DEDIU, specialist în domeniul biologiei, ecologiei și protecției mediului, profesor universitar, membru corespondent al Academiei de Științe a Moldovei și membru titular al unor prestigioase Academii internaționale (Moscova, Sankt Petersburg, Iași, New York, Kiev, București, Sofia, UNESCO etc.).

Eugen DENIZE, doctor, profesor, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române.

Andrei EȘANU, doctor habilitat în științe istorice, membru corespondent al A.Ș.M., cercetător științific principal la Institutul de Istorie al A.Ș.M.; membru al colegiului de redacție al revistei *Limba Română*.

Valentina EȘANU, cercetător științific, Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.

Nicolae FUȘTEI, cercetător științific, doctor în științe istorice, Institutul de Istorie al A.Ș.M.

Gheorghe GONȚA, doctor habilitat în științe istorice, profesor universitar, vicepreședinte al Consiliului Suprem pentru Știință și Dezvoltare Tehnologică din cadrul Guvernului Republicii Moldova.

Vlad MISCHEVCA, doctor în științe istorice, cercetător științific la Institutul de Istorie al A.Ș.M.

Gheorghe MOLDOVANU, doctor conferențiar, șef Catedră limbi moderne de afaceri, A.S.E.M.

Dumitru NASTASE, doctor în științe istorice, profesor, Atena.

Elena PAREA, profesoară, gimnaziul „Petrenco”, Chișinău.

Mircea PĂCURARIU, doctor, profesor, Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu, membru corespondent al Academiei Române.

Nagy PIENARU, cercetător științific, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București.

Marius PORUMB, istoric, doctor, profesor, membru corespondent al Academiei Române.

Elena PRUS, doctor în filologie, U.P.S. „I. Creangă”.

Alexe RĂU, director al Bibliotecii Naționale din Republica Moldova, membru al Uniunii Scriitorilor din Moldova.

Svetlana SÂRBU, profesoară la Liceul „Gheorghe Asachi”, doctorandă la Institutul de Științe ale Educației.

Efim TARLAPAN, membru al Uniunii Scriitorilor din Moldova.

Elena TROHIN, lector superior, Facultatea Limbi și Literaturi Străine, U.S.M.

Ion ȚURCANU, doctor habilitat în științe istorice, profesor.

Mariana VĂCARU, profesoară, Liceul teoretic „Miron Costin”, Iași.

Silviu VĂCARU, doctor în istorie, șeful secției Istorie medievală, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași.

Diana VRABIE, lector, U.P.S. „Alec Russo” din Bălți.

Ludmila ZBANȚ, doctor în filologie, catedra Teoria și Practica Traducerii, facultatea Limbi și Literaturi Străine, U.S.M.

LIMBA ROMÂNĂ

REVISTĂ DE ȘTIINȚĂ ȘI CULTURĂ

ȘTEFAN CEL MARE – APĂRĂTOR
AL PATRIEI ȘI AL CREDINȚEI

